

Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen
Departement Sociologie

De sociale netwerken van holebi's - Over vriendschap en andere bloedbanden

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van
doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen
aan de Universiteit Antwerpen
te verdedigen door
Alexis Dewaele

Promotor: Prof. Dr. Jan Vranken
Co-Promotor: Prof. Dr. John Vincke

Antwerpen, januari 2008

Dankwoord

Als tiener op het Sint-Jozef-Klein-Seminarie van Sint-Niklaas, had ik nooit gedacht dat er een dag zou komen dat ik het dankwoord van mijn doctoraatsverhandeling zou schrijven. Het leven kan soms een verrassende wending nemen. Ik heb de voorbije jaren de mogelijkheden gekregen om te leren en te groeien op een manier die slechts weinigen gegeven is. Kansen krijgen en het gevoel hebben dat je kan groeien, is één van de mooiste geschenken die ik tot nog toe in mijn leven heb mogen ervaren. Ik ben dan ook erg dankbaar voor de prachtige jaren met mijn geëngageerde collega's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA – U Hasselt) en van de vakgroep sociologie van de Universiteit Gent. Voor mij was het vaak 'de eerste keer' op het Steunpunt Gelijkekansenbeleid, en zelden was dat teleurstellend.

Ik heb altijd opgekeken naar mensen die een bijzonder sociaal engagement aan de dag leggen. Een passioneel onbehagen bij alles wat onrechtvaardig is, werd me met de paplepel ingegoten. Het Steunpunt heeft me verder geleid in het ontwikkelen van een visie op wat een rechtvaardige samenleving zou moeten zijn. Ik heb bijzondere collega's die met hartstocht de maatschappelijke realiteit kritisch bevragen en machtsmechanismen trachten bloot te leggen. Samen met het creatieve team van het Steunpunt heb ik vele mooie momenten beleefd, bedankt daarvoor: Nolleke, Elsje, Petra, Jozefien, Laurence, Karin, Rita, Joz, Rudy, Annik, Sonja, Nico, Marjan, Tim, Ina, Sarah, Hilâl. De vakgroep sociologie van de universiteit Gent was een andere gastvrije plek waar ik zeer intens en hartelijk heb kunnen samenwerken: bedankt John, Wim en Nele voor al het Zzzippen, de hartelijke steun en de vele plezierige momenten.

Een belangrijk element in deze studie is de manier waarop we allen terugvallen op onze familie en vriend(inn)en om steun te vinden. Zonder de steun van familie en vriend(inn)en red je het niet. Een duveltje (of twee) op café, een smakelijke lunch met paps in het hessenhuis, een hartelijke maaltijd met mamiche in Sint-Niklaas, mijn dierbare broer, zijn lieve echtgenote, verwonderd en ontroerd door Olivia en Ella en een stap in het nachtleven met Joeri en co... Het zijn die banden die alles op zijn plaats houden en het leven boeiend en aangenaam maken. Veel dank aan de harde en zachte kern van vrienden en vriendinnen (in het bijzonder: Rosheen, Sander, Lies, Jurgen, Eva, Wannes) en familie (in het bijzonder: mamiche, paps, Cis, Eef, Ella, Olivia, Mireille en Henri). Het is door deze anderen dat ik besta en dat ik ben wie ik ben.

Natuurlijk wil ik in het bijzonder de leden van de doctoraatscommissie bedanken. Hartelijk dank aan Prof. Buysse om mij als student met veel deskundigheid en enthousiasme te begeleiden, aan Prof. Meulemans voor de warme en bemoedigende feedback op mijn proefschrift, aan Prof. Vranken voor de begeleiding en niet in het minst voor de inspiratie en het engagement die hij eveneens vanuit zijn onderzoeksinteresses met geestdrift wist over te brengen.

Nog twee personen wil ik in het bijzonder bedanken omdat zij niet enkel een onvoorwaardelijke steun en toeverlaat geweest zijn, maar omdat ik hen tevens erg genegen ben:

Bedankt John. Om me vanaf het begin te steunen, te waarderen en in mij te geloven. Met veel zorg en genegenheid bracht je me alle essentiële elementen bij die noodzakelijk zijn om je weg te kunnen vinden in de academische wereld. Maar nog veel meer was je een mentor op wie ik altijd kon rekenen.

Bedankt mams. De opvoeding die ik heb genoten, wens ik ieder kind. Het is de blauwdruk van een opvoeding waar iedereen recht op zou moeten hebben. Dat is veel meer dan steun maar onvoorwaardelijke liefde en genegenheid.

Everything that is graceful, gentle, decent and kind comes from asymmetry. Symmetry is ugly. If you are a human being you cannot make perfection.

Yohji Yamamoto

INLEIDING.....	11
1. THEORETISCH LUIK	15
1.1. To be or not to be holebi	15
1.2. Holebi's en hun sociale omgeving.....	17
1.2.1 De maatschappelijke positie van holebi's in de samenleving	18
1.2.2 De invloed van persoonskenmerken op het ervaren van sociale ondersteuning.....	32
1.2.3 De ondersteuning van een holebi-identiteit.....	59
1.2.4 Conclusie	66
1.3. Theoretisch analytisch kader.....	68
1.3.1 De analyse van sociale netwerken.....	68
1.3.2 De theorie van het sociaal kapitaal	70
1.3.3 Inhoudelijke aspecten van sociaal kapitaal: sociale ondersteuning	77
1.3.4 Identiteitsondersteuning	86
1.4. Hypothesen en theoretisch analytisch model.....	96
1.4.1 Het beschrijvend deel: de samenstelling van sociale netwerken	98
1.4.2 Het theoretisch analytisch model (figuur 2).....	99
2. METHODOLOGIE.....	105
2.1 Zzzip: een uniek Vlaams onderzoeksproject met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen	105
2.2 Uitdagingen van holebi-onderzoek.....	106
2.2.1 Afbakening van de doelgroep: een verborgen populatie.....	106
2.2.2 Gebrek aan grootschalig kwantitatief onderzoek	108
2.2.3 Gebrek aan diversiteit en representativiteit van de steekproef bij holebi-onderzoek	109
2.3 Het Zzzip onderzoeksproject: beschrijving van de gehanteerde technieken met betrekking tot de dataverzameling	109
2.3.1 De Zzzip campagne: het verleiden van potentiële respondenten	110
2.3.2 Rekrutering van respondenten uit een verborgen populatie	112

2.3.3	Dataverzameling via het internet of Computer Assisted Data Collection (CADAC)	117
2.4	De volledige Zzip vragenlijst	122
2.4.1	Globale inhoud en kenmerken van de vragenlijst	122
2.4.2	Het prétesten van de vragenlijst	123
2.4.3	De globale respons	124
2.4.4	Vergelijkingsbasis en interpretatie van de resultaten	127
2.5	Operationalisering met betrekking tot sociaal kapitaal en andere relevante variabelen met betrekking tot het te toetsen model	128
2.5.1	Het meten van sociaal kapitaal aan de hand van sociaal netwerkanalyse	129
2.5.2	Het ervaren van sociale ondersteuning	150
2.5.3	De waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's	153
2.5.4	Geïnternaliseerde homonegativiteit	154
2.5.5	Identiteitsrelevante variabelen	156
2.5.6	De mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur (coming out)	159
2.6	Conclusie	162
3	RESULTATEN	165
3.1	Univariate en bivariate gegevens	165
3.1.1	Demografische gegevens	167
3.1.2	Sociaal netwerk	169
3.1.3	Andere relevante variabelen met betrekking tot het te toetsen model	194
3.1.4	Bivariate gegevens: verbanden tussen de samenstelling van het sociaal netwerk en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning	207
3.1.5	Samenvatting van de univariate en bivariate gegevens	215
3.2	Multivariate gegevens	223
3.2.1	Het gestructureerde covariantiemodel	223
3.2.2	Resultaten van de getoetste modellen met betrekking tot coming out en actief lidmaatschap	227
3.2.3	Samenvatting van de multivariate gegevens	262
4	DISCUSSIE EN BESLUIT	267

4.1	De sociale netwerken van holebi's	267
4.2	De relatie tussen sociaal kapitaal, minderheidsstress en gedragskeuzes	273
4.2.1	Keuzefamilies als sociaal kapitaal.....	273
4.2.2	Sociaal kapitaal, identiteiten en gedragsdeterminanten.....	276
4.3	Onderzoeksbependingen en toekomstige onderzoekspistes.....	283
4.3.1	Validiteit van de significante resultaten en de getoetste modellen.....	283
4.3.2	Operationalisering van de gehanteerde concepten	285
4.4	Praktische implicaties en maatschappelijke relevantie: meer gelijke kansen voor holebi's ..	295
4.4.1	Homo- en bi-mannen versus lesbiennes en bi-vrouwen	297
4.4.2	Oudere holebi's en jonge holebi's	298
4.4.3	Laagopgeleide holebi's	299
4.5	Ter afsluiting.....	300
BIJLAGEN.....		304
LIJST VAN FIGUREN		320
LIJST VAN TABELLEN		322
BIBLIOGRAFIE		326

Inleiding

In de Vlaamse media wordt maar al te graag uitgepakt met de idee dat holebi's (zijnde homomannen, lesbiennes en biseksuelen) trendsetters zijn (De Tijd, 1995; Vlaeminck, 2001; Verhoeven, 2001). Meer zelfs, de econoom Florida vond een verband tussen de aanwezigheid van homo's en lesbiennes in een bepaalde buurt of regio en de economische waarde van die buurt of regio (Florida & Mellander, 2007). Toch ontaardt deze vaststelling algauw in een stereotiep beeld van homomannen als een kapitaalkrachtige en trendgevoelige groep. Hoofdredacteur Steven Redant van het glossy homotijdschrift 'Gus' stelt: *"Het is een cliché maar een waar cliché dat veel homo's meer geld kunnen uitgeven dan hetero's, niet omdat zij beter zouden betaald worden maar wel omdat zij vaak leven als tweeverdieners zonder kinderen. En vaak zijn homo's trendsetters. Dat is niet alleen in de mode zichtbaar"*. Het cliché van de kapitaalkrachtige DINKS (Double Income No Kids) wordt echter tegengesproken door Amerikaans (Badgett & Goldge, 1998) en Europees onderzoek (Arabsheibani, Marin & Wadsworth, 2005; Frank, 2006). Weinig kwalitatief marketingonderzoek (met erg vertekende steekproeven) en de grote zichtbaarheid van welstellende homomannen liggen aan de basis van dit vooroordeel. Ik merk tevens op dat men het in de media meestal heeft over holebi's als trendsetters terwijl men eigenlijk vooral homomannen bedoelt.

Op relationeel vlak echter, zijn er opmerkelijke verschillen tussen hetero's en holebi's. De socioloog Anthony Giddens (1992) sprak over holebi's als 'prime experimenters': holebi's zouden de eerste groep zijn binnen de samenleving die (al dan niet succesvol) experimenteerden met alternatieve relatievormen. Noodgedwongen weliswaar, omdat de samenleving met haar heersende normen structureel geen voorzieningen had voor relatiepartners van hetzelfde geslacht en omdat het destijds ondenkbaar was dat personen van hetzelfde geslacht een huwelijk zouden aangaan. Het experimenteren met alternatieve relatievormen is één voorbeeld dat de bijzondere positie van holebi's in de samenleving illustreert. Het is immers deze positie die hun kansen wat betreft relatievorming bepaalt.

Uit literatuurstudie (zie 1.2) blijkt dat holebi's een minder gewaardeerde maatschappelijke positie innemen, ondanks de enorme vooruitgang die in België werd gemaakt, zowel op juridisch als op cultureel vlak. Het ervaren van een minderheidsstatus vloeit eerder voort uit een heteronormatief en schijntolerant klimaat dan uit ervaringen met flagrante discriminatie of het ervaren van holebifoob fysiek geweld (zie Dewaele & Michielsens, 2003).

Het is een opgave voor elke holebi om sociale ondersteuning te vinden met betrekking tot het leren omgaan met deze minderheidsstatus. Voor holebi-jongeren is het vaak een zoektocht naar anderen die hun ervaringen delen en met wie ze zich kunnen identificeren, het begin van een identiteitsproces dat een leven lang duurt. Vriendschapsrelaties met andere holebi's kunnen vanuit dit perspectief een belangrijke identiteitsondersteunende functie vervullen. Het is de sociale omgeving van holebi's die hen stigmatiseert maar die hen tevens de mogelijkheden geeft om met dit anders zijn om te gaan. Het vinden van een ondersteunende omgeving is fundamenteel: in het gezin, op het werk, op school en niet in het minst bij zijn of haar vrienden of vriendinnen.

In dit onderzoeksproject ga ik op zoek naar gelijkenissen en verschillen tussen het sociaal netwerk van holebi's en dat van de doorsnee Vlaming. Ik bevroeg ongeveer 3000 holebi's (via een online enquête aangevuld met papieren enquêtes) en maakte waar mogelijk een vergelijking met 1500 Vlamingen die representatief zijn met betrekking tot de Vlaamse bevolking. Ik ga na hoe de sociale netwerken van holebi's een sociaal ondersteunende functie kunnen vervullen met betrekking tot hun seksuele identiteit en het omgaan met hun minderheidsstatus. Dit kan gevolgen hebben voor de gedragskeuzes die holebi's maken. Wat betreft deze gedragskeuzes besteed ik aandacht aan de mate waarin holebi's open zijn over hun seksuele identiteit en de mate waarin ze deelnemen aan het holebiverenigingsleven. Openheid over zijn of haar seksuele identiteit is immers een fundamenteel element in het seksuele identiteitsproces van holebi's (zie 1.2.3). Participeren aan het holebiverenigingsleven is daarnaast een belangrijke indicator voor het beleven van een holebigroepscultuur en kan een belangrijke bron van sociale ondersteuning zijn voor holebi's (zie 1.2.2.2.6).

1. Theoretisch luik

Het theoretische luik van dit doctoraat bestaat uit twee delen. In het eerste deel geef ik een invulling van het begrip 'holebi' (zijnde homomannen, lesbiennes en biseksuelen). Deze invulling bepaalt immers de onderzoekspopulatie. Vervolgens beschrijf ik op basis van literatuurstudie de maatschappelijke positie van holebi's en hoe deze hun mate van sociaal ondersteund worden bepaalt. Ik ontleed de sociale omgeving van holebi's vanuit de idee dat deze omgeving een bron van sociale ondersteuning kan zijn. Uit deze analyse zal het fundamentele belang blijken van seksuele identiteitsondersteuning. Deze seksuele identiteitsondersteuning kader ik binnen een seksuele identiteitsproces dat individuen doormaken.

In het tweede deel breng ik een ruimer theoretisch kader aan met betrekking tot het verhaal dat ik eerder over holebi's vertelde. De theorie van het sociaal kapitaal leent zich tot het hanteren van een perspectief waarbij het individu gedetermineerd wordt door haar of zijn positie in de samenleving maar ook keuzemogelijkheden heeft met betrekking tot het aanwenden van bepaalde hulpbronnen. Sociale netwerken zijn de drager van sociaal kapitaal. Het symbolisch interactionisme levert me verder het inzicht om te begrijpen hoe individuen als gevolg van sociale relaties zichzelf en anderen begrijpen én percipiëren, en hoe het beleven van identiteiten leidt tot bepaalde gedragskeuzes. De eerste essentiële vraag die ik me echter stel, is "Wat zijn holebi's?".

1.1. To be or not to be holebi

De term 'holebi' werd in 1993 uitgevonden door Ruud Van den Bussche, toenmalig lid van de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit¹, en vond vanuit het holebimiddenveld ingang naar beleidsmakers en onderzoeksrapporten (Dewaele & Motmans, 2003). Deze term wordt enkel in Vlaanderen en Brussel gebruikt. In Nederland heeft men het eerder over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. In Angelsaksische literatuur hanteert men het acroniem LGBT (Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender people). De categorieën die men gebruikt om menselijk seksueel gedrag te definiëren evenals de sociale organisatie en expressie van menselijke seksualiteit zijn dan ook niet tijdloos of universeel (Fausto-Sterling, 2000).

¹ Het FWH is de grootste holebikoepelorganisatie in België en werd ondertussen omgedoopt tot de Holebifederatie.

Iemand kan strikt genomen niet echt 'holebi' zijn (Cockx & Tytgat, 2000:20-21): *“men is immers óf homo of lesbienne óf bi, nooit de drie samen. (...) wat holebi's gemeenschappelijk hebben, is hun homoseksualiteit. De mate waarin deze homoseksuele gerichtheid zich manifesteert, kan zeer sterk verschillen van persoon tot persoon en is niet altijd even eenduidig vast te stellen”*. 'Holebi' is een label en heeft dus te maken met hoe mensen zichzelf omschrijven. Het is tevens een sociale categorie (en dus sociale constructie) die een seksuele voorkeur aangeeft net zoals de categorie 'geslacht' de biologische sekse aangeeft. Wanneer iemand stelt dat hij of zij holebi is (in de praktijk gebruikt men eerder de termen 'homo', 'lesbienne' of 'bi') dan betekent dit dat die persoon zich identificeert als zijnde holebi en dat ook uitdraagt naar de buitenwereld. Dat niet iedereen zich graag dergelijke labels toe-eigent mag blijken uit de queer ideologie² die een essentialistische³ manier van denken over seksuele voorkeur afwijst.

Homoseksualiteit wordt als verzamelnaam gebruikt voor het beleven van een seksualiteit tussen personen van hetzelfde geslacht. Deze beleving kan zich op verschillende niveaus afspelen (Laumann, Gagnon, Michael & Michaels, 1994). Er is immers veel meer homoseksueel gedrag dan er holebi's zijn. Veel mensen dromen, fantaseren of verlangen wel eens naar een homoseksueel of lesbisch contact, sommigen hebben dit contact werkelijk, en een minderheid zal zichzelf als lesbisch, homo of bi benoemen. Bovendien hoeft seksuele voorkeur niet stabiel in de tijd te zijn. Een seksuele voorkeur kan veranderen doorheen de levensloop. Dit wordt echter maatschappelijk niet altijd goed begrepen als gevolg van de neiging om te categoriseren en dichotoom te denken (je valt op jongens of op meisjes, het is het één of het ander). Homoseksuele contacten zijn dus niet altijd een onderdeel van een stabiele levensorganisatie, doch kunnen voor velen wel deel uitmaken van een gedifferentieerde seksualiteitsbeleving (Vincke & Stevens, 1999a). Homoseksueel contact (gedrag) hoeft niet met een homo- of lesbische identiteit overeen te stemmen. Tevens gaat het gedrag niet altijd samen met homoseksuele verlangens.

Voorgaande stellingen worden aangetoond door Amerikaans onderzoek van Laumann, Gagnon, Michael & Michaels (1994) die drie dimensies onderscheiden met betrekking tot homoseksualiteit

² 'Queer' betekende oorspronkelijk 'vreemd, ongewoon' en was een scheldwoord voor holebi ('flikker'). Het werd echter in de Verenigde Staten in de jaren '90 door de Amerikaanse holebi- en transgenderbeweging en door academici opgepikt en getransformeerd tot een ideologie die zich afzette tegen de burgerlijke middenklassevisie betreffende holebiseksualiteit (Vincke, 2002a).

³ Essentialistisch denken wijst op de overtuiging dat menselijk gedrag zijn oorsprong vindt in de biologie, fysiologie of genetica. Het ziet menselijk gedrag als gedetermineerd, een onveranderlijke gegevenheid. Seksuele voorkeur wordt vanuit dit denken gezien als een onveranderlijk biologisch gegeven: je bent homo, lesbisch of hetero (Vincke, 2002a).

(zijnde homoseksueel verlangen, gedrag en identiteit)⁴. Bij 15% van de vrouwen en 24% van de mannen vallen de drie dimensies samen. 44% van de mannen en 59% van de vrouwen heeft wel een homoseksueel verlangen, maar dit uit zich niet in gedragingen of in het uitdragen van een identiteit. Bij 22% van de mannen en 13% van de vrouwen is er wel homoseksueel gedrag maar geeft dit geen aanleiding tot het uiten van een homoseksueel verlangen of homoseksuele identiteit. Homoseksualiteit is dus een multidimensioneel gegeven.

In dit onderzoek gebruik ik de term 'holebi' om homomannen, lesbiennes en biseksuelen aan te duiden. Het is een verzamelnaam voor personen die zich (seksueel) aangetrokken voelen tot anderen van hetzelfde (en soms andere) geslacht. Dit hoeft geen stabiel gegeven te zijn. Men kan in een bepaalde levensfase een homoseksuele relatie aangaan, terwijl men later een heteroseksuele relatie aangaat. Ik wil in deze studie tevens niet voorbijgaan aan zij die een homoseksueel verlangen hebben en/of homoseksuele gedragingen stellen en zichzelf toch niet omschrijven als homo, lesbienne of biseksueel. Iedereen die een homoseksuele component in zijn of haar leven erkent, behoort tot de onderzoekspopulatie van deze studie.

1.2. Holebi's en hun sociale omgeving

In dit deel bespreek ik de positie van holebi's in de samenleving omdat deze, naast andere factoren, bepaalt welke kansen zij hebben om al dan niet een beroep te kunnen doen op sociale ondersteuning. De gestigmatiseerde positie die zij innemen leidt immers tot het ervaren van holebispecifieke stressoren, stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homonegativiteit. Deze creëren een behoefte aan holebispecifieke ondersteuning. In het volgende deel zal ik kijken naar de mate waarin holebi's deze ondersteuning in hun sociale omgeving al dan niet vinden. Ik differentieer naar verschillende sociale deelnetwerken (vriend(inn)en, familie, partnerrelatie, collega's, burens en participatie binnen de holebigemeenschap). Uit de analyse van deze sociale deelnetwerken blijkt dat identiteitsondersteuning voor holebi's fundamenteel is. Daarom bespreek ik ten slotte hoe het proces van seksuele identiteitsontwikkeling zich verhoudt tot het al dan niet ontvangen van sociale steun.

⁴ Het betreft hier respondenten die verklaarden vanaf hun 18 jaar ooit een homoseksueel contact gehad te hebben. Voor vrouwen waren dit in het totaal 150 personen of 9% van de totale vrouwelijke onderzoeksgroep. Voor mannen waren dit in totaal 141 personen of 10% van de mannelijke onderzoeksgroep (Laumann, Gagnon, Michael & Michaels, 1994).

1.2.1 De maatschappelijke positie van holebi's in de samenleving

Om zicht te krijgen op de invloed van de samenstelling en de kenmerken van een sociaal netwerk op het individu, moet men de manier waarop deze netwerken ingebed zijn in een ruimere sociale structuur in kaart brengen (Kawachi & Berkman, 2001). Met het sociaal netwerk bedoel ik die groepen van mensen die zich rondom het individu verzamelen en waarmee dit individu op regelmatige basis contact heeft. Het betreft hier de intieme persoonlijke gemeenschap waartoe het individu behoort; deze is samengesteld uit vriend(inn)en, vertrouwenspersonen, gezinsleden, eventuele partner, burens en collega's of studiegenoten.

Ik ga in dit deel na welke positie holebi's innemen in de samenleving. Welke houding neemt men aan ten opzichte van holebiseksualiteit in de samenleving? Hoe uit dit zich in verschillende structurele domeinen van de samenleving (in de werkomgeving, in een schoolomgeving enzovoort)? Wat zijn de gevolgen hiervan voor holebi's?

1.2.1.1 Culturele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep

Cultuur kan in zijn meest brede zin gezien worden als alles wat door de mens in de loop der tijden werd verworven (waarden, normen, kennis, technieken enzovoort) (Vincke, 2002b). Meer specifiek richt ik me in deze studie tot het immateriële karakter van cultuur. Dit laatste staat binnen de sociologie het meest centraal en komt tot uiting in de definitie van cultuur als een geheel van 'opvattingen'. Deze opvattingen omvatten waarden (opvattingen over juistheid en onjuistheid), normen (opvattingen over wat hoort), verwachtingen (opvattingen over wat zal gebeuren) en doeleinden (opvattingen over wat wenselijk is) (Vranken & Henderickx, 2004). Ik wil hier nagaan welke opvattingen er door groepen van mensen gehanteerd worden met betrekking tot holebiseksualiteit.

Attitudes in de samenleving

Homoseksualiteit kan volgens Elchardus, Chaumont & Lauwers (2000) rekenen op een relatief hoge aanvaardingsgraad. Wat dit precies betekent, tracht ik te beschrijven aan de hand van een aantal

cijfergegevens uit enquêtes afgenomen bij de Belgische bevolking en bij de bevolking van andere Europese landen⁵. Daarnaast maak ik gebruik van onderzoek dat specifiek over holebi's gaat.

Uit de European Values Study⁶ (EVSG & WVSA, 1999-2004) blijkt dat België in vergelijking met de buurlanden een tussenpositie inneemt wat betreft (on)verdraagzaamheid ten opzichte van homoseksualiteit. De Britten scoren in deze survey het slechtste van alle Belgische buurlanden: maar liefst één vierde van hen (24%) wil liever geen homoseksueel als buur. De Belgen en de Fransen scoren verdraagzamer met respectievelijk 17% en 16%. In West Duitsland heeft 12% van de inwoners liever geen homoseksueel als buur. De Nederlanders scoren (samen met de Zweden) het meest verdraagzaam van alle Europeanen: slechts 6% van hen wil niet naast een homoseksueel wonen. Ook meer recente gegevens uit de European Social Survey (Jowell, 2004/2005) tonen de tussenpositie aan van België in vergelijking met de buurlanden: 5% van de Nederlanders vindt dat holebi's *niet* vrij moeten zijn om een leven te leiden zoals zij dat willen. 9% van de Britten is die mening toegedaan, 11% van de Belgen, 13% van de Fransen en 14% van de Duitsers. Hoewel de vraagstelling in de European Social Survey anders is dan die in de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004), lijkt het er op dat de verschillen in attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit in deze West-Europese landen niet meer zo ver uit elkaar liggen in vergelijking met 1999. Uit de European Social Survey (1999) blijkt alvast niet meer zulk een uitgesproken negatieve houding bij de Britten. Uit deze enquête blijkt nog steeds dat de Nederlanders (samen met de Zweden, Denen en IJslanders) van alle West-Europeanen het meest open staan ten opzichte van holebiseksualiteit.

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat mannen, lager opgeleiden en personen met een sterke religieuze overtuiging negatiever staan ten opzichte van homoseksualiteit dan respectievelijk vrouwen, hoger opgeleiden en niet religieuze Nederlanders (Adolfson, Keuzenkamp & Kuyper, 2006). Uit de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004) blijkt eveneens dat mannen⁷, lager

⁵ Ik had de vergelijking in attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit kunnen uitbreiden naar landen over heel de wereld en dit aan de hand van de World Values Survey (EVSG & WVSA, 1999-2004). Ik verkies echter in eerste plaats een vergelijking te maken met de buurlanden van België omdat deze landen, gezien hun ligging, cultuur en politiek het meeste aansluiten bij België en dus, mijn inziens, een meer zinvolle vergelijkingsbasis bieden.

⁶ In de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004) stelt men twee vragen die de attitudes ten opzichte van homoseksualiteit meten. Een eerste vraag betreft naast wie men liever niet zou willen wonen. Verschillende groepen mensen kan men aanduiden, waaronder homoseksuelen (naast onder andere joden, personen met een strafblad, moslims). De tweede vraag betreft of men homoseksualiteit nooit gerechtvaardigd of altijd gerechtvaardigd vindt. Respondenten kunnen ook een tussenliggend antwoord aanduiden op een continuumschaal met waarden van 1 ('nooit gerechtvaardigd') tot 10 ('altijd gerechtvaardigd').

⁷ 20% van de mannen woont liever niet naast een homoseksueel. Bij vrouwen is dat slechts 15%.

opgeleiden⁸ en religieuze⁹ Belgen meer aangeven dat ze liever niet naast een homoseksuelen wonen in vergelijking met respectievelijk vrouwen, hoger opgeleiden en niet religieuze Belgen. Met betrekking tot leeftijd zijn de gegevens meer dubbelzinnig. Personen van middelbare leeftijd (tussen 30 en 49 jaar) beweren het minst problemen te hebben met een homoseksuele buur (12%). 16% van de jongeren (tussen 15 en 29 jaar) wil geen homoseksuelen als buur. Bij personen van 50 jaar en ouder loopt het percentage op tot 23%. Het is moeilijk te verklaren waarom jongeren zich negatiever opstellen dan personen van middelbare leeftijd. Mogelijk zijn jongeren meer geneigd om polariserend te denken omwille van hun eigen zoektocht naar een (seksuele) identiteit. Daarom zouden ze alles wat buiten het vanzelfsprekende valt, als een bedreiging ervaren (Bour, Gresnigt en Tielman, 1986:23). Uit andere enquêtegegevens blijkt echter duidelijk dat met het stijgen van de leeftijd ook de afwijzing van gelijke rechten voor holebi's toeneemt (Dimarso / Gallup, 1997; Lodewyckx, 2002). Dit kan wijzen op een effect van leeftijd¹⁰ of cohorte¹¹ of van beide.

De attitudes van de Belgen ten opzichte van homoseksualiteit verbeteren naargelang de tijd vordert (EVSG & WVSA, 1999-2004). In 1990 wil 24% van de Belgen geen homoseksuelen als buur hebben. In 1999 is dit percentage gedaald tot 17%. In 1981 vindt nog bijna de helft van de Belgen (47%) dat homoseksuelen gedrag nooit te rechtvaardigen is, terwijl dit in 1999 slechts geldt voor ongeveer een vierde van de Belgen (26%). In 1981 vindt slechts 3% van de Belgen homoseksuelen gedrag altijd te rechtvaardigen, terwijl dit in 1999 geldt voor bijna een vijfde van de Belgen (19%) (EVSG & WVSA, 1999-2004).

Voorts vindt maar liefst 75% van de Vlamingen dat men naast het huwelijk voor heteropartners ook andere samenlevingsvormen wettelijk moet erkennen¹² (Waege & Agneesens, 2001). 70% van de

⁸ 26% van de laag opgeleiden wil geen homoseksuelen als buur. Bij personen met een gemiddeld opleidingsniveau is dat 17%, bij hoog opgeleiden slechts 11%.

⁹ Afhankelijk van hoe vaak personen hun geloof in praktijk brengen, geven ze vaker aan liever geen homoseksuelen als buur te willen. Het verschil is het grootst tussen zij die één keer per week of meer hun geloof praktiseren en zij die minder dan één keer per week hun geloof praktiseren. Bij de eerste groep wil 26 à 27% liever geen homoseksuelen als buur. Bij de tweede groep schommelt dat percentage tussen slechts 16 tot 18%.

¹⁰ De attitude wordt verklaard door de leeftijd: hoe ouder men wordt, hoe negatiever men komt te staan ten opzichte van holebi's.

¹¹ Een cohorte-effect wordt ook een historisch effect genoemd. Een cohort is een groep van mensen die allen beïnvloed werden door dezelfde nationale of internationale historische gebeurtenissen. Men heeft het ook vaak over een generatie-effect. In dit specifieke geval betekent dit dat ouderen negatiever staan ten opzichte van holebi's omdat ze in een ander, meer conservatief maatschappelijk klimaat opgroeiden en niet omdat ze een hogere leeftijd bereikt hebben.

¹² Toen de gegevens voor dit onderzoek werden verzameld, was het burgerlijk huwelijk voor holebi's nog niet opengesteld.

holebi's is er dan ook van overtuigd dat het maatschappelijke klimaat ten opzichte van holebi's verbeterd (Vincke & Stevens, 1999b) en ze ervaren minder dan vroeger een maatschappelijke druk om zich te conformeren aan heteroseksuele standaarden en normen (Baert & Cockx, 2002).

De Belgen nemen wat betreft attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit een tussenpositie in, in vergelijking met de buurlanden¹³. Het maatschappelijke klimaat is doorheen de tijd aanzienlijk verbeterd. Dat merk ik aan de peilingen naar attitudes en ook holebi's ervaren dit zo. Mannen, personen van 50 jaar en ouder, laag opgeleiden en religieuze personen hebben wel een meer homonegatieve ingesteldheid in vergelijking met respectievelijk vrouwen, personen jonger dan 50 jaar, hoger opgeleiden en niet religieuze personen.

Er is nog steeds een aanzienlijke groep mensen die holebiseksualiteit beschouwt als iets afwijkend van de norm of abnormaal. Extreme gevallen van homofobie zijn echter eerder uitzonderlijk. Vaker wordt gewag gemaakt van een meer subtiele negatieve instelling ten opzichte van holebi's die men aanduidt als 'schijntolerantie'. Dit bespreek ik in het volgende deel.

Schijntolerantie

Sommige holebi's worden nog steeds gediscrimineerd. Uit het jaarverslag 2006 van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding (CGKR) blijkt dat 7% van de discriminatiemeldingen (in totaal 111) verband houdt met discriminatie op basis van seksuele voorkeur. Daarvan hebben de meeste meldingen betrekking op sociale problemen (bijvoorbeeld burenruzies), (geweigerde) toegang tot goederen en diensten, beeldvorming in de media en arbeid en tewerkstelling (De Witte, 2007). Toch kan het klimaat ten opzichte van holebiseksualiteit in de Belgische samenleving beter als schijntolerant dan als homofoob omschreven worden.

De ambivalente houding die mensen soms aannemen ten opzichte van holebiseksualiteit, wordt in de literatuur omschreven als schijntolerantie. Schijntolerantie betekent dat mensen vinden dat holebi's mogen doen en laten wat ze willen, maar dat ze wel moeten voldoen aan de 'algemeen geaccepteerde norm' zoals die door de heteroseksuele omgeving wordt vastgesteld (Bour, Gresnigt & Tielman, 1986; Schuyf & Krouwel, 1999). Holebi's worden eerder getolereerd dan als gelijkwaardig beschouwd en mensen verwachten dat ze zich niet al te zichtbaar maken (Borghs & Hintjens, 2000). van Wijk, van de Meerendonk, Bakker & Vanwesenbeeck (2005) maken vanuit dit perspectief een

¹³ Ik benadruk dat de vragen uit de European Values Study en de European Social Survey een erg beperkt beeld geven van de attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit. Het zijn echter de enige bestaande cross nationale gegevens.

onderscheid tussen traditionele homonegativiteit¹⁴ en moderne homonegativiteit¹⁵, waarbij de discrepantie tussen attitudes (negatieve gevoelens koesteren ten opzichte van holebi's en deze groep als een bedreiging zien) en gedrag (zich positief uitlaten ten opzichte van holebi's wetend dat het koesteren van vooroordelen verwerpelijk is) benadrukt wordt.

Schijntolerantie uit zich in de mate waarin mensen verschillende aspecten van holebiseksualiteit al dan niet aanvaardbaar vinden. Uit surveygegevens blijkt dat het radicaal verwerpen van holebiseksualiteit eerder zeldzaam is. In een peiling van Dimarso / Gallup (1997) was 14% van de ondervraagden van mening dat homoseksualiteit een niet te tolereren afwijking was van de norm. Een meerderheid van de Vlamingen is er voorstander van om aan homoseksuele koppels dezelfde rechten toe te kennen als aan heteroseksuele koppels. Wanneer het echter gaat om het recht op adoptie of het opvoeden van kinderen door een homoseksueel koppel, dan betoont slechts één derde zich voorstander (Dimarso / Gallup, 1997). Ook recente gegevens (Corijn, 2004) tonen aan dat de doorsnee Vlaming een dubbelzinnige houding aanneemt ten opzichte van gelijke rechten voor partners van hetzelfde geslacht. Bijna een derde van de ondervraagde Vlamingen vindt het een goede zaak dat men het burgerlijk huwelijk nu ook heeft opengesteld voor homoseksuele paren. Een even groot deel vindt dit echter geen goede zaak en nog eens een derde heeft er geen uitgesproken mening over. Als het om ouderschap gaat, vindt 38% het goed dat twee vrouwen een kind opvoeden. Gaat het over twee mannen die een kind opvoeden, dan is dat slechts 30%. Omgekeerd ziet 36% twee vrouwen liever niet instaan voor de opvoeding van een kind en dit percentage loopt op tot 44% als het gaat om twee mannen. Er is dus minder vertrouwen in het ouderschap uitgeoefend door twee mannen. 53% van diezelfde respondenten vindt wel dat een kind door een alleenstaande moeder moet kunnen worden opgevoed (Corijn, 2004). Belgen hebben dus meer vertrouwen in een kind dat opgevoed wordt door één moeder dan door twee partners van hetzelfde geslacht.

In 2006 vindt negen op tien van de Vlamingen dat holebi's hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen. Toch vindt een kwart van diezelfde Vlamingen dat de strijd van holebi's voor gelijke rechten te ver gaat. Eén op vier van de Vlamingen is nog steeds tegen de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van gelijk geslacht. 41% van de Vlamingen vindt dat twee mannen als koppel een kind moeten kunnen adopteren maar ongeveer een even groot deel vindt dat dit niet door de beugel kan. Bijna de helft van de Vlaamse respondenten vindt dat als holebi's gelijk behandeld willen worden, ze niet zoveel ophef moeten maken over hun seksuele voorkeur. Vier op tien stelt dat holebi's op die voorkeur te veel nadruk leggen en dat ze niet zo overdreven moeten doen. 45% gaat akkoord met de

¹⁴ zijnde het verwerpen van homoseksualiteit en het beschouwen als een zonde, ziekte en onnatuurlijk.

¹⁵ zijnde de meer abstracte, subtiële en minder manifest negatieve vorm van traditionele homonegativiteit.

stelling dat al die aandacht voor holebi's op den duur gaat vervelen. De op het eerste zicht brede algemene aanvaarding in Vlaanderen blijkt dus samen te gaan met een meer impliciete negatieve houding ten opzichte van holebiseksualiteit (Pickery & Noppe, 2007).

Schijntolerantie lijkt zich te ontwikkelen in een klimaat van politieke correctheid. De meeste mensen vinden dat holebi's gelijke rechten moeten krijgen, maar concrete initiatieven om dit te verwezenlijken zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk of de mogelijkheid om kinderen te adopteren voor partners van hetzelfde geslacht, worden nog steeds door een aanzienlijk deel van de bevolking afgewezen. Het huidige klimaat in Vlaanderen ten opzichte van holebi's omschrijf ik, om die reden, als schijntolerant.

Heteronormativiteit

Schijntolerantie vindt zijn oorsprong in heteronormativiteit. Heteronormativiteit verwijst naar instituties, praktijken en attitudes die heteroseksualiteit tot een geprivilegieerd systeem in de dominante cultuur maken (Salo, 2004). Het omvat de heteroseksuele assumptie: men gaat er van uit dat iemand heteroseksueel is, tot het tegendeel is bewezen. De heteroseksuele assumptie is een attitude die onder andere in stand wordt gehouden door de onzichtbaarheid van holebi's in de samenleving.

Het concept heteronormativiteit wordt in de literatuur vaak beschreven, zij het soms in iets andere bewoordingen. Zo stellen Borghs & Hintjens (2000) dat holebi-discriminatie de vorm kan aannemen van *heteronormaliteit* wat ze omschrijven als het er impliciet of expliciet van uitgaan dat iedereen heteroseksueel is. Thompson en Zoloth (geciteerd in Ochs, 1996) definiëren culturele homofobie als een culturele standaard die in de samenleving algemeen verspreid is en geven het voorbeeld van het gebrek aan zichtbaarheid van holebi's in films en op televisie. De sociale druk ten aanzien van holebi-jongeren om te daten met iemand van het andere geslacht, is een gevolg van geïnternaliseerde heteronormativiteit (Savin-Williams, 1995). Vincke & Stevens (1999b) hebben het over heteroseksisme als het "*op een voetstuk plaatsen van heteroseksualiteit*" en daardoor alle daarmee samenhangende sociale praktijken in de verschillende sociale domeinen (relatievorming en beleving, levensstijl, seksualiteit) als norm naar voor te schuiven. Aspecten van de holebicultuur die te veel afbreuk doen aan die norm worden niet getolereerd en zijn dus niet zichtbaar als alternatief (Vincke & Stevens, 1999a). De onzichtbaarheid van holebi's als een te identificeren groep speelt dan ook een belangrijke rol met betrekking tot het in stand houden van heteronormativiteit. Heteronormativiteit en schijntolerantie beïnvloeden op hun beurt de gedragspatronen van holebi's. Dit uit zich in negatieve anticipatie.

De rol van onzichtbaarheid en negatief anticiperen

Holebi's vormen een verborgen populatie (Baert & Cockx, 2002; Vincke & Stevens, 1999a) omdat er geen fysieke kenmerken zijn waaraan men hen kan herkennen (Diplacido, 1998:148-149). Zolang holebi's zich niet outen, blijft hun seksuele voorkeur onzichtbaar. Deze (on)zichtbaarheid heeft ook zijn gevolgen voor de ervaring van stigma (Ochs, 1996:219): *"Wanneer een groep zichtbaar geïdentificeerd kan worden, dan is het gemakkelijker om die aan te duiden als gelijkend of anders dan jezelf. Daarom hebben onzichtbare groepen een kwalitatief verschillende ervaring van vooroordeel en verdrukking"*. Het kunnen verbergen van zijn of haar seksuele voorkeur heeft als voordeel dat men zich kan beschermen tegen negatieve reacties. Het nadeel is echter dat men telkens uitdrukkelijk zijn of haar identiteit moet kenbaar maken om zo te vermijden door te gaan voor iemand die men niet is. Outen holebi's zich niet, dan voelen ze zich vaak schuldig of ongemakkelijk. Holebi's moeten constant beslissen hoe en wanneer ze ervoor uitkomen en ten koste van wat ze dit doen (Ochs, 1996). Holebi's hebben als gevolg van hun onzichtbaarheid vaak geen rolmodel in hun nabije sociale omgeving wat in combinatie met maatschappelijke onzichtbaarheid kan leiden tot gevoelens van isolement (Borghs & Hintjens, 2000).

Het is van belang om deze onzichtbaarheid in diverse maatschappelijke situaties te doorbreken (de Graaf & Sandfort, 2000; Epstein, 1999). Zo zullen meer mensen persoonlijk contact hebben met holebi's wat acceptatie in de hand werkt (Borghs, 1998). Culturele stereotypen worden tevens door onzichtbaarheid in stand gehouden. Wanneer de meeste mensen hun homoseksuele gevoelens en handelingen verbergen, zijn alleen die homoseksuelen zichtbaar die aan de bestaande vooroordelen beantwoorden (Bour, Gresnigt & Tielman, 1986).

Het doorbreken van onzichtbaarheid heeft dus zowel een effect op het welzijn van holebi's als op de attitudes in de samenleving. Het fenomeen werkt ook in de omgekeerde richting: heteronormativiteit en schijntolerantie werken onzichtbaarheid in de hand als gevolg van het negatief anticiperen van holebi's.

Het is doorgaans gemakkelijker en veiliger om niet te praten over de eigen seksuele voorkeur dan allerlei vormen van discriminatie en vooroordelen te riskeren door er openlijk voor uit te komen (De Brauwere, 2002). Dit fenomeen wordt negatieve anticipatie genoemd (Vincke & Stevens, 1999b:11): *"Holebi's anticiperen als het ware op de problemen die hun zouden kunnen overkomen. Dit leidt tot het verbergen van de seksuele voorkeur. Dit verbergen kan kortstondig zijn, maar ook heel lang en soms onterecht worden aangehouden."* Daarbij geven zij aan dat ongeveer 45% van de 1500 ondervraagde holebi's soms tot dikwijls anticiperen op discriminatie (Vincke & Stevens, 1999a).

Vincke & Stevens (1999b:12) stellen: *“De anticipatie op potentiële negatieve reacties zijn niet zomaar ongegrond te noemen ... Het verbergen van de homoseksuele oriëntatie leidt tot de creatie van een duale identiteit, die soms moeilijk in stand te houden is (bijvoorbeeld als men kinderen heeft, samenwoont met iemand en ongetrouwd blijft...) en een continue inspanning vraagt.”* Vaak is het beeld dat holebi's van hun omgeving vormen en de negatieve reacties die ze verwachten totaal verschillend van wat er zich daadwerkelijk zou afspelen. Holebi's betreuren dan vaak dat ze er niet eerder voor waren uitgekomen. Soms reageert de omgeving echter wel erg negatief (Vincke & Stevens, 1999a). Ten slotte geven ook Baert & Cockx (2002) aan dat holebi's voortdurend anticiperen op afwijzing en negatieve reacties van de buitenwereld. Ervaringen met discriminatie bepalen dan ook de perceptie van zijn of haar omgeving als vijandig of als ondersteunend. De perceptie van discriminatie wordt immers sterk bepaald door het slachtoffer geweest te zijn van discriminatie (Vincke & Stevens, 1999a).

Het in kaart brengen van de culturele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep, leidt tot de vaststelling dat de maatschappelijke houding schijntolerant is. Ze wordt niet zozeer door vijandigheid gekenmerkt, maar wel door de verwachting dat holebi's de heteroseksuele norm volgen. De heteroseksuele assumptie maakt dat men een zichtbaarheid van holebiseksualiteit niet altijd tolereert, dat men geen oog heeft voor de aanwezigheid van holebiseksualiteit in de samenleving of dat men deze aanwezigheid als minderwaardig beschouwt. Holebi's ervaren een verbetering betreffende het maatschappelijke klimaat, maar verbergen vaak hun seksuele voorkeur als gevolg van heteronormatieve invloeden en (perceptie van) discriminatie. De onzichtbaarheid van holebi's is zowel een gevolg als een oorzaak van heteronormativiteit.

1.2.1.2 Structurele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep

De invloed van het heteronormatieve en schijntolerante klimaat laat zich tevens gelden in sociale structuren zoals het onderwijs, de werkomgeving, de welzijnssector en de openbare ruimte. De culturele evolutie die zich heeft voorgedaan met betrekking tot holebiseksualiteit laat zich echter ook merken in de structuren van een samenleving. In eerste instantie stel ik dit vast binnen het juridische veld. Waaldijk (2006) geeft acht stappen aan die de wetgeving van een bepaald land moet doorlopen om tot een volledige juridische erkenning van homoseksualiteit te komen. België heeft, sinds de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van gelijk geslacht en de mogelijkheid voor deze paren om kinderen te adopteren, al deze stappen doorlopen (Waaldijk, 2006). Deze juridische evolutie maakt van België één van de meer progressieve Europese landen maar maakt tevens

duidelijk welke lange weg men heeft afgelegd. Dat holebi's altijd rechten ontkend zijn die voor heteroseksuelen vanzelfsprekend waren, toont hun minderheidsstatus aan.

Jeukens, Devuyt & Vanoutryve (1996:56) onderscheiden vier indicatoren die op Europees niveau gehanteerd worden om de emancipatie van holebi's in een bepaald land te meten:

- de gelijkschakeling voor holebi's en hetero's van de minimum leeftijdsgrens voor seksueel contact;
- de depenalisatie van homoseksualiteit;
- de realisatie van een antidiscriminatiewetgeving;
- het toekennen van burgerrechten aan holebi's.

In België zijn al deze voorwaarden verwezenlijkt. De minimumleeftijd voor seksueel contact ligt zowel voor holebi's als voor hetero's op 16 jaar (Reekie, 1997), homoseksualiteit is niet strafbaar (Jeukens, Devuyt & Vanoutryve, 1996) en sinds 12 december 2002 werd de antidiscriminatiewetgeving, die seksuele voorkeur expliciet vermeldt als potentiële discriminatiegrond, definitief in de senaat goedgekeurd. Hoewel er geen verschil is in de leeftijd waarop holebi's versus hetero's met iemand seks mogen hebben, is een veroordeling toch mogelijk indien homoseksuele gedragingen door een rechter (en dus na een aanklacht) als 'ontucht' geïnterpreteerd worden. De holebibeweging ijvert al jaren tot het schrappen of herschrijven van artikel 379, de wet op ontucht¹⁶, die erg rekbaar is en kan gebruikt worden om homo- en biseksuelen te treffen (Reekie, 1997).

De Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen wijst erop dat de discriminatie op het gebied van sociale zekerheid en fiscaliteit waarvan homoseksuele koppels het slachtoffer zijn, in de eerste plaats voortkwam uit het feit dat zij geen huwelijk konden aangaan (Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, 2000). Op 30 januari 2003 werd echter de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht goedgekeurd. Deze openstelling werkte acht juridische discriminaties weg (in verband met successierechten, inkomensbelasting, arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, rustpensioen, ziektekostenverzekering, arbeidsongevallen en beroepsziektevergoedingen, overlevingspensioen en erfrecht) (zie Dewaele & Michielsens, 2003:29-44, voor een uitgebreid overzicht). Op 20 juni 2006 werd de gewijzigde adoptiewet in het Belgisch staatsblad gepubliceerd die mogelijk maakt dat ook koppels van gelijk geslacht een kind kunnen adopteren. Holebi's hebben dus gelijke burgerrechten in vergelijking met heteroseksuelen.

¹⁶ Ontucht, dat verder niet gedefinieerd wordt in het wetsartikel, kan gezien worden als een aanslag tegen de zeden waardoor iemand strafrechtelijk vervolgd kan worden.

Heteronormativiteit en schijntolerantie laten zich echter wel nog gelden in andere structurele domeinen van de samenleving. Ik geef een kort overzicht.

Binnen de werkomgeving komt discriminatie met betrekking tot ontslag omwille van seksuele voorkeur nog steeds voor. Sommige studies maken melding van een 'glazen plafond' voor holebi's (men kan niet tot op het hoogste niveau opklimmen) en ondernemingsvlucht (holebi's trachten te ontsnappen aan een holebi-onvriendelijke werkomgeving door een zelfstandige onderneming op te richten) (Dewaele & Michielsens, 2003). Uit onderzoek bij de Vlaamse bevolking (N=2880) blijkt dat holebi's meer dan dubbel zo vaak werkloos zijn (12% van de holebi's versus 5% van de Vlamingen), zelfs na controle voor opleidingsniveau (dit ligt lager bij holebi's) (Lenaers, 2006¹⁷).

Binnen de welzijnssector blijkt vooral het gebrek aan kennis met betrekking tot holebiseksualiteit voor problemen te zorgen (zie Dewaele & Michielsens voor een uitgebreid overzicht, 2003:50-53). Een studie van Deloitte (2006) bracht tevens verschillende knelpunten in kaart met betrekking tot de holebivriendelijkheid in de zorgsector. In de opleidingen van toekomstige zorgverleners bleek geen expliciete aandacht te bestaan voor holebi's als groep met specifieke kenmerken (Deloitte, 2006). Bovendien hebben holebi's meer fysieke gezondheidsklachten¹⁸ (Häusermann & Wang, 2005), wat een aanbod aan holebivriendelijke zorg extra belangrijk maakt. Ondanks de lagere gemiddelde leeftijd van holebi's in het onderzoek van Lenaers (2006¹⁹) blijkt dat holebi's vaker last hebben van een chronische aandoening (34%) in vergelijking met hetero's (21%).

De positie van holebi-jongeren in het onderwijs is precair gezien hun kwetsbare psychische toestand (Vincke & van Heeringen, 2002) en in het kader van discriminerend- en pestgedrag. Een studie van De Brauwere (2002) toont aan dat de vanzelfsprekendheid van heteroseksualiteit gehandhaafd blijft in de vorming die scholen meegeven aan hun leerlingen. De meerderheid van de respondenten uit dat onderzoek (zowel leerlingen als leerkrachten) geeft aan dat op zijn of haar school géén informatie wordt gegeven over homoseksualiteit, terwijl dat bij de meesten wel gebeurt met betrekking tot het informeren over de andere aspecten van seksuele en relationele vorming (AIDS, voorbehoedsmiddelen). 57% van de leerlingen uit het onderzoek van Pelleriaux & Van Ouytsel²⁰ (2003) vindt dat er onvoldoende informatie op school is met betrekking tot holebiseksualiteit. Meer

¹⁷ Ik merk op dat 3.6% van de steekproef (N=88) uit holebi's bestaat.

¹⁸ Uit onderzoek in Zwitserland bij 571 homomannen blijkt dat zij in vergelijking met de doorsnee Zwitserse mannen aanzienlijk hoger scoren op fysieke klachten (rugpijn, vermoeidheid, hoofdpijn en slapeloosheid).

¹⁹ Zie voetnoot 17.

²⁰ 41414 leerlingen uit verschillende Vlaamse scholen werden bevraagd.

dan twee derde van die leerlingen vindt dat holebiseksualiteit bespreekbaar is op school maar een even groot deel zou zich toch niet als holebi outen in de klas, indien zij of hij holebi zou zijn. Europees crossnationaal onderzoek wijst op de negatieve invloed van pestgedrag, weinig, niet ondersteunend of homonegatief gedrag van leerkrachten, gebrek aan geoute holebileerkrachten en de onzichtbaarheid van holebiseksualiteit in de schoolleerplannen (Takács, 2006). Holebi's blijken dan ook lager opgeleid te zijn dan hetero's, zelfs na controle voor leeftijd en opleidingsniveau van de vader (Lenaers, 2006²¹).

Binnen de openbare ruimte blijkt het nog steeds moeilijk voor holebikoppels om genegenheid naar elkaar te tonen (bijvoorbeeld hand vasthouden, elkaar kussen). Vrouwen blijken meer te maken te hebben met verbaal geweld, mannen met fysiek geweld (de Graaf & Sandfort, 2000)²². Het fenomeen 'potenrammen' (het in elkaar slaan van homo's die al dan niet *cruisen*²³ of een homo-uitgaansgelegenheid verlaten) wordt aangegeven als een extreme vorm van fysiek geweld ten opzichte van holebi's (Vincke & Bracke, 1997).

Holebi's worden in de samenleving gediscrimineerd en er bestaan vooroordelen ten opzichte van deze minderheidsgroep. Sommige holebi's missen promotiekansen, worden op straat uitgescholden voor flikker enzovoort. Anderzijds heerst er meer impliciet in de samenleving een (moeilijk meetbaar) klimaat van heteronormativiteit en schijntolerantie. Dit heeft gevolgen voor hoe holebi's hun sociale omgeving zullen waarnemen (ondersteunend of niet ondersteunend). Deze perceptie wordt beïnvloed door objectieve factoren (het daadwerkelijk voorkomen van discriminatie en vooroordelen) en subjectieve factoren (de subjectieve gevoeligheid van het individu). Het daadwerkelijk ervaren van homonegativiteit en de subjectieve gevoeligheid ervoor heeft uiteindelijk gevolgen voor de mate waarin holebi's zich deze homonegativiteit eigen gaan maken. Dit wordt weerspiegeld in de concepten 'stigmabewustzijn' en 'geïnternaliseerde homonegativiteit'.

²¹ Zie voetnoot 17.

²² De Graaf & Sandfort (2000) verzamelden 73 publicaties die na 1990 verschenen met betrekking tot empirisch sociaal wetenschappelijk onderzoek naar de maatschappelijke positie van holebi's in Nederland.

²³ Cruisen geeft het fenomeen aan waarbij mannen (seksueel) contact zoeken met andere mannen op openbare plaatsen (Borghs & Hintjens, 2000).

1.2.1.3 Gevolgen van de maatschappelijke positie van holebi's: stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homonegativiteit

Het ervaren van holebi's van een heteronormatieve en schijntolerante omgeving leidt tot holebispecifieke stress (Meyer, 2003). De minderheidsstatus²⁴ die holebi's in de samenleving innemen stelt hen bloot aan holebispecifieke stressvolle gebeurtenissen (bijvoorbeeld het missen van promotiekansen en de huur van een pand ontzegd worden) en aan chronische dagdagelijkse moeilijkheden (bijvoorbeeld homomoppen en de angst om als holebi herkend te worden) (Diplacido, 1998). Holebi's die meer open zijn over hun seksuele voorkeur lijden meer onder externe stressoren (openheid maakt hen zichtbaar en dus ook meer kwetsbaar voor discriminatie en vooroordelen), terwijl zij die meer gesloten zijn meer lijden onder interne stressoren (een lagere zelfachting, gevoelens van angst) (Diplacido, 1998).

De stress ten gevolge van het bekleden van een minderheidsstatus noemt men minderheidsstress (Meyer, 2003). Holebiminderheidsstress komt voort uit de onverenigbaarheid van de gestigmatiseerde minderheidsstatus van holebi's en de normatieve rollen die zij in de samenleving moeten opnemen (bijvoorbeeld als werknemer en als ouder) (Lindquist & Hirabayashi in Lewis, Valerian, Berndt, Morris & Rose, 2001). Het zich bewust zijn van een heteronormatieve samenleving en zijn of haar minderheidsstatus (stigmabewustzijn) leidt vervolgens tot geïnternaliseerde homonegativiteit.

Stigmabewustzijn

Stigmabewustzijn geeft de individuele variatie weer met betrekking tot hoe individuen uit gestigmatiseerde groepen (bijvoorbeeld holebi's en etnische minderheden) verwachten dat ze door anderen stereotiep behandeld zullen worden (Pinel, 1999). Niet alle leden van een minderheidsgroep gebruiken dezelfde denkpatronen met betrekking tot hun minderheidstatus. Een hogere mate van stigmabewustzijn leidt tot een meer op zichzelf gericht zijn en zich meer zorgen maken over hoe de anderen naar hen kijken (Pinel, 1999). Tevens ervaren individuen met een hoog stigmabewustzijn meer directe discriminatie (Pinel, 1999) en hebben ze minder goede schoolresultaten of scoren ze slechter op een uitvoerende taak (Brown & Pinel, 2003; Pinel, Warner & Chua, 2005). Stigmabewustzijn blijkt ten slotte (naast openheid over de seksuele voorkeur, holebispecifieke stress

²⁴ Het concept 'minderheidsstatus' verwijst volgens Babad, Birnbaum & Benne (1983:) naar de beperkte toegangsmogelijkheden die een bepaalde minderheidsgroep heeft tot specifieke rollen en posities in de samenleving of naar de beperkingen die leden van de minderheidsgroep krijgen opgelegd met betrekking tot uitvoeren van bepaalde rollen.

en geïnternaliseerde homonegativiteit) een belangrijke predictor voor het mentaal welzijn²⁵ van holebi's (Lewis, Derlega, Griffin & Krowinski, 2003).

Geïnternaliseerde homonegativiteit

Het door holebi's waarnemen van de homonegatieve waardering binnen de samenleving en hun ervaringen van anders zijn, leidt ertoe dat zij deze negatieve gevoelens in hun zelfbeeld opnemen. Dit noemt men geïnternaliseerde homofobie of homonegativiteit²⁶ (Diplacido, 1998; Allen & Oleson, 1999; Mayfield, 2001; Rowen & Malcolm, 2002).

De mate van geïnternaliseerde homonegativiteit hangt af van de individuele seksuele identiteitsontwikkeling en van groepsidentiteitsprocessen (Mayfield, 2001, Fassinger & Miller, 1996). Ze omvat een globale en een persoonlijke dimensie (Mayfield, 2001). Globale homonegativiteit verwijst naar de attitudes die een persoon heeft ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen. Het betreft het (niet) 'normaal' vinden van homoseksualiteit, de mogelijkheid (niet) aanvaarden dat homoseksualiteit een bevredigende seksuele voorkeur kan zijn en de morele inschatting van homoseksualiteit. Persoonlijke homonegativiteit verwijst naar de attitudes die een persoon heeft met betrekking tot eigen homoseksuele gevoelens, verlangens en gedragingen. Attitudes met betrekking tot seksuele aantrekkings, seksueel gedrag, affectieve gevoelens en intieme relaties zitten tevens in deze categorie. Szymanski & Chung (2001) onderscheiden vijf onderliggende dimensies met betrekking tot geïnternaliseerde homonegativiteit bij lesbiennes: zich niet verbonden voelen met de lesbische gemeenschap, zich niet publiekelijk identificeren als zijnde lesbienne, negatieve persoonlijke gevoelens die men koestert met betrekking tot het lesbisch zijn, negatieve morele of religieuze attitudes met betrekking tot lesbisch zijn en negatieve attitudes ten opzichte van andere lesbiennes.

Geïnternaliseerde homonegativiteit beïnvloedt (naast stigmabewustzijn en het daadwerkelijk ervaren van discriminatie en vooroordelen) het mentaal welzijn²⁷ van holebi's in negatieve zin (Meyer, 1995).

²⁵ In het onderzoek werd mentaal welzijn gemeten aan de hand van depressieve symptomen, bijvoorbeeld gevoelens van neerslachtigheid.

²⁶ Ik verkies net als Mayfield (2001) de term homonegativiteit boven homofobie. De eerste term kan ruimer gehanteerd worden (niet enkel angst maar ook individuele en maatschappelijke devaluering van holebiseksuele levenswijzen worden erin opgenomen). Bovendien sluit de term homonegativiteit beter aan bij het huidige maatschappelijke klimaat waar homofobie of angst voor homoseksualiteit een meer zeldzaam gegeven is (zie Van Wijk en anderen, 2005).

²⁷ Mentaal welzijn werd gemeten aan de hand van de PERI schaal (Psychiatric Epidemiology Research Instrument) die gevoelens van demoralisatie en schuld evenals suïcidale gedachten/gedrag en seksuele problemen in kaart brengt.

Het leidt tot een lagere zelfwaardering, een minder positief zelfbeeld en een lagere emotionele stabiliteit (Horowitz & Newcomb, 2001).

Een ondersteunend holebinetwerk kan van belang zijn om de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit of de negatieve gevolgen²⁸ die er uit voortvloeien, te doen afnemen (Rowen & Malcolm, 2002; Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999; Gonsiorek & Rudolph, 1991; Mayfield, 2001). Ook de steun van hetero's (en familieleden in het bijzonder) kan holebispecifieke stressoren neutraliseren (Diplacido, 1998). Deze steun toont immers aan dat de samenleving niet per definitie een homonegatief karakter heeft (Smith & Brown, 1997).

Er is een verband tussen het opbouwen van een positieve holebi-identiteit en het verminderen van geïnternaliseerde homonegativiteit onder invloed van een ondersteunend holebinetwerk (Gonsiorek & Rudolph, 1991; Rowen & Malcolm, 2002). Homomannen die hoog scoren op geïnternaliseerde homonegativiteit hebben een minder ontwikkelde homo-identiteit en hebben minder holebivriend(inn)en (Mayfield 2001). Tevens staat een hoge mate van geïnternaliseerde homonegativiteit het opbouwen van een positieve seksuele identiteit in de weg (Horowitz & Newcomb, 2001).

Toch kan geïnternaliseerde homonegativiteit niet volledig weggecijferd worden uit het leven van holebi's, hoe ondersteunend de omgeving ook mag zijn. Vroege socialisatie-ervaringen en continue blootstelling aan homonegatieve attitudes maakt dat geïnternaliseerde homonegativiteit een belangrijke factor blijft in de levensloop van holebi's (Meyer, 1995).

Geïnternaliseerde homonegativiteit is een interne stressor die voortvloeit uit externe stressoren (de perceptie van homonegativiteit, ervaringen van de minderheidsstatus, discriminatie en vooroordelen) en verband houdt met stigmabewustzijn en mentaal welzijn. Sociale integratie kan de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit doen afnemen en de negatieve gevolgen die eruit voortvloeien counteren. Sociale integratie wijst dan op het onderhouden van ondersteunende relaties in zijn of haar sociale omgeving. Daarnaast mag men de schaduwzijde van sociale integratie niet vergeten. Sociale druk en sociale controle kunnen immers ook het gevolg van sociale integratie zijn. In het volgende deel richt ik me tot hoe relaties (en hun kenmerken) binnen verschillende sociale deelnetwerken al dan niet bijdragen tot sociale ondersteuning.

²⁸ Men maakt melding van een lagere zelfaanvaarding, een lager zelfwaardering en meer seksuele schuldgevoelens (Rowen & Malcolm, 2002).

1.2.2 De invloed van persoonskenmerken op het ervaren van sociale ondersteuning

Eén van de meest bestudeerde winsten van sociale relaties is sociale ondersteuning (Thoits, 1995:64) en wordt omschreven als de hulpbronnen waar personen via anderen toegang toe hebben (Berg & Piner, 1990). De sociale ondersteuning die holebi's al dan niet ontvangen, wordt in mijn onderzoek gekaderd binnen de minderheidsstatus van holebi's en de specifieke behoeften die daaruit voortvloeien. De behoefte aan identiteitsondersteuning blijkt daarbij fundamenteel.

De subpopulatie waartoe iemand behoort en/of de persoonskenmerken van de potentiële steunontvanger bepalen de mate waarin men al dan niet kan rekenen op sociale ondersteuning (Agneessens, Waeye & Lievens, 2006; Kawachi & Berkman, 2001). Het heteronormatieve klimaat waar holebi's in leven genereert holebispecifieke stressoren. Wanneer personen met betrekking tot deze stressoren niet ondersteunende interacties ervaren dan heeft dit een negatieve impact op hun mentaal welzijn (Smith & Ingram, 2004). Dit kan zich onder meer uiten in depressieve gevoelens en een gebrek aan zelfwaardering (Vincke & Bolton, 1994). De sociale omgeving kan echter tevens ondersteunend zijn en mogelijkheden bieden om met deze stressoren te leren omgaan.

In eerste instantie geef ik aan hoe specifieke persoonlijke kenmerken van individuen of netwerkliden (namelijk geslacht, leeftijd en opleiding) een invloed kunnen uitoefenen op de mate waarin personen sociale ondersteuning ervaren. Daarna geef ik een overzicht van de wijze waarop holebi's sociale steun ervaren in verschillende deelgebieden van hun sociale omgeving.

1.2.2.1 De rol van geslacht, leeftijd en opleiding met betrekking tot de netwerksamenstelling en het ervaren van sociale ondersteuning

1. Geslacht

Eén van de meest centrale rolsocialisaties in elke samenleving is de geslachtsrolsocialisatie (Vincke, 2002b:116). Dit uit zich onder andere in geslachtsverschillen wat betreft de samenstelling van het sociaal netwerk (zie bijvoorbeeld Walen & Lachman, 2000). Mannen en vrouwen blijken binnen hun sociale netwerken een andere functie te vervullen. Ongelijkheden tussen bepaalde groepen in de samenleving maken dat vrouwen en minderheidsgroepen minder kansen hebben om sociale

hulpbronnen aan te spreken. Vrouwen die zich in een nadelige positie bevinden en die een betere positie willen verwerven, moeten bronnen aanspreken die buiten hun eigen sociale omgeving liggen. Daarom moeten ze zich vaak in traditioneel mannelijke omgevingen bewegen om toegang te krijgen tot een bredere waaier van hulpbronnen (Lin, 1999a). Mannen hebben immers altijd al een gemakkelijkere toegang gehad tot verschillende soorten relaties door middel van werk, familie en andere sociale kringen in tegenstelling tot vrouwen die in de werkomgeving en daarbuiten meer beperkingen werden opgelegd (Lin & Westcott, 1991). Onderzoek wijst op de vooraanstaande rol van vrouwen met betrekking tot het onderhouden en verbreden van persoonlijke sociale netwerken. Deze vrouwen blijken echter niet de vruchten te plukken van deze 'rijke' netwerken.

Verschillen in netwerksamenstelling en de functie van mannen versus vrouwen

Het sociaal netwerk van vrouwen bestaat voor een groter deel uit familieleden dan dat van mannen (Marsden, 1987; Fischer, 1982). Vrouwen, en oudere vrouwen in het bijzonder, zijn van meer organisaties lid en noemen dan ook meer leden van organisaties als netwerkliden (Fischer, 1982). Mannen hebben echter meer goede vriend(inn)en dan vrouwen²⁹ maar deze laatste blijken dan weer meer vertrouwenspersonen te hebben. Vrouwen vernoemen vaker dan mannen familieleden en vriend(inn)en als vijf belangrijkste vertrouwenspersonen en hebben een meer divers vertrouwensnetwerk wat betreft de aanwezigheid van verschillende types relaties. Ook op vlak van verbondenheid blijkt de sterke positie van vrouwen als relatiegerichte netwerkers. Vrouwen voelen zich immers sterker dan mannen verbonden met hun gezin, vrienden, familie, burens en collega's. Vrouwen hebben meer bronnen van sociale ondersteuning in vergelijking met mannen als gevolg van het hebben van meer vrije tijd (ze werken minder vaak) en omdat ze meer geneigd zijn dan mannen om persoonlijke zaken niet alleen met hun partner te bespreken (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003).

Een belangrijke verklaring voor de verschillen in sociale netwerksamenstelling tussen mannen en vrouwen is hun positie op de arbeidsmarkt. Mannen voeren immers vaker dan vrouwen betaald werk uit. Vrouwen die zich voltiids met het huishouden bezig houden (en geen betaald werk uitvoeren) helpen elkaar met het zorgen voor de kinderen, de zorg voor hun echtgenoten en met huishoudelijke taken (Wellman & Wortley, 1990). Wanneer voor mannen vriendschappen vooral een gezelligheidsfunctie hebben, zijn ze voor vrouwen ook belangrijk met betrekking tot hun huishoudelijke taken. Omdat mannen die behoefte niet of minder ervaren, is het regelmatig contact hebben met netwerkliden en het hebben van netwerkliden die dichtbij wonen en mekaar veel zien,

²⁹ Mannen zouden echter het begrip 'goede vriend' ruimer definiëren dan vrouwen (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003).

voor hen minder belangrijk. Ten slotte zijn het vooral vrouwen die in emotionele ondersteuning voorzien. Een minderheid aan vrouwen in het sociaal netwerk van mannen voorziet in bijna de helft van hun ondersteunende relaties en de vriendinnen van deze mannen zijn meer ondersteunend dan hun vrienden (Wellman, 1992). Het lijkt er dan ook op dat vrouwen de meesters van hun sociale netwerken zijn.

Vrouwen als meesternetwerkers

Vrouwen nemen een centrale plaats in sociale gemeenschappen en zijn historisch gezien altijd de 'familiebewakers' geweest: het zijn zij die de familieleden samenbrengen. De sterke positie van vrouwen in hun sociale netwerken blijkt uit het gegeven dat ze vriendschapsrelaties betekenis geven en hun echtgenoten helpen in het onderhouden van deze vriendschappen (Wellman, 1999; Wellman, 1992). Het verlenen van emotionele steun wordt gezien als een typisch vrouwelijke eigenschap. Vrouwen hebben meer rechtstreeks ('face-to-face') contact vanuit een emotioneel ondersteunende en gezelschapsfunctie terwijl mannen eerder 'zij aan zij' contact houden door materiële diensten uit te wisselen. Vrouwen geven zowel aan elkaar als aan mannen emotionele ondersteuning. Mannen hebben vaak weinig vriendinnen met als gevolg dat ze minder emotionele steun krijgen dan vrouwen. Dit deficit wordt bij mannen echter opgevangen door hun moeders, zussen en echtgenotes. Omgekeerd doen vrouwen zelden een beroep op hun echtgenoten, broers of vaders voor emotionele ondersteuning (Wellman & Wortley; 1990). De emotioneel ondersteunende relaties die vrouwen met andere vrouwen onderhouden, leiden echter niet per definitie tot positieve uitkomsten zoals een beter mentaal welzijn.

De keerzijde van de medaille

Omdat vrouwen elkaar sterk emotioneel ondersteunen en omdat ze meer vertrouwenspersonen hebben, zou dit moeten leiden tot positieve uitkomsten met betrekking tot bijvoorbeeld mentaal welzijn. Niets is echter minder waar. Naast de last die vrouwen moeten dragen als gevolg van de combinatie van arbeid en gezin (Van Aerschot, Michielsens & Van Haegendoren, 2004), kan ook het onderhouden van uitgebreide sociale netwerken een moeilijke opgave zijn (Wellman, 1999; Wellman & Potter, 1999). Terwijl mannen, ongeacht de levensfase waarin ze zich bevinden, altijd evenveel een beroep kunnen doen op sociale ondersteuning, blijkt dit niet het geval te zijn voor (oudere) vrouwen (Ajrouch, Blandon & Antonucci, 2005). De mate waarin vrouwen sociale ondersteuning al dan niet ontvangen, kan zelfs verklaren waarom ze meer psychische klachten rapporteren. Vrouwen die sociaal ondersteund worden moeten daarna vaak een 'schuld' (zijnde sociale kosten of verplichtingen) aflossen (Kawachi & Berkman, 2001). Ook de uitgebreide netwerken van vrouwen

kunnen een belemmering zijn. Dit kan hen immers blootstellen aan de ongunstige effecten van netwerkgebeurtenissen (stress ten gevolge van wat andere netwerkliden overkomt of door de conflicten die ervaren worden in intieme relaties). Daardoor geraken hun eigen hulpbronnen sneller uitgeput (Walen & Lachman, 2000). Hun arbeidspositie (in minder prestigieuze segmenten, met minder promotiemogelijkheden en vaak samen met andere vrouwen) zorgt er voor dat hun werkgerelateerde netwerken homogeen zijn, waardoor ze tot weinig diverse hulpbronnen toegang krijgen. Hun sociale netwerken zijn bovendien vaak afgestemd op de behoeften van mannen (bijvoorbeeld wat betreft de carrièremogelijkheden van echtgenoten) (Lin & Westcott, 1991; Ferrand, Mounier & Degenne, 1999). Ook binnen een zelfde werkomgeving boeken vrouwen minder goede resultaten in vergelijking met mannen wat betreft de winst die ze maken als gevolg van het investeren in relaties. Vrouwen hebben op de werkvloer minder dan mannen toegang tot invloedrijke contacten (Forret & Dougherty, 2004). Vrouwen zijn dan misschien meester van hun hechte sociaal ondersteunende netwerken, ze zijn dat zeker niet van informele en professioneel gerelateerde netwerken.

Ik besluit dat hoewel vrouwen er in slagen om sociale netwerken op te bouwen met hechte en emotioneel ondersteunende relaties, zij tevens eigen hulpbronnen sneller uitputten omdat ze meer dan mannen lijden onder stressvolle netwerkgebeurtenissen en vaak ten dienste staan van anderen. Ik stel me echter de vraag of deze gegevens ook van toepassing zijn op holebi's. Holebi's zouden misschien meer dan hetero's kunnen ontsnappen aan traditionele geslachtsrolpatronen omdat zij in hun intieme relaties al afwijken van wat traditioneel in de samenleving wordt verwacht.

De gegenderde netwerken van holebi's

Er is bijna geen informatie beschikbaar over de geslachtssamenstelling en geslachtsdiversiteit binnen de sociale netwerken van holebi's. De behoefte van holebi's om met gelijkgestemden om te gaan in het kader van hun gestigmatiseerde positie in de samenleving, kan echter de samenstelling van dat sociaal netwerk beïnvloeden.

De meeste vrienden van homomannen zijn andere mannen (Nardi, 1999). Homomannen geven aan dat hun belangrijkste bron van sociale ondersteuning andere homomannen zijn wat niet zo verwonderlijk is aangezien ze met hen het meeste gemeen hebben (Smith & Brown, 1997). Heterovrouwen en vrouwelijke familieleden worden ook meer genoemd als bron van ondersteuning in vergelijking met heteromannen en mannelijke familieleden. Dit kan het gevolg zijn van de eerder beschreven emotioneel ondersteunende rol die vrouwen vaak vervullen in sociale netwerken. Tevens hebben vrouwen minder vooroordelen ten opzichte van homomannen (Pelleriaux & Van Ouytsel,

2003) wat hen aantrekkelijk maakt als bron van ondersteuning. Heteroseksuele vrouwen zijn verdraagzamer ten opzichte van homomannen terwijl heteroseksuele mannen verdraagzamer zijn ten opzichte van lesbiennes (Weinberger & Millham, 1979). De behoefte aan sociale ondersteuning kan bij holebi's dus leiden tot homogeniteit wat betreft de seksuele voorkeur van de netwerkleden (bijvoorbeeld lesbiennes gaan het liefst om met andere lesbiennes) en tot heterogeniteit in geslachtssamenstelling (bijvoorbeeld homomannen vinden de meeste steun bij vrouwen).

De gelijke politieke agenda's en ervaringen van discriminatie door homomannen en lesbiennes zouden een stimulans kunnen zijn voor goede en hechte contacten tussen hen. Dit strookt echter niet met de werkelijkheid. Lesbische en homogemeenschappen blijken niet of weinig geïntegreerd te zijn. Omdat lesbiennes ook de maatschappelijke nadelen van vrouw-zijn ervaren (Diplacido, 1998; Meyer, 1995; Taylor, Kaminski & Dugan, 2002), is hun sociale positie niet zomaar vergelijkbaar met die van homomannen. Voor lesbiennes is hun identiteit als vrouw dan ook vaak belangrijker dan hun identiteit als lesbienne aangezien ze hun vrouw-zijn ervaren als de voornaamste basis voor hun achterstelling in de samenleving. Er zijn aanzienlijke man/vrouw verschillen bij oudere holebi's wat betreft de relaties die zij bij voorkeur aangaan. Lesbiennes verkiezen het gezelschap van andere (lesbische) vrouwen. De weinige mannen waar ze contact mee hebben zijn meestal vaders, broers, zonen, homovrienden en mannelijke partners van bevriende heterokoppels. Hun netwerken bestaan dus voor het grootste deel uit vriendinnen en ze trekken minder op met familieleden en overigen. Homomannen hebben zowel contact met mannen als vrouwen en ze gaan relaties aan met uiteenlopende categorieën van personen (zoals familieleden, vrienden, kennissen en collega's). Hun netwerken zijn dan ook diverser dan die van lesbiennes. De mannelijke vrienden van homomannen zijn wel bijna allen homoseksueel (Schuyf, 1996). Oudere homomannen onderscheiden zich van lesbiennes door hun meer proactieve handelingsstrategieën. Dit heeft tot gevolg dat deze mannen oplossingen zoeken voor de discriminatie die ze ervaren op basis van hun seksuele voorkeur en dat ze gemakkelijker hun weg vinden in het holebiverenigingsleven in vergelijking met lesbiennes (Godemont, Dewaele & Breda, 2004).

De sociale netwerken van mannen en vrouwen zijn erg verschillend. Dit is zo gegroeid in een samenleving die ooit aan een strikt paternalistisch model beantwoordde waarbij mannen vooral werden toegelaten in het publieke leven (op het werk, op café, in de politiek enzovoort) terwijl vrouwen beperkt werden tot het private leven (het huishouden). Dit blijkt tot op vandaag de sociale netwerken van vrouwen hechter en homogener te maken met een grotere uitwisseling van sociale ondersteuning. Nochtans blijken mannen met hun diverse maar minder hechte sociale netwerken niet aan ondersteuning te moeten inboeten. Integendeel, het zijn eerder de vrouwen die 'lijden' onder netwerkgebeurtenissen en vaker een sociale schuld af te lossen hebben. Het is moeilijk om aan te

geven of holebi's al dan niet ontsnappen aan traditionele geslachtsrolsocialisaties met betrekking tot hun sociale netwerken. De homogeniteit in hun vriendschapsnetwerken (lesbiennes zoeken lesbiennes op, homomannen gaan eerder met homomannen op) valt op terwijl homomannen tevens bij vrouwen sociale ondersteuning zoeken. Net als heteromannen lijken homomannen te beschikken over meer diverse sociale netwerken. Holebi's zijn dan ook geen eenheidsgroep: er blijkt een scherp onderscheid te zijn tussen de sociale wereld van homomannen en die van lesbiennes. Lesbiennes zouden bovendien mogelijk over meer kwetsbare sociale netwerken beschikken omdat ze de maatschappelijke nadelen van hun seksuele voorkeur én hun vrouw zijn ervaren.

2. Leeftijd

Het sociaal netwerk is geen statische entiteit. Vriendschappen gaan voorbij, men verandert van werk en komt met nieuwe mensen in contact. Het sociaal netwerk is constant aan verandering onderhevig: onderlinge relaties worden sterker, zwakker of verdwijnen helemaal uit het netwerk. Hoewel ik in dit onderzoek beperkt ben door cross-sectionele data die slechts op één tijdstip moment werden verzameld, het is toch belangrijk om bewust te zijn van levensloopyndynamieken. Het sociaal netwerk van een jonge holebi die net zijn of haar coming out heeft gedaan, zal er anders uitzien dan het sociaal netwerk van een holebi die al een heel leven achter de rug heeft. Binnen de vakliteratuur gaat er veel aandacht naar de sociale netwerken van ouderen (zie bijvoorbeeld Knipscheer, Dykstra, de Jong Gierveld & van Tilburg, 1995; Litwin, 2001; Fiori, Antonucci & Cortina, 2006) omdat deze netwerken als een belangrijke bron van sociale ondersteuning worden gezien met betrekking tot de toenemende behoeften op oudere leeftijd (Broese van Groenou, 1995).

Leeftijdsverschillen in netwerksamenstelling

De sociale netwerken van mensen verschillen al naargelang het leeftijdscohort³⁰ waarin ze zich bevinden. Verschillende levensfasen gaan immers samen met het aangaan van verschillende relatietypes. Wanneer men bijvoorbeeld kinderen krijgt, treedt men toe tot een nieuwe sociale wereld waar mensen zonder kinderen vaak geen toegang toe hebben. Andere leeftijdsverschillen wat betreft netwerksamenstelling hebben te maken met de verschillende tijdstippen waarop levensloopyntertransities zich voordoen bij verschillende cohorten (bijvoorbeeld de 'babyboomers'³¹ die het krijgen van kinderen uitstellen tot op een latere leeftijd) (Burt, 1991).

³⁰ Een cohort is de som van een aantal individuen uit een afgebakende populatie die gelijkaardige gebeurtenissen ervaren hebben binnen eenzelfde tijdsperiode.

³¹ De 'babyboomers' zijn de cohorte van mensen geboren vlak na WOII.

De omvang van het sociale netwerk neemt af naargelang de leeftijd (Burt, 1991; Marsden, 1987). Tussen de leeftijd van 40 en 60 jaar zou het netwerk over het algemeen inkrimpen (Peeters, 1992/1993). Ouderen beschikken gemiddeld over minder vertrouwenspersonen dan jongeren (Agneessens, De Lange & Waeye, 2003). Toch blijkt dat de groep personen met wie men de meest intieme relaties onderhoudt, niet per definitie kleiner wordt met het ouder worden (Antonucci, 1985). Deze intimi (zijnde partner, kinderen en ouders) zijn dan ook de meest duurzame en stabiele relaties binnen het sociaal netwerk (Ajrouch, Blandon & Antonucci, 2005).

Het sociaal netwerk van ouderen bestaat voornamelijk uit familieleden. Het vriendschapsnetwerk kan nochtans een belangrijke steun zijn om emotionele gebeurtenissen die gepaard gaan met het ouder worden (bijvoorbeeld het verlies van een partner) te verwerken (Walen & Lachman, 2000). Personen van middelbare leeftijd (40 tot 54 jaar) voelen zich minder verbonden met hun familie in vergelijking met een jongere en oudere leeftijdsgroep. De jongste leeftijdsgroep zou zich immers sterk richten op hun ouders of kinderen terwijl de oudste leeftijdsgroep door overlijden van leeftijdsgenoten meer zou terugvallen op hun familie. Ouderen, en in het bijzonder oudere vrouwen, blijken meer lid te zijn van organisaties en als gevolg daarvan meer leden van organisaties in hun sociaal netwerk te hebben (Fischer, 1982). Ten slotte blijken ouderen zich meer verbonden te voelen met hun burens dan jongeren. Ouderen wonen immers vaak al langer op dezelfde plek en hebben in die zin ook meer duurzame relaties met hun burens opgebouwd. Burens zijn voor hen dan ook een meer voor de hand liggende bron van sociaal contact (Agneessens, De Lange & Waeye, 2003). Opnieuw wil ik nagaan of de voorgaande gegevens al dan niet van toepassing zijn op holebi's.

De sociale netwerken van oudere holebi's

In welke mate gelden voorgaande levensloopgegevens met betrekking tot het sociaal netwerk van holebi's? Dat familiale relaties verstoord zijn door het niet aanvaard worden vanwege zijn of haar seksuele voorkeur, kan bij holebi's een rol spelen wat betreft de ondersteunende capaciteiten van hun sociaal netwerk. Bovendien hebben holebi's in tegenstelling tot hetero's minder vaak kinderen. Dit betekent dat zij de transitie naar ouderschap niet of minder vaak meemaken. Ook dit kan gevolgen hebben voor de samenstelling van het ondersteunend sociaal netwerk. Voor oudere holebi's kunnen voorgaande factoren een nog grotere rol spelen, gezien het klimaat waarin zij leefden minder open en verdraagzaam was met betrekking tot holebiseksualiteit. Dit klimaat stimuleerde sommige van deze nu oudere holebi's om een heteroseksueel huwelijk aan te gaan.

Wanneer oudere holebi's tijdens of na hun heterohuwelijk ontdekken dat ze holebi zijn dan kan dit conflictrelaties met de kinderen en mogelijk ook met andere familieleden tot gevolg hebben. In dat geval kunnen ze vaak op weinig of geen ondersteuning rekenen van hun kinderen (Soesbeek & Bonfrere, 1993). De sociale netwerken van deze oudere holebi's zouden dan ook in de eerste plaats bestaan uit andere holebi's die hen in tegenstelling tot hun eigen familie niet afwijzen of veroordelen (Schuyf, 2001). Holebi-ouderen hebben meer contact met hun vriend(inn)en dan met hun familie en in vergelijking met hetero-ouderen hebben ze minder contact met familie, vriend(inn)en en goede kennissen (van de Meerendonk, Adriaensen & Vanwesenbeeck, 2003).

Oudere holebi's hebben minder vaak een relatie met iemand van hetzelfde geslacht gehad waardoor ze tevens minder vaak in een intieme relatie sociale ondersteuning vinden. Vaak ontbreekt (of ontbrak) het in de samenleving immers aan maatschappelijke waardering voor deze relaties (Soesbeek & Bonfrere, 1993). Oudere holebi's zijn vaker gescheiden (van een partner van het andere geslacht), hebben vaker kinderen en hebben vaker geen vaste partner in vergelijking met jongere holebi's (van de Meerendonk, Adriaensen & Vanwesenbeeck, 2003). Bij de nooit gehuwden zijn het vooral de alleenstaande oudere vrouwen die het moeilijk hebben om een functioneel sociaal netwerk uit te bouwen. Een late coming out is tevens een risicofactor met betrekking tot het kunnen vinden van sociale ondersteuning en dit in het bijzonder voor vrouwen (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Het stigmamanagement van oudere holebi's (zijnde strategisch omgaan met informatie over zijn of haar seksuele voorkeur) maakt dat zij deel uitmaken van een bijzonder onzichtbare groep in de samenleving (Soesbeek & Bonfrere, 1993). Toch blijkt tevens dat oudere holebi's meer zelfredzaam zijn gezien ze doorheen hun levensloop geleerd hebben om zich te leren handhaven zonder familiale steun en zonder partnerrelatie (Soesbeek & Bonfrere, 1993).

Oudere holebi's participeren aan het reguliere verenigingsleven en binnen de holebisubcultuur. 30% van de oudere holebi's neemt deel aan *niet* holebispecifieke ouderenactiviteiten. Bij de 65-plussers loopt dit zelfs op tot bijna de helft. 55% van de oudere holebi's neemt deel aan algemene *niet* holebispecifieke en *niet* naar ouderen gerichte activiteiten. Bij lesbiennes (66%) ligt dat percentage hoger dan bij homomannen (46%). Bijna 70% van de oudere holebi's heeft het afgelopen jaar geparticipeerd in de holebisubcultuur (uitgaan, bezoek van holebi-evenementen enzovoort). Ruim 60% van de oudere holebi's neemt deel aan één of meerdere activiteiten voor oudere holebi's (van de Meerendonk, Adriaensen & Vanwesenbeeck, 2003). Toch blijkt er een onderwaardering en stereotypering van 'oud zijn' binnen de holebisubcultuur (Soesbeek & Bonfrere, 1993). Dit wordt vooral door homomannen sterk ervaren. Oudere lesbiennes hebben het dan weer in het bijzonder moeilijk om hun weg te vinden in het holebimilieau (Godemont, Dewaele & Breda, 2004).

Ik besluit dat de sociale netwerken van ouderen inkrimpen naargelang het ouder worden. Toch is er een kern van intimi die steeds aanwezig en ondersteunend blijft. Deze kern bestaat voor een groot deel uit familieleden en partners maar ook vriendschappen zijn erg belangrijk in het kader van het delen van ervaringen met betrekking tot emotionele gebeurtenissen. Deze vriendschapsrelaties zijn bij oudere holebi's in het bijzonder belangrijk omdat zij hen de ondersteuning kunnen bieden die in de samenleving en vaak ook binnen de familie afwezig is. Oudere holebi's zijn bij uitstek een onzichtbare groep omdat zij hebben leren leven met holebiseksualiteit als een gestigmatiseerde sociale positie. Hun sociale netwerken zijn kwetsbaar omdat ze vaak weinig of geen ondersteuning binnen hun familie kunnen vinden. Een heteroseksueel huwelijk dat werd afgebroken kan bij hen leiden tot problematische gezinsrelaties. Opnieuw lijken oudere lesbische of biseksuele vrouwen meer kwetsbaar dan homoseksuele of biseksuele mannen. Toch worden oudere holebi's in de literatuur ook omschreven als een zelfredzame en veerkrachtige groep die zich goed heeft aangepast aan een stigmatiserend maatschappelijk klimaat. Het participeren van oudere holebi's aan het verenigingsleven toont onder meer aan dat zij geen geïsoleerde groep individuen zijn.

3. Opleiding

De sociale klasse waartoe individuen behoren en die wordt weerspiegeld door het opleidingsniveau en het inkomensniveau, oefent invloed uit op de samenstelling van de sociale netwerken van deze individuen. Hoger opgeleiden hebben grotere sociale netwerken dan lager opgeleiden (Waeye & Agneessens, 2001; Fischer, 1982; Ajrouch, Blandon & Antonucci, 2005). Ze hebben minder familieleden en meer collega's en vriend(inn)en in hun netwerk. Immers, wanneer personen over meer financiële mogelijkheden beschikken, dan hebben ze vaak ook meer opties om een sociaal netwerk op te bouwen dat niet enkel familiegericht is. Een hoog opleidingsniveau zorgt er voor dat men bepaalde sociale vaardigheden beheerst (zoals het benaderen van anderen met meer zelfvertrouwen en stijl, meer gevoeligheid met betrekking tot sociale omgang) maar dat men tevens structureel meer kansen krijgt (zo leert men meer mensen kennen door de verlengde studieperiode) om uitgebreide netwerken op te bouwen (Fischer, 1982).

Ook het contact met burens wordt beïnvloed door het opleidingsniveau: individuen uit de middenklasse kennen hun burens op een meer oppervlakkige manier dan arbeiders. Deze laatste zijn vaker afhankelijk van één tot twee burens met wie ze een goed contact onderhouden. De mate waarin personen met hun collega's omgaan, heeft logischerwijze te maken met het type werk dat men

uitvoert³². Hoger opgeleiden hebben vaker contact met hun collega's (Fischer, 1982). Ten slotte blijkt dat hoger opgeleiden en bemiddelden vaker van één of meerdere organisaties lid zijn in vergelijking met respectievelijk lager opgeleiden en minder bemiddelden (Fischer, 1982). Hoger opgeleiden participeren meer aan het verenigingsleven en engageren zich meer in vrijwilligerswerk (Waegel & Agneessens, 2001).

De invloed die het opleidingsniveau uitoefent op de samenstelling van sociale netwerken blijkt ook uit de kenmerken van het vertrouwensnetwerk³³. Het aantal vertrouwenspersonen neemt toe naargelang men hoger is opgeleid (Agneessens, De Lange & Waegel, 2002). Hoger opgeleiden vullen hun vertrouwensnetwerk aan met vriend(inn)en (met wie ze zich meer verbonden voelen dan lager opgeleiden) terwijl de proportie familie gelijk blijft. Ook bij ouderen blijkt een vriendschapsgericht netwerk samen te gaan met een hoger opleidingsniveau (Litwin, 2003). Lager opgeleiden zoeken in eerste instantie ondersteuning via familiale relaties terwijl hoger opgeleiden dit zoeken in hun vriendschapsrelaties (Ferrand, Mounier & Degenne, 1999). Er is echter geen verschil in het aantal vriend(inn)en dat hoog en laag opgeleiden opgeven als vertrouwenspersoon (Agneessens, De Lange & Waegel, 2003). Lager opgeleiden voelen zich ook minder verbonden met hun collega's in vergelijking met hoger opgeleiden. Mogelijk is dit omdat ze vaker geen betaald werk hebben of als gevolg van de structuur en inhoud van hun werk (Agneessens, De Lange & Waegel, 2003). Vertrouwensnetwerken die veel burens bevatten, blijken samen te gaan met een lager opleidingsniveau (Marsden, 1987). Uit ander onderzoek blijkt dat hoewel hoger opgeleiden een groter aantal burens kennen, dat ze er wel minder contact mee hebben, er zich minder verbonden mee voelen en ze al minder lang kennen in vergelijking met lager opgeleiden (Wellman & Potter, 1999).

De sociale klasse waartoe iemand behoort en de financiële mogelijkheden die dit al dan niet biedt, heeft invloed op de interesses van mensen en op de mogelijkheden die ze hebben om bepaalde activiteiten te doen. Ook het type werk dat men doet en hoe dit werk georganiseerd is, bepaalt de (on)mogelijkheden om bepaalde vriendschappen aan te gaan. Het wederkerig uitwisselen van hulpbronnen zal belangrijker zijn in de vriendschapsrelaties van lager opgeleiden dan in die van hoger opgeleiden. Bij lager opgeleiden zijn hulpbronnen immers een meer schaars goed. Zo ontmoeten homomannen met een lagere opleiding en een lager inkomen goede vrienden vaker in

³² Zij die fulltime en al een lange tijd op dezelfde plek werken, gaan meer om met collega's dan parttimers en zij die nieuw zijn op het werk. Werknemers die op onregelmatige uren werken en mannen die verhuizen omwille van hun werk hebben ook meer contact met hun collega's.

³³ Een vertrouwensnetwerk bestaat uit vertrouwenspersonen (personen met wie men belangrijke persoonlijke zaken bespreekt).

bars. Ze houden tevens meer vrienden over uit hun adolescentie in vergelijking met hoger opgeleide homomannen. Deze laatsten noemen dan weer eerder feestjes en etentjes op als de plek om vrienden te ontmoeten (Nardi, 1999). Uit een rapport over de positie van holebiseksuele werknemers in de Nederlandse industrie blijkt dat discriminatie van holebi's binnen deze sector niet per definitie iets te maken heeft met een laag opleidingsniveau maar eerder met het hanteren van heteronormatieve man/vrouw scheidingslijnen. Homomannen vormen een bedreiging voor deze in hoofdzaak mannelijke sector. Voor lesbiennes zou het daarom net gemakkelijker zijn om in deze sector te werken (van de Meerendonk, 1995). Een onderzoek naar de werkplaats van lesbische arbeidsters beklemtoont tevens de strikt heteronormatieve genderverschillen op de werkvloer die de bespreekbaarheid en zichtbaarheid van een niet heteroseksuele voorkeur verhinderen. De vraag blijft dan of bij een groep laag opgeleide individuen het altijd de traditionele geslachtsrolpatronen zijn die overheersen en aldus leiden tot een minder waarderen van holebiseksualiteit. Er zijn echter verder bijna geen studies naar de invloed van socio-economische verschillen op de positie van seksuele minderheden. Vaak wordt de zichtbaarheid van holebiseksualiteit immers gedragen door een groep van actieve en hoogopgeleide mensen binnen de holebibeweging. Het presenteren van holebi's als een eenheidsgroep vanuit een emancipatorisch en politiek perspectief, verbergt de bestaande diversiteit wat betreft verschillende sociale klassen (Salo, 2004). Het is dan ook moeilijk om uitspraken te doen over de invloed van klassengebonden verschillen in de netwerksamenstelling van holebi's.

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn dat het geslacht, de leeftijd en het opleidingsniveau van personen in belangrijke mate de samenstelling van het sociaal netwerk kunnen beïnvloeden. Het is echter geen zwart-wit verhaal waarbij het voor één groep altijd minder, en voor een andere groep altijd meer is. Geen persoonskenmerk staat bovendien op zich. De analyse van kruispunten tussen geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en seksuele voorkeur zijn onontbeerlijk voor een begrip van een veelzijdige en complexe realiteit. De seksuele voorkeur van personen staat wel centraal in deze studie. Daarom zal ik voorts kijken naar de invloed van deze voorkeur op het vinden van sociale ondersteuning in verschillende sociale deelnetwerken. Deze ondersteuning staat bovendien niet los van de manier waarop iemand zijn of haar seksuele identiteit beleeft.

1.2.2.2 De rol van seksuele voorkeur met betrekking tot het ervaren van sociale ondersteuning in verschillende sociale deelnetwerken

Verschiedende sociale deelnetwerken neem ik hier onder de loep. Ik bespreek de rol van vrienden en vriendinnen, familie, een partnerrelatie, collega's, burens en sociale contacten die holebi's opbouwen

door te participeren aan de holebigemeenschap. Binnen al deze deelnetwerken blijkt de behoefte aan holebispecifieke identiteitsondersteuning. Ik zal in tweede instantie dan ook bespreken hoe sociale ondersteuning zich verhoudt tot het seksuele identiteitsproces.

1. 'Families of choice': de keuzefamilies van holebi's

Uit onderzoek blijkt dat holebi's bij voorkeur een beroep doen op vriend(inn)en en niet op familie met betrekking tot hun holebispecifieke problemen. Bij deze vriend(inn)en krijgen ze de ondersteuning, een gevoel van éénheid, rolmodellen en de erkenning die in het gezin vaak afwezig zijn (Baert & Cockx, 2002; Elizur & Ziv, 2001). Als familiebanden verstoord, conflictueus of volledig verbroken zijn ten gevolge van onbegrip en afwijzing bij een coming out, dan compenseren holebi's dit gebrek aan steun bij vriend(inn)en. Bij jonge holebi's is sociale ondersteuning van andere holebi's belangrijk in het kader van seksuele identiteitsprocessen en afwijzende reacties door familieleden bij een coming out. De meerderheid van de holebi-jongeren uit het onderzoek van Nesmith, Burton & Cosgrove (1999) hebben ofwel geen ofwel negatieve contacten met hun ouders, maar weten toch aan de stress (als gevolg van sociale isolatie) te ontsnappen door hechte relaties in het holebimilieu op te bouwen. Ook voor oudere holebi's kunnen keuzefamilies bestaande uit vriend(inn)en belangrijk zijn in het kader van afwezige familienetwerken (Pugh, 2002; Heaphy & Yip, 2003).

Het grote belang dat holebi's hechten aan hun vriend(inn)en in tegenstelling tot hun familieleden vindt weerklank in de 'family-of-choice'-hypothese. De term family of choice of 'keuzefamilie'³⁴ (Weston, 1991; Weeks, Heaphy & Donovan, 2001; Berger & Mallon, 1993; Nardi, 1999; Spencer, 2004; Cody & Welch, 1997) benadrukt het belang van sociale ondersteuning door andere holebi's in hun eigen sociaal netwerk en dit in tegenstelling tot de vrij beperkte of afwezige ondersteunende rol die familieleden van holebi's spelen. Bij holebi's is de vriendschapsethiek erg belangrijk omdat een heteronormatief klimaat hen weinig kansen biedt om gelijkgestemden te ontmoeten (Weeks, 2005). Het uitbreiden van het familieconcept, waarbij ook relaties die niet gebaseerd zijn op een bloedverwantschap geïncorporeerd worden, heeft ook te maken met het uitdagen van culturele normen. Op deze manier vragen holebi's erkenning voor de bestaande diversiteit wat betreft seksuele voorkeur. De mythe van een harmonieuze en hechte familiekring is een erg krachtig en aantrekkelijk symbool dat dan wordt verbonden met de idee van seksuele diversiteit (Weeks, 1991).

Keuzefamilies worden gekenmerkt door continuïteit, een gedeelde geschiedenis, toegankelijkheid (bijvoorbeeld in noodgevallen), stabiliteit en betrokkenheid. Ze zijn in vergelijking met biologische

³⁴ Sommige auteurs gebruiken de term 'extended family' (Berger & Mallon, 1993) en 'fictive kin' (Spencer, 2004).

families meestal minder divers wat betreft leeftijd. Sommige holebi's ruilen hun volledige familie in voor vriend(inn)en, anderen integreren vriend(inn)en in hun familie en een derde groep ziet vriend(inn)en en familie als twee afzonderlijke gebieden, waarbij familie wel als prioritair wordt gezien (Lindsey in Nardi, 1999). Er blijkt een diversiteit wat betreft integreren van vriendschapsnetwerken in familienetwerken afhankelijk van de mate waarin familieleden zich homonegatief opstellen. De huidige verbetering van het maatschappelijke klimaat speelt hier tevens een rol en biedt meer mogelijkheden voor holebi's om vriendschaps- en familienetwerken met elkaar te integreren. (Nardi, 1999).

Keuzefamilies zijn geen fenomeen dat uitsluitend voorkomt bij holebi's (zie bijvoorbeeld Tierney & Venegas, 2006; Oswald, 2002). De term wordt ook gehanteerd met betrekking tot andere minderheids- of onderdrukte groepen. Tussen personen van een etnische minderheidsgroep bestaan tevens sterke emotionele banden en gevoelens van loyaliteit die hun oorsprong vinden in hun gemeenschappelijke afkomst en levenssituatie (Vanbeselaere, Lagrou, Van de Sande, Snauwaert & Soenens, 2003), waardoor het behoren tot een etnische groep soms wordt ervaren als behoren tot één en dezelfde familie. Ook bij Amerikaanse homomannen bleek de etnische afkomst van de respondenten een rol te spelen bij het aanduiden van vrienden als familie (Nardi, 1999).

Sommige families voegen vriend(inn)en aan hun familie toe zonder dat er een juridische of biologische band bestaat tussen beide partijen. In gemeenschappen die gekenmerkt worden door armoede zijn deze toegeschreven verwanten een functionele toevoeging, gezien de instrumentele (vaak financiële) hulp die dergelijke individuen kunnen leveren (Nardi, 1999). Personen uit een lagere sociale klasse kunnen aan armoede ontsnappen door vriendschappen of liefdesrelaties op te bouwen die opwaartse sociale mobiliteit teweegbrengen (Thys, De Raedemaeker & Vranken, 2004). Het concept van keuzefamilie bij holebi's is echter uniek in die zin dat de verwerping door of afwezigheid van steun vanuit eigen familie centraal staat. Dit is niet het geval bij familieconcepten zoals ze binnen andere minderheids- of onderdrukte groepen gehanteerd worden.

De 'family of choice' hypothese kent zijn oorsprong binnen de Angelsaksische literatuur. Ik moet dan ook voorzichtig zijn met het transponeren van dit begrip naar een Vlaamse context. Culturen kunnen verschillen in het hanteren van een discours in familiale termen en/of in vriendschapstermen. Bovendien zijn keuzefamilies een algemeen verschijnsel in een postmoderne samenleving, waar het individu zich steeds meer losmaakt van traditionele normatieve rolpatronen (Giddens, 1992). Uit netwerkanalyse van Wellman & Potter (1999)³⁵ blijkt bovendien dat een persoonlijk (intiem) sociaal

³⁵ 845 volwassen (18 jaar en ouder) Canadezen werden bevraagd met betrekking tot hun persoonlijke intieme netwerk (de

netwerk, met veel rechtstreekse familieleden, meestal weinig vriend(inn)en bevat. Aangezien onmiddellijke familie en vriend(inn)en de hoofdmoot van de intieme contacten uitmaken, verhouden deze twee groepen zich tot elkaar volgens een omgekeerd evenredige verhouding (Wellman & Potter, 1999). Gekozen families hoeven dus geen exclusief holebifenomeen te zijn. Keuzemogelijkheden zijn immers ook voor hetero's toegenomen met betrekking tot het samenstellen van een persoonlijk sociaal netwerk (Wellman, 1999).

2. Familie in het leven van holebi's

De 'family of choice' hypothese weerspiegelt het gebrek aan steun dat holebi's binnen eigen familie en gezin ervaren met betrekking tot hun minderheidsstatus. Familieleden die een holebigesinslid hebben, gaan vaak door een 'rouwperiode' wanneer ze op de hoogte gebracht worden van de seksuele voorkeur van het gezinslid (Diplacido, 1998). Deze eerste reactie van ouders op de coming out van hun kind is een mijlpaal in het seksuele identiteitsproces (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999). Een volledige openheid ten opzichte van zijn of haar ouders geschiedt pas na jaren van strijd met eigen holebiseksuele gevoelens (Elizur & Ziv, 2001).

Holebi's die openlijk hun seksuele voorkeur beleven, ervaren meer stress met betrekking tot familiekwetsies (Lewis en anderen, 2001). Indien de gezinsrelaties slecht blijven, is dit meestal een extra bron van stress die het leren omgaan met eigen seksuele voorkeur bemoeilijkt (Diplacido, 1998).

Families zijn echter systemen in ontwikkeling en kunnen evolueren van een stressinducerende naar een ondersteunende instantie (Elizur & Ziv, 2001). Ze spelen een unieke rol in het zelfaanvaardingproces van holebi's. Deze ondersteuning beïnvloedt een kwaliteitsvolle partnerrelatie bij homomannen in positieve zin (Smith & Brown, 1997) en is een belangrijke determinant voor een coherent zelfgevoel, psychologisch welzijn en een positieve zelfwaardering (Waller, 2001). Het hebben van een ondersteunende familie leidt tot meer openheid over zijn of haar seksuele voorkeur en geeft mogelijkheden om een positieve holebi-identiteit op te bouwen (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999; Elizur & Ziv, 2001). Smith & Brown (1997:57) benadrukken de bijzondere rol van familiale ondersteuning als volgt: *"De eerste relaties van kinderen zijn familierelaties met als gevolg dat ze erg emotioneel geladen en belangrijk zijn. Bovendien zijn familiale relaties voor het leven, tenzij ze onherstelbaar beschadigd worden. Familiale ondersteuning heeft niet enkel een unieke*

personen met wie ze in het dagdagelijkse leven het meeste contact hebben). Uit deze 845 volwassenen werden 33 respondenten uitgekozen voor diepte interviews.

emotioneel ondersteunende rol met betrekking tot de individuele ontwikkeling van een holebi, het heeft bovendien een symbolisch belang in termen van aanvaarding en bevestiging die vaak vanuit de samenleving ontbreekt”.

Deze gegevens plaatsen de ‘family of choice’ hypothese in een ander daglicht. Vriendschapsbanden zijn voor holebi’s erg belangrijk in het kader van een homonegatieve omgeving. Tegelijkertijd zijn de relaties binnen het gezin nog steeds van fundamenteel belang, opdat holebi’s een constructieve seksuele identiteitsontwikkeling kunnen doormaken en een ondersteunend sociaal netwerk kunnen opbouwen.

Kinderen van holebi’s

Het is niet vanzelfsprekend voor holebi’s om kinderen te hebben. Toch zijn er heel wat holebi’s die aan een voorgaand heterohuwelijk kinderen hebben overgehouden (Schuyf, 1996). Uit onderzoek van Vincke & Stevens (1999a) blijkt dat bijna één op tien van de holebi’s kinderen heeft uit een heterorelatie. Wel is er een duidelijk verschil tussen mannenkoppels en vrouwenkoppels wat betreft het hebben van kinderen uit een holebirelatie. Daar scoren vrouwenkoppels (bijna 4%) hoger dan mannen. Bij vrouwenkoppels verkreeg 1% kinderen via in vitro fertilisatie. Uit het kwalitatieve luik van dat onderzoek blijkt tevens dat de kinderwens bij holebi’s groot is.

De aanvaarding en ondersteuning die de holebi’s krijgen van hun kinderen is van onschatbare waarde. Het creëren van een thuis en opvoeden van kinderen vervult de behoefte aan sociale verbondenheid, intimiteit en generativiteit (Kimmel & Sang, 1995). Uit onderzoek van Godemont, Dewaele & Breda (2004) blijkt dat voor oudere holebi’s hun kinderen (uit een heterohuwelijk) een prioriteit zijn en dat ze ook heel wat tijd investeren in de opvoeding van hun kinderen. Lesbiennes ervaren eerder dan homomannen een negatieve impact van hun seksuele voorkeur op de kwaliteit van de relatie met hun kinderen (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Hoewel de meeste holebi-ouders een goed contact met hun kinderen hebben, is de relatie soms verbroken of conflictueus van aard omwille van de holebiseksualiteit van de ouder (Schuyf, 1996). In die gevallen waar een ouder/kind relatie onderhouden wordt, is de band vaak anders dan bij hetero’s. Niet alleen stellen holebi-ouders zich onafhankelijker op ten aanzien van hun kroost, de relatie met hun kinderen is ook meer gelijkwaardig (Schuyf, 1996; Schuyf, 2001). Uit de levensverhalen van oudere holebi’s komt naar voor dat ze de rechtvaardiging van hun bestaan hoegenaamd niet halen uit het feit dat ze kinderen op de wereld hebben gezet (Schuyf, 1997). Ze voelen zich dan ook niet verwant met hun heteroseksuele generatiegenoten voor wie kinderen en kleinkinderen naar hun gevoel soms het enige gespreksonderwerp lijkt te zijn. Holebiseksuele ouderen hebben minder vaak kinderen dan

oudere hetero's, met als gevolg dat hun netwerken minder divers zijn naar leeftijd en ze gemiddeld minder vaak een beroep kunnen doen op mantelzorg dan oudere hetero's (van de Meerendonk, Adriaensen & Vanwesenbeeck, 2003). Terwijl oudere hetero's er vaak min of meer stilzwijgend van uit gaan dat zij van hun kinderen de nodige steun zullen ontvangen, ontberen oudere holebi's – ook als ze getrouwd zijn geweest en kinderen hebben – vaak deze vanzelfsprekende ondersteuning van hun kinderen (Soesbeek & Bonfrère, 1993).

Ik besluit dat wanneer holebi's kinderen hebben, deze voor hen (net als bij hetero's) erg belangrijk in hun leven zijn. Er zijn aanwijzingen dat de ouder/kind relatie meer gelijkwaardig is en dat holebi-ouders zich onafhankelijker opstellen van hun kinderen. Voor lesbiennes lijkt de relatie met hun kinderen uit een heterohuwelijk een groter risico te lopen op conflict omwille van hun seksuele voorkeur in vergelijking met homomannen. Het risico op conflict met kinderen (en andere familieleden) is bij beide geslachten echter aanwezig in geval van een mislukt heterohuwelijk. De meeste holebi's hebben echter geen kinderen, wat hen kwetsbaar maakt met betrekking tot de behoefte aan mantelzorg op latere leeftijd en wat hun levenservaringen fundamenteel anders maakt in vergelijking met die van hetero's die wel kinderen hebben.

3. Holebi's en hun intieme partner(s)

52% van de Vlaamse homo- of bi-mannen heeft een vaste partner. Bij lesbische of bi-vrouwen loopt dat op tot 69% (Vincke & Stevens, 1999a). 71% van de Vlamingen woont samen met een vaste partner of is gehuwd (Agneessens, De Lange & Waeye, 2003)³⁶. Wanneer ik de gegevens tussen holebi's en hetero's vergelijk, dan stel ik vast dat vooral homo- of bi-mannen beduidend minder vaak een vaste relatie hebben. Dit blijkt ook uit onderzoek met betrekking tot Nederlandse homomannen (Sandfort & De Vroome, 1996). Uit Vlaams onderzoek blijkt nochtans dat de relaties van deze homomannen vaak stabiel en duurzaam zijn (Vincke, Mak & Bolton, 1991).

Een partnerrelatie is een essentiële bron van ondersteuning in het leven van holebi's (Baert & Cockx, 2002; Vincke & Bolton, 1994). Adolescente holebi's met een vaste relatie hebben een positiever zelfbeeld dan zij die geen vaste relatie hebben (Savin-Williams, 1995). Een holebirelatie beschermt de partners tegen stress gerelateerd met hun holebi-zijn maar ze worden wel meer geconfronteerd met negatieve familiale reacties en hebben meer zorgen met betrekking tot onbegrip in de samenleving (Lewis en anderen, 2001). Homomannen met een vaste partner hebben minder

³⁶ Dit wil zeggen dat wellicht meer dan 71% van de Vlamingen een vaste relatie heeft. Enkel zij die samenwonen of gehuwd zijn met een partner werden immers meegeteld.

innerlijke conflicten, voelen zich minder neerslachtig en maken zich minder zorgen met betrekking tot AIDS en HIV. Toch ervaren deze mannen meer maatschappelijk onbegrip en minder aanvaarding (Smith & Brown, 1997). Een holebirelatie maakt de minderheidsstatus immers zichtbaar waardoor meer negatieve reacties vanuit de buitenwereld en de persoonlijke sociale omgeving verwacht kunnen worden. Het krijgen van sociale ondersteuning voor een holebirelatie is dan ook belangrijk omdat er een gebrek is aan sociale en culturele waarderingen die meestal wel beschikbaar zijn voor heteroseksuele relatievormen (Smith & Brown, 1997; Soesbeek & Bonfrère, 1993). Dergelijke sociale ondersteuning beïnvloedt de gevoelens die deze homomannen koesteren ten opzichte van hun relatie en hun partner (Smith & Brown, 1997).

Holebiseksuele partnerrelaties hebben een aantal voordelen in vergelijking met heteroseksuele relaties (Ochs, 1996): de afwezigheid van voorgeschreven traditionele genderrollen, de onmogelijkheid van een ongewenste zwangerschap en het voordeel om met iemand samen te leven die volgens dezelfde sekserolnormen gesocialiseerd is. Het afwezig zijn van een cultureel prescriptief en éénduidig relatiemodel maakt dat holebikoppels minder genderstereotype rolverwachtingen hebben, dat ze meer ruimte hebben om hun relatiemodel naar eigen voorkeur te kneden en dat er meer gelijkheid is tussen de partners (McWhirther & Matisson, 1984; Schippers, 1997; De Cecco, 1988; Metz, Rosser & Strapko 1994). McWhirther & Matisson (1984) stellen bovendien dat elke homoseksuele man, in het begin van de relatie, attitudes en vaardigheden aanbrengt die zowel mannelijk als vrouwelijk zijn en dat er ook wat betreft aspecten als het geven en accepteren van emotionele steun, een vlotte uitwisseling kan zijn tussen de partners. Holebikoppels geven meer prioriteit aan hun relaties, omdat ze minder sociale steun ervaren, een gemeenschappelijke 'coming-out' ervaring delen of omdat ze zich minder rolgebonden voelen (Metz, Rosser & Strapko, 1994).

Schuyf (1996) kadert de relaties van holebi's binnen een levensloopperspectief in haar studie naar de positie van oudere holebi's en wijst vooral op de verschillen in relatiepatronen tussen homomannen en lesbiennes. Vrouwen volgen eerder een patroon van seriële monogamie in hun intieme partnerrelaties (hoewel ze een vaste relatie nastreven), terwijl bij mannen eerder een vriendschapsideaal vooropstaat. Kameraadschap en intense verbondenheid primeren op verliefdheid. Mannen maken over het algemeen makkelijker een scheiding tussen seksualiteit en intimiteit waardoor seksuele relaties met derden (en dus buiten de partnerrelatie) geen uitzonderlijk gegeven zijn. Vrouwenrelaties worden gekenmerkt door het model van 'female friendship', een intense vorm van vriendschap waarbinnen seksualiteit snel een ondergeschikte rol speelt. Omdat vrouwen seksualiteit binnen het kader van een relatie plaatsen en één van de partners op langere termijn geen genoeg meer neemt met een relatie zonder seksualiteit, leidt dit tot het enigszins paradoxale effect dat relaties tussen vrouwen in de praktijk korter duren dan mannenrelaties. Mannen

hebben minder ex-partners en gaan meestal niet meer met hen om. Oudere vrouwen hebben er echter baat bij om het contact met hun ex-partners goed te onderhouden aangezien ze het gezelschap van andere lesbiennes verkiezen en hun lesbische vriendenkring relatief klein is (Schuyf, 1996). Ik merk op dat deze relatiepatronen misschien niet overeenstemmen met de relatiepatronen van jonge holebi's of holebi's van middelbare leeftijd.

Ik besluit dat homomannen minder vaak een vaste relatie hebben dan heteromannen terwijl hun relaties wel stabiel van aard zijn. De relaties van lesbiennes duren minder lang maar ze hebben toch vaker dan homomannen een vaste relatie. De hoge emotionele verwachtingen van lesbiennes lijken een lange relatie te bemoeilijken³⁷. Een vaste relatie is voor alle holebi's een belangrijke vorm van sociale steun en biedt zelfs een aantal voordelen in vergelijking met man/vrouw relaties. Voor holebi's kan een partnerrelatie extra bescherming bieden tegen homonegativiteit van de buitenwereld. Het is een veilige haven waarbinnen een seksuele identiteit verder ontwikkeld kan worden. Een relatie maakt de seksuele voorkeur tevens meer zichtbaar waardoor de kans op negatieve reacties vanuit de sociale omgeving groter wordt.

4. De werkomgeving

De werkomgeving voorziet kansen of beperkingen met betrekking tot het opbouwen van een sociaal netwerk en het ontvangen van sociale steun. Het soort werk en hoe dit werk georganiseerd is, beïnvloedt welke relaties al dan niet opgebouwd kunnen worden (Nardi, 1999).

Een heteronormatief werkklimaat maakt het minder waarschijnlijk dat holebi's op het werk intieme relaties opbouwen (Nardi, 1999; Charpentier, 2004). Zij voelen zich vaak minder op hun gemak in de voornamelijk heteroseksuele werkomgeving en vinden er weinig identiteitsondersteuning (Nardi, 1999). Ondanks het gegeven dat de contactfrequentie met collega's erg hoog ligt, zijn de vriendschappen die er ontwikkeld worden vaak weinig intiem en van korte duur (Nardi, 1999). Bovendien verbergt ongeveer de helft van de (Finse) holebiwerknemers hun seksuele voorkeur voor de meeste of al hun collega's (Lehtonen & Mustola, 2004).

Heteronormativiteit binnen de werkomgeving van holebi's kan verschillende gedaantes aannemen. Het uit zich in de 'dresscode' die verwacht wordt van werknemers tot de normen die er heersen met betrekking tot levensloopaspecten. Er wordt vaak verwacht dat men op een bepaalde leeftijd

³⁷ Het ontbreken van gegevens over lesbiennes uit jongere leeftijdscohorten maakt deze stelling niet generaliseerbaar naar alle lesbiennes.

kinderen en een partner heeft en holebi's kunnen zich wat dat betreft vaak niet identificeren met de gespreksonderwerpen. Tevens zijn de intieme relaties die holebi's hebben moeilijk bespreekbaar omdat zowel holebi's als hetero's het vaak moeilijk hebben dergelijke niet heteroseksuele relatievormen te bespreken (Charpentier, 2004). In een heteronormatief werkklimaat is het voor holebi's vaak moeilijk om te weten of ze met hun seksuele voorkeur als een privé of publieke aangelegenheid moeten omgaan (Hekma, 2006).

Het onderwijs is een bijzonder werkveld in die zin dat een leerkracht niet alleen wordt verondersteld een autoritaire maar ook een voorbeeldfunctie in te nemen ten opzichte van jongeren. Zowel buitenlands (Lehtonen, 2004; Dankmeijer, 1993) als Vlaams onderzoek (De Brauwere, 2002; Pelleriaux & Van Ouytsel, 2003) toont de precaire situatie van holebileerkrachten aan in het onderwijs. Zowel het verbergen van als het uiten van een holebiseksuele voorkeur kan immers gevolgen hebben voor het goed kunnen uitvoeren van de baan als leerkracht evenals het de relaties met personen binnen de schoolgemeenschap positief of negatief kan beïnvloeden (Lehtonen, 2004). Holebileerkrachten kunnen vanuit hun pedagogische functie fungeren als invloedrijke rolmodellen wat betreft de aanwezige diversiteit aan levensstijlen in de samenleving. De praktijk is echter dat de meeste holebileerkrachten als gevolg van een heteronormatief klimaat op school onzichtbaar blijven (Lehtonen, 2004). Onderzoek van De Brauwere (2002) toont aan dat ongeveer een vijfde van de Vlaamse holebileerkrachten (N = 198) niet voor zijn of haar seksuele voorkeur op school uitkomt. Bij de leerkrachten die wel (gedeeltelijk) open zijn, is er een vrij grote groep die het slechts aan een aantal mensen vertelt. De leerkrachten die het meest open zijn over hun seksuele voorkeur worden het meest geconfronteerd met discriminerende handelingen in eerste plaats door hun collega's en leerlingen. Directies discrimineren minder, maar de gevolgen van hun discriminaties zijn groter (ontslagen worden, niet aangenomen worden en promotiekansen missen). Het onderzoek van Pelleriaux & Van Ouytsel (2003) toont aan dat de schoolomgeving niet altijd holebi-vriendelijk is: al naargelang de onderwijsvorm (BSO, TSO, ASO of KSO) vindt 15% tot 37% van de leerlingen (N = 41413) dat holebiseksualiteit niet bespreekbaar is op school.

Heteronormativiteit valt niet los te koppelen van genderinvloeden en breuklijnen tussen de seksen. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat werk belangrijker is voor homomannen dan voor lesbiennes. Lesbiennes ontnemen betekenis en zelfwaarde gemakkelijker aan andere levensgebieden dan aan hun werk. Voor homomannen is succes op het werk een belangrijk deel van hun identiteit met gevolgen voor het zich geslaagd voelen in het leven (Kimmel & Sang, 1995). Andere traditionele bronnen van mannelijk succes, zoals een positie binnen de familie, zijn voor hen niet beschikbaar. Tevens zouden deze mannen gevoelens van minderwaardigheid of gebrekkigheid trachten te compenseren of een relatief onkwetsbare positie trachten in te nemen door hun prestaties en de

daaraan verbonden verworven status. Volgens Baert & Cockx (2002) zouden sommige holebi's trachten hun minderheidsstatus te overcompenseren door op hun werk (of op school) extra goed te presteren, wat kan leiden tot stress en gezondheidsproblemen. Ik kan uit de literatuur niet afleiden of deze overcompensatie in meer of mindere mate zou opgaan voor mannen in vergelijking met vrouwen. Het werkdomein lijkt voor mannen wel het uitverkoren domein te zijn om te compenseren voor hun minderheidsstatus.

Jonge lesbiennes en bi-vrouwen blijken op het werk relatief open te zijn over hun seksuele voorkeur maar zijn tevens erg gevoelig voor genderongelijkheden en geplaagd door gevoelens van burnout (Kaskisaari, 2004). De gevoelens van burnout bij deze actieve en werkgerichte vrouwen worden verklaard door een onrechtvaardige en ongelijke werkstructuur wat betreft gender. Gender speelt voor deze vrouwen een belangrijkere rol in vergelijking met seksuele voorkeur wat betreft het ervaren van bedreigingen binnen de werkomgeving. Onderzoek bij lesbische arbeidsvrouwen toont aan dat zij heteronormativiteit tevens ervaren in het kader van een bipolair gendersysteem met strikte scheidslijnen wat betreft de fysieke en culturele locaties van mannen en vrouwen in de werkomgeving (Salo, 2004). Lesbische leerkrachten uiten tevens minder hun seksuele voorkeur op school omdat hun genderidentiteit een meer prominente rol speelt in hun leven in vergelijking met hun seksuele identiteit (Dankmeijer, 1993). Het is mogelijk dat de meer kwetsbare positie van vrouwen op de arbeidsmarkt hier tevens een rol speelt.

Het al dan niet ervaren van sociale steun binnen de werkomgeving heeft gevolgen voor het welzijn van holebi's. Vanhala (2004) vindt een verband tussen de mate van sociale steun die holebi's krijgen binnen de werkomgeving, coming out en het welzijn van de werknemer (Vanhala, 2004). Het verbergen van zijn of haar seksuele voorkeur leidt tot een lager welzijn van de werknemer in het bijzonder wanneer deze de behoefte heeft om persoonlijke zaken met collega's te delen. Indien een werknemer zich onrechtmatig behandeld voelt of ziet dat anderen zo behandeld worden, dan maakt dit deze werknemer onzeker over de mate waarin gedragingen van anderen te voorspellen zijn. Vandaar dat een onrechtvaardige behandeling van holebi's zal leiden tot een grotere geslotenheid van deze groep binnen de werkomgeving (Vanhala, 2004).

Ik besluit dat de werkomgeving van holebi's wordt gekleurd door heteronormativiteit die hun kansen beperkt om intieme relaties op te bouwen met collega's en om sociale en identiteitsondersteuning te vinden. Het onderwijs geldt hier als typevoorbeeld van hoe heteronormativiteit zich des te meer laat voelen in een omgeving waar normen en waarden worden overgedragen naar jongere generaties. In de werkomgeving tekenen zich bovendien nog steeds duidelijke genderinvloeden en -ongelijkheden af met als gevolg dat homo- en bi-mannen op de werkvloer andere ervaringen hebben in vergelijking

met lesbische en bi-vrouwen. Bij deze laatste groep blijkt de genderidentiteit meer prominent dan de seksuele identiteit waardoor genderongelijkheden scherper worden waargenomen dan ongelijkheden op basis van heteronormativiteit. Het ervaren van genderongelijkheden kan echter tevens aan de basis liggen van een minder prominente seksuele identiteit bij vrouwen.

5. De buurtomgeving

Over de relatie tussen holebiseksualiteit en de Vlaamse buurtomgeving is weinig geweten. Eerder (zie 1.2.1.1) gaf ik al aan dat ongeveer 17% van de Belgen liever geen homoseksueel als buur heeft³⁸. Dit wijst er op dat ook in de buurtomgeving homonegatieve houdingen naar voren kunnen komen. Hoewel de buurtomgeving geen levensnoodzakelijke bron van sociale ondersteuning levert, wordt het toch nog steeds gezien als een nabije en voor de hand liggende bron van praktische hulp. Praktische overwegingen (verbindingswegen, afstand van het werk) spelen ongetwijfeld een rol met betrekking tot de plaats waar men zich zal vestigen. Toch worden sommige holebi's ook aangetrokken door structurele holebispecifieke voorzieningen in hun woonomgeving (toegang tot holebiverenigingen, holebiboekhandels, holebibars) (Nardi, 1999).

De concentratie van holebi's in grootstedelijke gebieden wordt vaak beschreven in de literatuur (Valentine, 2002; Sibalis, 2004; Fischer, 1982; Deligne, Gabiam, Van Criecken & Decroly, 2006). Holebi's worden aangetrokken door stedelijke omgevingen en de kansen die ze daar krijgen om hun seksuele voorkeur te beleven. Landelijke gebieden worden vaak gekenmerkt door hechte gemeenschappen met meer sociale controle ('*ons kent ons*') en conservatieve normen en waarden. Vele grote steden zoals Los Angeles, New York, Parijs enzovoort ontwikkelden levendige homobuurtten, ook wel gay getto's genoemd. De Verenigde Staten, Engeland en Australië kennen heel wat holebigetto's in hun grootstedelijke regio's. Deze homodorpen of homobuurtten zijn omgevingen die voornamelijk gedomineerd en zichtbaar gemaakt worden door mannen³⁹ (Valentine, 2002) en gericht zijn op consumptie en seks (Pugh, 2002). Dat maakt dat deze stedelijke omgevingen vooral homomannen aantrekken die meer geld en tijd hebben en dat ze zelden

³⁸ De European Values Study geeft ons ook de mogelijkheid om te vergelijken met andere gestigmatiseerde groepen: 17% van de Belgen wil liever geen buur van een andere afkomst of etniciteit, 22% wil liever geen moslim als buur en 30% wil liever geen buur met een strafblad.

³⁹ Valentine (2002) beschrijft een proces van '*gentrification*' wanneer homomannen investeren in armere buurten en deze aldus opwaarderen. Dit kan er toe leiden dat de opwaardering van deze buurten de oorspronkelijke armere bewoners verdrijft. De ene gestigmatiseerde minderheidsgroep draagt als gevolg van een accumulatie van kapitaal op deze manier bij tot het in stand houden van een andere gestigmatiseerde minderheidsgroep (armen).

gekenmerkt worden door een vrouwvriendelijk klimaat (Pugh, 2002). Plaatsen waar enkel lesbiennes komen zijn dan ook erg schaars.

Holebi's die leven in grotere steden hebben meer toegang tot holebigemeenschappen en specifieke holebisubculturen. De vriendschapsnetwerken van homomannen die in dergelijke (Amerikaanse) verstedelijkte gebieden wonen, zijn meer homogeen in die zin dat ze voor een groter deel uit andere homo's bestaan in vergelijking met zij die niet in verstedelijkte gebieden wonen (Nardi, 1999).

Het fenomeen van holebigetto's is bij ons echter vrijwel onbestaande. In Vlaanderen hebben enkel Brussel en Antwerpen (bescheiden) homobuurtten. Scheidingslijnen tussen landelijke en sterk verstedelijkte gebieden zijn in Vlaanderen bovendien moeilijk te trekken. De uitwaaiing van de stedelijke functies tot in de periferie van de stad en tot op het platteland wordt aangeduid met de term 'nevelstad' of 'rasterstad' (Van Geel, 2005). Men kan Vlaanderen omschrijven als één groot verstedelijkt gebied waarbinnen een continuüm bestaat van meer stedelijke of meer landelijke gebieden. Weinig Vlamingen zijn werkelijk geïsoleerd van meer stedelijke omgevingen door de toegenomen mobiliteit en een uitbreiding van wegeninfrastructuur.

Vlaams onderzoek wijst wel op de grotere anonimiteit in de stad in vergelijking met de gemoedelijkheid van een Vlaams plattelandsdorp (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003). Dit klimaat zorgt er tevens voor dat Vlamingen in meer dichtbevolkte gemeenten minder vertrouwenspersonen hebben in vergelijking met Vlamingen in dunner bevolkte gemeenten (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003). Een hogere urbanisatiegraad gaat tevens samen met een lagere verbondenheid met de burens.

Ik besluit dat, ondanks het weinig beschikbaar zijn van gegevens over holebi's en hun buurtomgeving, een minderheid (ongeveer één op vijf) van de Belgen liever geen holebi als buur heeft. Over fysiek en verbaal geweld ervaren door holebi's in hun buurt heb ik geen gegevens. De buurtomgeving hoeft geen plek te zijn waar de bewoners hechte contacten hebben met elkaar maar kan wel in praktische steun voorzien. Holebi's zouden vluchten naar de steden omdat ze daar meer mogelijkheden hebben om hun seksuele voorkeur te beleven. Het onderscheid tussen platteland en stad is in Vlaanderen echter weinig abrupt. Er is eerder een continuüm tussen meer landelijke en stedelijke gebieden. Daarom is het moeilijk te voorspellen of er veel holebi's in Vlaanderen 'vluchten' naar de steden. Wel kan ik verwachten dat naargelang de urbanisatiegraad toeneemt, holebi's zich, zoals alle Vlamingen, minder verbonden voelen met hun burens en minder vertrouwenspersonen hebben. In steden met uitgebreide ontmoetingsmogelijkheden voor holebi's is de kans groter dat deze laatste een groter holebivriendschapsnetwerk hebben.

6. Participatie binnen de holebigemeenschap als bron van sociale ondersteuning

Participatie binnen de holebigemeenschap is een belangrijke bron van holebispecifieke sociale steun. Deze gemeenschap weerspiegelt een diverse en ruime sociale wereld waarin personen vertoeven die een homoseksuele component in hun leven erkennen. Ik zal eerst verwijzen naar het belang van participatie waarna ik de knelpunten aangeef die participatie van alle holebi's binnen deze gemeenschap onmogelijk maken.

De holebigemeenschap als een diverse sociale wereld

Een holebigemeenschap vloeit onder andere voort uit de activiteiten die holebibewegingen organiseren betreffende het naar buiten brengen van een politiek eisenpakket en het herdefiniëren van cultuur en eigenheid (Epstein, 1999). In navolging van Dewaele & Michielsens (2003) omschrijf ik deze holebibewegingen als een diversiteit van identiteitsgerichte subculturele groeperingen die elk een nationale eigenheid hebben en een concreet te realiseren politiek project. Deze bewegingen lijken op elkaar wat betreft hun culturele uitingsvormen en wat betreft het gevoel van verbondenheid tussen de leden. Naast deze in de samenleving zichtbare holebibewegingen, is er tevens een ruimere sociale wereld gericht op holebiseksualiteit. Het is deze ruimere sociale wereld die ik aanduid als de holebigemeenschap.

De holebigemeenschap, soms aangeduid als 'het milieu', bestaat uit verschillende clusters (Plummer, 1999:137-140): er is een politiek-sociale verzameling van verenigingen (de eerste cluster) die bestaat uit lobbygroepen die streven naar assimilatie en uit minder formele, meer radicale en uitdagende activistische verenigingen. De tweede cluster bestaat uit een weinig samenhangende wereld van scènes. Deelnemers binnen deze scène voelen een genegenheid voor elkaar door hun seksualiteit, taal, waarden en gemeenschappelijke instellingen zoals bars en media. Culturele elementen kunnen in deze scènes onderscheiden worden. Nauw verbonden met de gemeenschappen en scènes is de verspreiding van holebimedia (vooral tijdschriften) die de derde cluster omvat. Deze holebimedia zijn cruciaal voor het publieke leven van de holebibeweging. Het geeft deze beweging zichtbaarheid, levendigheid en een manier om te communiceren. Een vierde cluster bestaat uit de verzameling van holebizelfhulpgroepen. De academische niche (onderzoeksinstellingen, onderzoekers die zich richten tot de studie van seksuele voorkeur, queerstudies en dergelijke) van holebistudies vormt de vijfde cluster. Deze niche genereert zijn eigen impulsen door boeken en artikels te publiceren en door conferenties te organiseren. Deze vorm van intellectueel werk kan de holebibeweging ondersteunen in haar activiteiten om bepaalde eisen te stellen. De zesde cluster bestaat uit de door de

holebibeweging georganiseerde 'gay pride marches' (zoals de Belgian Lesbian and Gay Pride⁴⁰, kortweg BLGP, met een holebimars doorheen Brussel). Dit zijn grote symbolische bijeenkomsten van de holebibeweging en ze spelen dan ook een belangrijke en krachtige symbolische rol. Het karakter van deze marsen is veranderd: in het begin waren ze vooral politiek en campagnegericht terwijl het nu vooral uitingen zijn van een band met een bepaalde levensstijl. De marsen zijn dan ook veel commerciëler geworden. Ze hebben soms een wereldomvattende functie en trachten verschillende culturen samen te brengen zoals de EuroPride⁴¹. Ten slotte groeit er ook een (zevende) sociale cluster van communicerende individuen en groeperingen op het internet. Vooral bij jongeren is het internet een zeer belangrijke communicatievorm geworden.

Deze clusters beschrijven de holebigemeenschap in Groot-Brittannië en ik kan deze gegevens dan ook niet zomaar naar de Vlaamse situatie transponeren. Wat betreft de eerste cluster (zijnde de politiek sociale verenigingen) zie ik in Vlaanderen dat de holebifederatie⁴² hier de meest prominente positie inneemt (Wiercx & Woodward, 2004). Als belangrijkste koepelorganisatie herbergt ze de meeste holebiverenigingen in Vlaanderen en Brussel. WelJongNietHetero⁴³ vult als tweede koepelorganisatie de Holebifederatie aan met als belangrijkste doelstelling het creëren van een ontmoetingsplaats voor holebi-jongeren. De meer informele radicale holebigroeperingen zijn in Vlaanderen vrijwel onbestaande. Het Roze Actie Front (RAF), een militante en extreem linkse holebi-organisatie, zette er in maart 2001 een punt achter wegens een gebrek aan steun voor hun militante model en een versnippering van holebi's over de steeds groter wordende groep van holebiverenigingen (Joostens, 2005). Met het verdwijnen van het RAF, verdween ook een belangrijke kritische stem ten opzichte van de holebifederatie (Hellinckx, 2003). De Belgische Liga voor Homocentra (kortweg Homoliga) werd als enige koepelorganisatie naast de Holebifederatie wegens financiële problemen ontbonden in 2006 (Scheers, 2006). Op deze manier verdween nog een potentieel andere stem naast die van de holebifederatie. De ontwikkelingen die zich voordeden op vlak van holebi-emanipatie op politiek, cultureel en organisatorisch niveau hebben mogelijk te maken met het verdwijnen van de ruimte voor meer radicale holebiverenigingen. Dit betekent echter niet dat er geen kritiek meer bestaat vanuit kleinere holebiverenigingen op de holebifederatie als koepelorganisatie. De holebifederatie, die vanuit haar monopolypositie de contacten met beleidsactoren verzorgt, wordt immers verweten om geen voeling meer te hebben met kleinere

⁴⁰ Zie www.blgp.be

⁴¹ zie www.europride.info

⁴² zie www.holebifederatie.be

⁴³ zie www.weljongniethetero.be

holebiverenigingen waardoor ze niet alle standpunten van haar achterban kan vertegenwoordigen (Godemont & Motmans, 2006).

De onsamenhangende gemeenschappen of scènes (de tweede cluster) bestaan tevens in België (bars, lederscène, Roze Huizen, enzovoort) evenals de daarmee nauw samenhangende al dan niet commerciële media (de derde cluster: tijdschriften als Zizo, QT, GUS). Tevens zien steeds meer commerciële en niet-commerciële holebi-internetsites het daglicht (de zevende cluster: chatsites, datingsites, enzovoort). Vlaanderen heeft verder een erg uitgebreid holebiverenigingsleven en ook zelfhulpgroepen voor holebi's (de vierde cluster) zijn daar een deel van⁴⁴. Holebistudies (de vijfde cluster) bestaan in België niet als afzonderlijke academische discipline maar er gebeurt wel steeds meer onderzoek en het aantal publicaties is de laatste decennia (in Vlaanderen) sterk toegenomen (Baert & Cockx, 2002). In het Nederlandstalige landsgedeelte hebben een aantal universiteiten (VUB en UGent) een holebi-onderzoekstraditie opgebouwd. Deze is het meest uitgebreid aan de vakgroep sociologie van de UGent onder leiding van Professor John Vincke. Een goed georganiseerd Vlaams holebimiddenveld heeft, vaak in samenwerking met de overheid, er voor gezorgd dat verschillende holebistudies plaatsvonden en dat publicaties verzameld werden in verschillende documentatiecentra (bijvoorbeeld Rosadoc⁴⁵ en Fonds Suzan Daniel⁴⁶). Toch zijn holebistudies niet structureel verankerd in België. Het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UAntwerpen – UHasselt) deed van 2002 tot 2006 aan holebi-onderzoek vanuit een afzonderlijke holebi-onderzoekseenheid. Hoewel holebi-onderzoek binnen dit Steunpunt ook na 2006 zal voortgezet worden, krijgen holebistudies in geen enkele Belgische universiteit als afzonderlijke discipline ruimte.

In het Franstalige landsgedeelte werden de meeste publicaties met betrekking tot het holebithema de laatste tien jaar gepubliceerd. Holebistudies hebben er vaak te maken met juridische en politicologische aspecten of met seksueel risicogedrag, en de eerder geïsoleerde onderzoeksinitiatieven gebeuren vaak in het kader van doctoraatsonderzoek of Europese projecten (bijvoorbeeld met betrekking tot de discriminatie van holebi's op juridisch vlak). Een verankering van holebistudies is dus in het Franstalige landsgedeelte evenzeer afwezig.

⁴⁴ Voor een overzicht van de 100 holebigroeperingen aangesloten bij de holebifederatie zie <http://www.holebifederatie.be/groepen/lijst.php>. Logischerwijze zijn er naast deze aangesloten holebigroeperingen, nog andere holebigroeperingen die niet bij de holebifederatie zijn aangesloten.

⁴⁵ Zie www.rosadoc.be

⁴⁶ zie www.fondssuzandaniel.be

Ik besluit dat hoewel er in België geen structurele verankering van holebistudies is, de samenwerking tussen een sterk georganiseerd Vlaams middenveld en de overheid er toe geleid heeft dat verschillende holebistudies plaatsvonden en aldus een stimulans waren voor een Vlaams gelijke kansenbeleid gericht op holebi's⁴⁷. De Belgian Lesbian and Gay Pride (de BLGP, de zesde cluster) in Brussel is nog steeds een succes en gaat gepaard met het formuleren van een duidelijk politiek eisenpakket. In 2006 trokken in dat kader ongeveer 17000 holebi's en sympathisanten door Brussel. Deze marsen evolueren vaak van eerder politiek en campagnegericht naar een uiting van een bepaalde levensstijl (Plummer, 1999). Het verdwijnen van politieke drijfveren, wat uit de juridische gelijkheid van holebi's versus hetero's voortvloeit, kan zorgen voor het verdwijnen van het politieke karakter van de BLGP (Dewaele & Michielsens, 2003).

Ik concludeer dat de holebigemeenschap zoals die door Plummer (1999) wordt beschreven ook in Vlaanderen bestaat. Deze holebigemeenschap is een gediversifieerde sociale wereld bestaande uit verschillende al dan niet overlappende clusters (lobbygroepen, scènes, media, zelfhulp- en sociale verenigingen en een jaarlijkse holebimars). De meer radicale holebiverenigingen blijken van het toneel verdwenen te zijn maar kleinere holebiverenigingen laten nog steeds hun kritische stem horen ten opzichte van de belangrijkste holebikoepelorganisatie in Vlaanderen (de holebifederatie). Hoewel een academische niche van holebistudies niet structureel wordt ondersteund in België, toch zijn er momenteel voldoende onderzoeksinitiatieven die de holebibeweging ondersteunen en een verdere consolidatie van holebi-zichtbaarheid bewerkstelligen. Verder zal ik aantonen dat deze holebigemeenschap van belang is om holebispecifieke steun te kunnen vinden.

Belang van de holebigemeenschap met betrekking tot het vinden van sociale steun

Een bijzonder kenmerk van de holebipopulatie is hun onzichtbaarheid. De holebibeweging zorgt er voor dat een deel van de holebipopulatie meer zichtbaar wordt en op die manier schept ze mogelijkheden voor ontmoetingen tussen holebi's (Epstein, 1999). Het creëren van ruimte voor holebi's, zowel in sociale termen als op gebied van fysieke ruimte, is daarom een belangrijke strategie van de holebibeweging (Adam, Duyvendak & Krouwel, 1999).

Het bestaan van een bredere holebigemeenschap is belangrijk voor het creëren van interpersoonlijke netwerken en hechte persoonlijke relaties, evenals ze een bepaalde cultuur uitdraagt (herkenbaar aan bepaalde gedragingen, gezegden, kleding en manieren van omgaan met elkaar). De cultuur die

⁴⁷ Voor een meer uitgebreide bespreking van het Belgische holebi-onderzoekslandschap verwijs ik naar Dewaele, Herbrand & Paternotte (2005).

op deze manier wordt uitgedragen, leidt tot een collectieve identiteit die aangeeft wat het betekent of kan betekenen om een homoman, lesbienne of biseksueel te zijn (Taylor, Kaminski & Dugan, 2002). Individuen ontlenen hun identiteiten immers aan de gemeenschappen en sociale settings waarin ze zich bewegen (Esterberg, 2002).

Binnen de holebigemeenschap zijn holebiverenigingen een uiterst belangrijke hulpbron voor holebi's die gevoelens van isolement helpen doorbreken (Baert & Cockx, 2002). Voor jonge holebi's is het dan ook belangrijk dat iemand hen introduceert in de holebigemeenschap (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999). Holebi's hoeven in holebiverenigingen hun seksuele voorkeur niet te verbergen, ze kunnen er andere holebi's en eventueel een partner ontmoeten, informatie krijgen over holebispecifieke thema's en een diversiteit aan holebibelevingswijzen leren kennen (Baert & Cockx, 2002). Dit zorgt ervoor dat holebi's in mindere mate homonegativiteit internaliseren (Wagner, Serafini, Rabkin, Remien & Williams, 1994). Bij holebi-jongeren zorgen kwaliteitsvolle relaties met andere holebi's ervoor dat ze zich minder depressief voelen (Vincke & van Heeringen, 2002). Het participeren van deze jongeren in een holebivereniging maakt dat ze een positief zelfbeeld kunnen ontwikkelen (Adel, 1998).

Holebiverenigingen dragen bij tot het creëren van een fysieke en sociale ruimte waar holebi's elkaar kunnen ontmoeten. Deze ontmoetingsmogelijkheden geven holebi's kansen om een positieve seksuele identiteit te ontwikkelen en beïnvloeden hun mentaal welzijn in positieve zin. Niet alle holebi's participeren echter aan het holebiverenigingsleven. De holebigemeenschap is echter ruimer dan het holebiverenigingsleven en biedt andere mogelijkheden (bars, discotheken, tijdschriften en dergelijke) om andere holebi's te ontmoeten. Dan nog blijkt deze holebigemeenschap niet voor iedereen toegankelijk.

Knelpunten met betrekking tot de toegang tot de holebigemeenschap

De holebigemeenschap, of ten minste een aantal aspecten ervan, wordt niet door alle holebi's als positief ervaren. Sommige homomannen laken de koude, anonieme, emotioneel harde en dominant op seks gerichte homoscène. Holebi's voelen zich niet goed onthaald in deze gemeenschap, holebiverenigingen sluiten soms uit op basis van persoonskenmerken (bijvoorbeeld handicap, leeftijd, gender, biseksualiteit), de drempel tot toetreden is voor sommigen te hoog en er is niet altijd voldoende informatie aanwezig. Bovendien verliezen sommige holebi's zichzelf in hun engagement met betrekking tot de holebivereniging, wat leidt tot burnout (Baert & Cockx, 2002).

De holebiverenigingen bereiken een ongekend deel van de holebipopulatie niet. Sommige personen ervaren wel een homoseksuele component in hun leven (wat betreft hun verlangen of gedrag), maar identificeren zich niet als holebi. Dit maakt dat zij dan ook niet zullen toetreden tot dergelijke identiteitsgerichte verenigingen. De leeftijdsfase waarin holebi's zich bevinden bepaalt de manier waarop zij een seksuele identiteit ervaren en er mee omgaan. Sommige van de problemen in holebiverenigingen voor jongeren ontstaan als gevolg van het dominante beeld dat leden en begeleiders ophangen van de holebi-jongere. De opkomst van bi-jongeren zou kunnen wijzen op een reactie tegen de essentialistische homo/hetero opdeling. Holebiverenigingen voor jongeren bereiken bovendien slechts die jongeren uit een bepaalde sociale laag (Adel, 1998). Oudere holebi's voelen zich binnen de holebigemeenschap vaak niet welkom, omdat men binnen deze gemeenschap vaak een schoonheidsideaal cultiveert en vooroordelen ten opzichte van ouderen koestert. Daardoor worden oudere holebi's vaak leiderschapsposities ontzegd, buiten de discussies gehouden die men binnen deze gemeenschap houdt en worden ze veronachtzaamd met betrekking tot hun specifieke behoeften (Reid, 1995; Cahill, South & Spade, 2000; Godemont, Dewaele & Breda, 2004).

De holebigemeenschap wordt aldus niet door alle holebi's positief ervaren. Bepaalde scènes spreken sommige holebi's niet aan of worden ronduit als koel en te seksgericht ervaren. Holebi's vinden in het holebiverenigingsleven niet altijd wat ze zoeken of ze kunnen zich niet identificeren met het beeld dat men er van holebi's uitdraagt. Een organisatie op basis van een seksuele identiteit impliceert het uitdragen van een holebi-identiteit. Personen die een homoseksuele component in hun leven ervaren maar voor wie dit geen belangrijk deel uitmaakt van hun identiteit zullen zich niet aangesproken voelen door een identiteitsgerichte organisatie of vereniging. Holebi's die zichzelf niet herkennen in een bepaalde seksuele identiteit nemen er afstand van en kunnen zich zelfs uitgesloten voelen (bijvoorbeeld oudere holebi's, allochtone holebi's enzovoort).

Uit dit overzicht met betrekking tot de sociale steun van holebi's blijkt dat de behoefte aan seksuele identiteitsondersteuning fundamenteel is met betrekking tot het mentaal welzijn van holebi's. Hoe de sociale omgeving van holebi's zich verhoudt tot het seksuele identiteitsproces, bespreek ik in het volgende deel.

1.2.3 De ondersteuning van een holebi-identiteit

De sociale omgeving van holebi's speelt een essentiële rol in de ondersteuning van het seksuele identiteitsproces. De minderheidsstatus van holebi's bepaalt in belangrijke mate de manier waarop een seksuele identiteit zich ontwikkelt. Genderverschillen en personen met een biseksuele voorkeur

of –identiteit, tonen bovendien aan hoe moeilijk identiteiten te vatten zijn in klassieke lineaire modellen.

1.2.3.1 Het seksuele identiteitsproces

Het seksuele identiteitsproces omvat in de eerste plaats de mechanismen waarbij het individu zich bewust wordt van haar of zijn emotionele en erotische aantrekking tot personen van hetzelfde geslacht. In de tweede plaats heeft het betrekking op de daaropvolgende, geleidelijke herstructurering van de seksuele identiteit die, afhankelijk van hoe het proces verloopt, gepaard gaat met het in meer of mindere mate uitdragen van een holebi-identiteit (coming out) (Vincke, 2002a).

Het seksuele identiteitsproces is een moeilijk en nooit voltooid proces (Borghs & Hintjens, 2000) en wordt vanuit de heteronormatieve cultuur zelden erkend als een belangrijk moment in de ontwikkeling van het individu (Reid, 1995). De uitkomst van het seksuele identiteitsproces heeft positieve of negatieve gevolgen voor de zelfwaarde, zelfachting, verwerkingsmechanismen en mentale gezondheid van het individu (Reid, 1995).

De modellen die het seksuele identiteitsproces beschrijven, delen de zienswijze dat dit proces in verschillende stadia verloopt (Vincke, 2002a). Het model van Vivienne Cass (1979, 1984) wordt in de literatuur het meest geciteerd en geeft verschillende te onderscheiden stadia aan:

1. Identiteitsverwarring: personen beseffen dat hun gevoelens en/of gedrag als homoseksueel zou benoemd kunnen worden. Dit leidt tot verwarring omdat de interpretatieschema's met betrekking tot de seksuele voorkeur die personen voorheen hanteerden, in vraag gesteld worden.
2. Identiteitsvergelijking: deze fase begint met de aanvaarding van het mogelijk holebi zijn. Personen beginnen contacten met andere holebi's op te zoeken om gevoelens van vervreemding met de eigen omgeving te reduceren.
3. Identiteitstolerantie: er is een toenemende aanvaarding van het holebiseksuele zelfbeeld. Personen worden zich meer en meer bewust van hun persoonlijke behoeften als holebi. Dit brengt veelal een exploratie van de holebisubcultuur met zich mee.
4. Identiteitsaanvaarding: een groeiend contact met andere holebi's leidt tot een groeiende aanvaarding van de holebi-identiteit. In dit stadium komt de opsplitsing van de sociale omgeving in een te vertrouwen holebiwereld en een te wantrouwen heteroseksuele wereld. Men aanvaardt dat men holebi is doch beschouwt dit als een privé-aangelegenheid.
5. Identiteitsrots: er is een scheiding tussen een 'goede' holebiwereld en een laag gewaardeerde heterowereld. Holebi's participeren in dit stadium intens in de holebisubcultuur. Ook confrontatie met

heteroseksuelen om de gelijkwaardigheid van homoseksualiteit te propageren, wordt niet uit de weg gegaan.

6. Identiteitssynthese: het holebi zijn blijft een belangrijk onderdeel van de zelfidentificatie. De andere identiteitscomponenten worden er echter niet automatisch minder belangrijk door. Het zich terugtrekken in een holebi-omgeving als defensieve strategie verliest zijn aantrekking. Er ontstaat een zelfopvatting die elementen bevat met betrekking tot eigen seksuele identiteit zonder dat dit samengaat met een verwerping van de heterowereld.

Heel wat andere modellen vertonen gelijkenissen met het model van Cass (1979, 1984) en de fundamentele karakteristieken van deze modellen worden als volgt omschreven (Rowen & Malcolm, 2002): a) een groeiende aanvaarding van het label homo, lesbienne of bi om zichzelf te beschrijven; b) het ontwikkelen van een positieve ingesteldheid ten opzichte van de eigen seksuele identiteit; c) een stijging van het aantal persoonlijke en sociale contacten met holebi's; d) een groeiende behoefte om de seksuele voorkeur bekend te maken; e) een synthese van de homoseksuele identiteit en het algemene zelfconcept.

De klassieke modellen, zoals ik die hierboven heb beschreven, geven aan dat het individu bij de bewustwording van holebiseksuele gevoelens vervreemdt van zijn of haar (heteroseksuele) omgeving. Deze gevoelens zijn het resultaat van de vaststelling dat dit 'anders' zijn niet in de dominante cultuur wordt bevestigd of gewaardeerd. Om deze onaangename gevoelens te vermijden, gaat het individu op zoek naar andere holebi's. Dit leidt aanvankelijk tot meer vervreemding van zijn of haar hetero-omgeving. Dit schisma is noodzakelijk om tot zelfaanvaarding te komen. Wanneer de holebiseksuele identiteit en mate van zelfaanvaarding zich voldoende heeft ontwikkeld, is er opnieuw ruimte om zich te verzoenen met de heteroseksuele omgeving. De klassieke modellen kregen echter heel wat kritiek en lijken niet meer verzoenbaar met een maatschappelijk klimaat dat niet meer als holebifoob of holebivijandig kan omschreven worden.

Kritieken op holebi-identiteitsmodellen

De traditionele holebi-identiteitsmodellen respecteren te weinig de individuele diversiteit en hun lineaire structuur is te simplistisch; niet elk individu doorloopt stap na stap alle fasen. Ze houden bovendien te weinig rekening met de ontwikkeling van een groepsidentiteit naast een individuele identiteit. De modellen worden weinig of niet gekaderd binnen traditionele psychologische theorieën en ze leggen teveel nadruk op de kloof tussen holebi's en heteroseksuelen (Vincke, 2002a; Horowitz & Newcomb, 2001; Elizur & Ziv, 2001; Gonsiorek & Rudolph, 1991). Tevens wordt er in deze modellen weinig of geen rekening gehouden met gender en biseksualiteit (wat ik verder in dit deel zal

bespreken). Ik verwijs daarom naar meer recente seksuele identiteitsmodellen die wel rekening houden met deze kritieken.

Het model van Elizur & Ziv (2001) draagt drie ontwikkelingstaken aan met betrekking tot het seksuele identiteitsproces en vermijdt het gebruik van lineaire stadia: de eerste ontwikkelingstaak richt zich op zelfdefiniëring. Men wordt zich bewust van gelijkslachtige erotische gevoelens tegen de achtergrond van eigen verwachtingen en de verwachtingen van anderen om zich als heteroseksueel te ontwikkelen. Deze bewustwording botst met de behoefte om tot een bepaalde sociofamiliale omgeving te behoren. Holebi's moeten dan ook familiale en maatschappelijke weerstanden overwinnen, eigen ontkenningen verwerken, geïnternaliseerde en externe homonegativiteit doorbreken en realistische en imaginaire angsten met betrekking tot gevolgen van een coming out counteren.

De tweede ontwikkelingstaak is gericht op zelfaanvaarding. Het individu moet afstand nemen van de idee dat holebiseksualiteit abnormaal is en een positieve holebi-identiteit opbouwen. Dit proces is tegelijkertijd een innerlijk cognitief/emotionele ontwikkeling en een interpersoonlijk proces. Contact met anderen die dezelfde seksuele voorkeur delen is meestal de belangrijkste manier om zelfaanvaarding te ontwikkelen. Deze contacten helpen het individu het gevoel van isolatie en stigmatisatie te overwinnen en zorgen ervoor dat men zich aan rolmodellen kan spiegelen. Het delen van de opgebouwde (holebi-)identiteit met heteroseksuelen kan bijdragen tot de groei in zelfaanvaarding.

De derde ontwikkelingstaak is zelfonthulling, een groeien naar meer openheid. Dit proces omvat zowel gedeeltelijke openheid als een continue dialoog met anderen. Tijdens dit proces wordt het 'identiteitsverhaal' constant aangepast en verrijkt met nieuwe betekenissen. Ondersteunende relaties met 'gelijken', gevoelens van aanvaarding door significante heteroseksuele anderen (waaronder familieleden), en het niveau van tolerantie en veiligheid binnen de eigen socioculturele context, beïnvloeden de strategie en doelen van zelfonthulling.

Cox & Gallois (1996) nemen tevens afstand van de op lineaire stadia gebaseerde modellen. Ze baseren zich op een sociaal identiteitsmodel dat zowel de sociale als individuele invloed op identiteit erkent. Twee belangrijke processen zijn in hun model fundamenteel:

1. De zelfcategorisatie als homoseksueel en de incorporatie ervan in de sociale identiteit, persoonlijke identiteit of beide;
2. Het tweede proces betreft het maken van evaluaties van sociale categorieën wanneer het individu in staat is de homoseksuele 'ingroup' te zien op de meest positieve manier. De manier waarop het

individueel zowel tot zelfcategorisatie als tot sociale vergelijking komt, bepaalt welke identiteit gevormd wordt en hoe deze zich verhoudt tot de heteroseksuele 'outgroup'.

Ik stel vast dat seksuele identiteitsmodellen geëvolueerd zijn van rigide modellen die gebruik maakten van lineaire stadia die elk individu moest doorlopen naar meer flexibele en minder dwingende modellen die tevens meer ruimte laten voor groepsprocessen (naast een individuele ontwikkeling) en de ondersteunende rol van familie en heteroseksuelen. Invloeden van gender en zelfbenoeming (homoseksueel of lesbisch versus biseksueel) maken eens te meer duidelijk hoe moeilijk het seksuele identiteitsproces zich laat vatten in één welomschreven model.

Genderinvloeden: een eigen identiteitsmodel voor lesbiennes?

De modellen van Elizur & Ziv (2001) en Cass (1979, 1984) zijn gebaseerd op onderzoek met homomannen. Ondanks het gegeven dat eerder vernoemde onderzoekers zich niet uitsluitend baseren op literatuur over homomannen en zelfs trachten een holebi- en genderneutrale theorie te ontwikkelen, toch wil ik aandacht hebben voor genderverschillen.

De vrouwelijke seksuele identiteit is meer onderhevig aan variabiliteit al naargelang de politieke, sociale en levensloopcontext waarin vrouwen zich bevinden en wordt minder gestuurd door een essentialistische manier van denken. Vrouwen zullen zich daarom vlugger als biseksueel benoemen (Esterberg, 2002). In tegenstelling tot wat het klassieke model van Cass (1979, 1984) voorschrijft (een toename van de openheid naargelang het seksuele identiteitsproces zich ontwikkelt), stellen lesbiennes zich vaker dan mannen ook in latere ontwikkelingsfasen meer gesloten op (Whitman, Cormier & Boyd, 2000). Terwijl homo- of biseksuele mannen na een eerste coming out zelden nog terug in de kast kruipen⁴⁸, is dit bij vrouwen soms wel het geval. Contextafhankelijke factoren die te maken hebben met heteronormativiteit en homonegativiteit bepalen sterker het management van de seksuele identiteit van lesbiennes in vergelijking met homomannen (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Lesbiennes identificeren zich eerder met een identiteit als vrouw of als feministe omdat dit voor hen belangrijker is in het kader van de aanwezigheid van seksisme in de samenleving (Dankmeijer, 1993).

Ook de sekserolsocialisatie speelt een rol met betrekking tot het seksuele identiteitsproces. Als gevolg van deze socialisatie hebben vrouwen meer mogelijkheden wat betreft emotionele en

⁴⁸ 'Uit de kast komen' is een uitdrukking die een eerste coming out van een individu aanduidt. 'In de kast kruipen' betekent dan logischerwijze zijn of haar seksuele voorkeur opnieuw verbergen (na een eerdere coming out).

gedragmatige interacties met andere vrouwen en daarom zullen ze groeiende gevoelens van seksuele en emotionele intimiteit eerder als vriendschap interpreteren. Omdat fysiek en diepgaand emotioneel contact tussen mannen onderling minder gebruikelijk is, wordt het sneller bestempeld als homoseksueel. Vanuit deze sekserolsocialisatie gaan mannen tevens de onrust voortvloeiend uit het seksuele identiteitsproces sneller seksualiseren terwijl vrouwen eerder geneigd zijn om hun toevlucht te nemen tot reflectie en zelfonderzoek (Gonsiorek & Rudolph, 1991).

De seksuele identiteit van lesbiennes kenmerkt zich door een grotere variabiliteit en flexibiliteit ten gevolge van sociaal contextuele factoren. Een andere sekserolsocialisatie leidt tot een andere interpretatie van seksuele gevoelens en tot een minder rigide zelfbenoeming (vrouwen eigenen zich vaker het label biseksueel toe). Sociaal contextuele factoren maken dat vrouwen gevoeliger zijn voor heteronormativiteit met betrekking tot hun seksuele identiteit. In het kader van een seksistische samenleving ervaren ze hun genderidentiteit als meer prominent in vergelijking met hun seksuele identiteit.

Biseksualiteit: de vreemde eend in de bijt?

Ten slotte schenk ik bijzondere aandacht aan biseksualiteit. De seksuele identiteitsontwikkeling van biseksuelen laat zich moeilijk inpassen in de bestaande holebi-identiteitstheorieën. Het gaat immers niet om een statische identiteitsstructuur die zich vroeg of laat (moet) ontwikkel(en)(t) maar om een meer variabel gegeven (Harada, 2001).

Biseksualiteit omvat per definitie homoseksualiteit. Het gaat immers over mensen die niet altijd homoseksueel zijn of omgekeerd die niet altijd heteroseksueel zijn. De zelfbenoeming tot biseksueel is afhankelijk van hoe men haar of zijn ervaringen gaat interpreteren. Vrouwen die zich als lesbienne benoemen hebben geen probleem met het ervaren van heteroseksuele gevoelens tot zolang die zich niet uiten in gedrag. Voor vrouwen die zichzelf benoemen als biseksueel, impliceert het ervaren van zowel heteroseksuele als homoseksuele gevoelens het label 'biseksueel' (Horowitz & Newcomb, 2001).

Uit een vergelijkend kwalitatief onderzoek van Japanse homo- en biseksuele mannen blijkt dat biseksuele mannen hun seksuele gevoelens ten opzichte van homomannen gemakkelijker kunnen aanvaarden (Harada, 2001). Deze biseksuele mannen verwerpen immers de door de samenleving geuite stigmatisatie van homoseksualiteit (en internaliseren ze niet). Ze staan echter wel kritischer ten opzichte van een homoseksuele levensstijl en de homobevrijdingsbeweging, terwijl ze minder kritisch zijn ten opzichte van de heteroseksuele samenleving. Ze voelen zich zowel afgesneden van

heteroseksuele als van homoseksuele groeperingen. Het zich noch met een heteroseksuele groep, noch met een homoseksuele groep identificeren, leidt tot een uniek zelfgevoel. Het grote verschil tussen homomannen en biseksuele mannen is dan ook dat de eerste groep een homo-identiteit opbouwt door homofobie en heteroseksisme als oneerlijke en wrede sociale constructies te verwerpen, terwijl de tweede groep het conventionele en de rigide maatschappelijke genderrollen overschrijdt en op die manier een ruimdenkend en geïntegreerd identiteitsgevoel opbouwt (Harada, 2001).

Er zijn weinig modellen beschikbaar die de identiteitsontwikkeling bij biseksuelen beschrijven. Weinberg, Williams & Pryor (1994) reiken een model aan bestaande uit vier stadia: aanvankelijke verwarring, het op zoek gaan naar de uiteindelijke zelfbenoeming, zich aanpassen aan deze identiteit en ten slotte, de blijvende onzekerheid. Dit laatste stadium wijkt af van de klassieke modellen en verwijst naar afwisselende periodes van onzekerheid bij biseksuelen betreffende hun seksuele voorkeur. Een ander model is de '*Klein Sexual Orientation Grid*' (KSOG). Dit model laat een multidimensionele seksuele identiteit toe die kan veranderen doorheen de tijd en men maakt een onderscheid tussen holebi-affectieve, holebi-erotische en andere dimensies (Klein, 1990). De KSOG maakt echter van zo veel dimensies⁴⁹ gebruik dat het onduidelijk wordt wat men nog aan het meten is. De link met seksuele identiteit en elk van de dimensies is soms vaag. Dit maakt de methode weinig geschikt voor kwantitatief onderzoek.

Ik vind weinig gegevens terug over wat het biseksuele identiteitsproces zo uniek maakt. Nochtans zijn er indicaties dat dit proces in vergelijking met homoseksuelen wel degelijk anders verloopt. Ze lijken in hun identiteitsproces een andere houding te ontwikkelen ten opzichte van de (hetero)samenleving en de normen die ze uitdraagt met betrekking tot holebi's. Uit deze gegevens blijkt niet welke elementen van de heterocultuur/holebicultuur ze aanvaarden of verwerpen om een seksuele identiteit te ontwikkelen. Ze zouden zich noch identificeren met de heterogroep, noch met de homogroep maar hoe bouwen ze dan wel hun seksuele identiteit op? Is hun seksuele identiteit minder belangrijk en zijn er andere identiteiten die een hogere prioriteit krijgen? Onderzoek dient hier nog heel wat vragen te beantwoorden.

⁴⁹ De KSOG maakt gebruik van zeven dimensies: 1. seksuele aantrekking, 2. seksueel gedrag, 3. seksuele fantasieën, 4. emotionele voorkeur, 5. sociale voorkeur, 6. levensstijl en 7. zelfidentificatie. Op de eerste 5 dimensies moet men aangeven of men enkel de andere sekse of de eigen sekse verkiest (op een schaal van 1 tot 7). Op dimensie 6 en 7 moet men aangeven of men een heteroseksuele of homoseksuele/biseksuele voorkeur heeft (op een schaal van 1 tot 7). Voor elke schaal moet men zijn of haar voorkeur aangeven voor het verleden, het heden en de toekomst.

1.2.4 Conclusie

In dit onderzoek richt ik me op alle mannen en vrouwen die een homoseksuele component in hun leven erkennen. Uit een analyse van maatschappelijk culturele en structurele elementen blijkt dat holebi's een minderheidsstatus innemen en zich bewegen in een heteronormatief en schijntolerant klimaat. Dit leidt tot het ervaren van externe en interne minderheidsstressoren die zich uiten in negatief anticiperen, stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homofobie en een bedreiging zijn voor hun mentaal welzijn. De sociale omgeving is niet enkel een stressinducerende factor maar levert tevens mogelijkheden om deze minderheidsstressoren te counteren. De door holebi's opgebouwde keuzefamilies tonen aan hoe een specifieke minderheidsgroep zijn sociale omgeving hanteert om een uitweg te vinden voor het gebrek aan ondersteuning dat ze normaliter zouden moeten vinden in de klassieke bronnen van sociale steun (familie, werkomgeving enzovoort). Holebi's delen het stigma dat ze vanuit de samenleving krijgen toegewezen met andere minderheidsgroepen (allochtonen, armen). Wat hen echter uniek maakt is dat ze in eigen gezin of familie weinig of geen ondersteuning krijgen met betrekking tot hun minderheidsidentiteit en dat andere holebi's in hun nabije sociale omgeving meestal onzichtbaar of afwezig zijn. Dit gebrek aan rolmodellen en identificatiemogelijkheden maakt dat ze zelf in hun sociale omgeving op zoek moeten gaan naar handvatten om een nieuwe seksuele identiteit op te bouwen en deze te integreren in al bestaande identiteiten.

Dat dit proces niet voor alle holebi's op dezelfde wijze verloopt, mag duidelijk zijn. Niet alle holebi's voelen zich aangesproken tot het holebiverenigingsleven, biseksuele mannen en vrouwen lijken in geen enkel hokje te passen, de verschillen tussen mannen en vrouwen (al dan niet sociaal geconstrueerd) uiten zich evenzeer met betrekking tot seksuele voorkeur en identiteit, en ook levensloopaspecten (cohort- en leeftijdseffecten) kleuren de ervaring van een seksuele voorkeur. En dit is slechts een greep uit de bestaande diversiteit onder holebi's. Ik pretendeer dan ook geen sluitend verhaal te vertellen.

Toch resten er nog verschillende vragen wat betreft de invloed van de sociale omgeving van holebi's en hoe deze sociale ondersteuning, (seksuele) identiteitsondersteuning en omgaan met minderheidsstressoren beïnvloedt. Wat is de rol van het sociaal netwerk in het proces waarbij het leven in een heteronormatief klimaat leidt tot het ervaren van interne stressoren? De sociale ondersteuning (of het gebrek eraan) die personen in hun persoonlijke gemeenschap ervaren, kan immers al dan niet een buffer vormen voor het ervaren van deze stressoren (zie bijvoorbeeld Thoits, 1985). Daarnaast wil ik weten hoe de samenstelling van het sociaal netwerk het ervaren van

seksuele identiteitsondersteuning beïnvloedt en hoe deze identiteitsondersteuning leidt tot het maken van bepaalde gedragskeuzes (open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur en deelnemen aan het holebiverenigingsleven).

Deze vragen staan centraal in deze studie. Om ze te beantwoorden schets ik in het tweede luik van de literatuurstudie (het theoretisch analytisch kader) welke theorie werd ontwikkeld over sociale netwerken. Ik bespreek verder de theorie van het sociaal kapitaal omdat deze beschrijft hoe individuen vruchten kunnen plukken als gevolg van het opbouwen van hechte relaties. De identiteitsondersteuning die uit deze relaties voortvloeit, bepaalt hoe individuen zichzelf percipiëren en hoe hun handelen vanuit deze perceptie wordt gestuurd. De theorie van het symbolisch interactionisme maakt immers duidelijk hoe sociale relaties, identiteiten en gedragskeuzes met elkaar verbonden zijn.

1.3. Theoretisch analytisch kader

De sociale netwerken van holebi's staan centraal in deze studie. Sociale netwerken zijn dan ook het vertrekpunt binnen dit theoretisch analytisch deel. Wat zijn deze sociale netwerken en welke plaats heeft sociale netwerkanalyse in het veld van de sociologie (of psychologie)? Kijken naar mensen in termen van de sociale omgeving waardoor ze omringd worden, leidt vrij evident tot het concept 'sociaal kapitaal' omdat dit laatste zich leent tot het begrijpen van een sociale omgeving als mogelijke toegangspoort tot een verscheidenheid aan hulpbronnen. Sociale ondersteuning in al zijn dimensies (praktische steun, emotionele steun enzovoort) is echter geen bezit van het individu. Het moet toegankelijk zijn en door het individu gemobiliseerd worden. Heel wat onderzoek bestudeerde de manier waarop sociale ondersteuning voor individuen beschikbaar wordt. Ten slotte volstaat de theorie van het sociaal kapitaal niet om te begrijpen hoe identiteitsondersteuning tot stand komt. Daarom verwijst ik tevens naar identiteitstheorieën om de relatie tussen sociale relaties, toegang tot identiteitsondersteuning en implicaties voor het handelen van het individu te verhelderen.

1.3.1 De analyse van sociale netwerken

In deze studie gebruik ik de analyse van sociale netwerken om inzicht te verwerven in de rol die de sociale omgeving bij holebi's speelt met betrekking tot het ervaren van sociale ondersteuning, identiteitsondersteuning en geïnternaliseerde homonegativiteit. Het begrip sociale netwerken kan ik erg breed of erg eng invullen. Daarom geef ik in eerste instantie aan wat ik versta onder sociale netwerken.

Sociale netwerken kunnen gezien worden als een geheel van actoren⁵⁰ met inbegrip van de posities die deze actoren innemen (in het netwerk) en de relatie(s) tussen hen (Peeters & Vranken, 2000). De term 'persoonlijk sociaal netwerk' vernauwt de algemene definitie van het sociaal netwerk. Het betreft dan een netwerk waarbij de actor (of ego) centraal staat met daarnaast de personen met wie de actor interacteert (Vranken & Henderickx, 2004).

⁵⁰ De term actor verwijst naar de sociale entiteit waarop de netwerkanalyse zich richt en kan verwijzen naar individuen, groepen, subgroepen in een grotere groep of zelfs abstractere grootheden zoals landen (Thijs, 2000). In netwerkanalyse wordt een actor als individu echter vaak benoemd als 'ego' terwijl de andere netwerkkleden dan benoemd worden als 'alters' (Wasserman & Faust, 1994:18).

Sociale netwerkanalyse ontwikkelde zich vanuit de aandacht voor grafische voorstellingen van sociale netwerken (sociometrie), de studie van interpersoonlijke relaties en antropologische studies over de structuur van gemeenschapsrelaties (Scott, 1991). In de studie van sociale netwerken kan men een onderscheid maken tussen de aandacht voor egocentrische netwerken en de aandacht voor sociometrische netwerken (Adler & Kwon, 2002). Een netwerk waarin slechts sprake is van directe relaties met de betrokkene noemt men een 'egocentrisch' of 'persoonlijk netwerk' (van Sonderen, 1991; Tindall, 2002). De focus ligt in dit geval op de relationele omgeving van één individu. De analyse van gehele netwerken (ook sociometrische netwerkanalyse genoemd) is het meest geschikt om duidelijk gedefinieerde, afgegrensde eenheden zoals organisaties, natiestaten, of andere sociale eenheden te bestuderen (van Sonderen, 1991). In deze studie bestudeer ik de persoonlijke gemeenschappen waardoor individuen omringd worden. Deze worden aangeduid als egocentrische sociale netwerken⁵¹.

Sommigen zien sociale netwerkanalyse als een verzameling van instrumenten om sociale relaties in kaart te brengen (bijvoorbeeld Scott, 1991). Thijs (2001) ziet het als een paradigma, een manier om naar de werkelijkheid te kijken waarbij het niet zozeer het individu is dat centraal staat maar wel de relaties tussen individuen of andere sociale eenheden (bedrijven, scholen). Toch verwijst deze auteur naar andere theorieën om sociale netwerkanalyse tot paradigma te verheffen. Sociale netwerkanalyse laat de sociale en culturele aspecten die gedrag bepalen buiten spel en houdt weinig of geen rekening met de perceptie van het individu (Thijs, 2000). Deze beperkingen vloeien voort uit een achterliggende structureel deterministische en instrumentele visie. Het sociaal netwerk wordt als determinerende kracht verheven boven culturele, politieke en individuele drijfveren. De instrumentele visie zoekt motivaties voor sociale actie maar ziet het individu daarbij te veel als een rationele eenheid die streeft naar winstmaximalisatie (Tallberg, 2003). Een maatschappelijke structuur bevat cultuurpatronen die in netwerkonderzoek vaak op de achtergrond of zelfs volledig onzichtbaar blijven. Sociale netwerken bestaan immers niet in een vacuüm maar zijn ingebed in een ruimere sociale structuur (Pels, 1992). Het culturele klimaat, dat ik met betrekking tot halebiseksualiteit eerder aanduidde als heteronormatief en schijntolerant, speelt immers een belangrijke rol met betrekking tot de maatschappelijke positie die holebi's innemen. De onderzoeksvragen die ik wil beantwoorden, kunnen hier niet los van worden gezien.

⁵¹ Wanneer ik verder in deze studie de term 'sociaal netwerk' gebruik, verwijs ik naar de egocentrische sociale netwerken van individuen die tevens omschreven kunnen worden als een persoonlijke gemeenschap (de min of meer intieme kring van mensen waar individuen door omringd worden).

De aandacht gaat in deze studie naar het egocentrisch sociaal netwerk van holebi's dat bestaat uit een geheel van personen met een centrale actor of ego (de respondent). In deze studie zie ik het sociaal netwerk als de determinant van waaruit ik andere fenomenen zal trachten te verklaren. Het al geschetste culturele klimaat waarbinnen deze sociale netwerken worden opgebouwd, is echter onontbeerlijk om de verschillen in netwerksamenstelling (naargelang de seksuele voorkeur van individuen) te kunnen begrijpen. De theorie van het sociaal kapitaal laat voorts toe om sociale netwerken te zien als een bron van potentiële voordelen voor het individu evenals ze ruimte laat voor cultureel determinerende aspecten.

1.3.2 De theorie van het sociaal kapitaal

De populariteit van de theorie van het sociaal kapitaal wordt weerspiegeld door de ingang die ze vond binnen bijna alle sociaal wetenschappelijke domeinen (zie Agneessens, 2005-2006). Het is dan ook onmogelijk om een exhaustief overzicht te geven van alle auteurs die het begrip behandelden (zie bijvoorbeeld Coleman, 1988, 1990; Putnam, 1995, 2007; Lin, 2001, 1999b; Portes, 1998; Bourdieu, 1980, 1986). Ik schets hoe dit begrip ontstond en welke noodzakelijke elementen deze theorie aandraagt in deze studie.

De term 'sociaal kapitaal' werd al sporadisch gebruikt in de 19^e eeuw maar doorliep een hele ontwikkeling met bijdragen van verschillende auteurs alvorens ze tot haar huidige vaak gehanteerde omschrijving kwam (van der Gaag, 2005). Sociaal kapitaal als concept vloeide voort uit de zoektocht naar een verband tussen socio-economische status en sociale hulpbronnen. Kapitaal werd aanvankelijk door Marx (1995) gezien als het product van sociale relaties tussen kapitalisten en arbeiders waarbij goederen geproduceerd en geconsumeerd werden. In deze theorie was er een duidelijk onderscheid tussen een dominante en gedomineerde klasse. Later ontstond het begrip menselijk kapitaal (human capital) met Schultz (1961), Johnson (1960) en Becker (1964/1993) als de auteurs die aan de basis liggen van de hedendaagse betekenis van dit concept. Dit menselijk kapitaal bestaat erin dat arbeiders door het verwerven van kennis en vaardigheden een meerwaarde kunnen realiseren waardoor ze kunnen ontsnappen aan hun gedetermineerde ondergeschikte positie. Sociale mobiliteit tussen verschillende sociale klassen werd in deze theorieën als een mogelijkheid aanzien maar met de manier waarop sociale relaties dergelijke mobiliteit kunnen bewerkstelligen, werd geen rekening gehouden. Bourdieu (1980, 1986) echter, werkte een theorie uit over de verschillende vormen van kapitaal. In deze theorie gaat hij verder dan de louter economische principes van ruilhandelingen in termen van reële fysieke goederen. Naast economisch kapitaal

onderscheidde hij ook cultureel⁵² en sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal omschrijft hij als *“l'ensemble des ressources actuelles ou potentielles qui sont liées à la possession d'un réseau durable de relations plus ou moins institutionnalisées d'interconnaissance et d'interreconnaissance; ou, en d'autres termes, à l'appartenance à un groupe, comme ensemble d'agents qui ne sont pas seulement dotés de propriétés communes (susceptibles d'être perçues par l'observateur, par les autres ou par eux-mêmes) mais sont aussi unies par des liaisons permanentes et utiles”* (Bourdieu, 1980). Sociaal kapitaal is in deze definitie de som van alle hulpbronnen die het gevolg zijn van een duurzaam sociaal netwerk. De hoeveelheid sociaal kapitaal die een individu bezit, vindt zijn oorsprong in de hoeveelheid relaties die effectief gemobiliseerd kunnen worden en in de hoeveelheid kapitaal die ieder van zijn of haar kennissen bezit (Bourdieu, 1986). Met deze omschrijving van sociaal kapitaal ligt Bourdieu (1986) aan de basis van de meest gehanteerde interpretatie van de term sociaal kapitaal. Zijn interpretatie en de interpretaties van verscheidene andere auteurs (zie bijvoorbeeld Coleman⁵³, 1988; Portes⁵⁴, 1998; Lin⁵⁵, 1999) beklemtonen de voordelen die individuen ervaren als gevolg van het onderhouden van relaties of participeren aan groepen.

Putnam (1995, 2007) ziet sociaal kapitaal eerder in termen van de hoeveelheid vertrouwen, sociale verbondenheid en burgerlijk engagement die aanwezig is in een samenleving⁵⁶. Hij neemt meer afstand van de studie van persoonlijke gemeenschappen en hoe deze laatste in dienst staan van het individu. Sociaal kapitaal wordt in zijn benadering vooral een collectief goed dat ten dienste staat van het functioneren van een samenleving. Een afname van sociaal kapitaal in de samenleving (zoals hij dit vaststelt in de VSA op het einde van de 20^e eeuw) heeft volgens hem te maken met een aantal

⁵² Cultureel kapitaal kan volgens Bourdieu (1986:243-248) in drie vormen optreden: in geobjectiverde staat (cultuurogoederen als schilderijen, muziekinstrumenten), in geïnstitutionaliseerde staat (een objectivering van kapitaal in de vorm van titels en diploma's) en ten slotte in belichaamde staat (duurzame disposities van het organisme). Deze belichaamde staat is het gevolg van opvoeding en onderwijs (zijnde socialisatie) en verwordt tot een 'habitus', een vorm van bezit die verder gaat dan het beschikken over vaardigheden en kennis. Het is een manier van zijn die maakt dat men de sociale wereld (met daarin verschillende sociale velden) als vanzelfsprekend ervaart. Men is aangepast aan deze sociale wereld en onderhoudt op continue basis transacties met anderen die wederzijds bevestigend zijn en die het sociaal kapitaal reproduceren of het potentieel dat erin vervat zit beschikbaar maakt.

⁵³ Coleman (1988:98) omschrijft sociaal kapitaal als “...a variety of different entities, with two elements in common: they all consist of some aspect of social structures, and they facilitate certain actions of actors – whether persons or corporate actors – within the structure”.

⁵⁴ Portes (1998:6) omschrijft sociaal kapitaal als “...the ability of actors to secure benefits by virtue of membership in social networks or other social structures”.

⁵⁵ Lin (1999b:30) verwijst naar sociaal kapitaal als “investment in social relations with expected returns”.

⁵⁶ Putnam (1995:67) definieert sociaal kapitaal als volgt: “‘social capital’ refers to features of social organization such as networks, norms, and social trust that facilitate coordination and cooperation for mutual benefit”.

typische evoluties binnen de moderne westerse samenlevingen (de ontwikkeling van moderne technologieën, de toegenomen immigratie, de toename van vrouwen op de arbeidsmarkt en de afbrokkeling van familiale banden en het kerngezin). Hoewel Putnam's analyse een belangrijke trend weergeeft, trekt hij verregaande conclusies die een erg pessimistisch beeld⁵⁷ schetsen van onze huidige samenleving en de manier waarop deze zich ontwikkelt. In deze studie gaat mijn aandacht naar de mate waarin persoonlijke sociale netwerken een bron van sociaal kapitaal kunnen zijn voor het individu en niet voor de ruimere samenleving in zijn geheel.

Het participeren aan groepen en de (heilsame) functie van persoonlijke gemeenschappen of 'communities' werd een vaak bestudeerd thema in de studies van Wellman en collega's (zie Wellman, 1992, 1990; Wellman & Frank, 2001; Wellman & Potter, 1999; Wellman & Wortley, 1990). In deze studies bestudeert men netwerkkapitaal, een vorm van sociaal kapitaal die hulpbronnen beschikbaar maakt via interpersoonlijke relaties. Persoonlijke gemeenschappen of sociale netwerken worden gezien als flexibele, beschikbare, efficiënte en op maat gemaakte bronnen voor sociaal kapitaal (Wellman & Frank, 2001). Deze 'community studies' inspireren deze studie in die zin dat ook ik op zoek ga naar de functie van de persoonlijke gemeenschappen van holebi's in het kader van sociale steun en identiteitsondersteuning. Naast het aanbod dat een bepaalde sociale structuur het individu te bieden heeft, spelen de (gedrag)keuzes die het individu maakt echter tevens een rol.

Dit individualistische perspectief vind ik terug in de theorie van Lin (2001; 1999a). Hij benadrukt de collectieve goederen (economische, technologische, sociale, politieke en culturele goederen, culturele participatie, enzovoort) die een samenleving aan het individu te bieden heeft. Daarnaast erkent hij de specifieke positie die een individu inneemt in een sociale structuur en de acties die het individu dient te ondernemen om zijn of haar beschikbare hulpgoederen te mobiliseren. Lin (1999b:35) verenigt deze verschillende noties tot de volgende definitie: "*Social capital can be defined as resources embedded in a social structure which are accessed and/or mobilized in purposive actions*". Toegang hebben tot sociaal kapitaal is dus niet voldoende. Men moet de potentieel beschikbare hulpbronnen ook mobiliseren. Deze mobilisatie impliceert een investering in sociale relaties en een verwachte winst als resultante (Lin, 2001). Het individu is dan ook niet passief en louter structureel gedetermineerd. De acties die men onderneemt en de keuzes die men maakt zijn cruciaal (Lin, 1999a).

⁵⁷ Het volgend fragment illustreert Putnam's (1995:75) negatieve perceptie op moderne ontwikkelingen: "Television has made our communities wider and shallower. ... The new 'virtual reality' helmets that we will soon don to be entertained in total isolation are merely the latest extension of this trend".

Uitdagingen in de theorie van het sociaal kapitaal

Ondanks de populariteit van de theorievorming met betrekking tot sociaal kapitaal en de noodzakelijke elementen die dit concept aandraagt binnen deze studie, brengt ze een aantal uitdagingen met zich mee. Sociaal kapitaal is immers een vaag begrip dat vele ladingen dekt (van der Gaag, 2005) en wordt door sommigen gezien als een koepelbegrip dat traditionele onderzoeksthema's simpelweg in een nieuw jasje steekt (Agneessens, 2005-2006). Wanneer men sociaal kapitaal als theorie wil hanteren dan schept ze ook eerder een ruim theoretisch kader dan dat ze leidt tot een empirisch toetsbare theorie. Men kan zich dan ook de vraag stellen of men tot een operationaliseerbare definitie van sociaal kapitaal dient te komen. De kracht van het begrip is net dat het verschillende sociale fenomenen weet te kaderen.

Uit de verschillende benaderingen van het concept sociaal kapitaal blijkt dat het soms gezien wordt als een individueel goed, soms als een collectief goed. Dit is meteen ook één van de grootste twistpunten met betrekking tot deze theorie (Agneessens, de Lange & Waeye, 2003; Thijs, 2001; Peeters & Vranken, 2000; van der Gaag, 2005). Beide zienswijzen hoeven elkaar echter niet uit te sluiten. Bijvoorbeeld: het goed functioneren van een schoolomgeving is afhankelijk van het onderlinge vertrouwen en de constructieve samenwerking tussen leerkrachten en leerlingen (sociaal kapitaal als een collectief goed). Het goed functioneren van een welbepaalde leerling echter, heeft onder andere te maken met de vriendschapsbanden die hij of zij kan opbouwen met andere leerlingen (zijnde sociaal kapitaal als een individueel goed). Het gehanteerde perspectief en de keuze van analyse-eenheid bepaalt of sociaal kapitaal al dan niet als individueel of collectief goed wordt beschouwd. In deze studie richt ik mijn aandacht op sociaal kapitaal als een individueel goed: de vruchten die een individu kan plukken uit het onderhouden van sociale relaties. De gerichtheid in deze studie is extern omdat de nadruk ligt op de relaties van een centrale actor met andere actoren, en niet op de structuur van de relaties binnen een afgebakend collectief. Dit stemt in de sociaal netwerkanalyse overeen met de studie van egocentrische netwerken of persoonlijke gemeenschappen (Adler & Kwon, 2002)⁵⁸.

⁵⁸ De extern gerichte variant van sociaal kapitaal wordt volgens Adler & Kwon (2002) aangeduid met het concept 'bridging'. 'Bridging' verwijst dan naar sociaal kapitaal als een hulpbron inherent aan de kenmerken van het sociaal netwerk van een centrale actor. Het netwerk van de centrale actor bestaat uit andere actoren waarmee de eerste verbonden is. 'Bonding' verwijst naar sociaal kapitaal als het resultaat van de kenmerken van een collectief van actoren. Hier is de gerichtheid intern in die zin dat men binnen een collectief gaat kijken naar de kenmerken van de structuur en hoe deze laatste het bereiken van bepaalde doelstellingen van het collectief kan vergemakkelijken. In deze studie echter, staat de sociaal ondersteunende functie van sociale netwerken centraal, die door Poortinga (2006) aangeduid wordt als een 'bonding' variant van sociaal kapitaal. Ik verkies dan ook de term 'bonding' om aan te geven hoe relaties in deze studie in functie van het

In navolging van) kan dit gezien worden als een externe van sociaal kapitaal (sociaal kapitaal als resultaat van de relatie tussen een centrale actor en andere actoren), wat in sociale netwerkanalyse overeenstemt

Het economisch perspectief van waaruit het begrip 'sociaal kapitaal' groeide, is tevens problematisch in die zin dat iemand nooit sociaal kapitaal werkelijk kan bezitten. Het sociale karakter impliceert immers altijd een tweede partij die bepaalt of de ander het kapitaal kan benutten. Dit uit zich in eerste instantie in de precondities van het begrip sociaal kapitaal (wederkerigheid, complementariteit, vertrouwen en de aanwezigheid van normen) (van der Gaag, 2005). Wederkerigheid slaat op het universele gegeven dat transacties in evenwicht moeten zijn en dat het dus ongehoord is om van iemand iets te ontvangen of nemen zonder daar iets voor terug te geven. Wanneer iemand zijn of haar hulpbronnen aan een ander ter beschikking stelt, dan krijgt men daar vaak niet onmiddellijk iets voor terug (het is een uitwisseling op lange termijn of 'delayed exchange'). Op een dergelijk moment ontstaat er een verplichting of schuld ('credit slip') bij de ontvanger van hulp. De hulpgever heeft echter een tegoed en aldus hulpgoederen 'geïnvesteerd'. Vertrouwen is in dit proces onontbeerlijk om de hulpgever ervan te overtuigen dat hij of zij geen al te groot risico loopt op éézijdig verkeer. Het relatiespecifieke vertrouwen kan volgens van der Gaag (2005) enkel bestaan door de aanwezigheid van vertrouwen in een ruimere normatieve structuur die bepaalde cultureel afhankelijke waarden, normen en gedragswijzen voordraagt. Sociaal kapitaal verwijst dus naar een *mogelijke* winst wanneer in eerste instantie aan een aantal relationele voorwaarden werd voldaan.

Een tweede beperking van het economische karakter van de theorie is dat 'kapitaal' per definitie steeds positieve uitkomsten veronderstelt. Dit maakt het erg verleidelijk om de negatieve aspecten van sociale relaties te veronachtzamen. Deze zijn echter duidelijk aanwezig in de theorie van Portes⁵⁹ (1998:15-18). Hij geeft aan dat de sterkte van hechte gemeenschapsrelaties voordelen schept voor de leden van die gemeenschap terwijl buitenstaanders uitgesloten worden. De afspraken die men binnen één gemeenschap maakt, kunnen bovendien een rem zijn voor de ondernemingszin van eigen leden. Voorts is de sociale controle uitgeoefend door de leden van een gemeenschap vaak in het nadeel van persoonlijke vrijheden waardoor sommige individuen zich enkel kunnen terugtrekken uit deze gemeenschap om een vrij leven te kunnen leiden. Ten slotte kunnen gevoelens van solidariteit er ook toe leiden dat men bepaalde doelstellingen van de dominante groep weigert of zelfs verbiedt en aldus individuen inperkt in hun kansen om het te maken in die samenleving.

individueel staan.

⁵⁹ Portes omschrijft sociaal kapitaal als "de mogelijkheid van de actoren om voordelen te verkrijgen door lidmaatschap van sociale netwerken en andere sociale structuren".

Het insluiten en uitsluiten van bepaalde groepen/individuen is in deze studie belangrijk in het kader van de minderheidsstatus van holebi's. Sociale controle kan bijvoorbeeld in het nadeel zijn van holebi's wanneer dit leidt tot de stigmatisatie van een bepaalde levensstijl of (seksuele) voorkeur. De normen die gelden binnen de holebigemeenschap kunnen echter ook nadelig zijn voor de gelijke rechten van eigen leden⁶⁰. Sociaal kapitaal kan dus zowel als collectief goed (bijvoorbeeld de heteronormen die heersen in een bepaalde sociale omgeving) en als individueel goed (bijvoorbeeld de lage kwaliteit van de relaties die een individu onderhoudt) negatieve consequenties hebben voor het individu.

In deze studie ligt de nadruk op sociaal kapitaal als een individueel goed (sociale relaties als bron van sociale ondersteuning en identiteitsondersteuning). In tegenstelling tot wat de term sociaal kapitaal doet vermoeden, kan deze nooit in iemands bezit zijn. Het betreft enkel een mogelijke beschikbaarheid die verzilverd kan worden indien aan bepaalde voorwaarden werd voldaan (zoals onder andere vertrouwen, wederkerigheid). Een tweede misleiding van het concept bestaat erin dat men van sociaal kapitaal enkel positieve gevolgen verwacht. Dit is niet het geval. De kracht van de theorie van sociaal kapitaal bestaat erin verschillende sociale fenomenen, en dus ook diegene met negatieve gevolgen, te kunnen verklaren. Dit maakt het erg moeilijk om het begrip te operationaliseren. Sociale netwerkanalyse werd een belangrijk instrument om de theorie van het sociaal kapitaal om te zetten in meetbare concepten.

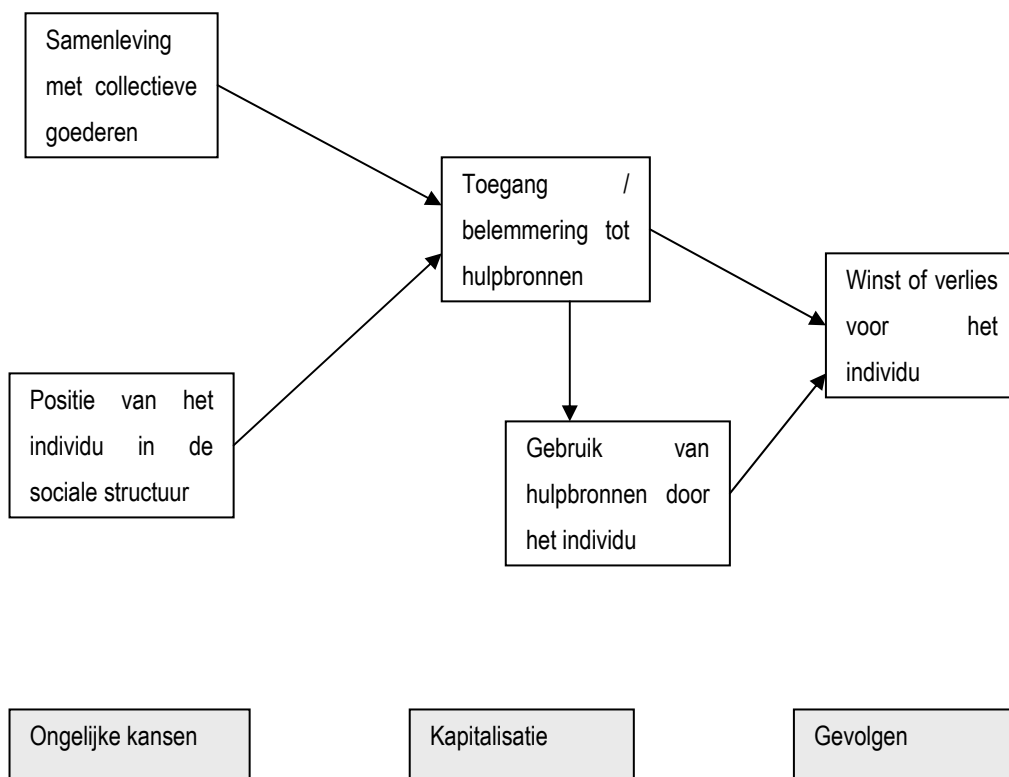
Ik besluit dat het begrip sociaal kapitaal voortvloeide uit de behoefte om de socio-economische status van personen te verklaren vanuit hun sociale hulpbronnen. Uiteindelijk leidde dit tot het begrijpen van het concept sociaal kapitaal als de winsten of beperkingen die resulteren uit het onderhouden van sociale relaties. Deze nuttige of schadelijke sociale relaties zitten ingebed in de persoonlijke gemeenschappen van individuen die op hun beurt ingebed zijn in een bepaalde samenleving met de daarin aanwezige collectieve goederen. Deze collectieve goederen omvatten ook immateriële cultuurgroederen die belangrijk zijn in deze studie gezien ze de positie en kansen van holebi's binnen hun persoonlijke gemeenschap in belangrijke mate beïnvloeden (zie 2.1.2 en 2.1.3).

Samengevat zie ik het sociaal kapitaal in functie van de kansen of het gebrek aan kansen die een samenleving biedt, de kansen die een persoonlijke gemeenschap of sociaal netwerk het individu kan

⁶⁰ Zo werd de eis tot de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht door Canadese holebi-lobbygroepen verworpen wegens het heteronormatieve karakter van het huwelijk (Larocque, 2006).

bieden of ontnemen, en ten slotte in functie van de acties die het individu onderneemt om kansen (in termen van sociaal kapitaal) te grijpen. De theorie van het sociaal kapitaal is dus ruimer dan de idee verrat in sociale netwerkanalyse dat de structuur van relaties individuen beïnvloedt. Het voegt er een maatschappelijk (cultureel) perspectief aan toe en verbindt de structuur van sociale relaties met de acties van het individu. Dit resulteert in het gebruik maken van hulpbronnen uit zijn of haar sociale omgeving. Op deze manier legt ze het verband tussen verschillende lagen van maatschappelijke complexiteit: het microniveau (zijnde interacties), mesoniveau (zijnde groepen, organisaties, sociale netwerken) en macroniveau (zijnde de samenleving). De kracht van de theorie van het sociaal kapitaal bestaat erin dat ze een breed theoretisch kader schept dat verschillende sociale fenomenen tracht te verklaren. Het blijft echter belangrijk het negatieve potentieel van sociaal kapitaal te erkennen. Tevens wil ik sociaal kapitaal niet éézijdig als een bezit benaderen maar als een proces waarbij aan verschillende voorwaarden moet voldaan worden. Ten slotte bestaat een laatste uitdaging in het vinden van een zinvolle en efficiënte operationalisatie.

Figuur 1: Het theoretisch model van het sociaal kapitaal (naar Lin, 1999b:41)

De winsten van sociale relaties worden in deze studie begrepen als het ervaren van sociale ondersteuning. De theorie van het sociaal kapitaal geeft echter niet aan wat deze begrippen precies betekenen, ze doet ons enkel de invloed van samenleving (en de er in vervatte collectieve goederen), sociale structuur (het sociaal netwerk) en individu (het handelen) erkennen met betrekking tot de mogelijke winsten (of verliezen) die daaruit voortvloeien. Ik bekijk in het volgende deel dan ook wat deze sociale ondersteuning precies betekent en hoe deze aan de hand van sociale netwerken geproduceerd kan worden.

1.3.3 Inhoudelijke aspecten van sociaal kapitaal: sociale ondersteuning

Sociaal kapitaal verwijst naar sociale relaties die in een bepaalde structuur ingebed zijn. In de literatuur wordt tevens verwezen naar normen en vertrouwen als aspecten van sociaal kapitaal maar deze worden voornamelijk gezien als voorwaarden opdat sociale relaties kunnen ontstaan (van der Gaag, 2005, Agneessens, 2005-2006). Verschillende studies leggen het verband tussen de theorie

van het sociaal kapitaal en het concept 'sociale ondersteuning'. James (2000) ziet de sterkte van relaties als een bron van sociaal kapitaal met sociale ondersteuning als de winst voor het individu. Sociale ondersteuning is de hulpbron waar individuen toegang toe krijgen wanneer ze in sociaal kapitaal investeren (Yip, Subramanian, Mitchell, Lee, Wang & Kawachi, 2007). Ondersteunende sociale netwerken liggen dan ook aan de oorsprong van sociaal kapitaal (Poortinga, 2006; Tierney & Venegas, 2006). Wellman & Frank (1999:233) verbinden sociaal kapitaal met sociale ondersteuning aan de hand van de term netwerkcapitaal. Zij stellen: *"Network members provide emotional aid, material aid, information, companionship, and a sense of belonging. Their 'social support' is one of the main ways that households obtain resources to deal with daily life, seize opportunities, and reduce uncertainties"*.

Ik bekijk verder in dit deel hoe sociale ondersteuning in verschillende dimensies kan ingedeeld worden, hoe ze wordt geproduceerd en welke rol expressieve acties en relatiesterkte in dit productieproces spelen. Relatiesterkte en expressieve acties brengen me uiteindelijk tot een belangrijke functie van intieme relaties: de mate waarin ze identiteiten ondersteunen.

1.3.3.1 Sociale ondersteuning als sociaal kapitaal

Eén van de meest bestudeerde winsten van sociale relaties is 'social support' of sociale ondersteuning (Thoits, 1995). Sociale ondersteuning wordt omschreven als de hulpbronnen waar men via anderen toegang toe heeft (Berg & Piner, 1990). Deze definitie sluit aan bij de term 'netwerkkapitaal' zoals die door Wellman & Frank (2001) wordt gebruikt in hun studie naar de functie van persoonlijke gemeenschappen.

De definiëring en afbakening van het concept sociale ondersteuning is echter niet uniform (Agneessens, Waage & Lievens; 2006; Walen & Lachman, 2000). Thoits (1995) verwijst naar sociale steun als een 'sociaal fonds' waarop men een beroep kan doen wanneer men stressoren dient te verwerken en als de nuttige functies die voor het individu door significante anderen als familieleden, vriend(inn)en, burens en collega's worden uitgevoerd (Thoits, 1985). In die zin wordt sociale steun vaak gerelateerd aan stressverwerking of 'coping' (Eckenrode, 1991; Wethington & Kessler, 1991; Gore & Colten, 1991; Pierce, Sarason & Sarason; 1996).

Verschillende auteurs vullen het concept sociale steun op een andere manier in. Op basis van verschillende invullingen van sociale ondersteuning (zie Thoits, 1985, 1999; Berg & Piner, 1990;

Leatham & Duck, 1990; Pierce, Sarason & Sarason, 1996; van Sonderen, 1991; Thys, De Raedemaeker & Vranken, 2004) onderscheid ik volgende inhoudelijke dimensies:

- een instrumentele dimensie: goederen en diensten (financiële hulp, hulp in het huishouden enzovoort);
- een emotioneel-psychologische of expressieve dimensie (emotionele hechting, identificatie met personen, zelfbevestiging, emotionele steun, motivatie enzovoort);
- een sociale dimensie (emotionele hechting, identificatie met groepen, gezelschap, sociale druk, sociale status enzovoort);
- een informatieve dimensie (kennis, advies, informatie).

Net zoals bij het concept sociaal kapitaal is het ook hier erg verleidelijk om geen rekening te houden met negatieve vormen van of gebrek aan sociale ondersteuning. Verschillende auteurs benadrukken dan ook de rol van sociale relaties als mogelijke bron van stress en hun negatieve invloed op de fysieke en mentale gezondheid van het individu (Walen & Lachman, 2000; Krause, 2001; Thoits, 1995; van Sonderen, 1991; Wethington & Kessler, 1991). Naast het ervaren van sociale ondersteuning wordt het ervaren van niet ondersteunende interacties erkend als een afzonderlijke dimensie die invloed uitoefent op mentaal welzijn en het ervaren van psychische stressoren (Ingram, Betz, Mindes, Schmitt, Smith, 2001; Ingram, Jones, Fass, Neidig & Song, 1999).

In deze studie is vooral de emotioneel-psychologische en de sociale dimensie van sociale ondersteuning⁶¹ relevant. Holebi's worden immers niet zozeer verondersteld om goederen en diensten of informatie te ontberen. Het is vooral op het niveau van de emotioneel psychologische en de sociale dimensie dat holebi's een gebrek aan sociale ondersteuning ervaren. De emotioneel psychologische dimensie omvat dan in het bijzonder een gebrek aan zelfbevestiging of het ervaren van problemen met betrekking tot hun seksuele identiteit (bijvoorbeeld niet aanvaard of gediscrimineerd worden). De sociale dimensie heeft te maken met het afwezig of onzichtbaar zijn van holebiseksualiteit in de samenleving als gevolg van heteronormativiteit. Dat is immers de reden waarom holebi's zich niet kunnen identificeren met de sociale categorie 'holebi's' of waarom ze zich homonegativiteit eigen maken (geïnternaliseerde homonegativiteit). Ook de sociale druk om te conformeren aan heteronormen valt hieronder (bijvoorbeeld zich gedwongen voelen een heterorelatie aan te gaan). In het volgend deel bespreek ik hoe sociale ondersteuning ontstaat en hoe het te maken heeft met het ervaren van (minderheid)stressoren.

⁶¹ Wanneer ik verder in deze studie 'sociale ondersteuning' als concept gebruik, bedoel ik hiermee steeds de emotioneel psychologische en sociale dimensie.

1.3.3.2 Mechanismen van sociale ondersteuning

Sociale ondersteuning heeft te maken met kwantitatieve en kwalitatieve sociaal netwerkkenmerken, situationele factoren (de situatie bepaalt immers de behoefte aan ondersteuning⁶²) en de perceptie zich ondersteund te voelen (het gevoel hebben dat er personen zijn op wie men kan terugvallen) (Pierce, Sarason & Sarason, 1990).

Kwantitatieve kenmerken van sociale netwerken omvatten de netwerk grootte (het totaal aantal relaties in het sociaal netwerk) en de netwerkinventaris (de hoeveelheid sociale hulpbronnen die in de sociale relaties ingebed zijn)⁶³. Een groter sociaal netwerk wijst echter niet per definitie op meer beschikbare sociale ondersteuning (van der Gaag, 2005). Sommige netwerkliden bieden immers geen sociale ondersteuning aan en verschillende netwerkliden kunnen dezelfde ondersteuning geven waardoor dit geen meerwaarde biedt aan het individu. Grote netwerken laten bovendien niet altijd een efficiënte mobilisatie van hulpbronnen toe. Een groot netwerk beperkt immers de beschikbare tijd per netwerklid (de contactfrequentie) (van Sonderen, 1991). Grote sociale netwerken verhogen wel de kans dat een bepaald type van sociale ondersteuning beschikbaar is, maar de kenmerken van de relaties (en de beschikbare hulpbronnen die ermee gepaard gaan) zijn tevens belangrijk. Een vaak bestudeerd relatietype dat belangrijk is om toegang te kunnen krijgen tot sociale ondersteuning is de vertrouwensrelatie (zie Marsden, 1987; Agneessens, de Lange & Waage, 2003; Straits, 2000).

Het al dan niet hebben van een intieme vertrouwensrelatie (in de eerste plaats met een vaste partner maar ook vriend(inn)en en familie kunnen die rol spelen) blijkt de meest eenvoudige maatstaf te zijn voor het ontvangen van sociale ondersteuning (Thoits, 1995; Lin & Peek, 1999). De heilzame effecten van sociale ondersteuning worden het meest duidelijk wanneer men personen vergelijkt zonder vertrouwenspersonen met personen die één of meer vertrouwenspersonen hebben (Walen & Lachman, 2000; Kahn & Antonucci, 1980; Fischer, 1982). Het al dan niet hebben van een intieme

⁶² In deze studie beschouw ik de heteronormatieve of schijntolerante sociale omgeving waarin holebi's leven als de situationele context die leidt tot het ervaren van holebispecifieke stressoren en een gebrek aan sociale ondersteuning.

⁶³ Er bestaan metingen die verwijzen naar de structuur van het sociaal netwerk (zijnde densiteit of dichtheid en centraliteit) (zie Vranken & Henderickx, 2004) en die mogelijk een belangrijke functie uitoefenen met betrekking tot sociale ondersteuning. Ik bespreek deze echter niet omdat zij moeilijk of niet berekend kunnen worden op basis van egocentrische netwerkgegevens. Ik beschik in deze studie niet over sociometrische netwerkgegevens (gegevens die alle onderlinge relaties in kaart brengen binnen één specifiek en afgebakend netwerk) die nodig zijn om dichtheid en centraliteit te meten.

vertrouwensrelatie is dus een belangrijke indicator voor het kunnen ontvangen van sociale ondersteuning.

Het zijn niet enkel de objectieve netwerkliden die belangrijk zijn voor sociale ondersteuning. Even belangrijk is de mate waarin sociale ondersteuning gepercipieerd wordt. De perceptie van sociale ondersteuning zorgt er immers voor dat men zich gesterkt voelt om eigen problemen op te lossen, het bevordert het functioneren van het sociaal netwerk⁶⁴ en het geeft de steunontvanger hoop dat haar of zijn problemen in de toekomst zullen opgelost worden. Naast de idee dat de behoefte aan sociale ondersteuning en het waarnemen ervan afhankelijk zijn van iemands persoonlijkheid of attitude⁶⁵ (Pierce, Sarason & Sarason, 1996), wordt tevens de invloed van sociale factoren erkend. Het hoeft niet te verwonderen dat het daadwerkelijk ontvangen van sociale ondersteuning één van de belangrijke factoren⁶⁶ is die deze perceptie beïnvloedt (Krause, 2001).

De invloed van sociale relaties op omgaan met stress of 'coping' wordt weerspiegeld in het 'stress buffering' model⁶⁷. Dit model stelt dat sociale relaties een positieve invloed op mentaal welzijn uitoefenen bij mensen die onder stress staan (Thoits, 1985; Kawachi & Berkman, 2001; Jou & Fukada, 2002). Dit geldt dan vooral met betrekking tot de functionele aspecten van relaties. Zo zal het waarnemen van beschikbare sociale steun een positieve invloed uitoefenen op de manier waarop het individu met stress omgaat ('coping') (Kawachi & Berkman, 2001).

De perceptie van sociale ondersteuning, die voortvloeit uit kwantitatieve (aantal sociale relaties en aantal beschikbare sociale hulpbronnen) en kwalitatieve kenmerken van sociale netwerken, heeft dus invloed op de mogelijkheden van het individu om met stressoren om te gaan. Ik leid hier uit af dat wanneer holebi's sociale ondersteuning percipiëren dat dit hun vaardigheden zal doen toenemen om met stress om te gaan. Wanneer holebi's zich sociaal ondersteund voelen, dan kan ik verwachten dat

⁶⁴ Zelf probleemoplossend handelen verlicht de steungevers van hun lasten en doet de steunontvanger zich meer onafhankelijk voelen.

⁶⁵ Gepercipieerde sociale ondersteuning verwijst dan naar een geloofsovertuiging met betrekking tot de aard van sociale relaties en de personen in iemands sociaal netwerk. Personen die over zichzelf op een positieve manier denken, ervaren vaak meer sociale ondersteuning. Op deze manier gaat de perceptie van sociale ondersteuning samen met een attitude of persoonlijkheidskenmerk.

⁶⁶ Andere factoren zijn de communicatie van netwerkliden dat steun beschikbaar zou zijn indien nodig, het vaststellen van uitwisselingen van sociale steun in zijn of haar sociale omgeving en de aanwezigheid van sociale normen die dergelijke steun motiveren.

⁶⁷ Naast het 'stress buffering' model wordt het hoofdeffectenmodel onderscheiden. Dit model gaat er van uit dat het onderhouden van sociale relaties altijd een positief effect heeft op de mentale gezondheid van het individu.

dit zal samengaan met een lagere mate van geïnternaliseerde homonegativiteit (een interne stressor) in vergelijking met zij die zich niet ondersteund voelen. Het ervaren van niet ondersteunende interacties zou dan logischerwijze een negatieve invloed moeten uitoefenen op geïnternaliseerde homonegativiteit.

Tot nog toe heb ik weinig of geen aandacht besteed aan de rol die de kwaliteit van de relaties speelt met betrekking tot sociale ondersteuning. Het is geen toeval dat het hebben van een intieme vertrouwensrelatie in het bijzonder een belangrijke indicator is voor het ervaren van sociale ondersteuning. De verbondenheid waardoor deze relatie gekenmerkt wordt, weerspiegelt het belang van intieme relaties met betrekking tot de toegang tot sociale ondersteuning. In het volgende deel belicht ik de relatie tussen de intimiteit van relaties en de toegang tot sociale ondersteuning als hulpbron. Ik geef tevens aan hoe individuen door hun acties dit sociaal kapitaal mobiliseren of beschikbaar maken. Het zal tevens duidelijk worden hoe expressieve acties en intieme relaties verbonden zijn met identiteitsondersteuning.

1.3.3.3 De toegang tot sociaal kapitaal door middel van instrumentele en expressieve actie

Wat betreft de acties die een individu kan ondernemen om hulpbronnen (sociale ondersteuning) beschikbaar te maken, maakt Lin (2001, 1999b) een onderscheid tussen instrumentele acties (acties gericht op het verkrijgen van hulpbronnen die (nog) niet in iemands bezit zijn) en expressieve acties (acties gericht op het behoud van hulpbronnen die al in iemands bezit zijn). De opbrengsten van instrumentele acties zijn macht, reputatie en rijkdom. De opbrengsten van expressieve acties zijn fysieke en mentale gezondheid en levenstevredenheid. Mentale gezondheid wordt door de auteur begrepen als het opgewassen zijn tegen stress en het kunnen in evenwicht houden van een cognitieve en emotionele balans. Het verliezen van zijn of haar gezondheid en levenstevredenheid veroorzaakt een grotere bedreiging voor het individu dan het niet kunnen verwerven van macht, reputatie en rijkdom. Expressieve actie wordt om die reden belangrijker geacht voor het individu dan instrumentele actie (Lin, 2001, 1999b). Gezien de emotioneel-psychologische en sociale dimensie van sociale ondersteuning in deze studie belangrijk zijn, richt ik de aandacht op expressieve acties. Deze dimensies van sociale ondersteuning dragen immers bij tot het behoud en beschermen van zijn of haar mentale gezondheid doordat ze het individu beschermen tegen stressoren.

Sociale interactie doet zich vooral voor tussen individuen die gelijkaardige levenswijzen en socio-economische kenmerken delen. Men noemt ze daarom ook homogene⁶⁸ interacties. Het positieve verband tussen sentiment (affectie, respect, sympathie en elkaar graag hebben) en interactie is een traditioneel gegeven in de sociologische literatuur (zie bijvoorbeeld Homans, 1950). Sociale netwerken zijn immers (deels) het gevolg van het bij elkaar passen van mensen (Agneessens, de Lange & Waeye, 2003) en de meest intieme relatiekring van individuen zijn dan ook vaak personen met wie men veel gemeenschappelijk heeft. Expressieve actie, gericht op het in stand houden van zijn of haar mentale gezondheid, doet zich dan ook voornamelijk voor tussen personen die op elkaar gelijken. Dergelijke homogene relaties stimuleren immers wederkerigheid, vertrouwen en gelijkheid in de relatie (Nardi, 1999) en deze vormen een goede basis om duurzame en ondersteunende relaties op te bouwen. Lin (2001) ziet niet enkel een verband tussen sentiment en interactie maar tevens tussen sentiment, interactie en de mate waarin interactiepartners over gelijke of verschillende hulpbronnen beschikken: homogene interacties worden gekenmerkt door twee actoren die zich met elkaar verbonden voelen en over dezelfde hulpbronnen beschikken; heterogene interacties door twee actoren die zich weinig met elkaar verbonden voelen en over verschillende hulpbronnen beschikken (Lin, 2001).

Personen bevredigen hun expressieve behoeften in de eerste plaats door met gelijkgestemden om te gaan. De personen die je als interactiepartners uitkiest, lijken vaak op jezelf. Uit het verband tussen interactie, sentiment en hulpbronnen volgt dat het op zoek gaan naar sociale ondersteuning het meeste kans op slagen heeft, wanneer de interactiepartners dezelfde kenmerken delen en zich gevoelsmatig met elkaar verbonden voelen (Lin & Westcott, 1991). Hoe groter de keuzemogelijkheden zijn om zijn of haar sociaal (deel)netwerk te kiezen, hoe groter de kans dat het samengesteld is uit personen met wie men zich gevoelsmatig betrokken voelt en met wie men dezelfde hulpbronnen deelt. Gekozen netwerken zijn daarom vaak homogene netwerken die in eerste instantie functioneel zijn om de expressieve behoeften van het individu te bevredigen. Het kiezen van homogene interactiepartners zijn in die zin expressieve acties die uiteindelijk bijdragen tot het behoud en beschermen van je mentale gezondheid⁶⁹.

⁶⁸ Oorspronkelijk gebruikt Homans (1950) de term 'homofilie' die ik om verwarring te vermijden heb vervangen door 'homogene'. Homans' (1950) gebruik van de term 'homofilie' heeft niets te maken met homoseksualiteit. Het duidt een aspect van gelijkheid of gelijkwaardigheid aan wat betreft sentiment en hulpbronnen die de interactie kenmerken.

⁶⁹ Ik merk op dat ik in deze studie me evenzeer had kunnen beroepen op de sociale ruiltheorie. Deze ziet het ontstaan van relaties vanuit een sociaal ruilproces waarbij kosten en baten tegenover elkaar worden afgewogen (Huston & Burgess, 1979). Hoewel personen vast en zeker een afweging maken van de voor- en nadelen bij het aangaan of ontbinden van relaties, wordt het ruiltheoretisch perspectief mijn inziens problematisch wanneer ik een antwoord zoek voor het verband tussen sociale

Expressieve actie zien als een bewuste en doelgerichte rationele keuze van het individu, is echter misleidend in die zin dat het geen rekening houdt met de vanzelfsprekende aard van relaties tussen homogene interactiepartners. Instrumentele actie is meer het gevolg van een rationele keuze dan dat dit het geval is voor expressieve actie. Zelden gaan mensen immers bewust op zoek naar gelijkgestemden en gaan ze rationele acties stellen om het doel, het bevredigen van zijn of haar expressieve behoeften, te bereiken. Wanneer men bijvoorbeeld als holebi actief participeert binnen een holebivereniging, dan is het onwaarschijnlijk dat men deze keuze bewust maakt om zijn of haar mentale gezondheid te bevorderen. De drijfveer is eerder intrinsiek van aard: het omgaan met anderen die op jou lijken is op zich aangenaam en zelfbevestigend. De productie van sociaal kapitaal als gevolg van expressieve actie is eerder een onbedoeld bijproduct (van der Gaag, 2005). Bij het uitvoeren van instrumentele acties houdt men het doel (bijvoorbeeld geld of macht) voor ogen en zijn de acties bewust en doelgericht. Expressieve acties echter, duiden op een vanzelfsprekende automatische manier van handelen, waarbij homogene interactiepartners worden opgezocht.

Expressieve actie is dus het spontane, deels onbewuste proces waarbij intieme relaties tot stand komen. Dit leidt tot homogene sociale netwerken die de expressieve behoeften van het individu bevredigen door het uitwisselen van immateriële hulpbronnen zoals sociale ondersteuning. De keuzefamilies van holebi's kunnen in het kader van expressieve actie geïnterpreteerd worden: het zijn gekozen en dus homogene sociale (deel)netwerken die expressieve behoeften bevredigen. In deze keuzefamilies vindt men de sociale ondersteuning die holebi's in een heteronormatieve sociale omgeving niet vinden. Dit impliceert wel dat er keuzemogelijkheden voor handen moeten zijn. Zijn deze er niet dan kan men dit aanduiden als een kansenongelijkheid met betrekking tot het vinden van holebispecifieke sociale ondersteuning. Het belang van interactiepartners met wie men zich gevoelsmatig verbonden voelt, blijkt verder uit het belang dat in de literatuur wordt gehecht aan het onderhouden van sterke relaties met betrekking tot sociale ondersteuning.

1.3.3.4 Relatiesterkte als indicator voor de toegang tot sociaal kapitaal

Expressieve actie leidt tot intieme relaties tussen interactiepartners die op elkaar lijken en die elkaar sociaal ondersteunen. Relatiesterkte (verwijzend naar de intimiteit van een relatie) wordt gezien als een indicator voor de toegang tot sociaal kapitaal (in casu de hulpbronnen die expressieve

relaties en identiteiten (een centrale vraag in deze studie). Het bewust berekenen van voor- en nadelen van relaties kan moeilijk of slechts gedeeltelijk verklaren hoe identiteiten tot stand komen.

behoeften bevredigen) (van der Gaag & Snijders, 2004). Ik bespreek voorts wat in de literatuur precies wordt begrepen onder relatiesterkte en waarom sterke relaties in deze studie als de meest fundamentele gezien worden in vergelijking met zwakke relaties.

Zwakke en sterke relaties ('weak' en 'strong ties') worden respectievelijk gekenmerkt door een lage versus een hoge emotionele intensiteit (Tindall, 2002). Bij sterke relaties voelen individuen zich sterk verbonden terwijl zwakke relaties eerder gekenmerkt worden door minder intieme contacten (Freeman, 1992). In de literatuur worden een hele reeks indicatoren aangehaald met betrekking tot relatiesterkte (Wellman & Wortley, 1990; Granovetter, 1973; Wellman & Potter, 1999; Haythornthwaite, 2002; Marsden & Campbell, 1984): intimiteit, vrijwilligheid, de tijd die men in de relatie investeert, wederkerigheid, emotionele intensiteit, veelzijdigheid, relatieduur, en of de relatie al dan niet een familiaal karakter heeft. Hoewel relatiesterkte op verschillende manieren kan ingevuld worden, blijkt emotionele intensiteit⁷⁰ een betrouwbare indicator te zijn in vergelijking met de tijd die men investeert in een relatie en de intimiteit van een relatie⁷¹ (Marsden & Campbell, 1984).

Niet alle sterke relaties zijn ondersteunend. Sommige zijn dit helemaal niet en vaak zijn ze eng toegespitst in het aanbieden van één bepaald type steun. Bovendien vraagt men vaak niet om steun uit angst om deze intieme relaties te overbelasten. Ten slotte kunnen sociale verplichtingen verhinderen dat sterke relaties ondersteunend zijn en ertoe leiden dat zwakke relaties net wel in steun voorzien (Wellman & Wortley, 1990). Het onderhouden van veel intieme relaties kan stress genereren wanneer een netwerklid iets overkomt of in geval van conflict (Walen & Lachman, 2000). Onderzoekers wijzen in de literatuur ook op het belang van minder sterke of zwakke relaties (Granovetter, 1973, 1982; Burt, 1992). Zwakke relaties zijn voornamelijk belangrijk met betrekking tot de informatiestroom binnen sociale netwerken (Wellman & Hiscott, 1985).

Sterke relaties blijven toch de meest levensnoodzakelijke omdat ze in een breder aanbod aan sociale ondersteuning voorzien dan zwakke relaties. Individen krijgen het grootste deel van hun sociale ondersteuning immers via een klein aantal sterke relaties (Wellman & Wortley, 1990). Expressieve behoeften worden tevens eerder bevredigd door sterke relaties omwille van hun homogene eigenschappen (ze brengen gelijke statussen, kenmerken en levensstijlen met zich mee) (Lin & Westcott, 1991). Sterke relaties zoals gezinsleden (Elizur & Ziv, 2001) en vriend(inn)en (Berger &

⁷⁰ Deze emotionele intensiteit wordt gemeten door te vragen of de relatiepartner een kennis, een goede vriend(in) of een zeer goede vriend(in) is.

⁷¹ Deze intimiteit wordt gemeten aan de hand van het aantal verschillende onderwerpen dat men met elkaar bespreekt en de mate waarin er wederzijds vertrouwen is tussen de relatiepartners.

Mallon; 1993) blijken dan ook een essentiële bron van sociale ondersteuning te zijn in het sociaal netwerk van homomannen. De 'family of choice' hypothese toont tevens het belang van vriend(inn)en aan voor holebi's (zie 1.2.2.2). Het zijn dan ook vaak sterke relaties of personen met wie men op regelmatige basis contact heeft (zoals de partner, nabije familieleden, vriend(inn)en, collega's en burens) die erg invloedrijk zijn met betrekking tot sociale ondersteuning (Agneessens, Waeye & Lievens (2006).

Ik besluit dat sterke relaties gekenmerkt worden door een hoge emotionele intensiteit en verbondenheid tussen de relatiepartners. Niet alle sterke relaties zijn ondersteunend en een sociaal netwerk met veel sterke relaties kan individuen ook blootstellen aan stress. Daarnaast vervullen ook zwakke relaties een belangrijke functie. Toch zijn het sterke relaties in het bijzonder die van fundamenteel belang zijn met betrekking tot het vervullen van expressieve behoeften. Deze sterke relaties zijn erg belangrijk met betrekking tot de (seksuele) identiteitsondersteuning waarin ze voorzien. Gezien seksuele identiteitsondersteuning een bijzondere behoefte is voor holebi's, besteed ik in het volgende deel aandacht aan het proces dat het verband legt tussen het onderhouden van sociale relaties en de invloed die deze laatste hebben met betrekking tot het zelfconcept en de identiteiten van individuen.

1.3.4 Identiteitsondersteuning

Individen kunnen sociaal kapitaal vrijmaken uit de sociale netwerken waar ze deel van uitmaken. Sociale ondersteuning in het algemeen en identiteitsondersteuning in het bijzonder heeft te maken met expressieve acties en intieme relaties. Hoewel het ondertussen duidelijk is geworden welke factoren een rol spelen in de productie van sociale ondersteuning, is het nog niet duidelijk hoe identiteitsondersteuning al dan niet voortvloeit uit sociale netwerken. In dit deel ga ik hier dieper op in.

De theorie van het symbolisch interactionisme schetst de wederkerige relatie tussen het zelfconcept⁷², samenleving en sociale interactie of gedrag (hoe deze elkaar beïnvloeden) (Stryker,

⁷² Het zelfconcept verwijst naar de stabiele configuratie van betekenissen ten opzichte van zichzelf als een object (Turner, 1991). Het zelfconcept zie ik, conform de theorie van het symbolisch interactionisme, als het gevolg van een reflexief proces dat zich voordoet tussen het 'ik' (het individu als kennisbezitter) en het 'mij' (het zelfconcept zoals het (door anderen) gekend is) (Gecas & Burke, 1995; Farberman, 1991). De realiteit van dit zelfconcept is volgens Stryker (2002) fenomenologisch en kent dus geen fysieke of biologische locatie. Een zelfconcept ontstaat en kan dus veranderen op basis van de dialectiek tussen de kennis van een individu over zichzelf en de perceptie van het individu met betrekking tot hoe anderen over hem of haar denken.

1992). In deze studie gebruik ik de structuralistische⁷³ identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002), gekaderd binnen het symbolisch interactionisme, om inzicht te krijgen in de verschillende identiteiten van individuen en hoe deze zich tot elkaar verhouden naargelang de sociale relaties die men onderhoudt. Binnen het zelfconcept van holebi's kan de seksuele identiteit een minder of meer belangrijke rol spelen met betrekking tot de keuzes die zij maken in hun handelen. Aan de hand van Stryker's identiteitstheorie (1992, 2002) wil ik achterhalen hoe het sociaal netwerk, bestaande uit relaties met een al dan niet ondersteunende functie, invloed uitoefent op de seksuele identiteiten van holebi's. Deze laatste kunnen een invloed uitoefenen op hoe holebi's bepaalde handelingskeuzes maken zoals het al dan niet open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur en het actief participeren aan het holebiverenigingsleven.

1.3.4.1 Het symbolisch interactionisme

Volgens het symbolisch interactionisme ligt de oorsprong, continuerende en verandering van zowel het zelfconcept als de samenleving in communicatieprocessen of sociale interactie (Thoits, 1999; Stryker, 2002). Het zelfconcept wordt beïnvloed door sociale interacties tussen mensen. De samenleving is eveneens het product van sociale interacties. Taal (bestaande uit een reeks van gedeelde betekenissen of symbolen) zorgt er voor dat we betekenisvolle objecten kunnen classificeren, beredeneren en aanpassen en dat we onszelf kunnen zien als een object door de ogen van anderen (Thoits, 1999). Onze leefwereld is opgebouwd uit sociale objecten (dingen en mensen)

⁷³ Gecas & Burke (1995:42-44) onderscheiden verder vier socio-psychologische perspectieven die betrekking hebben op het 'zelf' en identiteit(en): (1) *De situationele benadering* richt zich in eerste plaats op interactieprocessen die bepalen hoe het individu diens situatie zal definiëren. Deze definiëring bepaalt de realiteit waarin een bepaald individu leeft. De constructie van relevante identiteiten van de interactoren is een belangrijk aspect bij het komen tot een definiëring van de situatie door het individu. Een groep van verscheidene onderzoekers als Blumer, Becker, Strauss, Stone & Goffman werd later de Chicago school genoemd. (2) Binnen *de structurele benadering* zie ik een groep onderzoekers (de Iowa school van Kuhn en anderen) die objectieve metingen, vragenlijsten en kwantitatieve analyses verdedigen en daarnaast een groep onderzoekers (de Indiana school van Stryker en anderen) die de kwantitatieve methoden uitbreiden en tevens meer aandacht besteden aan de link tussen het zelfconcept en de samenleving. (3) *De biografisch-historische benadering* benadrukt communicatie, betekenis en de symbolische natuur van het zelfconcept maar heeft een veel bredere invalshoek dan de vorige twee benaderingen. Het houdt rekening met de brede culturele context waarbinnen het zelfconcept ontstaat en incorporeert een tijdsperspectief op niveau van het persoonlijke (de biografie) en het maatschappelijke (geschiedkundig). Deze benadering is antipositivistisch van aard en maakt eerder gebruik van hermeneutische en constructivistische methoden, tekstuele analyse of andere kwalitatieve en interpretatieve methoden. (4) Ten slotte contrasteert *de intrapersoonlijke benadering* met de voorgaande die interpersoonlijk georiënteerd zijn. Deze benadering bestudeert de processen en mechanismen van het zelfconcept die het gedrag van het individu beïnvloeden zoals zelfschema's die informatie herkennen, interpreteren en verwerken. Binnen dit onderzoeksveld maken vorsers vooral gebruik van labo-experimenten.

die betekenissen symboliseren en krijgt een specifieke realiteitswaarde op basis van de interpretaties die we eraan toekennen (Vincke, 2002b). Ons zelfconcept stuurt de manier waarop we onszelf uiten en symboliseren naar de buitenwereld toe. Individuen wensen hun identiteiten, waar hun zelfconcept is uit opgebouwd, bevestigd te zien door de positieve waardering van anderen (Vincke, 2002b). Deze bevestiging zorgt ervoor dat individuen stabiliteit ervaren met betrekking tot hoe ze zichzelf zien binnen een sociale structuur. Hoewel het symbolisch interactionisme zich voornamelijk richt op sociale interactie, betekent dit niet dat het een analyse van sociale structuur⁷⁴ onmogelijk maakt (Maines, 1991). De actieve rol die een individu binnen het symbolisch interactionisme toebedeeld krijgt, maakt dat deze theorie niet onverenigbaar is met een concept als sociaal kapitaal. Ook binnen dit laatste concept is er ruimte voor een individu dat zijn of haar sociale omgeving hanteert om hulpbronnen beschikbaar te maken.

Sociaal kapitaal verwijst naar sociale relaties als een potentiële bron van winsten voor het individu. In dit onderzoek is deze winst (of verlies) het al dan niet kunnen ontvangen van sociale ondersteuning. De investeringen die individuen moeten doen om sociale ondersteuning beschikbaar te maken, zijn expressieve acties die zich vaak op een vanzelfsprekende manier voordoen tussen homogene interactiepartners. Deze sociale interacties liggen aan de basis van wat ik hier onder de aandacht wil brengen: sociale ondersteuning en meer in het bijzonder (seksuele) identiteitsondersteuning. Deze identiteitsondersteuning zie ik als het bevestigd worden in zijn of haar seksuele identiteit met een gevoel van zelfwerkzaamheid ('self-efficacy') en zelfwaarde ('self-esteem') als mogelijke winst⁷⁵.

Het symbolisch interactionisme biedt een noodzakelijk perspectief in deze studie. Zowel met betrekking tot sociaal kapitaal als concept, als binnen de theorie rond het concept sociale ondersteuning, wordt er immers weinig of geen aandacht besteed aan hoe het zelfconcept van individuen te maken heeft met hun sociale omgeving. De combinatie van het concept 'sociaal kapitaal' met een symbolisch interactionistisch perspectief, leidt tot de idee dat sociale relaties de potentiële drager zijn van identiteitsondersteuning: sociale relaties en sociale interacties liggen aan de basis van een zelfconcept dat bestaat uit verschillende identiteiten.

⁷⁴ Sociale structuur wordt binnen het symbolisch interactionisme gezien als het gevolg van een continu aanpassingsproces waarbij actoren eigen gedrag en dat van anderen interpreteren, definiëren en met elkaar in overeenstemming brengen (Turner, 1991).

⁷⁵ Het naar behoren praktiseren van een bepaalde identiteit of rol leidt tot zelfbevestiging wat bijdraagt tot zelfwerkzaamheid en zelfwaardering (Stets & Burke, 2000).

Identiteiten en rollen

Het zelfconcept verwijst naar een stabiel geheel van betekenissen ten opzichte van zichzelf als een object (Turner, 1991). Dit zelfconcept is opgebouwd uit verschillende identiteiten. Een identiteit verwijst naar wie of wat iemand is en naar de verschillende betekenissen die door jezelf en anderen worden toegewezen. Iemand's identiteit is in eerste instantie een complexe integratie van persoonlijke kenmerken, unieke ervaringen, persoonlijke eigenschappen en het zelfgevoel van het individu. In tweede instantie is het het product van verschillende groeplidmaatschappen (Babad, Birnbaum & Benne, 1983). Groeplidmaatschappen leiden tot het ontstaan van sociale identiteiten door de vergelijkingen die individuen maken tussen zichzelf en de leden van een groep waartoe ze al dan niet behoren (bijvoorbeeld holebi's die zich met hetero's vergelijken) (Turner, 1987; Tajfel & Turner, 1979). Identiteiten bevatten dus steeds zowel een individuele als een sociale component.

De sociale identiteitstheorie is veeleer intrapersoonlijk van aard terwijl de identiteitstheorie eerder structuralistisch is⁷⁶. Toch sluiten ze bij elkaar aan omdat ze beide de gestructureerde sociale samenleving erkennen als determinant van het zelfconcept, en identiteiten erkennen als determinant voor het handelen, voelen en waarnemen van individuen. Mensen identificeren zich volgens beide theorieën met categorieën of sociale groepen, hoewel dit meer benadrukt wordt binnen de sociale identiteitstheorie. Beide theorieën houden rekening met gedragspatronen die geassocieerd worden met bepaalde sociale categorieën (Stets & Burke, 2000)⁷⁷. Dit laatste wordt dan weer meer beklemtoond in Stryker's (1992, 2002) identiteitstheorie aan de hand van het concept rol.

Het concept 'rol' is essentieel binnen de sociologie aangezien het de brug vormt tussen sociale structuur en personen. Sociale rollen zijn verwachte gedragingen die bij een bepaalde positie horen (bijvoorbeeld bij de positie als bedrijfsleider). Deze rollen worden vergezeld door rechten, plichten en voorspelbaar gedrag (Babad, Birnbaum & Benne, 1983; Thoits, 1991; Thoits, 1999; Stryker, 2002; Vranken & Henderickx, 2004). Elke identiteit gaat samen met een bepaalde interactionele setting of rol hoewel sommige identiteiten ook met een verscheidenheid aan situaties en gedragingen kunnen geassocieerd worden. Een identiteit kan men zien als een interne component van het zelfconcept

⁷⁶ Zie voetnoot 73.

⁷⁷ Stets & Burke (2000) benadrukken de compatibiliteit tussen de sociale identiteitstheorie en de identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002). De auteurs schetsen de verschillen tussen beide theorieën op vlak van 1. de oorsprong van identiteiten, 2. de activering van identiteiten en identity salience en 3. cognitieve en motivationele processen. Deze verschillen vloeien voort uit het gegeven dat de sociale identiteitstheorie de groep ('wie men is') als bron voor identiteiten ziet terwijl de identiteitstheorie de rol ('wat men doet') als bron voor identiteiten ziet.

terwijl 'rol' de externe component is (Burke & Tully, 1977). Rollen en identiteiten zijn dus twee onafscheidelijke aspecten van een zelfde dimensie⁷⁸.

Rollen kunnen gedragsmatig uitgevoerd worden (bijvoorbeeld je rol als vader opnemen door je zoon of dochter terecht te wijzen). Daarnaast is er tevens een cognitief proces van 'role taking' waarbij individuen zich symbolisch in de plaats van anderen stellen en de wereld zien door de ogen van anderen. Tijdens een sociaal interactieproces zal een individu anticiperen op de respons van anderen aan de hand van deze 'role taking'. Socialisatie duidt dan een breder leerproces aan dan 'role taking' waarbij men als individu geïntegreerd geraakt in georganiseerde interactiepatronen. Een identiteit die ooit gevormd werd kan door latere socialisatie-ervaringen afgebouwd worden zodat een nieuwe identiteit kan ontstaan. Dit impliceert wel dat de verbondenheid met interactienetwerken relevant voor de eerste identiteit verbroken wordt (Stryker, 2002). Het seksuele identiteitsproces van holebi's (zie 1.2.3) kan op deze manier begrepen worden: een homo, lesbienne of biseksueel dient afscheid te nemen van een eerder opgebouwde (hetero)seksuele identiteit die incongruent wordt ervaren met gevoelens van aantrekking tot personen van hetzelfde geslacht. De nieuwe seksuele identiteit kan zich echter pas ontwikkelen wanneer men voldoende steun ervaart binnen de eigen sociale omgeving en dit in het bijzonder aan de hand van contacten met andere holebi's.

Identiteiten zijn, eens ze in het leven werden geroepen, niet meer gemakkelijk te veranderen. Mensen gaan immers op zoek naar sociale relaties die congruent zijn met hun zelfconcept. Deze sociale relaties helpen op hun beurt dan weer het zelfconcept te verstevigen en nog minder vatbaar te maken voor verandering. Mensen gaan op zoek naar vrienden die hen graag hebben, kiezen referentiegroepen of vergelijkingsgroepen die positieve vergelijkingen toelaten, en kiezen interactiegebieden uit die de gelegenheid geven om zich op consistente en een (voor het zelf) gunstige wijze te kunnen uitdrukken (Gecas & Burke, 1995).

Ik besluit dat mensen over evenveel identiteiten beschikken als ze sociale posities innemen in verschillende groepen of sociale (deel)netwerken. Het concept 'rol' maakt de verbinding tussen de sociale posities die men inneemt en de integratie ervan in het zelfconcept. Deze integratie komt tot stand door een proces van 'role taking', zich imaginair in de plaats van een ander te stellen. Het op zoek gaan naar bevestiging voor zijn of haar identiteiten leidt tot het kiezen van interactiepartners met wie men zich op positieve wijze kan vergelijken. Dit is in overeenstemming met het verband tussen sentiment en interactie (zie 1.3.3.3): individuen hebben contact met personen die ze graag hebben

⁷⁸ Daarom gebruiken sommige auteurs de term 'rolidentiteit' (zie Burke & Tully, 1977; McCall & Simmons, 1966).

en die hun identiteiten bevestigen. Expressieve acties hebben dus tevens te maken met de zoektocht naar identiteitsondersteuning.

De vraag die in deze studie van belang is, betreft het verband tussen de samenstelling van het sociaal netwerk van holebi's (die het gevolg is van expressieve acties) en identiteitsondersteuning. Het ervaren van deze identiteitsondersteuning kan gedragskeuzes beïnvloeden. De identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002) geeft aan hoe verschillende identiteiten het gedrag van een individu in meer of mindere mate beïnvloeden.

De differentiële invloed van identiteiten: de identiteitstheorie van Sheldon Stryker

Sheldon Stryker (1992, 2002) ontwikkelde een identiteitstheorie binnen welke het zelfconcept wordt gezien als een hiërarchische orde van identiteiten die van elkaar kunnen onderscheiden worden op basis van identity salience (de waarschijnlijkheid dat een bepaalde identiteit zal geactiveerd worden in een bepaalde situatie) en identity commitment (het aantal en de gevoelsmatige sterkte van relaties als gevolg van het aannemen van een bepaalde rolidentiteit). Het basisprincipe van deze theorie is éénvoudig. Hoe groter de commitment met betrekking tot een bepaalde identiteit, hoe groter de salience van deze identiteit. Vervolgens oefent de salience van een identiteit invloed uit op de gedragskeuzes die men maakt in een bepaalde situatie. De keuze om bepaalde gedragingen te stellen die bij een bepaalde rol horen, zijn dan ook een weerspiegeling van de plaats die een bepaalde identiteit inneemt op de hiërarchische ladder (Stryker, 1992, 2002).

Commitment verwijst naar de sociale netwerken waar mensen deel van uitmaken (Stryker, 1992, 2002; Thoits, 1983) en de kostprijs die mensen betalen wanneer ze een bepaalde rol (die verbonden is met een bepaalde identiteit) niet meer kunnen praktiseren (Stryker & Serpe, 1994). Mensen leven niet in een context die door de samenleving als geheel wordt bepaald, maar leven eerder in vele contexten bestaande uit relatief kleine en gespecialiseerde sociale netwerkjes. Deze sociale netwerkjes bestaan dan weer uit personen met wie men verbonden is aan de hand van de specifieke posities die men inneemt en de bijhorende rollen/identiteiten die men praktiseert.

Men kan drie dimensies van identiteitsbetrokkenheid onderscheiden (Vincke, De Rycke & Bolton, 1999; Stryker & Serpe, 1983; Stryker & Serpe, 1982; Stryker & Serpe, 1994; Stryker, 2002; Thoits, 1983). Een kwantitatieve dimensie verwijst naar het aantal interacties dat met een bepaalde identiteit wordt geassocieerd. De kwalitatieve dimensie verwijst naar de kwaliteit van de interacties geassocieerd met een bepaalde identiteit. De derde dimensie verwijst naar de multiplexiteit of overlap

van sociale relaties die ontstaat wanneer iemand zijn of haar identiteit opvoert⁷⁹. Marks (1977) stelt dat commitment afhankelijk is van de beperkte tijd en energie die individuen kunnen investeren in het praktiseren van een bepaalde rol/identiteit. Deze visie gaat uit van de idee van schaarsheid: hoe meer rollen/identiteiten individuen praktiseren, hoe minder tijd en energie ze beschikbaar hebben. De visie van Stryker & Serpe (1982, 1983) op commitment blijkt in onderzoek het meest waardevol te zijn omdat ze het simplistische schaarsheidprincipe overstijgt. Er kan immers in verschillende rollen en identiteiten op eenzelfde moment geïnvesteerd worden (door overlap in sociale relaties of multiplexiteit) waardoor men dus tijd en energie kan besparen (Thoits, 1983).

Naast Stryker's (1992, 2002) concept 'identity salience' (de waarschijnlijkheid dat een bepaalde identiteit zal geactiveerd worden in een bepaalde situatie) verwijzen McCall & Simmons (1966) naar twee van elkaar te onderscheiden identiteitenhiërarchieën analoog aan twee afzonderlijke zelfconcepten. In eerste instantie onderscheiden ze een identiteitenhiërarchie relevant met betrekking tot het ideale zelfconcept⁸⁰: de prominentiehiërarchie. In tweede instantie onderscheiden ze een identiteitenhiërarchie relevant met betrekking tot het situationele zelfconcept⁸¹: de salience⁸² hiërarchie. De prominentiehiërarchie is functioneel om gedragsvoorspellingen te doen op lange termijn en wordt bepaald door de ondersteuning en waardering van een identiteit door anderen en het individu zelf, de verbondenheid met en de investering van het individu in een identiteit, en de voldoening die men krijgt door de identiteiten te praktiseren. De salience hiërarchie is functioneel om gedragsvoorspellingen te doen op korte termijn en wordt bepaald door de prominentie van een identiteit, de behoefte aan identiteitsondersteuning⁸³ en de kansen die het individu heeft om de

⁷⁹ Er treedt bijvoorbeeld overlap op in sociale interacties wanneer een adolescent contact heeft met vriend(inn)en op school, in de buurt waar hij of zij woont en in de scoutsvereniging. Drie verschillende rollen/identiteiten (als vriend(in), als leerling en als scout) worden immers gepraktiseerd aan de hand van dezelfde sociale relaties.

⁸⁰ McCall & Simmons (1966:76) geven het volgende aan met betrekking tot dit ideale zelfconcept: *"Everyone has, of course, a good many role-identities – one for each social position he occupies, aspires to occupy, or has fleetingly imagined himself occupying. These role-identities are not separate, each unto itself, but are woven into a complex pattern of identities. That is, they mutually influence one another and are organized into a more or less systematically interrelated whole. This organization of role-identities, as it exists at a given point in a person's life span, corresponds to what many theorists have called the 'ideal self'".*

⁸¹ McCall & Simmons (1966:85) geven het volgende aan met betrekking tot het situationele zelfconcept: *"The resulting hierarchy of role-identities in terms of salience represents their relative order of priority as possible sources of performance in the situation. In fact, we may usefully refer to this salience hierarchy as the 'situational self' (as distinguished from the 'ideal self' or prominence hierarchy)".*

⁸² Salience zoals het gebruikt wordt door McCall & Simmons (1966) heeft niet dezelfde betekenis als salience zoals het door Stryker (1992, 2002) wordt gebruikt.

⁸³ Deze behoefte aan identiteitsondersteuning is in functie van de behoefte die personen hebben om intrinsieke en extrinsieke

identiteit op een succesvolle manier uit te voeren. De prominentiehiërarchie is meer fundamenteel dan de salience hiërarchie en beïnvloedt dus deze laatste. Deze identiteitenhiërarchieën verschillen van de identiteitenhiërarchie van Stryker (1992, 2002) in die zin dat ze het subjectieve belang dat individuen hechten aan een bepaalde identiteit beklemtonen.

Het subjectieve belang dat individuen koesteren voor een bepaalde identiteit staat ook centraal in het concept 'psychologische centraliteit' van Rosenberg (1979)⁸⁴. Het belang dat het individu hecht aan een bepaalde identiteit is volgens hem de belangrijkste determinant voor de organisatie van het zelfconcept. Psychologische centraliteit en Stryker's (1992, 2002) concept identity salience mediëren beide de impact van identiteitsverbondenheid op gedrag. Beide concepten zijn echter niet inwisselbaar en hebben een differentiële impact (Stryker & Serpe, 1994). Het concept identity salience zoals dit door Stryker (1992, 2002) werd uitgewerkt, heeft invloed op het onbewust individueel niveau en heeft dus niet te maken met een bewuste voorkeur of waardering van het individu. Dit heeft als voordeel dat identiteiten die negatief gewaardeerd worden door individuen, toch een belangrijke rol kunnen spelen (een hoge salience hebben) met betrekking tot hun invloed op gedrag (Stryker & Serpe, 1994). Het is niet onwaarschijnlijk dat een seksuele identiteit die afwijkt van de heteronorm door sommige individuen bewust afgewezen wordt (om de heteronorm te bevestigen), terwijl ze onbewust wel een invloed heeft op het gedrag van het individu. Homoseksuele contacten gaan immers niet altijd gepaard met een homoseksuele identiteit (zie Laumann, Gagnon, Michael & Michaels, 1994).

Verskillende benaderingen geven aan dat niet alle identiteiten evenveel impact uitoefenen op het gedrag van individuen. In de verschillende benaderingen wordt het belang van de verschillende identiteiten door individuen enerzijds bewust ervaren, anderzijds wordt dit belang of salience bepaald door de (onbewuste) commitment die men heeft ten opzichte van een bepaalde identiteit en die voortvloeit uit kwantitatieve, kwalitatieve en multiplexe kenmerken van sociale netwerken. Hoe groter de betrokkenheid, hoe hoger de salience van de identiteit en dus hoe meer ze het gedrag van het individu beïnvloedt. De betrokkenheid ten opzichte van een bepaalde identiteit heeft te maken met de sociale relaties of interacties die men onderhoudt. Op deze manier is de invloed die identiteiten uitoefenen op het gedrag van individuen, onlosmakelijk verbonden met de sociale netwerken waar ze uit voortvloeien. Ik verkies in deze studie het model van Stryker (1992, 2002) omdat 1. het rekening

voldoening uit het praktiseren van een relevante identiteit te halen.

⁸⁴ Rosenberg (1979:181-182) stelt dat "Hence, even if an individual does experience 'group self-hatred', if other self-concept components, individually or collectively, weigh more heavily in his scale of values, then such negative feelings toward his group may have only a minor impact on his feelings toward himself."

houdt met de onbewuste invloed van (seksuele) identiteiten voortvloeiend uit sociale netwerkenmerken, 2. omdat het heldere te operationaliseren (netwerk)concepten gebruikt, 3. omdat deze identiteitstheorie zich laat combineren met de theorie van het sociaal kapitaal (sociale relaties zijn een potentiële bron van identiteitsondersteuning) en 4. omdat het toelaat identiteitsrelevante gedragingen van holebi's te verklaren. Wat deze identiteitsrelevante gedragingen betreft richt ik me in eerste instantie op het open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur. Deze openheid is immers een centrale component in het seksuele identiteitsproces van holebi's en geeft aan in welke mate zij hun seksuele identiteit in hun sociale omgeving zichtbaar maken. In tweede instantie besteed ik aandacht aan de mate waarin holebi's actief participeren aan het holebiverenigingsleven. Deze keuze tot al dan niet participeren, weerspiegelt tevens het beleven van een seksuele identiteit.

Seksuele identiteiten als gedragsdeterminant

Open zijn over zijn of haar seksuele identiteit is één van de belangrijke uitdagingen binnen het seksuele identiteitsproces van holebi's. Het niet open zijn kan immers interne spanningen veroorzaken. Wel open zijn betekent zich mogelijk blootstellen aan discriminatie of negatieve reacties van zijn of haar sociale omgeving (Dewaele, 2004). Deze openheid wordt in belangrijke mate bepaald door de seksuele identiteit van holebi's (zie 1.2.3.1). Zullen holebi's met een sterke sociale seksuele identiteit (zichzelf in belangrijke mate zien als behorend tot de sociale categorie holebi's) meer open zijn over hun seksuele voorkeur? Een sterke sociale identiteit hebben, betekent immers dat men gaat handelen als lid van een bepaalde groep eerder dan als individu met unieke persoonlijke eigenschappen. Dit zou ertoe moeten leiden dat men zich bekend maakt als lid van de relevante sociale categorie (zijnde holebi's). Anderzijds, zal een hoge salience met betrekking tot een seksuele identiteit leiden tot een grotere openheid. Salience verwijst immers naar de waarschijnlijkheid dat een bepaalde identiteit zal geactiveerd worden in een bepaalde situatie: hoe hoger de salience van haar of zijn seksuele identiteit, hoe groter de kans dat holebi's tegen verschillende relevante personen in hun sociale omgeving hun seksuele identiteit bekend zullen maken.

Seksuele identiteiten kunnen naast coming out ook participatie aan het holebiverenigingsleven beïnvloeden. Participatie en activisme worden immers bepaald door macrofactoren (bijvoorbeeld de mate waarin een politieke coalitie mogelijkheden biedt tot het organiseren van demonstraties) en microfactoren (individuele eigenschappen zoals sociale kenmerken en attitudes) (Norris, Walgrave & Van Aelst, 2005). Het zijn deze laatste waar ik hier aandacht aan wil schenken, namelijk de invloed van iemands seksuele identiteit op participatie. Deze participatie zie ik dan als een gedragskeuze die samengaat met een seksuele identiteit. Participatie aan het verenigingsleven heeft immers te maken met relevante identiteiten die participatie stimuleren (McAdam & Paulsen, 1993; Oegema and

Klandermans, 1994). Oudere homomannen, wijzen een homoseksuele identiteit vaak af, waardoor ze niet deelnemen aan het holebiverenigingsleven (Lee, 1989). Ik verwacht dat de kans groter is dat holebi's met een hoge salience met betrekking tot hun seksuele identiteit, participeren aan het holebiverenigingsleven in vergelijking met holebi's met een lage salience. Deze participatie is immers tevens een handelen op basis van een seksuele identiteit: deelnemen aan activiteiten van een holebivereniging veronderstelt dat zijn of haar seksuele identiteit voldoende prominent of salient is om tot dergelijke participatie over te gaan.

Identificatie met een sociale groep is één van de belangrijkste gronden voor participatie in sociale bewegingen (Simon, Loewy, Stuermer, Weber, Freytag, Habig, Kampmeier, & Spahlinger, 1998). Omwille van deze sociale identificatie willen individuen hun affiniteit laten zien met de groep waartoe ze zelf behoren. Dit laten ze zien door deel te nemen aan de cultuur van een bepaalde groep (Ethier & Deaux, 1994; Ullah, 1987). Daarom verwacht ik dat de sociale seksuele identiteit (het zichzelf zien als lid van de sociale categorie holebi's) een belangrijke determinant is voor participatie binnen een holebivereniging.

Zowel participatie aan het holebiverenigingsleven als openheid over zijn of haar seksuele identiteit, hebben te maken met gedragskeuzes die individuen maken. Openheid verwijst naar het bekendmaken van een label dat men gebruikt om zichzelf te omschrijven. Deze zelfidentificatie maakt men vervolgens bekend, vaak aan personen die niet tot diezelfde sociale categorie behoren (bijvoorbeeld ouders, collega's enzovoort) aan de hand van interpersoonlijke communicatie. Omdat het hier gaat om het bekendmaken van een zelfomschrijving, verwijst deze openheid meer naar een rolidentiteit dan naar een groepsidentiteit. Het slaat immers op een gedragskeuze die te verwachten valt wanneer men zichzelf als holebi omschrijft.

Participatie aan het holebi-verenigingsleven verwijst meer naar een sociale identiteit omdat het hier gaat over het uitvoeren van activiteiten met leden van dezelfde sociale categorie met wie men aldus een groepsgebeuren beleeft. Door aan deze activiteiten deel te nemen versterken individuen het gevoel van gelijkheid met andere holebi's. Ik verwacht dus dat openheid over zijn of haar seksuele identiteit meer wordt beïnvloed door salience dan door de sociale seksuele identiteit. Voor participatie aan het verenigingsleven verwacht ik het omgekeerde: de sociale seksuele identiteit zou hier een meer belangrijke predictor moeten zijn in vergelijking met salience.

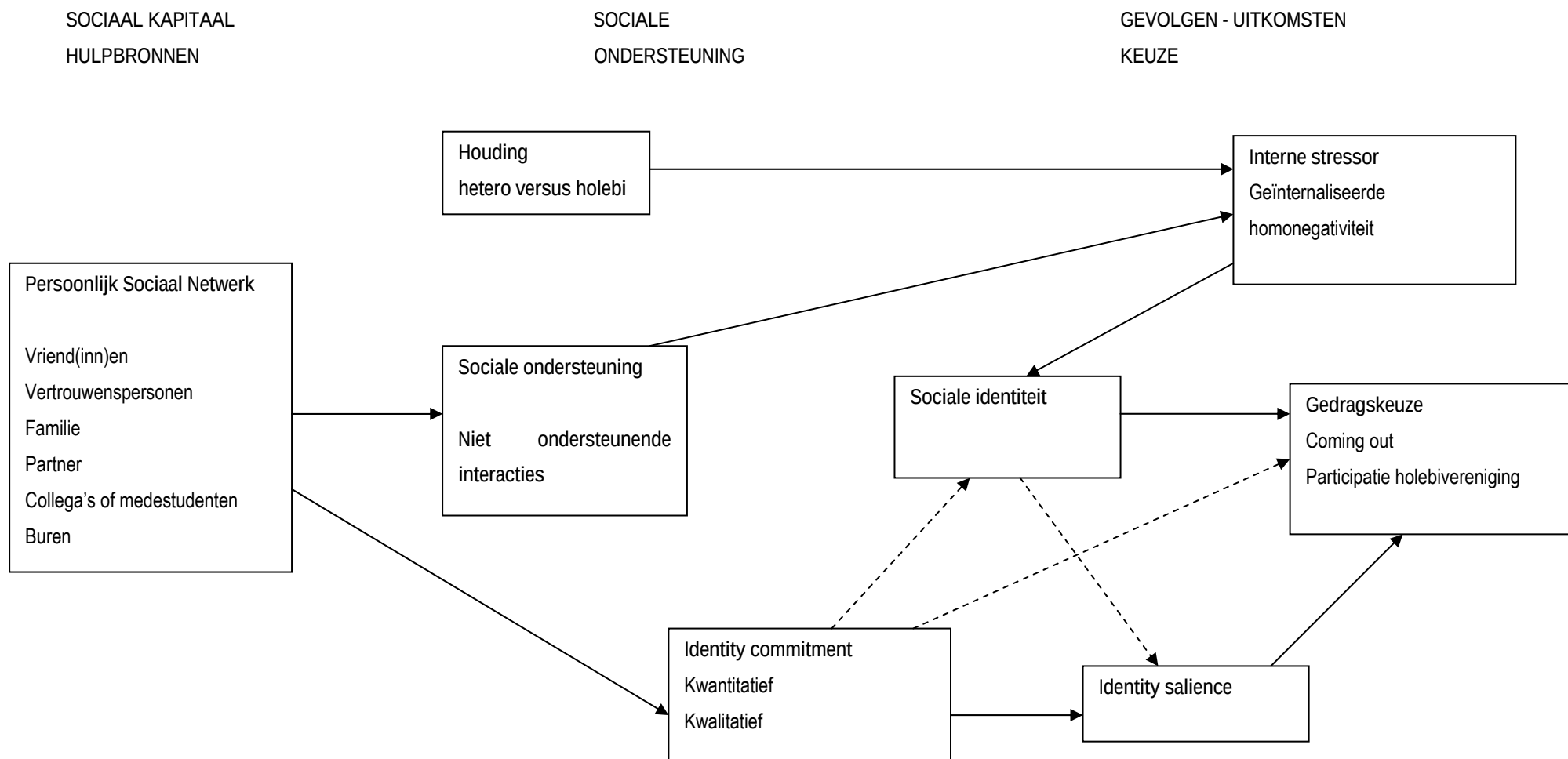
De verschillende elementen die ik in deze literatuurstudie besprak kunnen nu als één geheel gepresenteerd worden. In het eerste luik schetste ik de probleemstelling: holebi's nemen een minder gewaardeerde maatschappelijke positie in als gevolg van een heteronormatief en schijntolerant

klimaat. De stress die zij ervaren vanuit dit klimaat zorgt voor een stigtabewustzijn en wordt door holebi's tevens geïnternaliseerd (geïnternaliseerde homonegativiteit). De bijzondere behoeften die holebi's ervaren op vlak van sociale ondersteuning blijkt uit de beschrijving van de sociale omgeving van holebi's in de literatuur. Binnen verschillende sociale deelnetwerken blijken heteronormatieve invloeden een rol te spelen. De 'family of choice' hypothese gaat er van uit dat holebi's gebrekkige of verstoorde familiebanden compenseren door uitgebreide en hechte vriendschapsnetwerken op te bouwen die relevante holebispecifieke steun kunnen bieden. Binnen de sociale omgeving blijkt de behoefte aan seksuele identiteitsondersteuning van fundamenteel belang. Dit wordt weerspiegeld in de beschrijving van het seksuele identiteitsproces dat holebi's doorlopen. De fundamentele vraag die ik uit deze probleemstelling distilleer is "hoe beïnvloedt het sociaal netwerk van holebi's de mate waarin ze sociale ondersteuning, en seksuele identiteitsondersteuning in het bijzonder, ervaren en welke gevolgen heeft dit voor de manier waarop ze met minderheidsstress omgaan en voor de gedragskeuzes die zij maken".

Sociale netwerken zie ik in deze studie als de drager van sociaal kapitaal. De toegang tot sociaal kapitaal (in casu sociale ondersteuning) is fundamenteel en wordt beïnvloed door kwantitatieve, kwalitatieve en multiplexe kenmerken van sociale netwerken. Aan de hand van de identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002) begrijp ik hoe sociale ondersteuning ook identiteitsondersteuning omvat. Het zelfconcept van personen, bestaande uit verschillende hiërarchisch geordende identiteiten, doet individuen bepaalde gedragskeuzes al dan niet maken. Ik zal in het laatste deel van deze literatuurstudie mijn specifieke hypothesen aandragen en een theoretisch analytisch model uitwerken.

1.4. Hypothesen en theoretisch analytisch model

Figuur 2: Theoretisch analytisch model

1.4.1 Het beschrijvend deel: de samenstelling van sociale netwerken

In deze studie staat het sociaal netwerk van holebi's centraal. Dit is het vertrekpunt van waaruit ik andere fenomenen zal trachten te verklaren. In eerste instantie kijk ik naar hoe dit sociaal netwerk is samengesteld. Ik breng het sociaal netwerk in kaart op basis van de meest fundamentele rolrelaties die in de literatuur geïdentificeerd worden. Op deze manier wil ik zicht krijgen op een aantal deelnetwerken die mogelijk differentiële invloeden uitoefenen op het ervaren van sociale ondersteuning. Ik breng het vriendschapsnetwerk in kaart, dat erg belangrijk is gezien de identiteitsondersteunende rol van vriendschappen voor holebi's. Dit wordt immers weerspiegeld in de 'family of choice' hypothese. Vervolgens kijk ik naar de samenstelling van het vertrouwensnetwerk (personen met wie men belangrijke persoonlijke zaken bespreekt). Dit deelnetwerk zou een fundamentele invloed uitoefenen op het ervaren van sociale ondersteuning en laat toe om in kaart te brengen hoe de verschillende rolrelaties die een persoon onderhoudt, als intieme gesprekspartner fungeren. Ik veronderstel op basis van de 'family of choice' hypothese dat holebi's meer vriend(inn)en als vertrouwenspersoon zullen aangeven in vergelijking met de doorsnee Vlaming. De doorsnee Vlaming zou dan meer familieleden aangeven als vertrouwenspersoon in vergelijking met holebi's.

De gegevens betreffende het familiale netwerk zijn dubbelzinnig. Het wordt in de literatuur erkend als een fundamenteel en erg stabiel netwerk doorheen de levensloop dat ondanks de heterogene samenstelling vanuit natuurlijke en culturele determinanten garanties biedt voor essentiële componenten van sociale ondersteuning. Anderzijds kunnen de relaties van holebi's met hun familieleden verstoord of conflictueus verlopen als gevolg van het uiten van een seksuele voorkeur. De relaties met familieleden kunnen zelfs verbroken worden. Omwille van de heteronormatieve cultuur verwacht ik dat holebi's zich minder verbonden voelen met hun familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaming en dat deze een minder belangrijke rol spelen in het vertrouwensnetwerk van holebi's.

Het hebben van een partner is een fundamentele bron van sociale ondersteuning en kan een veilige haven zijn voor holebi's om hun seksuele voorkeur te beleven en een seksuele identiteit uit te bouwen. Holebi's zouden tevens een aantal voordelen ervaren binnen een partnerrelatie. Een holebiseksuele partnerrelatie maakt de seksuele voorkeur echter meer zichtbaar, wat de kans vergroot op externe stressoren (discriminatie, confrontatie met vooroordelen). Bovendien kan geïnternaliseerde holebinegativiteit en beperkte ontmoetingsmogelijkheden met andere holebi's er voor zorgen dat men minder gemakkelijk een partnerrelatie aangaat of kan vinden. Ik verwacht dat

holebi's in vergelijking met hetero's minder vaak een vaste partnerrelatie zullen hebben maar dat deze partnerrelatie in het bijzonder bijdraagt tot sociale ondersteuning.

Wat betreft de werk- of studieomgeving verwacht ik dat, gezien deze vaak gekleurd wordt door een heteronormatief klimaat, holebi's zich minder verbonden voelen met hun collega's en medestudenten in vergelijking met de doorsnee Vlaming. De effecten hiervan op het ervaren van sociale ondersteuning zouden eerder beperkt of onbestaande moeten zijn. Personen hebben immers naast de studie- of werkomgeving andere mogelijke en meer evidente bronnen van sociale ondersteuning (bijvoorbeeld familie, vriend(inn)en, partner).

De buurtomgeving kan tevens gezien worden als een eerder heteronormatief gekleurde context. Ik verwacht dan ook een minder sterke verbondenheid van holebi's met hun burens in vergelijking met de doorsnee Vlaming en hun burens. De invloed van de kwaliteit van deze relaties zou geen of een zeer beperkte invloed moeten uitoefenen op sociale ondersteuning. De buurtomgeving is immers geen belangrijke bron van sociale ondersteuning.

1.4.2 Het theoretisch analytisch model (figuur 2)

In navolging van het theoretisch model van Lin (2001:21) met betrekking tot sociaal kapitaal onderscheid ik drie grote eenheden in mijn theoretisch analytisch model.: 1. Wat aan sociaal kapitaal vooraf gaat (collectieve goederen in de samenleving en het positioneel/structureel ingebed zijn van het individu in die samenleving), 2. de toegang die men heeft tot sociaal kapitaal (de beschikbare sociale ondersteuning) en 3. de gevolgen of uitkomsten van de toegang die men heeft tot sociaal kapitaal (stressvaring, identity salience en gedragsbeïnvloeding).

De collectieve goederen die ik in deze studie belangrijk acht zijn immateriële cultuurggoederen en structurele factoren die de positie van holebi's in de samenleving bepalen. Deze collectieve goederen heb ik in deel 2.2.1 beschreven en aangeduid als een heteronormatief en schijntolerant klimaat wat zich tevens uit in verschillende maatschappelijk gestructureerde levensdomeinen (werkomgeving, schoolomgeving). De positie die holebi's als gevolg van dit cultureel klimaat innemen zorgt ervoor dat zij in meerdere of mindere mate de houding van hetero's ervaren als positief of negatief ten opzichte van holebiseksualiteit. Naargelang dat deze perceptie positief of negatief is, verwacht ik dat dit invloed zal uitoefenen op geïnternaliseerde homonegativiteit. Een positieve perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, zou dan moeten leiden tot een laag niveau van geïnternaliseerde homonegativiteit, een negatieve perceptie tot een hoge mate van geïnternaliseerde

homonegativiteit. Geïnternaliseerde homonegativiteit kan een belemmering zijn om zich te identificeren met de sociale categorie 'holebi'. Het internaliseren van homonegatieve attitudes zou er dan voor moeten zorgen dat holebi's afstand nemen van deze sociale identiteit. Het zich niet identificeren met deze sociale identiteit zou vervolgens gedragskeuzes beïnvloeden. Een lage identificatie met een sociale seksuele identiteit zou moeten leiden tot lage participatie aan het holebiverenigingsleven en een weinig open zijn over zijn of haar seksuele identiteit. De invloed van een sociale seksuele identiteit op participatie aan het holebiverenigingsleven zou echter het sterkst moeten zijn. Participatie aan het verenigingsleven verwijst immers bij uitstek naar een groepsgebeuren en het beleven van een bepaalde holebigroepscultuur.

Op deze manier tracht ik in dit model te verklaren hoe het waarnemen van een sociale omgeving stresservaringen kan teweegbrengen welke weer een invloed uitoefenen op het naar zichzelf kijken als al dan niet behorend tot een bepaalde sociale categorie. Deze sociale identificatie gaat vervolgens gepaard met bepaalde gedragskeuzes. Het individu handelt op basis van zijn of haar sociale identiteit. Deze sociale identiteit staat niet los van de samenleving en hoe deze door het individu wordt waargenomen. Sociale interactie kan de mate bepalen waarin men zichzelf ziet als lid van een sociale categorie, doch ze is geen noodzakelijke bestaansvoorwaarde voor een sociale identiteit.

Het structureel en positioneel ingebed zijn van het individu zie ik als het persoonlijk sociaal netwerk waardoor individuen worden omringd. In het kader van sociale ondersteuning zijn het de personen met wie men op dagelijkse basis het meeste contact heeft en met wie men in meer of mindere mate een intieme band onderhoudt, die van belang zijn. Daarom heb ik het sociaal netwerk afgebakend aan de hand van de meest fundamentele rolrelaties⁸⁵ met betrekking tot sociale ondersteuning. Naast de cultuurgoederen is dit dus de tweede belangrijke bron voor sociaal kapitaal. Deze twee elementen die aan sociaal kapitaal voorafgaan zorgen voor de mate waarin individuen (holebi's in dit geval) van elkaar verschillen in de mate waarin ze zich in een bevoordeelde of benadeelde positie bevinden wat betreft toegang tot sociaal kapitaal. Het is hier dat ongelijke kansen ontstaan. Verschillende samenlevingen met verschillende cultuurgoederen zorgen voor een ander aanbod (en dus toegang) tot sociaal kapitaal. Individen verschillen tevens met betrekking tot de positie die ze innemen in een bepaalde sociale structuur. Het omringd worden door een specifiek persoonlijk sociaal netwerk bepaalt tevens het aanbod in sociaal kapitaal. Het is dit laatste waar ik in deze studie de aandacht op richt.

⁸⁵ Dit zijn vriend(inn)en, vertrouwenspersonen, nabije familie, partner, collega's of medestudenten, burens en leden van organisaties (zie Agneessens, Waage & Lievens, 2006; Agneessens, De Lange & Waage, 2003).

Het sociaal netwerk is een potentiële bron voor sociale ondersteuning. Het bepaalt de mate waarin personen sociale ondersteuning waarnemen en niet ondersteunende interacties ervaren. Het ervaren van niet ondersteunende interacties verwijst dan naar de negatieve kant van sociaal kapitaal. Zowel het ervaren van sociale ondersteuning als het ervaren van niet ondersteunende interacties, kunnen een invloed uitoefenen op het ervaren van geïnternaliseerde homonegativiteit. Wanneer iemand zich ondersteund voelt, dan kan dit stressoren counteren en dus zouden holebi's die zich ondersteund voelen minder homonegativiteit internaliseren. Ervaren holebi's veel niet ondersteunende interacties, dan kan dit ertoe leiden dat ze zich net wel deze homonegativiteit gaan eigen maken.

Anderzijds ligt een sociaal netwerk en de relaties die personen onderhouden, aan de basis van identiteiten. Bepaalde identiteiten zullen wel of niet ondersteund worden door zijn of haar sociale omgeving. Kwantitatieve, kwalitatieve en multiplexe aspecten van sociale relaties spelen een rol met betrekking tot identiteitsondersteuning omdat ze aan de basis liggen van identity commitment. Identity commitment beïnvloedt identity salience. Holebi's die relaties onderhouden die hun seksuele identiteit ondersteunen zullen een hoge (sexual) identity commitment hebben en een daaruit voortvloeiende hoge (sexual) identity salience. Deze salience zou dan weer het gedrag van holebi's beïnvloeden: een hoge salience leidt tot een grote openheid over zijn of haar seksuele identiteit en een grotere kans dat men actief participeert aan het holebiverenigingsleven, een lage salience tot weinig openheid en participatie. Tevens bestaat de mogelijkheid dat identity commitment ook rechtstreeks verband houdt met openheid en participatie (zie Stryker & Serpe, 1982). Ik verwacht dat salience een grotere invloed uitoefent op openheid dan op participatie. Salience bepaalt immers het rolgedrag dat samengaat met een bepaalde identiteit. Het rolgedrag dat samengaat met het zichzelf zien en benoemen als holebi, veronderstelt logischerwijze de bekendmaking van deze seksuele identiteit aan de buitenwereld. Participeren aan het holebiverenigingsleven is niet per definitie rolgedrag dat hoort bij een holebiseksuele identiteit maar kan dat wel zijn. Ten slotte is er mogelijk een verband tussen zijn of haar sociale identiteit (zichzelf zien als behorend tot de sociale categorie holebi's) en identity salience in die zin dat een sterke identificatie met de sociale categorie 'holebi' samengaat met een hoge salience. Het is immers niet onlogisch dat wanneer personen zichzelf waarnemen als een lid van de sociale categorie 'holebi', dit de waarschijnlijkheid verhoogt dat deze seksuele identiteit een rol zal spelen in verschillende sociale situaties.

In dit theoretisch analytisch model tracht ik dus te verklaren hoe de samenstelling van het sociaal netwerk kan bijdragen tot seksuele identiteitsondersteuning. Deze identiteitsondersteuning kan leiden tot het al dan niet maken van bepaalde gedragskeuzes. Het individu handelt op basis van zijn of haar identiteit. Deze identiteit staat niet los van het sociaal netwerk waardoor personen omgeven worden.

In het volgende deel bespreek ik de operationalisatie van mijn theoretische concepten: op welke manier zal ik de concepten uit mijn theoretisch analytisch model trachten te meten? Ik besteed veel aandacht aan de manier waarop sociale netwerken in kaart gebracht kunnen worden. Deze zie ik immers als de dragers van het sociaal kapitaal waarover het individu kan beschikken. Zoals ik al aangaf in de literatuurstudie, richt ik me op egocentrische sociale netwerken of de persoonlijke gemeenschappen waardoor individuen omringd worden. Het afbakenen van het sociaal netwerk is een grote uitdaging in het kader van het beantwoorden van mijn onderzoeksvragen en het ontwerpen van een beheersbare niet te uitgebreide vragenlijst. Bij de bespreking van de gehanteerde methodologie zal ik echter eerst aandacht besteden aan de manier waarop ik mijn onderzoeksgegevens heb verzameld. Het ontwerp van de vragenlijst en het uitwerken van een manier om aan dataverzameling te doen, kader ik binnen een grootschalig kwantitatief onderzoeksproject dat plaatsvond aan de Universiteit Gent (het Zzzip onderzoek).

2. Methodologie

Dit onderzoek naar de sociale netwerken van holebi's vond plaats binnen het kader van de Zzzip studie, een onderzoeksproject onder leiding van Prof. John Vincke van de Universiteit Gent (vakgroep sociologie). Het eerste grootschalige kwantitatieve onderzoeksproject naar de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen kwam binnen deze vakgroep tot stand (zie Vincke & Stevens, 1999a, 1999b). Het Zzzip project is de 'opvolger' van het onderzoek uit 1999 en is tot op heden (januari 2008) de meest grootschalige studie naar de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen. Ik geef eerst aan hoe dit project tot stand kwam. Daarna schets ik een aantal uitdagingen en problemen die samengaan met holebi-onderzoek. Deze bepalen en beïnvloeden immers mijn methodologische keuzes. Vervolgens beschrijf ik de technieken die gehanteerd werden om de data te verzamelen met aandacht voor de keuze van een online- of websurvey (in combinatie met een klassieke papieren survey). Ten slotte belicht ik de samenstelling en het tot stand komen van de vragenlijst met uitgebreide aandacht voor de operationalisering van de theoretische concepten.

2.1 Zzzip: een uniek Vlaams onderzoeksproject met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen

Op 20 november 2003 kreeg de vakgroep sociologie van de Universiteit Gent, onder leiding van Prof. Dr. John Vincke, de opdracht van de Vlaamse Minister voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen⁸⁶ om een grootschalig onderzoek op te zetten met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen. Het onderzoeksproject werd door de overheid omschreven als *“een statistisch onderzoek met het oog op het verzamelen van basismateriaal over de doelgroep holebi's”*.

Voor dit onderzoeksproject werd een samenwerking tot stand gebracht met de onderzoekscel seksuele voorkeur van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA – UHasselt). Gedurende twee jaar zou het onderzoeksteam nauw samenwerken en uiteindelijk een steekproef van ongeveer drieduizend holebi's verzamelen. Het project werd afgesloten op 16 mei 2006 met de presentatie van

⁸⁶ Destijds was dit nog minister Mieke Vogels. Na de verkiezingsnederlaag van Agalev bij de federale parlementsverkiezingen van mei 2003 werd ze als minister opgevolgd door partijgenote Adelheid Byttebier. In juli 2004 nam Kathleen Van Brempt het gelijke kansen thema over als minister van Mobiliteit, Sociale Economie en Gelijke Kansen.

de onderzoeksresultaten op een studiedag in het Vlaamse Parlement met aanwezigheid van personen uit het holebimiddenveld, beleidsactoren en onderzoekers.

Belangrijke thema's binnen het privéleven van de respondenten werden bevraagd (bijvoorbeeld over hun seksuele identiteit, emotionele gevoelens, hun sociale omgeving, partnerrelaties enzovoort). De leden van de onderzoeksgroep (Prof. Dr. John Vincke, Nele Cox, Wim van den Berghe en Alexis Dewaele)⁸⁷ dachten aan de manier waarop respondenten zich zouden moeten blootgeven. Zo groeide bij het onderzoeksteam de idee van iemand open te ritsen tot op hun kern en aldus werd de ritssluiting het basissymbool voor dit onderzoeksproject. Het project werd omgedoopt tot 'Zzip' met als slagzin *'Vlaanderen wil het weten!'*.

2.2 Uitdagingen van holebi-onderzoek

Holebi-onderzoekers worden geconfronteerd met een aantal uitdagingen. In eerste instantie is het belangrijk een invulling te geven aan de term 'holebi'. Hoe kan men seksuele voorkeur van personen in kaart brengen zonder dat dit ten koste gaat van de bestaande diversiteit binnen de algemene populatie? Het hanteren van concepten kan er immers toe leiden dat bepaalde personen niet 'geteld' worden en dus onzichtbaar blijven binnen het onderzoek. Dit is in het bijzonder een belangrijk aandachtspunt omdat niet alle personen met een seksuele voorkeur voor personen van hetzelfde geslacht, dit ook uiten. Vanuit dit perspectief noem ik holebi's een verborgen populatie. Omwille van de uitdagingen in holebi-onderzoek, zijn er weinig beschikbare kwantitatieve gegevens over deze specifieke doelgroep (Dewaele & Michielsens, 2003). Kwaliteitsvolle kwantitatieve gegevens over holebi's verzamelen, kan echter enkel wanneer diversiteit in de steekproef gegarandeerd wordt.

2.2.1 Afbakening van de doelgroep: een verborgen populatie

Bij empirisch onderzoek is het noodzakelijk om af te bakenen en te categoriseren. Wanneer echter niet alle individuen in de hokjes te plaatsen zijn, die je als onderzoeker gebruikt, dan word je blik op het fenomeen dat je tracht te onderzoeken ingeperkt.

⁸⁷ Omdat we als team samenwerkten aan de verzameling van de onderzoeksgegevens en de ontwikkeling van het onderzoeksproject, zal ik in dit methodologisch deel de term 'we' gebruiken in plaats van 'ik' wanneer het taken betreft waar we als team samen aan gewerkt hebben.

De keuze die holebi's hebben om hun seksuele voorkeur al dan niet bekend te maken, zorgt er voor dat een deel van de holebipopulatie verborgen blijft. Andere individuen uit specifieke groepen kunnen deze keuze niet maken. Zo kan men haar/zijn allochtoon zijn, vrouw/man zijn en leeftijd moeilijk(er) verbergen. Een perfect representatieve steekproef verkrijgen is in dit opzicht onmogelijk aangezien een deel van de holebipopulatie verborgen is en er geen lijsten bestaan van alle holebi's in Vlaanderen. Holebi's worden dan ook omschreven als een 'verborgen populatie' (Vincke & Stevens, 1999a; Baert & Cockx, 2002).

Volgens Vincke (2002a) is het niet mogelijk om de juiste prevalentie van holebi's te bepalen maar schattingen liggen tussen drie en acht percent van de totale bevolking. Gezien de onzichtbaarheid van vele holebi's is het mogelijk dat de zichtbare holebipopulatie, die ook voor deelname aan wetenschappelijk onderzoek gemakkelijker bereikt kan worden, een vertekend beeld kan geven van de werkelijke holebipopulatie. Aangezien er geen holebipopulatiegegevens bestaan, moeten we andere manieren zoeken om in holebi-onderzoek geldige uitspraken te kunnen doen over holebi's als groep in de samenleving. We weten immers niet hoe holebi's in de algemene populatie verdeeld zijn naar geslacht, leeftijd, opleiding, geografische spreiding enzovoort.

Seksueel verlangen (zich seksueel aangetrokken voelen tot iemand van het zelfde geslacht), gedrag (daadwerkelijk seks hebben met iemand van hetzelfde geslacht) en identiteit (zichzelf omschrijven als homo, lesbienne of biseksueel) vallen bovendien niet altijd samen (Laumann en anderen, 1994). Verscheidene pogingen werden al ondernomen om het multidimensionele gegeven van holebiseksualiteit te meten (zie Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948; Kinsey en anderen, 1957; Bell & Weinberg, 1979; Shively & De Cecco, 1993; Coleman, 1990; Klein, 1990; Sell, 1996, 1997), maar dit leidde niet tot een gestandaardiseerd meetinstrument. De verschillende meetinstrumenten overstijgen wel de éézijdige meting van zelfidentificatie of zelfomschrijving⁸⁸ wat op zich al een stap in de goede richting is. Op deze manier kunnen onderzoekers informatie over respondenten verzamelen die zich niet als holebi identificeren en toch een homoseksuele component in hun leven erkennen.

Ik besluit dat holebi's beantwoorden aan de kenmerken van een verborgen populatie. Daarom verdient het de voorkeur om met betrekking tot de operationalisatie van holebiseksualiteit gebruik te maken van continuumschalen en het multidimensioneel aspect van holebiseksualiteit te erkennen.

⁸⁸ Vaak stelt men in onderzoek enkel de vraag 'Hoe zou je jezelf omschrijven' met als antwoordmogelijkheden 'hetero, homo, lesbisch of bi'.

2.2.2 Gebrek aan grootschalig kwantitatief onderzoek

Voor heel wat sociale groepen (bijvoorbeeld vrouwen, ouderen en kinderen...) kan men zich beroepen op demografische gegevens op basis van bevolkingstellingen of aselechte steekproeven. Het verzamelen van gegevens bij een groot deel van de bevolking op basis van een aselechte steekproef is een goede manier om een representatief beeld te krijgen van bepaalde segmenten binnen de bevolking. Seksuele voorkeur wordt echter zelden of niet bevraagd in (bevolking)enquêtes omdat het gezien wordt als een private aangelegenheid. Dergelijke bevraging ziet men dan ook als een risicovolle inbreuk op de privacy. In tegenstelling tot Vlaamse onderzoeksinstituten (zoals de Studiedienst van de Vlaamse Regering) die door de overheid gefinancierd worden, is de federale onderzoeksinstituten 'Nationaal Instituut voor Statistiek' (NIS) zelfs bij wet verboden om gegevens te bevragen naar seksuele voorkeur⁸⁹. Populatiegegevens (volkstellingen) en onderzoek gebaseerd op grootschalige aselechte steekproeven kunnen meer zicht geven op de holebipopulatie (Badgett & Goldge, 1998⁹⁰). Het ontbreekt ons echter aan dergelijke Belgische gegevens waardoor we volledig aangewezen zijn op eigen enquêtering. Doelgericht zoeken naar respondenten (actieve dataverzameling) en op deze manier quota's⁹¹ trachten op te vullen is een zinvolle optie om de representativiteit van de steekproef te vergroten (Vincke & Stevens, 1999a). In dit onderzoek zullen we (gedeeltelijk) aan actieve dataverzameling doen om bepaalde moeilijk bereikbare groepen toch te betrekken bij het onderzoeksproject.

⁸⁹ Zo stelt de wet: *"In geen geval zullen statistische onderzoeken en studies van het Nationaal Instituut voor de Statistiek betrekking hebben op de persoonlijke levenssfeer, onder meer op het seksueel gedrag, de overtuiging of activiteit van politiek, levensbeschouwelijk of godsdienstig gebied, het ras of de etnische afstamming"*. Wet van 4 juli 1962 betreffende de Openbare statistiek (B.S. 20.07.1962) gewijzigd bij wet van 1 augustus 1985 (B.S. 6.08.1985), wet van 21 december 1994 (B.S. 23.12.1994) en de wet van 2 januari 2001 (B.S. 3.01.2001 - 2e uitgave).

⁹⁰ Badgett & Goldge (1998) wisten op deze manier de mythe te ontkrachten dat holebi's (en homomannen in het bijzonder) meer zouden verdienen dan hetero's. Deze mythe ontstond als gevolg van marketingonderzoek dat gebruik maakte van weinig representatieve non probabilistische steekproeven.

⁹¹ Quota's zijn proporties van bepaalde groepen zoals men die in een algemene populatie terugvindt. Zo gaat men bijvoorbeeld op zoek naar respondenten met het oog op het bereiken van een (selecte) steekproef die voor 55% uit vrouwen en 45% uit mannen bestaat omdat dit de verdeling is die in de algemene populatie wordt teruggevonden (Kalton, 1983).

2.2.3 Gebrek aan diversiteit en representativiteit van de steekproef bij holebi-onderzoek

Het probleem van zelfselectie in holebi-onderzoek is gekend. Het zijn immers vaak blanke homomannen uit verstedelijkte gebieden die oververtegenwoordigd zijn terwijl biseksuelen (zowel mannen als vrouwen), etnische minderheden, mensen met een handicap, jonge adolescenten, jongeren uit landelijke gebieden en met een lage socio-economische status ondervertegenwoordigd zijn (Savin-Williams, 1995). Holebi-onderzoek in Vlaanderen toont aan dat de respondenten vaak zichzelf selecteren wat een ongekend maar potentieel groot selectie-effect teweeg kan brengen (Vincke & Stevens, 1999a). Zo bestaan de meeste onderzoeken naar verborgen populaties uit gemotiveerde respondenten, gekenmerkt door een relatief hoge opleiding en een jonge leeftijd. Onderzoekers proberen dit probleem op te vangen door zelf op zoek te gaan naar deelnemers voor onderzoek (actieve dataverzameling) en door de verdeling van de Vlaamse populatie naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en woonplaats zo goed mogelijk te representeren in de steekproef (een quotasteekproef). Op deze manier worden overeenkomsten en verschillen in de groep holebi's duidelijk en vermijdt men ongeoorloofde veralgemeningen.

De eerder beschreven uitdagingen die gepaard gaan met holebi-onderzoek leiden ons tot het hanteren van een verscheidenheid aan rekruteringskanalen met betrekking tot potentiële respondenten (om een divers samengestelde steekproef te verkrijgen), actieve dataverzameling (om ondervertegenwoordigde subgroepen alsnog te bereiken) en online rekrutering of het gebruik van een websurvey (om een groter deel van de verborgen populatie te bereiken). De verzameling van deze verschillende methoden werd uitgewerkt binnen het Zzzip onderzoeksproject en licht ik toe in het volgende deel.

2.3 Het Zzzip onderzoeksproject: beschrijving van de gehanteerde technieken met betrekking tot de dataverzameling

Ik licht eerst kort de Zzzip publiciteitscampagne toe, vervolgens geef ik een toelichting over het rekruteren van respondenten en ten slotte besteed ik aandacht aan de elementen waar onderzoekers rekening mee moeten houden wanneer ze het internet gebruiken om respondenten te enquêteren.

2.3.1 De Zzip campagne: het verleiden van potentiële respondenten

Om een zo breed en divers mogelijk publiek te bereiken wilden we aan het Zzip onderzoeksproject een campagne laten voorafgaan met een hoge verleidingsfactor om de nieuwsgierigheid van potentiële respondenten te prikkelen. We wilden ons niet toespitsen op een stereotiepe of specifieke halebilevensstijl of enkel naar personen die zich overtuigd ('out and proud') en als exclusief homoseksueel identificeren. Ook zij die in mindere mate homoseksuele verlangens, fantasieën en contacten hebben, behoorden tot onze doelgroep. We beoogden tevens de aandacht te trekken van heteroseksuelen om op deze manier een sensibiliserend en informatief effect teweeg te brengen met betrekking tot holebi's als weinig zichtbare groep in de samenleving. Een brede en neutrale campagne was noodzakelijk om zoveel mogelijk mensen aan te spreken.

Het kiezen van 'Zzip' als een aantrekkelijke naam, verwijzend naar het openritsen van mensen, paste binnen het opzet om van het Zzip-project een sociaal product te maken dat we wilden verkopen aan het publiek. Daarom werd beroep gedaan op het halebimarketingbureau 'Coming out'. Dit is het enige marketingbureau in Vlaanderen dat zich richt naar een holebipubliek. Deze aanpak bleek innovatief met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek en wat betreft het in kaart brengen van een verborgen populatie zoals holebi's.

De idee van het openritsen van mensen werd concreet vertaald in twee foto's (waar affiches van gemaakt werden), één van een man en één van een vrouw (zie figuur 3). Er werd bewust gekozen voor de idee van twee naakte bovenlichamen gezien het zich blootgeven centraal staat. Beide personen zijn goed gevormd, maar toch niet te vergelijken met de 'perfecte' lichamen zoals die in commerciële media gepromoot worden. De beelden werden bovendien 'gedeseksualiseerd'. De modellen namen geen suggestieve seksuele poses aan en de aandacht werd voornamelijk getrokken door de rits. De kleurverschillen speelden hierbij een belangrijke rol. De achtergrondkleuren werden specifiek gekozen op basis van het feit dat ze erg opvallen. Op de achtergrond van de beelden staan verschillende concepten uit de vragenlijst zodat het mysterie of de 'teasing' compleet was.

Figuur 3: Zzip-affiches

Het holebimarketingbureau 'Coming out' bracht de vragenlijst aan de vrouw/man. Dit product (de vragenlijst) werd in de eerste plaats 'verkocht' via het internet. Dit rekruteringskanaal is interessant omdat bepaalde segmenten van de holebipopulatie erg actief op het internet zijn (Wakeford, 2002). Via het internet kunnen holebi's immers vanuit een veilige omgeving (de huiskamer, een internetcafé, de PC van een vriend of vriendin...) informatie verzamelen over holebiseksualiteit of sociaal contact zoeken met andere holebi's zonder dat ze zich zichtbaar moeten maken (en zich dus moet blootstellen aan potentieel negatieve reacties). Een laatste motivatie is dat wanneer enkel papieren enquêtes, al dan niet met behulp van enquêteurs, gebruikt worden om holebi's te rekruteren, dit vaak resulteert in een erg selecte steekproef van holebi's die zich in het holebiverenigingsleven of in het commerciële holebimilieau bewegen (zie Vincke & Stevens, 1999a; Vincke & Bleys, 2003; Vincke & van Heeringen, 2004).

Een aantrekkelijk logo, doordachte beeldvorming, de verspreiding van affiches, het inschakelen van een promoteam en (al dan niet holebigerichte) media, het verdelen van gadgets (sleutelkoorden) en het motiveren van potentiële respondenten aan de hand van te winnen prijzen... Kosten noch moeite werden gespaard om ruchtbaarheid te geven aan het onderzoeksproject en om potentiële respondenten of geïnteresseerden naar de website te lokken.

2.3.2 Rekrutering van respondenten uit een verborgen populatie

De omschrijving van holebi's als verborgen populatie maakt een toevalssteekproef onmogelijk aangezien er geen kader is op basis waarvan een dergelijke steekproef kan getrokken worden (Kalton, 1983:93). Eén van de doelstellingen van het Zzzip onderzoek was om de steekproefsamenstelling, zoals die in het onderzoek van Vincke & Stevens (1999a) werd bekomen, te verbeteren. We wilden subgroepen die toen weinig of niet in de steekproef vertegenwoordigd waren, zoals oudere holebi's, lager opgeleiden en biseksuelen, nu beter bereiken. In 1999 werden ongeveer 1500 holebi's bevroegd, nu streefden we naar 2000 à 3000 holebi's. Een dergelijke steekproef met daarbinnen een voldoende aanwezigheid van mannen en vrouwen, homo's, lesbiennes en biseksuelen, verschillende leeftijdsgroepen, opleidingsniveaus en met voldoende geografische spreiding, zal dan ook toelaten om statistisch zinvolle uitspraken te doen over elk van de verschillende subgroepen. Bovendien was het een aandachtspunt om niet enkel holebi's te rekruteren via het holebiverenigingsleven en holebimilieu om een daaruit voortvloeiend selectie-effect te vermijden. We stelden het gebruik maken van verschillende rekruteringskanalen tot doel om de steekproefsamenstelling zo divers mogelijk te maken. Tevens deden we met betrekking tot een aantal subgroepen extra inspanningen om hen beter te kunnen bereiken.

2.3.2.1 De rekruteringskanalen en rekruteringsmiddelen

Met rekruteringskanalen bedoel ik fysieke of virtuele locaties waar potentiële respondenten attent werden gemaakt op de Zzzip vragenlijst. Met rekruteringsmiddelen bedoel ik fysieke of virtuele voorwerpen die werden verspreid tevens met het oog op het attent maken van respondenten op de Zzzip vragenlijst. Zowel rekruteringskanalen als rekruteringsmiddelen moesten potentiële respondenten de weg tonen naar de weblink www.zzzip.be⁹² waar men de in te vullen enquête kon terugvinden.

Volgende rekruteringskanalen werden benut:

- Specifieke locaties als holebiclubs, -fuiven en -events;
- Media en pers (regulier en holebispecifiek)⁹³;

⁹² Deze link is niet meer actief. De volgende link is dat wel: <http://www.assimilate.be/zzzip2/>

⁹³ Er verschenen advertenties in de geschreven pers met informatie over het Zzzip project en een link naar de website in de Gazet van Antwerpen (één maal op 07/10/04 en één op 27/10/04), in Het Volk (op 12/10/04), in Het Nieuwsblad (12/10/04), Weekend Knack (24/11/04), in ZiZo magazine (november/december, 2004) en op AVS (een regionaal televisiekanaal).

- Organisaties/verenigingen (regulier en holebispecifiek⁹⁴);
- Elektronische mailings en het internet ('banners' en 'pop-ups' op holebispecifieke websites⁹⁵);
- Sociale netwerken (sneeuwbalmethode: via kennissen, vriend(inn)en, familie...).

Volgende rekruteringsmiddelen werden benut:

- Affiches (zie figuur 3): in totaal werden 10000 affiches gedrukt, waarvan 5500 verdeeld werden in de reguliere vrijetijdssector in alle provincies⁹⁶. De andere 4500 affiches werden verdeeld over alle holebiverenigingen alsook binnen het commerciële holebimilieu (Red & Blue, NEXT-parties, homosauna's, themafuiven enzovoort). De distributie gebeurde zowel in grote als in kleine steden, evenals in kleine gemeentes en dorpen.
- Banners: een banner is een virtueel voorwerp dat wordt gebruikt om reclame te maken op het internet. Een banner bestaat uit een boodschap en/of figuur dat in een deelscherm van een website wordt ingebouwd en op deze manier de aandacht trekt van de website bezoeker. Wanneer deze bezoeker klikt op de banner, dan wordt zij of hij afgeleid naar een andere website, in dit geval www.zzip.be⁹⁷.
- Pop-ups: een pop-up is een nieuw klein venster dat verschijnt in een website wanneer de website bezoeker een bepaald item in de website aanklikt of een bepaalde webpagina verlaat of oplaadt. Deze pop-ups worden vaak gebruikt om reclame te maken. Wij gebruikten pop-ups om websitebezoekers naar onze website af te leiden.
- Sleutelkoorden: sleutelkoorden zijn halssnoeren waaraan men zijn of haar sleutels kan bevestigen. Deze werden uitgedeeld om publiciteit te maken. De sleutelkoorden werden bedrukt met de link naar onze website.

⁹⁴ Het holebiverenigingsleven en holebirelevante diensten werden aangeschreven met een vraag om medewerking. Indien medewerking werd toegezegd, werden hen 10 Zzip affiches toegestuurd evenals een informatie document over het project, een bestand met de afbeelding van de Zzip affiches en een bestand met de Zzip banner. De banner kon dan eventueel op hun website geplaatst worden. Sommige verenigingen ontwierpen een eigen banner of pop-up.

⁹⁵ Zie voetnoot 94.

⁹⁶ Vanaf 15 september werden de affiches verspreid. Deze werden voornamelijk door het promoteteam van coming out verspreid op holebispecifieke locaties (Red and Blue discotheek, homosauna's, holebifuiven...) en niet holebispecifieke locaties (bibliotheken, culturele centra, cafés, gewone fuiven, ...) in de volgende steden: Antwerpen, Mechelen, Lier, Turnhout, Geel, Mol, Herentals, Gent, Aalst, Lokeren, Sint-Niklaas, Dendermonde, Deinze, Oudenaarde, Ronse, Wetteren, Zottegem, Eeklo, Brugge, Oostende, Kortrijk, Knokke, Ieper, Poperinge, Veurne, Roeselare, Waregem, Hasselt, Genk, Sint-Truiden, Tongeren, Lommel, Bree, Leopoldsburg, Leuven, Tienen, Diest en Aarschot.

⁹⁷ Zie voetnoot 92.

- Stempels: aan de ingang van specifieke locaties werden personen door een promoteteam bestempeld met de link naar onze website.

Op het einde van de websurvey werd aan de respondenten gevraagd om feedback te geven over de wijze waarop ze op de Zzip site terechtkwamen⁹⁸. Uit de onderstaande tabel blijkt hoeveel respondenten via een specifiek rekruteringskanaal of –middel op de Zzip site terechtkwamen. 41.5 % kwam via een banner op de Zzip site terecht. De reguliere pers en de holebipers zorgden voor 33.8% van de respondenten. 12% kwam via vriend(inn)en, familie, kennissen en dergelijke (mond-aan-mond reclame) op de site terecht. 11.5% kwam op de site terecht via het holebiverenigingsleven, affiches, chat en internetfora, holebibijeenkomsten (waar ook de sleutelkoorden en stempels werden verspreid), mailings en via zijn of haar werk- of schoolomgeving. 1.2% van de respondenten gaf geen informatie wat betreft rekruteringskanaal of –middel.

Tabel 1: Infobron (via welke bron bent u op deze site geraakt?)

Bron	N	%
Via affiche	117	3,5%
Via banner	1372	41,5%
Via chat	12	0,4%
Via forum	14	0,4%
Via holebipers	542	16,4%
Via lesbiennedag	14	0,4%
Via mailing	30	0,9%
Via pers	574	17,4%
Via school	4	0,1%
Via sleutelkoord	51	1,5%
Via stempel	105	3,2%
Via vereniging	26	0,8%
Via vriend(in), familie, kennis...	395	12%
Via werk	9	0,3%
Geen informatie	40	1,2%
<i>Totaal</i>	<i>3305</i>	<i>100%</i>

⁹⁸ Deze informatie komt uit het evaluatiegedeelte van zowel de papieren enquêtes als van de websurvey en zijn gebaseerd op de 2931 compleet ingevulde vragenlijsten. Respondenten gaven echter soms meer dan één categorie op, vandaar een totaal van 3305.

2.3.2.2 Subgroepen die extra aandacht kregen

Niet alle subgroepen binnen de holebipopulatie zijn even gemakkelijk bereikbaar. Homomannen zijn het gemakkelijkste bereikbaar gezien voor hen de meeste structurele homospecifieke voorzieningen bestaan (homobars, discotheken, specifieke tijdschriften, verenigingen enzovoort). Lesbiennes en oudere holebi's zijn echter minder gemakkelijk te bereiken en voor hen deden we dan ook extra inspanningen. Ook lager opgeleide en allochtone holebi's zijn moeilijk te bereiken maar we schatten de kost te hoog in om voor hen extra inspanningen te leveren. Ik licht dit verder toe.

Een groot deel van de homomannen zijn gemakkelijk te bereiken via holebispecifieke organisaties, hobbyclubs, het internet, fuiven enzovoort. Homomannen buiten de homosubcultuur zijn een belangrijke maar moeilijker te bereiken groep. We verwachtten dat de globale weinig identiteitsgerichte aanpak en opzet van het Zzip project deze mannen zal aanspreken.

Het was prioritair om een evenwicht te vinden wat betreft het aantal mannelijke en vrouwelijke respondenten. We merkten vrij snel dat mannen veel gemakkelijker te bereiken zijn dan vrouwen en reageerden prompt met extra inspanningen om meer vrouwen te rekruteren. Holebispecifieke websites bleken niet het geschikte kanaal om lesbiennes te bereiken. Via vrouwelijke sleutelpersonen trachtten we meer publiciteit te maken voor het Zzip project om zo een sneeuwbal effect in de hand te werken⁹⁹. Praatcafé's, lesbiennefuiven, de vrouwen- en lesbiennedag waren locaties waar we actief rekruteerden. Hoewel dit het aantal deelnemende vrouwen deed stijgen, bleef het moeilijk om in gelijke mate vrouwen en mannen te rekruteren.

Een laatste subgroep waar veel aandacht aan werd besteed, waren de oudere holebi's. Zij bleken vooral via het internet moeilijk bereikbaar. Nochtans waren ze een belangrijke subgroep met betrekking tot hun specifieke behoeften en maatschappelijke positie (zie Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Als gevolg van het voorbije kwalitatief onderzoek 'Geen roos zonder doornen' (Godemont, Dewaele & Breda, 2004) waren er hechte contacten opgebouwd met sleutelpersonen in het middenveld van oudere holebi's (de verenigingen Vieux Rose en de Roze Rimpel). Ter rekrutering werden activiteiten voor oudere holebi's bijgewoond. Via de coördinatoren van de verenigingen voor oudere holebi's werden papieren enquêtes verder verspreid.

⁹⁹ Op deze manier werden 117 papieren enquêtes verstuurd.

Rest me nog enige toelichting te geven betreffende moeilijk bereikbare subgroepen waar we *geen* bijzondere aandacht aan besteedden.

Voor biseksuelen ontwikkelden we geen specifieke strategie. Er is immers weinig of geen literatuur beschikbaar die aangeeft hoe zij van (exclusief) homoseksuele mannen en vrouwen verschillen en via welke kanalen zij beter te bereiken zouden zijn. Het label biseksueel lijkt een éénduidig identiteitsgericht model af te wijzen waardoor specifieke strategieën moeilijk in te vullen en misschien zelfs onwenselijk zijn. Door in de Zzip campagne geen specifiek beeld van de holebi te presenteren, veronderstelden we dat biseksuelen zich ook aangesproken zouden voelen.

Allochtone holebi's zijn een erg moeilijk te bereiken subgroep, gezien het taboe op en de onbespreekbaarheid van homoseksualiteit binnen heel wat cultureel-etnische gemeenschappen (zie bijvoorbeeld van Bommel in Nahas, 2001). Bovendien zijn er verschillende cultureel etnische gemeenschappen, die allen hun eigenheid hebben en dus een afzonderlijke rekruteringsstrategie zouden kunnen vereisen. Het zou een enorme input vragen aan middelen (vertalingen, contacten met sleutelpersonen, kennis over verschillende culturele benaderingen van holebiseksualiteit) om al deze gemeenschappen te kunnen bereiken. Het middenveld van allochtone holebi's is bovendien niet voldoende ontwikkeld om ingeschakeld te kunnen worden met betrekking tot dit onderzoeksproject. De vereniging 'Merhaba' (gericht op holebi's met roots in Magrebijnse, Turkse of Midden-Oosterse landen) werkte wel actief mee ter rekrutering van allochtone holebi's. Meer literatuurstudie, verkenning van het veld en kwalitatief explorerend onderzoek is nodig alvorens men deze subgroep kwantitatief in kaart kan brengen.

Ten slotte is er de subgroep van lager opgeleide holebi's die moeilijk bereikbaar is. Er zijn geen aanwijzingen in de literatuur die aanduiden waar men lager opgeleide holebi's best kan rekruteren. De verschillende holebispecifieke kanalen (verenigingen, media) werden al ingeschakeld en ook via verspreiding van affiches in de reguliere vrijetijdsector hoopten we meer laag opgeleide holebi's te bereiken. Verder hebben we geen extra inspanningen geleverd om bijvoorbeeld meer arbeiders te bereiken. Dit had gekund door specifieke tewerkstellingskanalen in te schakelen. De keuze was pragmatisch in die zin dat we noch de middelen noch de tijd beschikbaar zagen om deze extra inspanningen te leveren.

Met de extra aandacht die we wel besteedden aan een aantal moeilijk te bereiken subgroepen (lesbiennes en oudere holebi's), wilden we onze steekproef meer divers maken. Rekruteringskanalen en -middelen spelen daartoe tevens een essentiële rol. Ik bespreek verder het internet als overkoepelend rekruteringskanaal en -middel.

2.3.3 Dataverzameling via het internet of Computer Assisted Data Collection (CADAC)

Het was een bewuste keuze om de websurvey centraal te stellen met het oog op het in kaart brengen van holebi's als verborgen populatie. Er zijn tevens voor- en nadelen van een websurvey die niets met de kenmerken van onze onderzoeksgroep te maken hebben. Ik zet deze laatste op een rijtje en bespreek de criteria waaraan een (web)survey dient te voldoen.

2.3.3.1 Websurvey's: voor- en nadelen

In België zijn er 35 Pc's per 100 inwoners en het aantal Pc's nam toe van 900.000 in 1990 tot 3,6 miljoen Pc's in 2004. 1.919.552 particulieren¹⁰⁰ beschikken momenteel over een internetverbinding terwijl dit er in november 1998 slechts 151.168 waren. In 2004 gebruiken 41 inwoners op 100 het internet (zowel voor privé als professionele doeleinden) terwijl dit er in 1997 slechts 5 op 100 waren (Nationaal Instituut voor Statistiek, ISPA Belgium, 2006). Het gebruik van PC en internet wordt steeds meer een mainstream aangelegenheid en hoewel niet iedereen over een PC of internetaansluiting beschikt, toch zijn er ook voor deze laatste groep steeds meer mogelijkheden (via de werk- en studieomgeving, internetcafés) om toegang tot het internet te krijgen.

De snelle opgang van het internet opent voor sociaalwetenschappelijke onderzoekers nieuwe wegen om aan onderzoek te doen. Computer Assisted Data Collection, kortweg CADAC, wordt dan ook steeds populairder.

Websurveys of Computer Assisted Self Interviewing (CASI) zijn elektronische vragenlijsten die op een server geplaatst worden en waarvoor respondenten vervolgens worden uitgenodigd om deze via het internet in te vullen. Deze manier van bevraging heeft twee belangrijke voordelen: het is momenteel de snelste manier van enquêtering en het is goedkoop (er zijn immers geen kosten voor drukwerk, verzending van de enquêtes of het betalen van interviewers) (Heerwegh, 2001:2-3).

Heerwegh (2001) vermeldt nog andere voordelen van websurveys. Ze zien er vaak beter uit en zijn functioneler (overzichtelijker en gebruiksvriendelijker). Wanneer bepaalde delen in de vragenlijst niet

¹⁰⁰ Dit cijfer geeft het aantal internetaansluitingen weer aan het einde van het tweede kwartaal in 2006

door iedereen beantwoord moeten worden (de vragenlijst bevat dan zogenaamde 'skip patterns') dan zorgt een websurvey voor een vlotte overgang zonder dat de respondent daar iets van merkt en veel door de vragenlijst moet 'scrollen'. 'Drop down boxes'¹⁰¹ maken het dan weer mogelijk om een vraag met verschillende antwoordmogelijkheden ruimtebesparend aan te bieden. Ten slotte is er tevens de mogelijkheid om bepaalde vragen *verplicht* te maken (men kan de enquête niet vervullen zonder een vraag te beantwoorden) zodanig dat de item non-respons (zijnde één bepaalde vraag die niet beantwoord wordt) afneemt. Dit kan echter wel een toename van unit non-respons (zijnde de vragenlijst wordt niet meer verder ingevuld) veroorzaken wanneer het verplicht maken van vragen die de respondent niet wil beantwoorden, frustrerend werkt.

Toch zijn er ook verschillende nadelen verbonden aan websurveys. Naast het eerder vermelde afdwingen van antwoorden kan ook een slecht opgestelde vragenlijst en soft- en/of hardware problemen (compatibiliteit, tijd nodig om de websurvey te downloaden) de unit non-respons verhogen (Heerwegh, 2001). Soft- en/of hardware problemen kunnen er tevens voor zorgen dat de vragenlijst bij verschillende respondenten niet op uniforme wijze wordt aangeboden. Deze eerder technische problemen kunnen echter verholpen of vermeden worden. Een meer fundamenteel probleem is het zelfselectie-effect dat websurveys teweegbrengen.

Dit zelfselectie-effect maakt dat de verkregen steekproef niet representatief is (Heerwegh, 2001). Leeftijd, geslacht en opleidingsniveau bepalen immers de mate waarin men al dan niet van PC's en het internet gebruik zal maken (Keith & Broos, 2004). Onder andere oudere, laag opgeleide en thuiswerkende vrouwen maken minder gebruik van het internet (Claeys & Spee, 2005). Omdat een websurvey geen representatieve steekproef garandeert, leidt een grote steekproef niet altijd tot meer accurate gegevens (Heerwegh, 2001). Toch wil dit niet per definitie zeggen dat websurveys onbetrouwbaar zijn. Koch & Emrey (2001) vergeleken de samenstelling van een steekproef van holebi's uit nationaal onderzoek¹⁰² met die van een steekproef op basis van een websurvey en stelden vast dat beide groepen respondenten erg op elkaar leken wat betreft demografische kenmerken (opleiding, inkomen, leeftijd, etniciteit en politieke voorkeur). De onderzoekers vergeleken

¹⁰¹ Dit is een vakje van één lijn hoog waarin men één uit vele antwoorden kan selecteren. De vele antwoorden 'rollen uit' zodra men het vakje aanklikt.

¹⁰² Het nationaal onderzoek betrof de 'Voter Research and Surveys Exit Poll' (Edelman, 1993): de onderzoekers beschikten over informatie betreffende de seksuele voorkeur van alle Amerikaanse kiezers. Gezien Amerikanen niet stemplichtig zijn, geldt ook hier een selectie-effect en zijn de gegevens dus niet representatief.

tevens demografische gegevens van holebi's die deelnamen en zij die niet deelnamen¹⁰³ aan een websurvey en ook hier waren er nauwelijks verschillen tussen beide groepen.

De voordelen van een websurvey (lage kostprijs, snelheid, anonimiteit) wegen volgens ons op tegen de nadelen (zelfselectie en technische moeilijkheden). In dit onderzoek staat de internetenquête of websurvey dan ook centraal. De technische aspecten en eerder vermelde nadelen van websurveys vragen echter extra aandacht met betrekking tot het ontwerp van de vragenlijst.

2.3.3.2 Aandachtspunten bij het opstellen van de Zzip websurvey

Er zijn drie criteria waaraan een websurvey moet voldoen en deze hebben in de eerste plaats te maken met gebruiksvriendelijkheid (Heerwegh, 2001):

1. Onderzoekers moeten de logica van het invullen van een vragenlijst weten te combineren met de logica van hoe een computer functioneert,
2. De websurvey moet éénvoudig (genoeg) zijn opdat alle potentiële respondenten hem kunnen invullen,
3. Er moet een combinatie mogelijk zijn van papieren enquêtes en websurvey die op elkaar zijn afgestemd.

Meer specifiek moeten onderzoekers verschillende principes volgen om een goede websurvey of vragenlijst te ontwikkelen (zie Heerwegh, 2001; Dillman, 2000; Converse & Presser, 1986). Ik bespreek hier hoe wij bij de constructie van onze websurvey deze principes (met betrekking tot introductie, de eerste vraag, lay-out, lijnlengte, instructies, gedwongen antwoorden, oriëntatie en antwoordmogelijkheden) hebben gevolgd.

Wanneer respondenten op de website terechtkomen, moeten ze onmiddellijk zien dat ze op een herkenbare plek terechtgekomen zijn. Onze openingspagina toonde de afbeelding van de opengeritste borstkas. Dit symbolisch beeld werd immers gebruikt om publiciteit te maken voor het

¹⁰³ Drie verschillende surveys werden op een holebiwebsite geplaatst. Daarnaast werd op een plaats waar veel holebi's zich verzamelen ('a gay and lesbian community center'), Pc's ter beschikking gesteld voor zij die er thuis geen hebben. Iedereen die op de holebisite wou inloggen (waar ook de surveys geplaatst werden), dienden eerst hun demografische gegevens op te geven. Vervolgens was er één survey die holebi's vrijwillig konden invullen, de volgende was semi-verplicht (deelname werd aanbevolen maar respondenten konden een optie aanvinken dat ze 'beloofden' om de vragenlijst later in te vullen. Ondertussen hadden ze nog steeds toegang tot de site) en de laatste survey was verplicht (zonder deelname kregen ze geen toegang meer tot de site).

Zzzip project en om potentiële respondenten naar de site te lokken. Op deze openingspagina dienden respondenten onderaan onmiddellijk de optie *'ik ben een man'* of *'ik ben een vrouw'* aan te klikken. Deze eerste 'vraag' is, zoals het hoort, voor een openingsvraag, eenvoudig en door de meeste respondenten¹⁰⁴ te beantwoorden. Op de volgende pagina krijgen respondenten een korte introductietekst te lezen die de respondenten belangrijke informatie biedt (wat is Zzzip, voor wie is de vragenlijst bedoeld, waarom en hoe wordt ze afgenomen?). Omdat het verzamelen van specifieke achtergrondinformatie van de respondenten (zoals inkomen en politieke voorkeur) negatieve reacties kan teweegbrengen en verder invulgedrag negatief kan beïnvloeden, gebeurde dit aan het einde van de vragenlijst.

In de introductietekst wordt belangrijke informatie gegeven over de tijdsduur van de vragenlijst (ongeveer 30 minuten¹⁰⁵), de anonieme verwerking van de gegevens en de prijzen die de respondenten kunnen winnen (cinematickets, reischeques, waardebons bij Fnac en holebipassen). Als intrinsieke stimulans werd het belang van de resultaten voor een holebigelijkekansenbeleid in Vlaanderen benadrukt. De eerste vraag die volgt na de introductietekst vroeg de respondenten naar hun seksuele contacten, seksuele fantasieën en intieme relaties (of ze deze voornamelijk met/over mannen of vrouwen hebben). Deze vraag is relevant met betrekking tot het globale onderzoeksthema en moet de interesse van de respondenten wekken.

Wat betreft de meer algemene lay-out werden de vragen links uitgelijnd omdat dit de beste resultaten geeft (wat betreft non-respons en benodigde invultijd). De websurvey is bijna identiek aan de papieren enquête. Bij de papieren enquête werden de vragen genummerd om respondenten meer oriëntatievermogen te geven. Dit was niet het geval bij de websurvey omdat respondenten daar geen antwoorden kon overslaan.

We hanteerden bewust een eenvoudig taalgebruik dat begrijpelijk is voor iedereen en trachtten het aantal woorden per vraag te beperken (om te vermijden dat respondenten over woorden heen lezen). De antwoorden werden in tabellen ingepast zodat respondenten met verschillende types van beeldschermen en verschillende resoluties allen de vragen op dezelfde wijze kregen aangeboden.

¹⁰⁴ Een beperking van dit onderzoek bestaat erin dat we niet tegemoetkomen aan alle gendervariatie in de samenleving. De term gendervariatie duidt op non-dichotome gendersystemen en –opvattingen. Het betreft het geheel van mogelijkheden om genderidentiteit vorm te geven, breder gedacht dan enkel de man of vrouw posities (Motmans & Denekens, 2006).

¹⁰⁵ Uit de evaluatie van de vragenlijsten blijkt dat de respondenten erg verschillen van mening wat betreft de benodigde tijd om de vragenlijst in te vullen. Sommigen gaven aan dat 30 minuten voldoende was en dat de vragenlijst niet te lang was, anderen gaven aan dat ze zeker een uur nodig hadden om de vragenlijst in te vullen en vonden de vragenlijst veel te lang.

Instructies die nodig waren bij meer complexe vragen werden beperkt en éénvoudig omschreven. De instructies werden aangeboden bij de desbetreffende vraag (en niet helemaal in het begin van de vragenlijst).

Heerwegh (2001) raadt af om respondenten te dwingen bepaalde vragen te beantwoorden wegens mogelijke 'unit non-respons'. Wij hebben toch van deze optie gebruik gemaakt maar dan wel (indien relevant) respondenten de mogelijkheid gegeven om 'niet van toepassing', 'andere' of 'ik weet het niet' in te vullen. We vreesden immers een erg hoge item non-respons gezien de lengte van de vragenlijst. In die zin gaven we de voorkeur aan een kleiner aantal volledig ingevulde vragenlijsten dan aan een hoog aantal onvolledig ingevulde vragenlijsten.

Om de respondent doorheen de vragenlijst voldoende oriëntatievermogen te geven, hebben we verschillende maatregelen genomen. Indien de respondent sommige vragen vergat in te vullen, werd deze daarvan op de hoogte gebracht door een 'pop-up' venster dat verscheen bij het aanklikken van 'next' (om naar de volgende pagina door te gaan). De respondent kon tevens 'terugbladeren' (met de 'terug knop' van de browser) in de vragenlijst om eventueel eerder gegeven antwoorden aan te passen. Om de respondent een idee te geven van hoe ver deze was gevorderd in de vragenlijst, voerden we onderaan het scherm een 'vorderingsindicator' in. Deze vorderingsindicator was een ritssluiting conform met het symbool van de Zzzip campagne. Bij het bereiken van het einde van de vragenlijst waren respondenten dus ook op het beeldscherm zichtbaar 'opengeritst'.

Ten slotte werd wat betreft het aanbieden van antwoordmogelijkheden vermeden om deze naast elkaar te plaatsen. Indien dit toch onvermijdelijk was, dan werden de antwoordmogelijkheden visueel gegroepeerd om verwarring te vermijden. Open vragen werden in de mate van het mogelijke vermeden.

Door rekening te houden met de verschillende criteria waaraan vragenlijsten - en websurveys in het bijzonder - dienen te beantwoorden, werd een gebruiksvriendelijke en visueel aantrekkelijke vragenlijst ontworpen. Voor het ontwerp en online plaatsen van de vragenlijst werd de hulp ingeroepen van het e-marketing bedrijf 'Wax Interactive' (www.wax.be). De vragenlijst kan nog steeds online ingevuld worden op <http://www.assimilate.be/zzip2>. De resultaten van dit invullen worden niet meer opgeslagen of verwerkt.

2.4 De volledige Zzzip vragenlijst

In dit deel sta ik stil bij de algemene inhoud en kenmerken van de vragenlijst, de prétest procedure, de globale respons en de keuze voor een dataset van de Studiedienst van de Vlaamse Regering om mijn eigen verzamelde onderzoeksgegevens mee te vergelijken.

2.4.1 Globale inhoud en kenmerken van de vragenlijst

De Zzzip vragenlijst is een uitgebreide, gestructureerde vragenlijst die verschillende levensdomeinen en thema's in kaart brengt. Zowel halebispecifieke als algemene onderwerpen komen aan bod. De Zzzip vragenlijst omvat volgende thema's: sociodemografische gegevens, beleving seksualiteit, seksuele identiteitsconstructen, gevoelens met betrekking tot seksuele voorkeur, maatschappelijke reactie ten aanzien van halebiseksualiteit en stigmabewustzijn, studeer- en werksituatie, gezondheid en levenskwaliteit, ervaring met huisarts en hulpverleners, sociale ondersteuning, sociaal netwerk, vrijwilligerswerk in en participatie aan het verenigingsleven. Door de hoeveelheid informatie die we wilden verzamelen, is de vragenlijst behoorlijk lang geworden. We kondigden in het begin van de vragenlijst aan dat het ongeveer 30 minuten zou duren om hem in te vullen. Uit de kwalitatieve evaluatiegegevens¹⁰⁶ bleek dat dit voor sommige respondenten voldoende was, maar dat anderen tot een uur nodig hadden. Daarom was het motiveren van de respondenten erg belangrijk. Intrinsieke en extrinsieke beloningen werden voorzien. We wezen op het belang van de enquête voor een beter gelijkheidsbeleid met betrekking tot halebis (de intrinsieke beloning). Daarnaast werden respondenten op voorhand ingelicht dat ze mogelijk een prijs konden winnen door de vragenlijst in te vullen. Bij het invullen van de vragenlijst werd het potentieel kunnen winnen van prijzen in de marge steeds zichtbaar gemaakt. Bovendien trachtten we de aandacht van de respondenten bij het invullen van de enquête op te wekken, door voldoende variatie te voorzien in het type van vragen die gesteld werden en door de aantrekkelijke lay-out.

¹⁰⁶ De kwalitatieve evaluatiegegevens werden verzameld door op het einde van de Zzzip vragenlijst een aantal open vragen te stellen: 1. 'Hoe heb je onze vragenlijst in handen gekregen?', 2. 'Wat vond je van de campagne (de affiche, de wijze van verspreiding, wijze van promotie,...?)' en 3. 'Wat vond je van de vragenlijst (de lengte, de duidelijkheid,...)?'.

2.4.2 Het prétesten van de vragenlijst

Het prétesten van de vragenlijst gebeurde in drie bewegingen: de vragenlijst werd voorgelegd aan een expertengroep (de stuurgroep van het Zzzip project), ingevuld door 6 collega's en 6 holebi's en ten slotte werden alle schalen via het internet geprétest.

Allereerst werd de Zzzip vragenlijst voorgelegd aan de leden van de stuurgroep¹⁰⁷ van het Zzzip project. Deze stuurgroep bevat beleidsactoren, academici met onderzoekservaring en actoren uit het holebimiddenveld.

Vervolgens werden zes collega's uitgenodigd om de vragenlijst kritisch te bekijken en (op papier) in te vullen¹⁰⁸. Tevens werden zes holebi's uitgenodigd om (in aanwezigheid van de onderzoeker) de vragenlijst (op papier) in te vullen. Bij deze holebi's zaten drie mannen en drie vrouwen, twee holebi's ouder dan 50 jaar, twee holebi's tussen 27 en 50 jaar en twee jonger dan 27 jaar, één laagopgeleide holebi (met enkel een diploma van secundair onderwijs) en één biseksueel zodoende een minimum aan diversiteit te garanderen. Deze fase van prétest leverde heel wat waardevolle informatie op met betrekking tot het begrijpen van concepten en gebruiksvriendelijkheid. Daarnaast kregen we feedback met betrekking tot schrijffouten, foute doorverwijzingen, lay-out.

Ten slotte werd de vragenlijst met enkel de gestandaardiseerde schalen van de vragenlijst online geplaatst op de website van WelJongNietHetero, een holebi-organisatie die zich richt op holebi's jonger dan 30 jaar. Op deze manier werden 192 vragenlijsten volledig ingevuld teruggezonden. 38% van deze steekproef bestond uit vrouwen, 62% waren mannen. De gemiddelde leeftijd was 23 jaar ($SD=7.93$). De jongste respondent was 15 jaar, de oudste 47 jaar. Alle schalen scoorden goed wat betreft interne consistentie met Cronbach's Alfa's tussen .75 en .92. De correlaties tussen de verschillende schaalscores gaven duidelijke en goed samenhangende verbanden weer, consistent met de onderzoeksliteratuur.

¹⁰⁷ Volgende stuurgroepleden waren aanwezig bij de evaluatie van de voorlopige vragenlijst: An Carton (Studiedienst van de Vlaamse Regering), Kristof Demasure (WelJongNietHetero), Fernand Vanoutryve (Holebifederatie), Agna Smisdom (Gelijke Kansen Vlaanderen), Frank Cockx (holebi-onderzoeker aan de KUL), Mark Sergeant (Sensoa).

¹⁰⁸ De collega's omschreven zichzelf allen als heteroseksueel. Doch werd hen gevraagd om de vragenlijst in te vullen en 'te doen alsof' ze wel holebiseksueel waren. Van hen verwachtten we in het bijzonder feedback met betrekking tot de samenstelling en gebruiksvriendelijkheid van de vragenlijst met aandacht voor de verschillende criteria waaraan de vragenlijst moet beantwoorden.

Aan de hand van deze prétesting werd een betrouwbare en gebruiksvriendelijke vragenlijst ontworpen die online geplaatst kon worden. Een voordeel van een webenquête is tevens dat onderzoekers aan de hand van feedback van respondenten snel kunnen ingrijpen en inconsistenties of (technische) fouten in de online vragenlijst kunnen bijsturen.

2.4.3 De globale respons

10558 personen begonnen de online enquête in te vullen. Na het eerste vragenblok (betreffende hun seksuele voorkeur) waren er nog 5091 personen die de vragenlijst verder invulden. Uiteindelijk werd de websurvey door 2741 respondenten volledig afgewerkt (26% van de aanvankelijke respondentengroep). Er werden ter aanvulling van de online vragenlijst 500 papieren vragenlijsten rondgestuurd naar ondervertegenwoordigde subgroepen, voornamelijk ouderen en vrouwen. Van de 500 papieren vragenlijsten kregen we er 180 goed ingevuld terug (36%).

Website statistieken

Een voordeel van online enquêteren is dat je aan de hand van een éénvoudig programma cijfergegevens kan verzamelen over de mate waarin je site (die op een bepaalde server staat en dus een eigen adres heeft) door anderen bezocht wordt. Het programma Webalizer Version 2.01¹⁰⁹ werd gebruikt om dergelijke gegevens te verzamelen.

Deze gegevens geven inzicht in de populariteit van de Zzip website, tonen een evolutie doorheen de tijd en zijn indicatief met betrekking tot het effect van bepaalde initiatieven die door het onderzoeks- en promoteam werden genomen (bezoek aan holebi-fuiven, oproepen in de pers...).

Onderstaande tabel en figuren geven aan in welke mate onze Zzip website bezocht werd op maandelijks basis (van september tot en met januari), en op dagelijkse basis met betrekking tot de maanden oktober tot en met december (de maanden waarin de Zzip website het meeste bezocht werd). Een schatting van het aantal bezoekers op de website vind je in de kolom waarboven 'site' aangeduid staat¹¹⁰.

¹⁰⁹ Zie <http://www.mrunix.net/webalizer>

¹¹⁰ Men kan strikt genomen enkel een schatting van het aantal bezoekers maken. Deze cijfergegevens zijn immers gebaseerd op het aantal unieke IP adressen/'hostnames' die contact zochten met de server. Verschillende gebruikers kunnen echter vanuit hetzelfde IP adres/'hostname' opereren en één en dezelfde gebruiker kan opereren vanuit verschillende IP

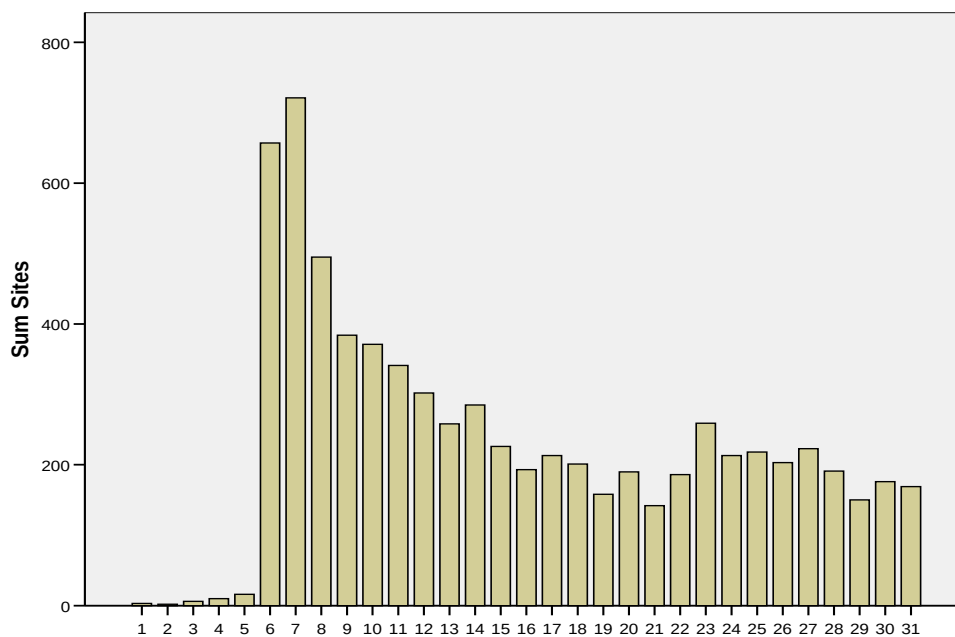
Deze statistieken geven duidelijk aan dat oktober de maand was met het hoogste aantal bezoekers (zie tabel 2) en dit in het bijzonder vanaf de 6^e oktober (toen de Zzip campagne officieel van start ging en een persconferentie plaatsvond) (zie figuur 4). Het aantal bezoekers neemt geleidelijk af naarmate de tijd vordert. Het nieuw zijn van de campagne en de uitgebreide aandacht die besteed werd aan het onderzoeksproject bij de lancering, zorgde er dus duidelijk voor dat potentiële respondenten naar de site gelokt werden. In de maand oktober was het promotieteam het meest actief en verschenen de meeste oproepen in de reguliere pers. Ook latere aandacht in de pers kan het aantal bezoekers de hoogte in jagen. In de maand november waren er al aanzienlijk minder bezoekers dan in de maand oktober. Echter, op 24/11/04 verscheen een korte oproep in Weekend Knack en dit lijkt duidelijk merkbaar aan de dagelijkse statistieken voor de maand november (hoewel de toename mogelijk aan andere factoren kan toegeschreven worden) (zie figuur 5).

Tabel 2: Aantal bezoekers per maand

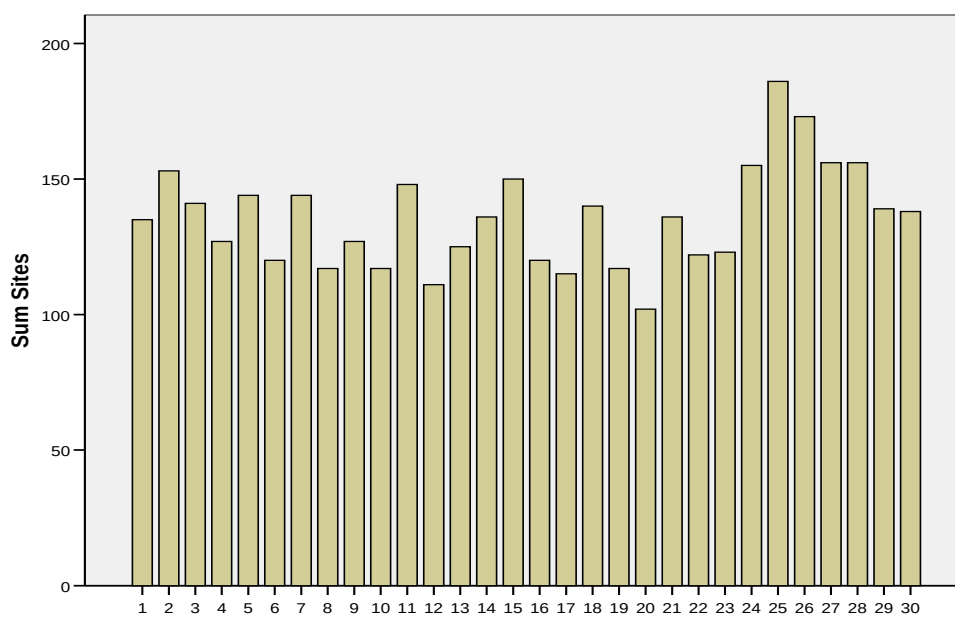
Maand	Sites
September 2004	21
Oktober 2004	5993
November 2004	3576
December 2004	2990
Januari 2005	116

adressen/'hostnames'.

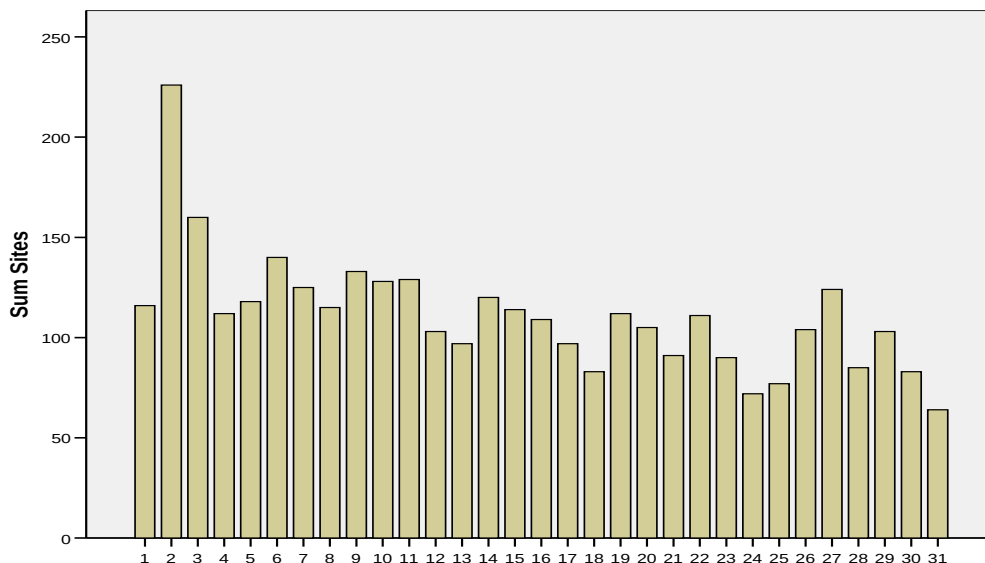
Figuur 4: Aantal bezoekers per dag (oktober)

Figuur 5: Aantal bezoekers per dag (november)

Figuur 6: Aantal bezoekers per dag (december)

2.4.4 Vergelijkingsbasis en interpretatie van de resultaten

De Zzip steekproef werd vergeleken met de gegevens van een onderzoek uitgevoerd¹¹¹ door de Studiedienst van de Vlaamse Regering¹¹² kortweg SVR (zie Agneessens, De Lange & Waeye, 2003). Dit onderzoek gebeurt jaarlijks in het kader van het survey-instrument 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen'. Met dit onderzoek wil de Vlaamse overheid nagaan met welke problemen de bevolking te maken krijgt, wat deze verwacht van de toekomst en hoe zij staat tegenover een aantal overheidsmaatregelen.

Jaarlijks organiseert de SVR een survey waarbij aan 1500 personen tussen 18 en 85 jaar in een face-to-face interview (dat ongeveer 75 minuten duurt) vragen worden voorgelegd. Naast een hele reeks achtergrondvariabelen komen jaarlijks een aantal vaste items aan bod. In overleg met de Vlaamse regering worden hieraan jaarlijks modules gekoppeld die betrekking hebben op beleidsthema's.

¹¹¹ De onderzoeksgegevens werden verzameld in het jaar 2001.

¹¹² De Studiedienst van de Vlaamse Regering heette ten tijde van het verspreiden van de vragenlijst nog de 'Administratie, Planning en Statistiek' kortweg SVR. Deze studiedienst heeft als kerndoelstelling het bevorderen en ondersteunen van het toekomstgericht en geïntegreerd handelen van de Vlaamse overheid. Voor meer informatie zie http://SVR.vlaanderen.be/wie_is_svr.htm.

Voor de SVR-survey wordt een toevallige tweetrapssteekproef gehanteerd waarbij personen tussen 18 en 85 jaar uit de vijf Vlaamse provincies¹¹³ proportioneel vertegenwoordigd moeten zijn in de steekproef. De steekproef zelf gebeurt door het Rijksregister. Aangezien de gerealiseerde steekproef voor 2001 niet representatief was naar opleiding en leeftijd besloten de SVR onderzoekers de data te wegen¹¹⁴. Om de data te wegen gebruikte de SVR onderzoekers de enquête naar de arbeidskrachten (EAK, gegevens voor het Vlaamse Gewest uit 2000) als populatiegegevens¹¹⁵.

Ik vergelijk de groep holebi's uit de Zzzip steekproef met de Vlamingen uit het SVR onderzoek. Hoewel de SVR steekproef een ongekend aantal holebi's bevat, zal dit slechts een klein deel van de totale steekproef zijn (naar schatting drie tot acht procent, zie Vincke & Stevens, 1999a). De vergelijking kan dus nog steeds zinvolle verschillen opleveren en mag gezien worden als een vergelijking tussen een groep holebi's en een groep Vlamingen (die representatief zijn voor een doorsnede van de Vlaamse bevolking).

De gegevens van het SVR onderzoek werden echter verzameld aan de hand van een aselechte steekproef terwijl de Zzzip gegevens verzameld werden aan de hand van een selecte steekproef. Dit betekent dat de gegevens strikt genomen niet vergelijkbaar zijn. Ik vergelijk immers 'doorsnee' Vlamingen met holebi's, waarvan ik niet weet of deze wel representatief zijn voor alle holebi's in België. Gezien strikt representatieve steekproeven in holebi-onderzoek onmogelijk zijn en omdat de gestelde vragen in de vragenlijst van het Zzzip onderzoek en het SVR onderzoek identiek zijn, denk ik dat het zinvol is om deze vergelijkingsoefening te maken.

2.5 Operationalisering met betrekking tot sociaal kapitaal en andere relevante variabelen met betrekking tot het te toetsen model

In dit deel richt ik mijn aandacht op de operationalisatie van het sociaal netwerk van individuen als drager van sociaal kapitaal en van andere relevante metingen met betrekking tot het te toetsen model

¹¹³ Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt een afzonderlijk steekproefplan uitgewerkt.

¹¹⁴ Wegen is een wiskundige methode om voor niet-representatief vertegenwoordigde groepen te corrigeren (op basis populatiegegevens).

¹¹⁵ De EAK maakt gebruik van een toevallige tweetrapssteekproef waarbij 48000 Belgische huishoudens geselecteerd en vervolgens bevraagd worden. Voor meer informatie: http://www.statbel.fgov.be/downloads/lfs_nl.rtf

(zie 1.4.2). De andere relevante metingen hebben betrekking tot het (niet) ervaren van sociale ondersteuning, de waargenomen houding van hetero's versus holebi's, geïnternaliseerde homonegativiteit, identiteitsrelevante variabelen en de mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur (coming out).

Het in kaart brengen van de sociale netwerken is het meest uitgebreide deel in de Zzip vragenlijst. Dit vroeg dan ook het meeste energie wat betreft het vinden van een evenwicht tussen voldoende informatie verzamelen en tegelijkertijd de vragenlijst niet te veel te belasten. Het werken met 'naamgeneratoren' (zie 2.5.1.1, 1.) levert veel informatie op maar is ook een erg intensieve en veeleisende bevraging van respondenten. Bovendien moest ik pragmatische keuzes maken om een overlap in de verschillende vragen met betrekking tot het sociaal netwerk te vermijden. In verschillende onderzoeken naar de sociale netwerken van personen (waar er gebruik wordt gemaakt van naamgeneratoren) schakelen de onderzoekers getrainde interviewers in om de enquêtes af te nemen (zie Straits, 2000; Fischer, 1982; Dykstra, 1995). Dit was in dit onderzoek niet mogelijk gezien het gebruik van een websurvey. Een ander aandachtspunt was dat ik de vergelijkbaarheid met de SVR gegevens diende te verzekeren. Daarom nam ik een aantal vraagstellingen letterlijk over uit de SVR enquête en was het niet meer mogelijk deze aan te passen aan eigen voorkeuren. Ik heb dan ook voorrang gegeven aan het vergelijkend perspectief terwijl dit de flexibiliteit in keuze van vraagstelling enigszins beperkte.

De andere leden van het onderzoeksteam wilden bovendien de gegevens van dit Zzip onderzoek vergelijken met de gegevens van Vincke & Stevens (1999a). Dit was een argument om bepaalde vraagstellingen uit het laatstgenoemde onderzoek letterlijk over te nemen. Ook het gegeven dat we personen uit een erg specifieke en verborgen populatie wilden bevragen (zie 2.2), maakte het ontwerp van de vragenbatterij weinig evident. Het mag dan ook duidelijk zijn dat het samenstellen van de vragenlijst een erg intense en doordachte evenwichtsoefening was. Een oplossing vinden voor deze verschillende moeilijkheden droeg echter tegelijkertijd bij tot het innovatieve en vernieuwende karakter van deze studie.

2.5.1 Het meten van sociaal kapitaal aan de hand van sociaal netwerkanalyse

In deze studie staat centraal in welke mate holebi's toegang hebben tot sociaal kapitaal via hun sociale netwerken. Deze overkoepelende onderzoeksvraag zal mijn operationalisatie bepalen. De literatuur wijst immers uit dat er voor holebi's minder hulpbronnen beschikbaar zijn wat betreft het vinden van sociale ondersteuning en identiteitsondersteuning in het bijzonder. Dit kan gevolgen

hebben voor de manier waarop ze met holebispecifieke stress omgaan. Andere aandachtspunten en onderzoeksvragen volgend uit onze literatuurstudie zullen tevens bepalen op welke wijze we de sociale netwerken van holebi's in kaart brengen.

Er is weinig geweten over de samenstelling van sociale netwerken van holebi's. Deze studie beoogt dan ook een exploratie van de sociale netwerken van holebi's. Naast een vergelijking met de sociale netwerken van de doorsnee Vlaming, wil ik ook binnen de groep holebi's verschillen in netwerksamenstelling nagaan. Mijn aandacht gaat naar de volgende deelnetwerken: gezin (ouders, broers, zussen en eventuele kinderen), partner, vertrouwenspersonen, vriend(inn)en, collega's of medestudenten en burens. Ik wil de 'family of choice' hypothese toetsen en dus moet er een mogelijkheid zijn om de verhouding familie versus de verhouding vriend(inn)en in het sociaal netwerk van holebi's te meten. Deze meting moet bovendien vergelijkbaar zijn met gegevens over de doorsnee Vlaming. Ten slotte wil ik nagaan in welke mate de sociale relaties van holebi's verband houden met of invloed uitoefenen op seksuele identiteitsconstructen, omgaan met holebispecifieke stress en specifieke gedragskeuzes. Aldus richt ik de aandacht op relaties die expressieve behoeften kunnen bevredigen. Dit zijn per definitie eerder sterke relaties dan zwakke relaties.

Samenvattend betekent dit dat de verzamelde onderzoeksgegevens mogelijkheden moeten bieden tot exploratie van de sociale netwerken van holebi's inclusief de relevante deelnetwerken (en hoe deze zich tot elkaar verhouden). Ze moeten een vergelijkend perspectief met de doorsnee Vlaming toelaten. Ten slotte moeten ze een antwoord geven op de vraag hoe netwerksamenstelling toegang geeft tot sociaal kapitaal en dit in relatie met de specifieke expressieve behoeften van holebi's. Het meten van (de toegang tot) sociaal kapitaal gaat echter gepaard met een aantal moeilijkheden.

Zowel het meten van de toegang tot sociaal kapitaal als het meten van het gebruik van sociaal kapitaal, gaat gepaard met verschillende problemen¹¹⁶ (zie Van der Gaag & Sijnders; 2004). Echter,

¹¹⁶ Het nadeel van zich toe te spitsen op de toegang tot sociaal kapitaal is dat personen eerst gebruik maken van persoonlijke hulpbronnen (bijvoorbeeld geld, intelligentie) en institutionele hulpbronnen (bijvoorbeeld rechtsbijstand, politiebescherming). Personen zullen bovendien netwerkliden hebben die hen dezelfde hulpbronnen aanbieden. Om deze twee redenen zal het meten van de toegang tot sociaal kapitaal niet altijd een goede indicator zijn voor specifieke positieve uitkomsten. Het zich toespitsten op het meten van het gebruik van sociaal kapitaal richt zich op de acties die personen ondernemen en de uitkomsten die dit genereert. Het proces dat men dan in kaart wil brengen is echter nog veel complexer dan zicht krijgen op de toegang tot sociaal kapitaal waarbij men het hoofdprobleem (zoals ik eerder aangaf) kan oplossen door een zorgvuldige selectie van vragen aan respondenten te stellen. Het gebruik maken van sociale hulpbronnen heeft immers ook te maken met psychologische (bijvoorbeeld personen verschillen in de mate waarin ze behoeften ervaren en gemakkelijk hulp zoeken), psychosociale (bijvoorbeeld de hoeveelheid wederzijds vertrouwen die in een bepaalde gemeenschap aanwezig is) en macrosociologische (bijvoorbeeld de hulpgoederen die door een overheid voorzien worden) factoren. Men heeft dus een

gezien de moeilijkheden tot interpretatie en operationalisatie van relevante concepten met betrekking tot het gebruik van sociaal kapitaal, verkies ik de op toegankelijkheid gerichte benadering (Van der Gaag & Snijders, 2004; Flap, Snijders, Völker & Van der Gaag, 1999-2003). Het meten van de toegang tot sociaal kapitaal betreft het meten van een potentieel dat zich heeft opgestapeld en waar het individu, indien nodig, beroep op kan doen. Op deze manier kan men een inventaris maken van hulpbronnen die in het sociaal netwerk vervat zitten en metingen uitvoeren met betrekking tot de netwerkleiden, hulpbronnen en de mate waarin de laatste al dan niet beschikbaar zijn. Het voordeel van deze benadering is dat ze relatief context onafhankelijk is¹¹⁷. Echter, slechts een klein deel van het potentieel aan sociaal kapitaal wordt gemobiliseerd omdat persoonlijke of institutionele hulpbronnen eerst gebruikt worden en omdat verschillende netwerkleiden toegang geven tot dezelfde hulpbronnen. Het is dan ook niet evident om vanuit deze benadering de potentiële resultaten van de toegang tot sociaal kapitaal te voorspellen. Toegang hebben tot sociaal kapitaal hoeft dus niet per definitie te leiden tot betere uitkomsten maar het verhoogt wel de kans ertoe.

2.5.1.1 Specifieke metingen van sociaal kapitaal

Er is een veelheid aan 'ad hoc' metingen die door onderzoekers in sociaal netwerkonderzoek gebruikt wordt, maar die niet noodzakelijk geschikt zijn om sociaal kapitaal te meten (Van der Gaag & Snijders, 2004). In dit onderzoek behoud ik enkel die metingen die hun betrouwbaarheid en validiteit al bewezen hebben in voorgaand onderzoek.

Er zijn drie verschillende categorieën op basis waarvan men de hoeveelheid sociaal kapitaal van personen kan berekenen (Van der Gaag & Snijders, 2003; Van der Gaag, 2005). Ten eerste zijn dat *specifieke elementen* of kenmerken van het sociaal netwerk waaraan bepaalde te verwachten winsten verbonden zijn. Ten tweede onderscheidt men de rol van relatiesterkte (met sterke relaties als potentieel zinvolle bronnen met betrekking tot expressieve acties), specifieke rolrelaties (want verschillende rolrelaties voorzien in verschillende hulpbronnen) en invloedrijke netwerkleiden (als potentieel zinvolle bronnen met betrekking tot instrumentele acties). Mijn aandacht gaat niet naar instrumentele acties en dus niet naar invloedrijke netwerkleiden. Ten slotte zijn de algemene

veelheid aan metingen nodig die niet altijd even gemakkelijk van elkaar te onderscheiden zijn (Van der Gaag & Snijders, 2003).

¹¹⁷ Deze benadering is bijvoorbeeld niet afhankelijk van individuele behoeften van personen, persoonlijke interactiestijlen of kenmerken van een samenleving. Dit is wel het geval wanneer je als onderzoeker je richt op het gebruik van sociaal kapitaal (van der Gaag & Snijders, 2003).

morfologische aspecten van het sociaal netwerk, zoals volume en diversiteit, een mogelijke indicator van sociaal kapitaal.

Ik onderscheid netwerkmetingen van de eerste orde (die berekend worden op basis van de originele variabelen), en van de tweede orde (die worden samengesteld op basis van verschillende variabelen, bijvoorbeeld netwerkdiversiteit) (Antonucci, 1985:99). Voor het verzamelen van de eerste orde gegevens gebruik ik naamgeneratoren. Deze naamgeneratoren zijn fundamenteel in het verzamelen van de gegevens over het sociaal netwerk en ik zal deze methode dan ook eerst toelichten. Naamgeneratoren bevatten twee afzonderlijke delen. Het eerste deel betreft de vraagstelling die de namen (van de netwerkliden) in kaart brengt. Het tweede deel bevat vraagstellingen die per naam of netwerklid extra informatie opleveren. Dit noem ik het naaminterpretatie gedeelte. Het is in dit deel dat onderzoekers gegevens over relatiersterkte, rolrelaties, evenals andere specifieke netwerkelementen, verzamelen. De tweede orde gegevens bereken ik op basis van de gegevens die ik via de naamgeneratoren verzamelde. In het kader van de tweede orde gegevens bespreek ik volume en diversiteit. Ten slotte belicht ik de sociaal netwerkmetingen die niet het gevolg zijn van het gebruik van naamgeneratoren.

1. Het verzamelen van eerste orde gegevens: het gebruik van naamgeneratoren

Waarom naamgeneratoren?

Een naamgenerator is een meetinstrument dat voor verschillende doeleinden wordt gebruikt met betrekking tot het meten van sociaal kapitaal (van der Gaag, 2005). Eerst brengt men alle netwerkliden in kaart en vervolgens wordt voor elk afzonderlijk netwerklid extra informatie verzameld (het naaminterpretatie gedeelte) (Flap en anderen, 1999-2003). Deze methode heeft als groot voordeel dat ze erg flexibel is. Dit vormt echter tegelijkertijd het belangrijkste nadeel (Van der Gaag, 2005): standaardisatie is problematisch en naamgeneratoren die in verschillende onderzoeken worden gebruikt, leiden zelden tot vergelijkbare gegevens. Bovendien inventariseren deze naamgeneratoren de hulpbronnen zonder onmiddellijk informatie te geven over de toegankelijkheid tot die hulpbronnen. Ten slotte is het ook een kostelijke methode: ze neemt veel plaats in beslag in een vragenlijst en vraagt veel energie van de respondent (van der Gaag, 2005). Het gebruik van naamgeneratoren is echter zinvol wanneer onderzoekers gedetailleerde info willen krijgen over relatiersterkte met het oog op reciprociteit en uitwisselingen, de netwerk grootte willen inschatten en zicht willen krijgen op de structuur van het sociaal netwerk (Van der Gaag, 2005; Van der Gaag & Snijders, 2003). Deze informatie kan je immers niet verkrijgen door gebruik te maken van de

positiegenerator¹¹⁸ en de hulpbrongenerator¹¹⁹, twee andere instrumenten die vaak gebruikt worden in het onderzoek naar sociaal kapitaal. Naamgeneratoren zijn geschikt om de inhoud van het sociaal netwerk in een specifieke populatie (in dit geval holebi's) in detail te onderzoeken (Flap en anderen, 1999-2003).

Gezien de exploratieve aard van het onderzoek en de behoefte aan metingen van netwerk grootte en relatierichtheid zijn naamgeneratoren te verkiezen boven de positiegenerator en hulpbrongenerator. Ik kies er dus voor om met naamgeneratoren te werken, wat mijn zoektocht naar een geschikte operationalisatie echter niet beëindigt. Er zijn immers verschillende types naamgeneratoren die elk een ander deel van het sociaal netwerk in kaart brengen (van Sonderen, 1991). Dit brengt me tot één van de meest fundamentele problemen in sociaal netwerkonderzoek: het afbakeningsprobleem (Van der Gaag, 2005).

Het afbakeningsprobleem

Welk deel van het sociaal netwerk moet gevat worden om mijn specifieke onderzoeksvragen te beantwoorden? In de literatuur worden traditioneel drie afbakeningsmethoden besproken die elk hun consequenties hebben wat betreft de resulterende netwerkmetingen. Ze vertrekken allen vanuit een specifieke definiëring van sociale relaties (zie Antonucci, 1985; Fischer, 1982; van Sonderen, 1991): ten eerste de affectieve of subjectieve benadering, ten tweede de rolrelatie, categorische of normatieve benadering en ten derde de uitwisselingsbenadering. De affectieve of subjectieve benadering is gebaseerd op een relatie als een oriëntatie of gevoel (liefde, haat, respect...) tussen twee actoren. Deze benadering laat een subjectieve invulling van respondenten toe en is van belang met betrekking tot het ervaren van sociale ondersteuning. Het nadeel is dat er weinig consistentie is in de antwoorden van verschillende respondenten.

De rolrelatie benadering ziet relaties als een specifieke, cultureel omschreven set van verwachtingen, verplichtingen en rechten tussen twee sociale posities. Het belangrijkste voordeel is dat het

¹¹⁸ Dit instrument meet de toegang die individuen hebben tot personen die in bepaalde beroepen werken. De beroepen worden gerangschikt naargelang de status die ze hebben in een bepaalde samenleving. De achterliggende idee is dat wanneer individuen toegang hebben tot personen die werken in een beroep met hoge status, dit hen voordelen oplevert omdat zij mogelijk dan ook toegang hebben tot de rijke hulpbronnen van de persoon die een hoge positie bekleedt (van der Gaag, 2005).

¹¹⁹ Dit instrument meet de toegang die individuen hebben tot een afgebakende lijst van hulpbronnen waarin de verschillende dimensies van sociaal kapitaal vervat zitten en waarin verschillende levensdomeinen aan bod komen. In concreto wordt gevraagd of de respondent iemand kent die over een bepaalde vaardigheid beschikt of de respondent kan helpen met een bepaald probleem of behoefte.

verzamenen van netwerkliden op basis van deze benadering meer volledig gebeurt. Tevens zal men meer netwerkliden vatten met wie de respondent zowel sterke als zwakkere relaties evenals positieve en negatieve interacties onderhoudt. Het nadeel is dat bepaalde ondersteunende relaties niet gerapporteerd zullen worden omdat ze niet binnen de vooraf opgestelde categorieën of relatietypes vallen.

Ten slotte is de uitwisselingsbenadering gebaseerd op relaties die gekenmerkt worden door een onderlinge afhankelijkheid tussen twee actoren waarbij hulpgoederen worden uitgewisseld. Vanuit deze benadering kan een diversiteit aan ondersteunende relaties verzameld worden. Ze is het meest specifiek en levert de meest generaliseerbare gegevens op. Ze zal ook de grootste sociale netwerken genereren. Het nadeel hier is dat het aantal belangrijke personen in het sociaal netwerk overschat wordt.

De exploratieve aard van dit onderzoek (met aandacht voor deelnetwerken) en het belang van expressieve behoeften (en dus sterke actieve relaties) doet me de keuze maken voor de affectieve benadering en de rolrelatiebenadering. Deze keuze noodzaakt het gebruik van twee types van naamgeneratoren: de affectieve naamgenerator en de rolrelatie naamgenerator.

De affectieve naamgenerator vraagt de respondent naar emotioneel belangrijke personen in zijn of haar leven. Deze naamgenerator brengt vooral het traditionele en stabiele netwerk van vriend(inn)en en andere intimi in kaart. De rolrelatie naamgenerator zal aan de hand van afgebakende rolrelaties zoals 'collega', 'vader' enzovoort het netwerk in kaart brengen. Deze methode is meer praktisch en betrouwbaar maar heeft het nadeel dat zwakkere relaties zelden goed kunnen omschreven worden door een bepaalde rolrelatie (van der Gaag, 2005; van Sonderen, 1991). Een laatste type naamgenerator, die ik in dit onderzoek niet zal gebruiken, is gebaseerd op verschillende uitwisselingsrelaties zoals die onder meer door Fischer (1982) gebruikt werd. In dat geval vraagt de onderzoeker aan de respondent met welke personen men verschillende types van steun uitwisselt en het meten van sociaal kapitaal is op deze manier systematisch in de vraagstelling geïntegreerd. Ook in geval van de affectieve en rolrelatie benadering bevraagt men de toegang tot sociaal kapitaal maar dan eerder in termen van emotionele steun of gezelschap en op impliciete wijze (van der Gaag, 2005). Wanneer men aan de hand van naamgeneratoren ook zwakkere relaties wil bevragen, dan is de uitwisselingsbenadering de beste optie (van der Gaag, 2005). In deze studie zijn zwakke relaties echter van ondergeschikt belang.

De bevrediging van expressieve behoeften (identiteitsondersteuning vinden, het ervaren van sociale ondersteuning en kunnen omgaan met stress) als het resultaat van netwerksamenstelling maakt dat

mijn aandacht vooral naar sterke relaties gaat. De affectieve methode geeft me de mogelijkheid om informatie over de 'meest belangrijke' personen te verzamelen (waarvan ik verwacht dat die een essentiële rol zullen spelen met betrekking tot de expressieve behoeften van respondenten). De rolrelatie methode stelt me dan weer in staat om zicht te krijgen op de verschillende deelnetwerken zoals het gezin, de partner, collega's of medestudenten en burens. De uitwisselingsbenadering geeft geen garantie dat ik over al deze deelnetwerken informatie zal krijgen. De combinatie van verschillende naamgeneratoren op basis van de affectieve methode en de rolrelatie methode, laat toe om op een efficiënte manier en met een (relatief) beperkt aantal vragen een zo groot mogelijk deel van het actieve netwerk te identificeren (van Sonderen, 1991). Deze efficiëntie weegt als criterium zwaar door gezien ik in dit voornamelijk online survey onderzoek (waar er weinig controle is over het invulgedrag van de respondenten) moet bewaken dat het invullen van de vragenlijst voldoende aangenaam blijft en niet te belastend wordt. Bovendien levert de combinatie van de affectieve benadering en de rolrelatie benadering de beste garanties om zicht te krijgen op de voor mij relevante delen van het sociaal netwerk.

De naamgeneratoren

In totaal gebruik ik zes naamgeneratoren en voor drie individuele personen (moeder, vader en de partner) verzamel ik dezelfde naaminterpretatie gegevens¹²⁰. Voor een aantal andere deelnetwerken (zoals het vriendschapsnetwerk) gebruik ik geen naamgeneratoren gezien dit een oncontroleerbare overlap van personen over de verschillende naamgeneratoren heen zou opleveren. Bovendien zou het voor de respondenten erg frustrerend zijn om twee maal dezelfde (uitgebreide) informatie te moeten geven over één en dezelfde persoon.

Ik onderscheid één affectieve naamgenerator en vijf rolrelatienaamgeneratoren. Drie maal werden naaminterpretatie gegevens verzameld van individuele personen (moeder, vader en partner).

De affectieve naamgenerator (met betrekking tot vertrouwenspersonen)

Omwille van praktische overwegingen (het niet demotiveren van respondenten, het beperken van de lengte van de vragenlijst en de benodigde invultijd) gebruiken onderzoekers vaak slechts één naamgenerator (Marin, 2004). In dat geval verkiest men meestal een affectieve naamgenerator gericht op het verzamelen van informatie over de meest belangrijke personen in het sociaal netwerk van het individu. Deze stelt dan meestal de vraag '*met wie bespreek je belangrijke (persoonlijke) zaken?*' (zie Marsden, 1987; Agneessens, de Lange & Waeghe, 2003, Straits, 2000). Het concept

¹²⁰ Voor alle namen of netwerkleden die door de naamgeneratoren gegenereerd worden, stel ik extra vragen (bijvoorbeeld naar het geslacht van het desbetreffende netwerklid). Dit noem ik de naaminterpretatie gegevens.

‘vertrouwenspersoon’ (een persoon met wie je belangrijke persoonlijke zaken bespreekt) is beter dan het concept ‘vriendschap’ of ‘belangrijke persoon’ gezien het ontsnapt aan de eerder vage en ambigue invullingen die door respondenten kunnen gegeven worden aan de laatstgenoemde concepten (Marsden, 1987; Straits, 2002; Agneessens, de Lange & Waeye, 2003). Het is tevens belangrijk aan te geven dat het om belangrijke *persoonlijke* zaken gaat, dit om te vermijden dat respondenten bijvoorbeeld ook formele werkrelaties aangeven bij deze naamgenerator (Straits, 2000). Hoe dan ook stelde Straits (2000) vast dat het wijzigen van woorden in de vraagstelling¹²¹ van de naamgenerator weinig of geen invloed had op de verkregen netwerksamenstelling. De affectieve naamgenerator die ik aldus gebruik, vangt aan met een omschrijving van het concept ‘vertrouwenspersoon’. Op deze manier vermijd ik dat respondenten aan het concept ‘vertrouwenspersoon’ een eigen subjectieve invulling zouden geven. Bovendien tracht ik met de volgende omschrijving nog meer de aandacht van respondenten te vestigen op potentiële expressieve behoeften:

“Vertrouwenspersonen zijn personen met wie je belangrijke persoonlijke zaken kan bespreken, bijvoorbeeld als je ruzie hebt met iemand die je nauw aan het hart ligt, of als je problemen hebt op het werk, in de liefde of iets gelijkaardigs”.

Ik vervolgde met ‘*heb je vertrouwenspersonen?*’. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk.

Vervolgens vroeg ik ‘*hoeveel vertrouwenspersonen heb je?*’. Hier kon men op een zevenpuntschaal aangeven of men één, twee, drie, vier, vijf, zes tot tien, of meer dan tien vertrouwenspersonen heeft.

Ten slotte vroeg ik ‘*wie zijn je belangrijkste vertrouwenspersonen? Geef de eerste twee letters van hun voornaam en rangschik ze van meest belangrijk (1) naar minst belangrijk (5)*’. Over deze maximum vijf belangrijkste vertrouwenspersonen kon men dan de naaminterpretatie gegevens¹²² in dit deel invullen. Ik merk op dat naaminterpretatie gegevens steeds bevraagd worden met betrekking tot de vijf belangrijkste vertrouwenspersonen (Marsden, 1987; Straits, 2002; Agneessens, de Lange & Waeye, 2003). Uit Vlaams onderzoek blijkt dat de doorsnee Vlaming gemiddeld over vier vertrouwenspersonen beschikt (Agneessens, de Lange & Waeye, 2003). Bovendien ben ik vooral

¹²¹ Men verving de vraag ‘*Looking back over the last 6 months – who are the people with whom you discussed matters important to you?*’ door ‘*Looking back over the last 6 months, who are the people especially significant in your life?*’. Bovendien combineerde men deze twee vragen, de ene keer wel, de andere keer niet, met een stimulerende zin om ook personen te noemen met wie respondenten negatieve interacties hadden gehad: ‘*These may include people that sometimes make you angry or upset*’. Er werden nauwelijks verschillen vastgesteld wat betreft bekomen netwerksamenstelling, gebruik makend van deze vier verschillende vraagstellingen.

¹²² Deze ‘naaminterpretatie gegevens’ worden verder in dit deel besproken.

geïnteresseerd in de belangrijkste vertrouwenspersonen en zou het toestaan van een hoger aantal vertrouwenspersonen de vragenlijst onnodig langer maken.

Deze naamgenerator werd tevens gebruikt in het SVR onderzoek (Agneessens, de Lange & Waeye, 2003). De onderzoekers gebruikten identiek dezelfde naamgenerator bij een aselechte steekproef bij de Vlaamse bevolking. Ik zal dan ook mijn gegevens met die van Agneessens, de Lange & Waeye (2003) vergelijken. Deze naamgenerator is vanuit dit vergelijkend perspectief, maar tevens met betrekking tot de te onderzoeken expressieve behoeften, de meest fundamentele binnen dit onderzoek. De volgende rolrelatiernaamgeneratoren werden voornamelijk toegevoegd om met zekerheid informatie te kunnen verzamelen over de andere relevante deelnetwerken (gezin, burens en collega's en/of medestudenten) met inbegrip van mogelijk zwakkere en/of niet ondersteunende relaties. Straits (2000:125) wijst op de invloed die de eerste naamgenerator kan hebben op volgende naamgeneratoren. Deze kan het antwoordgedrag van de respondent beïnvloeden (door bepaalde cognitieve schema's te activeren), de respondent demotiveren en stimuleren om nieuwe informatie (lees: andere netwerkleden) op te geven terwijl dit niet de bedoeling is. Daarom heb ik er ook voor geopteerd om de affectieve (en voor mijn doeleinden de meest fundamentele) naamgenerator eerst in de vragenlijst op te nemen.

Rolrelatiernaamgeneratoren

Aan de hand van rolrelatiernaamgeneratoren zal ik een aantal andere belangrijke deelnetwerken in kaart brengen. Een eerste niet onbelangrijk deelnetwerk is de nabije familie of het gezin. Volgens van der Poel (1993) bestaat iets meer dan de helft van het ondersteunend netwerk uit nabije familie (partner, de ouders, de kinderen en broers of zussen) terwijl de ruimere familie zoals grootouders, kleinkinderen, tantes en ooms amper deel uitmaken van het ondersteunend netwerk (slechts 2%). Ik zal dit ruimere familienetwerk dan ook niet aan de hand van rolrelatiernaamgeneratoren in kaart brengen. Indien verre familieleden een belangrijke rol spelen in het leven van de respondent dan zullen die immers genoemd worden bij de affectieve naamgenerator. Holebi's hebben minder vaak kinderen in vergelijking met hetero's maar deze kunnen desalniettemin een belangrijke rol in hun leven spelen (zie 1.2.2.2). Ik zal de respondenten dan ook hieromtrent bevragen.

Volgens van der Poel (1993) bestaat 13% van het ondersteunend sociaal netwerk uit collega's, kennissen en leden van organisaties (van der Poel, 1993). Werkrelaties reiken zelden tot buiten de werkomgeving (Wellman & Wortley, 1990; Nardi, 1999), maar zijn uitermate geschikt om dagelijkse steun te geven (Wellman & Frank, 2001). Daarom vraag ik de respondenten tevens naar de (maximum) drie collega's of medestudenten waar ze het meeste mee te maken hebben. Hoewel de buurtomgeving minder belangrijk is geworden zijn burens toch nog steeds de meest evidente bron van

dienstverlening (Wellman & Wortley, 1990). Daarom vroeg ik onze respondenten tevens naar de (maximum) twee buren waar ze het meeste mee te maken hebben.

De rolrelatiennaamgenerator met betrekking tot broers en zussen

Een eerste rolrelatiennaamgenerator vroeg de respondenten '*Heb je broers?*'. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Men kon tot een maximum van 5 broers opgeven waarvan vervolgens naaminterpretatie gegevens verzameld werden.

Een eerste rolrelatiennaamgenerator vroeg de respondenten '*Heb je zussen?*'. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Men kon tot een maximum van 5 zussen opgeven waarvan vervolgens naaminterpretatie gegevens verzameld werden¹²³.

De rolrelatiennaamgenerator met betrekking tot de kinderen

Een derde rolrelatiennaamgenerator vroeg naar de kinderen van de respondent. Men kon tot een maximum van vijf kinderen opgeven waarvan vervolgens naaminterpretatie gegevens verzameld werden¹²⁴.

De rolrelatiennaamgenerator met betrekking tot buren

We vroegen de respondenten '*heb je buren?*'. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Buren werden omschreven in de brede zin van het woord als '*alle mensen die in je omgeving wonen*'. Vervolgens verzamelde ik naaminterpretatie data voor '*de twee personen uit je woonomgeving (buren) met wie je het meeste te maken hebt*'. Ik gebruik hier de omschrijving "het meeste te maken" omdat ik me richt naar expressieve behoeften en ik dus informatie wil over personen met wie men regelmatig contact heeft zonder te willen uitsluiten dat respondenten personen noemen met wie ze een minder sterke band hebben. De keuze om een maximum van twee personen op te geven is arbitrair en intuïtief. De respondenten de mogelijkheid geven om tot maximum vijf personen aan te geven (zoals bij de voorgaande naamgeneratoren) leek me risicovol in het kader van mogelijke demotivatatie van de respondenten. Gezien bij de affectieve naamgenerator de vertrouwenspersonen al werden opgesomd, is de kans bovendien klein dat respondenten bij deze latere naamgeneratoren nog substantieel belangrijke personen zouden noemen. Het buurtnetwerk is geen levensnoodzakelijke bron van sociale ondersteuning terwijl de relaties met collega's mogelijk op dat

¹²³ In 1970 bestond 19% van de Vlaamse huishoudens nog uit 5 of meer personen. In 1998 is dit aandeel van grote gezinnen gedaald tot slechts 7% (Bergmans en anderen, 1999). Vanuit deze gegevens lijkt het me meer dan billijk om onze respondenten tot maximum 5 broers en/of 5 zussen te laten opgeven.

¹²⁴ De gegevens in voetnoot 123 haal ik hier tevens aan als argument om maximum 5 kinderen door de respondenten te laten opgeven.

vlak meer mogelijkheden bieden, al was het maar omwille van de hoge contactfrequentie met de collega's (zie 1.2.2.2, 4. en 5.). Net als in het onderzoek van Flap en anderen (1999-2003) laat ik toe om hoogstens twee burens door de respondenten te laten opgeven.

De rolrelatiennaamgenerator met betrekking tot collega's en/of medestudenten

Ik vroeg de respondenten '*heb je collega's (in een werkomgeving; werkgever inbegrepen) of medestudenten (in een onderwijsomgeving)?*'. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Vervolgens verzamelde ik naaminterpretatie data voor '*de drie collega's (baas is hier eventueel inbegrepen) of medestudenten met wie je het meeste te maken hebt*'. Ik gebruik hier de omschrijving "het meeste te maken" om dezelfde reden als bij vorige naamgenerator. Ik laat toe drie personen op te geven omdat ik de studie- en werkomgeving belangrijker inschat dan de buurtomgeving. Ik baseer me tevens op de naamgeneratoren zoals ze gebruikt werden in het onderzoek van Flap en anderen (1999-2003).

Individuele rolrelatiennaamgeneratoren

Ten slotte bevroeg ik drie potentiële netwerkleden aan de hand van individuele vragen. Zo vroeg ik de respondenten '*leeft je moeder nog?*'. Ook hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Bij een positief antwoord werd voorts naaminterpretatie data verzameld. Tevens vroeg ik de respondenten '*leeft je vader nog?*'. Hier was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Bij een positief antwoord werd voorts naaminterpretatie data verzameld. Ook kenmerken van een potentiële vaste partner werden in kaart gebracht. Ik vroeg de respondenten '*Heb je nu een vaste partner*'. Weer was enkel een ja – nee antwoord mogelijk. Bij een positief antwoord werd voorts naaminterpretatie data verzameld. Naast de naaminterpretatie gegevens die bij alle netwerkleden bevroegd werden (zie verder), stelde ik hier ook de vraag naar de duur van de relatie ('*Hoelang hebben jullie een vaste relatie?*').

Uiteindelijk kan ik op deze manier het sociaal netwerk van onze respondenten in kaart brengen dat bestaat uit ten hoogste 28 individuele netwerkleden (bestaande uit vertrouwenspersonen, partner, ouders, broers en zussen, kinderen, burens en collega's of medestudenten). Voor elk van deze maximum 28 netwerkleden vroeg ik naar extra informatie: de naaminterpretatie gegevens.

Naaminterpretatie gegevens

Een tweede noodzakelijke stap met betrekking tot het gebruik van naamgeneratoren is het beslissen welke informatie je per 'naam' of netwerklid wil verkrijgen. Er zijn weinig of geen richtlijnen om deze beslissing te maken en meestal wordt de keuze gemaakt op basis van de specifieke onderzoeksvragen met betrekking tot het in kaart brengen van specifieke delen van het sociaal netwerk (Flap en anderen, 1999-2003). Elk extra stuk informatie dat bevroegd wordt per netwerklid,

vergroot de vragenlijst (opgemaakt uit verschillende naamgeneratoren) aanzienlijk. Spaarzaamheid en zorgvuldige selectie is dus geboden. Ik onderscheid verschillende variabelen die ik per netwerklid wil bevragen: algemene demografische variabelen (geslacht en leeftijd), variabelen die relatiesterkte, de rolrelatie en seksuele voorkeur meten.

Geslacht

Het geslacht van de netwerkliden kan een indicator zijn van de beschikbare sociale ondersteuning. Vrouwen worden immers gezien als de ultieme leveranciers van emotionele steun (zie 1.2.2.1). Daarom wil ik het geslacht van de respondenten hun netwerkliden kennen. Respondenten konden in een gesloten vraag aanduiden of een specifiek netwerklid man of vrouw is.

Leeftijd

De leeftijd van individuen beïnvloedt de leeftijd van hun netwerkliden (Ajrouch, Blandon & Antonucci, 2005). Ik stel me de vraag of er verschillen zijn in de leeftijd van vertrouwenspersonen van holebi's in vergelijking met die van de doorsnee Vlaming. Dit kan immers mogelijk consequenties hebben voor de mate waarin respondenten toegang hebben tot sociale ondersteuning. Respondenten konden in een open vraag aanduiden hoe oud een specifiek netwerklid is.

Relatiesterkte

Sterke relaties zijn van belang met betrekking tot expressieve behoeften. Bovendien is er een verband tussen sterke relaties en netwerkhomogeniteit (zie 1.3.3.3). Relatiesterkte is een indicator voor de bereidheid van netwerkliden om hun hulpbronnen ter beschikking te stellen (Van der Gaag & Snijders, 2004). Dit maakt dat relatiesterkte met de netwerkliden een belangrijke variabele is in dit onderzoek. Relatiesterkte kan echter op verschillende wijzen gemeten worden, al naargelang ze gedefinieerd wordt.

Tijdsduur, emotionele intensiteit ('closeness'), intimiteit (wederzijds vertrouwen) en reciprociteit¹²⁵ van de relatie worden gezien als essentiële elementen van relatiesterkte (Granovetter, 1973; Marsden & Campbell, 1984). Een meting naar 'closeness' of emotionele intensiteit is de meest valide indicator voor relatiesterkte. Intimiteit is echter weinig gerelateerd aan kenmerken die de sterkte van relaties beïnvloeden. Metingen van tijdsduur (relatieduur en contactfrequentie) gaan tevens minder goed samen met relatiesterkte dan emotionele intensiteit. Zo zal relatieduur de relatiesterkte met verwanten overschatten terwijl contactfrequentie de relatiesterkte met burens en collega's of

¹²⁵ Marsden & Campbell (1984) beschikten niet over metingen naar reciprociteit gezien praktische beperkingen met betrekking tot de vragenlijst.

medestudenten zal overschatten (Marsden & Campbell, 1984). Relatieduur en contactfrequentie is dus slechts een goede indicator voor relatiesterkte wanneer de onderzoeker controleert voor de invloed die het relatietype uitoefent op de metingen van tijdsduur.

In deze studie weerhoud ik een meting voor 'closeness' of emotionele intensiteit zoals Marsden & Campbell (1984) aanbevelen, evenals een meting voor tijdsduur. Metingen van tijdsduur (relatieduur en contactfrequentie) geven aan in welke mate er zich ondersteunende uitwisselingen zullen voordoen (van Sonderen, 1991). Een hoge contactfrequentie met een ondersteunende relatie, kan iemand het gevoel geven ondersteund te worden zonder dat er per definitie sprake is van voldoende sociale ondersteuning (van Sonderen, 1991). Ik behoud tevens de metingen voor tijdsduur omdat ik informatie heb over het soort relatie (zijnde rolrelatie). Dit stelt me in staat om na te gaan of een hoge score op relatieduur te maken heeft met de mate van intimiteit of met het type relatie. Het meten van contactfrequentie geeft me bovendien de mogelijkheid om het sociaal netwerk af te bakenen op basis van de personen met wie respondenten al dan niet regelmatig contact hebben (van Tilburg, 1995; Dykstra, 1995). Ik beschrijf verder 'verbondenheid', 'contactfrequentie' en 'relatieduur' als metingen van relatiesterkte.

Verbondenheid

'Closeness' of emotionele intensiteit vertaalde ik naar verbondenheid. Ik vroeg de respondenten '*Hoe verbonden voel je je met deze persoon?*'. Verbondenheid werd gemeten op een vijfpuntschaal gaande van één (niet verbonden) tot vijf (verbonden).

Contactfrequentie

Tijdsduur vertaalde ik in eerste instantie naar contactfrequentie. Ik vroeg de respondenten '*Hoe dikwijls heb je contact met deze persoon?*'. 'Contact hebben' omschreef ik in de brede zin van het woord als '*het elkaar op vrijwillige basis zien, horen of schrijven*'. Ik merk op dat ik in deze meting tevens de dimensie 'vrijwilligheid' integreerde als criterium voor sterke relaties. Op basis van deze meting kan het gemiddelde aantal netwerkleden berekend worden dat de respondent minstens meermaals per week ziet. Deze meting is immers een indicator voor de toegang tot sociale ondersteuning (van Sonderen, 1991).

Contactfrequentie werd gemeten op een zespuntschaal: 1 (Elke dag), 2 (Meermaals per week), 3 (Meermaals per maand), 4 (Ongeveer éénmaal per maand), 5 (Meermaals per jaar), 6 (Eén maal per jaar of minder).

Relatieduur

Tijdsduur vertaalde ik in tweede instantie naar relatieduur. Ik vroeg de respondenten '*Hoeveel jaar ken je deze persoon?*'. Dit kon aan de hand van een open vraag ingevuld worden.

Rolrelatie

Het bevragen van de rolrelatie is enkel relevant bij de affectieve naamgenerator. Bij de rolrelatiernaamgeneratoren weet ik logischerwijze welke rolrelatie respondenten met de netwerkleiden onderhouden. Bij de affectieve naamgenerator krijgen de respondenten de mogelijkheid om volgende rolrelaties aan te duiden: partner, moeder of vader, broer of zus, zoon of dochter, andere familie, collega, lid van een organisatie, buur, vriend(in), raadgever en ten slotte 'andere'. Respondenten kunnen meerdere rolrelaties per netwerk lid aanduiden.

Seksuele voorkeur

Het bevragen van seksuele voorkeur is enkel relevant bij de affectieve naamgenerator gezien ik het niet relevant acht om de seksuele voorkeur te bevragen van familieleden, collega's of medestudenten en burens. In het kader van de 'family of choice' hypothese en het belang van een ondersteunend holebinetwerk, is het wel relevant om na te gaan wat de seksuele voorkeur is van de vertrouwenspersonen van holebi's. De respondent kon bij de bevraging aanduiden of een bepaalde vertrouwenspersoon holebi of hetero is óf aangeven dat hij of zij het niet weet.

2. Metingen van tweede orde: volume en diversiteit

Volume

Een groter netwerkvolume zorgt ervoor dat personen hun persoonlijke streefdoelen gemakkelijker kunnen bereiken omdat ze dan over een veelheid aan hulpbronnen kunnen beschikken. Omdat iemands behoeften niet altijd dezelfde zijn, is het gunstig om over veel hulpbronnen te beschikken zodat die op het juiste moment kunnen aangesproken worden. Aangezien het volume aan sociale hulpbronnen meestal groter is dan het volume persoonlijke hulpbronnen, zijn de sociale hulpbronnen erg geschikt om het welzijn van het individu te garanderen. Netwerkgrootte (het totale aantal relaties in een persoonlijk netwerk) en de netwerkinventaris (de hoeveelheid sociale hulpbronnen die in de sociale relaties ingebed zijn) zijn twee dimensies van de notie volume (van der Gaag, 2005). Omdat ik in deze studie enkel geïnteresseerd ben in sociale ondersteuning en identiteitsondersteuning in het bijzonder, maak ik geen gebruik van de netwerkinventaris. De netwerkinventaris is enkel nuttig wanneer men een overkoepelende maat van sociaal kapitaal wil berekenen (van der Gaag, 2005) wat hier niet het geval is.

Zoals ik al aangaf bij het bespreken van het afbakeningsprobleem, is de netwerk grootte afhankelijk van de methode die gebruikt wordt om het netwerk in kaart te brengen. Hoe meer zwakke relaties de methode van bevraging genereert, hoe groter het netwerk¹²⁶. De netwerk grootte kan in die zin variëren van enkele duizenden (personen die men kent) tot twee à drie hechte en ondersteunende vertrouwensrelaties (van der Gaag, 2005). In deze studie onderscheid ik een meting van netwerk grootte op basis van de naamgeneratoren (maximum 28 personen) en een meting wat betreft de grootte van het vriendschapsnetwerk (zie verder 'metingen met betrekking tot het vriendschapsnetwerk').

Er is niet altijd een lineair verband tussen netwerk grootte en het gemakkelijker bereiken van zijn of haar streefdoelen omdat de kenmerken van netwerkliden een rol spelen. Bovendien kunnen verschillende netwerkliden over dezelfde hulpbronnen beschikken waardoor de netwerk grootte niet zonder meer de hoeveelheid beschikbare hulpbronnen weerspiegelt (van der Gaag, 2005). Grote netwerken laten bovendien niet altijd een efficiënte mobilisatie van hulpbronnen toe. De kans dat er minstens één netwerklid beschikbaar is voor (specifieke) ondersteuning is groter bij een meer omvangrijk netwerk maar anderzijds kan een groter netwerk de beschikbare tijd per netwerklid (de contactfrequentie) beperken (van Sonderen, 1991). Toch gaat netwerk grootte, gemeten aan de hand van de affectieve naamgenerator en rolrelatiernaamgeneratoren, samen met het ervaren van sociale ondersteuning en met ondersteunende interacties (van Sonderen, 1991).

Diversiteit

Toegang hebben tot een diversiteit aan sociale relaties vergroot de kans dat individuen toegang krijgen tot sociaal kapitaal (Erickson, 2003). Het concept diversiteit is een meer specifieke invulling van het concept volume in de zin dat een divers sociaal netwerk een groter volume aan sociaal kapitaal bevat (Van der Gaag, 2005). Immers, veel relaties hebben, betekent niet per definitie toegang hebben tot veel hulpbronnen. Diversiteit betekent vanuit dit perspectief dat men verschillende relaties (met verschillende kenmerken) onderhoudt en dat deze relaties verschillende hulpbronnen bevatten.

Netwerkdiversiteit kan je meten aan de hand van netwerksamenstelling (Van der Gaag, 2005). Zo kan je maten van netwerkbereik of 'range' berekenen op basis van de heterogeniteit van de kenmerken van de netwerkliden (bijvoorbeeld geslacht, leeftijd) of op basis van de kenmerken van de relaties met netwerkliden (relatiesterkte, percentage familierelaties). De berekening van deze

¹²⁶ Individen beschikken immers over een beperkt aantal personen met wie ze een hechte intieme relatie hebben terwijl ze over een groot aantal personen beschikken met wie ze een zwakke relatie hebben.

diversiteitmetingen kan gebeuren op basis van netwerkproporties (bijvoorbeeld de verhouding man versus vrouw), de standaardafwijking (bijvoorbeeld van leeftijd), of de werkelijke 'range' (het verschil tussen de minimum- en maximumwaarde met betrekking tot een bepaalde variabele). Voor variabelen van nominaal meetniveau wordt de 'Index for Qualitative Variation' (IQV) gebruikt (Agresti & Agresti, 1978). Er zijn echter beperkingen aan deze diversiteitmetingen (van der Gaag, 2005): ten eerste verwijzen deze maten vaak slechts indirect naar de in relaties ingebedde hulpbronnen, ten tweede kunnen specifieke groepen in het sociaal netwerk die sterk van elkaar verschillen toch dezelfde diversiteitmetingen opleveren en ten derde is er geen theoretische duidelijkheid over welke diversiteitmetingen al dan niet belangrijk zijn wat betreft het bereiken van doelen. Diversiteitmetingen zijn echter nog steeds een verbetering in vergelijking met de éénvoudige schatting van netwerk grootte gezien ze een controle bevatten voor de overlap in hulpbronnen waarover verschillende netwerkliden beschikken (zie 'The law of diminished returns'¹²⁷).

Diversiteit kan ook op structureel niveau gemeten worden in het bijzonder aan de hand van netwerkdichtheid of 'density'¹²⁸. Dichte netwerken worden immers gekenmerkt door een lage diversiteit. Idealiter heeft men echter complete of sociometrische netwerkgegevens nodig om betrouwbare maten van dichtheid te berekenen. Bij egocentrische netwerkgegevens kan relatiersterkte als ad hoc maat gebruikt worden (immers een hogere gemiddelde relatiersterkte gaat samen met meer relaties tussen de netwerkliden en dus een hogere dichtheid) maar in dat geval kan je geen onderscheid maken tussen de effecten van relatiersterkte en netwerkdichtheid. Netwerkdichtheid verwijst als maat bovendien slechts indirect naar sociale hulpbronnen en is contextafhankelijk (van der Gaag, 2005). Metingen van densiteit zouden ook een aanzienlijke uitbreiding van het aantal vragen met zich meebrengen. Om deze redenen laat ik het meten van densiteit achterwege.

3. Het in kaart brengen van vriendschapsnetwerken, verbondenheid met specifieke groepen, participatie aan het verenigingsleven en het doen van vrijwilligerswerk

In dit deel bespreek ik hoe ik het vriendschapsnetwerk in kaart bracht, hoe ik participatie aan het halebiverenigingsleven heb gemeten, evenals de kwaliteit van de relaties (verbondenheid) van onze

¹²⁷ Deze wetmatigheid stelt dat hoe meer gelijkaardige hulpbronnen er in één en hetzelfde sociaal netwerk beschikbaar zijn, hoe minder winsten van deze hulpbronnen te verwachten zijn (van der Gaag, 2005).

¹²⁸ Netwerkdensiteit weerspiegelt de verhouding tussen het aantal sociale relaties dat door een persoon wordt onderhouden en het maximale aantal relaties dat zou kunnen onderhouden worden in het sociaal netwerk van die persoon (van der Gaag, 2005).

respondenten met bepaalde specifieke groepen van mensen (vrienden en vriendinnen, familieleden, collega's en/of medestudenten, burenen).

Volgens de 'family of choice' hypothese is het vriendschapsnetwerk erg belangrijk in het leven van holebi's (zie 1.2.2.2). Uit verschillende onderzoeken blijkt echter de ambiguïteit van het concept 'vriend(in)'. Dit concept wordt immers door verschillende mensen op verschillende wijze ingevuld. Zo blijken mannen bijvoorbeeld sneller iemand tot vriend(in) te benoemen dan vrouwen (Agneessens, de Lange & Waage, 2003). Ook de sociale klasse waartoe men behoort, beïnvloedt de manier waarop vriendschappen gedefinieerd worden (Nardi, 1999). Dit plaats me voor een dilemma: hoe kan het vriendschapsnetwerk van holebi's (dat wordt verondersteld erg belangrijk te zijn) op een betrouwbare manier gemeten worden? Het gebruik van een naamgenerator leek me geen goede optie gezien vriend(inn)en met wie men een minder hechte relatie heeft, niet genoemd zullen worden (van Sonderen, 1991). Bovendien is het concept 'vriend(in)' te ambigu en dus erg subjectief in te vullen door respondenten. Dan is er nog een praktisch argument: tussen de affectieve naamgenerator en een vriendschap naamgenerator zou zich een aanzienlijke overlap kunnen voordoen. Vriend(inn) zijn immers vaak vertrouwenspersonen (Agneessens, de Lange & Waage, 2003) en het zou erg demotiverend zijn voor de respondenten om twee keer dezelfde (uitgebreide) informatie te moeten invullen over één en dezelfde persoon. Vandaar dat ik er voor koos om het vriendschapsnetwerk in kaart te brengen aan de hand van een aantal schalen. Dit laat toe gegevens over het vriendschapsnetwerk te bevragen zonder de vragenlijst dubbelzinnig, onnodig zwaar en demotiverend voor de respondent te maken.

Metingen met betrekking tot het vriendschapsnetwerk

Ik vroeg de respondenten *'Ongeveer hoeveel goede vrienden of vriendinnen heb je, je eventuele partner en familieleden niet meegerekend?'*. De respondenten konden vervolgens op een zespuntenschaal 'geen', '1 tot 5', '6 tot 10', '11 tot 15', '16 tot 20' en 'Meer dan 20' aanduiden.

Holebi-identiteitsmodellen benadrukken het belang van ondersteunende relaties met andere holebi's met betrekking tot het opbouwen van een positieve holebi-identiteit (zie 1.2.3.1). Daarom wil ik ook een idee krijgen van de verhouding hetero- versus holebivriend(inn)en. Ik vroeg aan de respondenten *'Ongeveer hoeveel van je goede vrienden en vriendinnen zijn holebi?'*. De respondenten konden vervolgens op een zevenpuntenschaal hun antwoord aanvinken: 1 (geen), 2, 3, 4 (de helft), 5, 6, 7 (allemaal).

Ik vroeg de respondenten tevens naar hoe verbonden ze zich voelen met hun vrienden en vriendinnen. Tevens bevroeg ik hun gevoel van verbondenheid met een aantal andere relevante

groepen van mensen. Deze vragen met betrekking tot verbondenheid werden ook gebruikt in het SVR onderzoek wat me toelaat om holebi's te vergelijken met de doorsnee Vlaming.

Metingen met betrekking tot zich verbonden voelen met specifieke groepen in het sociaal netwerk

Ik gebruikte een achtpuntenschaal (met een 'niet van toepassing' antwoordmogelijkheid) om de verbondenheid van de respondenten met een aantal specifieke groepen van mensen in het sociaal netwerk in kaart te kunnen brengen. Wat betreft de verbondenheid met vrienden en vriendinnen maakte ik een onderscheid tussen de kwaliteit van de relaties met heteroseksuele vriend(inn)en en holebiseksuele vriend(inn)en. Dit om het relatieve belang van het holebivriendschapsnetwerk met dat van het heterovriendschapsnetwerk te vergelijken. Deze metingen van verbondenheid kan ik vergelijken met de metingen van verbondenheid zoals die ook in het SVR onderzoek van Agneessens, de Lange & Waeye (2003) bevestigd werden. Ik vroeg de respondenten: *'Met welke groepen in de onderstaande tabel voel je je al dan niet verbonden?'*.

	Niet Verbonden				Neutraal		Verbonden		Niet van toepassing
Je heteroseksuele vrienden	1	2	3	4	5	6	7	8	
Je holebiseksuele vrienden	1	2	3	4	5	6	7	8	
De meeste familieleden	1	2	3	4	5	6	7	8	
De meeste buren	1	2	3	4	5	6	7	8	
De meeste collega's of studiegenoten	1	2	3	4	5	6	7	8	

Metingen met betrekking tot het participeren aan het verenigingsleven

Deze bevragingen met betrekking tot het participeren aan het verenigingsleven zijn naar analogie van het SVR onderzoek van Agneessens, de Lange & Waeye (2003).

Participatie aan het holebiverenigingsleven zie ik als een gedragskeuze die voortvloeit uit het zichzelf zien als deel uitmakend van de sociale categorie holebi's. In het bijzonder weerspiegelt het een beleven van een holebigroepsidentiteit en van een holebicultuur (zie 1.3.4.1).

Er zijn verschillende niveaus van participatie aan het verenigingsleven. Sommige personen zijn enkel op papier lid van een vereniging of schrijven enkel jaarlijks een bepaald bedrag over bij wijze van steun. Voor anderen is het iets waar ze bijna dagelijks mee bezig zijn. Daarom is het relevant om een onderscheid te maken tussen actieve of passieve participatie aan het verenigingsleven.

Ik vroeg de respondenten: "Ben je bij een vereniging aangesloten?". Ter verduidelijking werd gesteld: "Een passief lid is iemand die niet meer doet dan alleen het lidgeld betalen en/of het tijdschrift lezen; een actief lid is iemand die aan de activiteiten van de vereniging deelneemt en een bestuurslid is iemand die binnen de vereniging een officiële functie vervult (voorzitter, secretaris, penningmeester We hebben het hier NIET over holebi-organisaties".

Vervolgens konden ze aanduiden:

	GEEN LID	VROEGER LID	PASSIEF LID	ACTIEF LID	BESTUURSLID
Een politieke organisatie	1	2	3	4	5
Een beroeps- of vakorganisatie	1	2	3	4	5
Een jeugdbeweging, jeugdvereniging of club	1	2	3	4	5
Een culturele vereniging (zang, muziek, toneel, dans enzovoort)	1	2	3	4	5
Een sportvereniging of individuele sportclub	1	2	3	4	5
Een hobbyvereniging (koken, naaien, postzegels verzamelen enzovoort)	1	2	3	4	5
Vrouwenvereniging of vrouwencafé	1	2	3	4	5
Een vereniging die zich inzet voor burenen-, bejaarden- of gehandicaptenhulp enzovoort	1	2	3	4	5
Hulpdiensten (brandweer enzovoort)	1	2	3	4	5
Andere terreinen (actiegroep Amnesty International, Wereldwinkel enzovoort)	1	2	3	4	5
Andere hulpverlening (advies, voorlichting, telefonische hulpdienst, wetswinkel, enzovoort)	1	2	3	4	5
Hulpverlening bij familie of buurt, kinderopvang enzovoort	1	2	3	4	5
Andere	1	2	3	4	5

Ik vroeg daarnaast aan de respondenten: "Ben je lid van een holebi-organisatie?".

Vervolgens konden ze aanduiden of ze (1) geen lid, (2) vroeger lid waren geweest, (3) een passief lid, (4) een actief lid of (5) een bestuurslid zijn.

Metingen met betrekking tot het doen van vrijwilligerswerk

Deze bevragingen met betrekking tot het doen van vrijwilligerswerk zijn naar analogie van het SVR onderzoek van Agneessens, de Lange & Waeghe (2003).

Ik vroeg de respondenten "Verricht je momenteel op regelmatige basis onbetaald vrijwilligerswerk in organisaties die NIETS met holebiwerking te maken hebben?". Hier kon men enkel een "ja" of "nee" antwoord geven.

Vervolgens vroeg ik "Op welke van volgende terreinen verricht je regelmatig onbetaald vrijwilligerswerk (uitgezonderd vergoedingen)? Gemiddeld hoeveel uur per week?", en dit met de vermelding "We hebben het hier dus NIET over vrijwilligerswerk in het kader van holebi-organisaties. Omcirkel JA of NEE. Indien JA; vul het aantal uren in".

	VRIJWILLIGERSWERK?		HOEVEEL UUR PER WEEK?
In een politieke organisatie	JA	NEE	
In een beroeps- of vakorganisatie	JA	NEE	
In een jeugdbeweging, jeugdvereniging of club	JA	NEE	
in een culturele vereniging (zang, muziek, toneel, dans enzovoort)	JA	NEE	
In een sportvereniging of individuele sportclub	JA	NEE	
In een hobbyvereniging (koken, naaien, postzegels verzamelen enzovoort)	JA	NEE	
Vrouwenvereniging of vrouwencafé	JA	NEE	
In een vereniging die zich inzet voor bure-, bejaarden-, gehandicaptenhulp enzovoort	JA	NEE	
In het kader van hulpdiensten (brandweer enzovoort)	JA	NEE	
Op andere terreinen (actiegroep Amnesty International, Wereldwinkel enzovoort)	JA	NEE	
In het kader van andere hulpverlening (advies, voorlichting, telefonische hulpdienst, wetswinkel, enzovoort)	JA	NEE	
Hulpverlening bij familie of buurt, kinderopvang, enzovoort	JA	NEE	
andere:	JA	NEE	

Vervolgens vroeg ik:

“Verricht je onbetaald vrijwilligerswerk dat gericht is op holebi’s? Gemiddeld hoeveel uur per week?”.

Vrijwilligerswerk holebi’s?		Hoeveel uur per week?
JA	NEE	

2.5.2 Het ervaren van sociale ondersteuning

Wat betreft het ervaren van sociale ondersteuning maak ik een onderscheid tussen de beschikbare bronnen van sociale ondersteuning en het ervaren van *niet* ondersteunende interacties.

2.5.2.1 De beschikbare bronnen van sociale ondersteuning

De vragen die gesteld werden naar het ervaren van sociale ondersteuning zijn gebaseerd op eerder onderzoek (Vincke & Bolton, 1994; Vincke & van Heeringen, 2004). Ik ging telkens na welke specifieke rolrelaties een bron bleken te zijn van sociale ondersteuning. Ik bevroeg dit met betrekking tot holebispecifieke aspecten en met betrekking tot *niet* holebispecifieke aspecten.

Ik vroeg de respondenten:

‘Omcirkel WIE je in vertrouwen zou kunnen nemen in bepaalde situaties die (NIETS) te maken hebben met je seksuele geaardheid.’

	MOEDER	VA DER	BROER/ZUS	BUUR	COLLEGA / MEDESTUDENT	HOLEBIVRIEND(INN)EN	HETERO VRIEND(INN) EN	PARTNER	ANDEREN:...
Met wie kan je praten als je opgewonden, ongerust, nerveus of depressief zou zijn?	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tot wie zou je je kunnen wenden als je advies nodig hebt om een beslissing te nemen over aspecten?	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Wie zou je in vertrouwen kunnen nemen om over jezelf te praten?	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tot wie zou je je kunnen wenden met een persoonlijk probleem?	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Ik berekende een totaalscore bestaande uit de som van het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning met betrekking tot vier verschillende situaties. Deze score kan variëren van nul (men beschikt over geen enkele bron voor sociale ondersteuning) tot 36 (men beschikt over het maximum aantal mogelijke bronnen voor sociale ondersteuning).

2.5.2.2 Het ervaren van niet ondersteunende interacties.

Voor het meten van niet ondersteunende interacties gebruikte ik een ingekorte vanuit het Engels vertaalde versie van de 'Unsupportive Social Interactions Inventory' (USII) van Ingram, Betz, Mindes, Schmitt & Smith (2001). Deze schaal werd in het bijzonder ontworpen om probleemspecifieke niet ondersteunende interacties te meten die de respondent ervaart.

De (niet ingekorte) USII schaal bleek in voorgaand onderzoek betrouwbaar te zijn (met een Cronbach's Alfa van .90). De USII schaal scoorde goed op constructvaliditeit en de antwoorden van respondenten bleken weinig beïnvloed te worden door sociale wenselijkheid (Ingram en anderen, 2001).

Ik vroeg de respondenten:

'Hoe reageerden mensen uit je onmiddellijke omgeving als je met een probleem zat?'

	ZE REAGEERDEN NOOIT OP DEZE MANIER			ZE REAGEERDEN ALTIJD OP DEZE MANIER
Men wilde er niets over horen	1	2	3	4
Men weigerde mij serieus te nemen	1	2	3	4
Men veranderde van onderwerp tijdens het gesprek	1	2	3	4
Men weigerde om steun te bieden wanneer ik die vroeg	1	2	3	4
Men zei dat ik moest stoppen met erover na te denken en het gewoon moest vergeten	1	2	3	4
Men zei dat ik sterk moest zijn en dat ik er me geen zorgen over moest maken	1	2	3	4
Men zei dat ik me moest concentreren op het heden of de toekomst en dat ik het verleden moest vergeten	1	2	3	4
Men zei dat ik overdreven reageer wanneer ik het erover heb	1	2	3	4
Men zei me dat ik er de positieve kant van moet inzien	1	2	3	4
Men beschuldigde mij en zei dat ik verantwoordelijk ben voor alles	1	2	3	4
Men was teleurgesteld in mij	1	2	3	4
Men zei dat ik het mezelf allemaal zelf aandoe en nu de gevolgen maar moet dragen	1	2	3	4

2.5.3 De waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's

Ik wil weten hoe de respondenten hun (heteroseksuele) omgeving ervaren. Deze ervaring kan immers gevolgen hebben voor het ervaren van holebispecifieke interne stress (geïnternaliseerde

homonegativiteit). Omwille van het vergelijkend perspectief nam ik opnieuw identiek dezelfde vraagstelling over uit de enquête van Vincke & Stevens (1999a).

Ik vroeg de respondenten:

'Hoe denk je dat de meeste heteroseksuele mensen staan ten opzichte van holebi's?'

- 1 De meeste hetero's hebben een afkeer van holebi's
- 2 De meeste hetero's staan niet zo gunstig tegenover holebi's
- 3 De meeste hetero's hebben een 'leven en laten leven' houding ten opzichte van holebi's
- 4 De meeste hetero's hebben een zekere sympathie voor holebi's
- 5 De meeste hetero's aanvaarden holebi's volledig
- 6 Ik weet het niet

2.5.4 Geïnternaliseerde homonegativiteit

Geïnternaliseerde homonegativiteit wordt gemeten aan de hand van een ingekorte en vanuit het Engels vertaalde versie van de IHNI schaal (Internalized HomoNegativity Inventory) (Mayfield, 2001). De ingekorte IHNI schaal bestaat uit 9 items die door de respondenten kunnen beantwoord worden op een vijfpunten schaal van het Likert type (variërend van 'niet akkoord' tot 'akkoord').

De (niet ingekorte) IHNI schaal omvat drie factoren onderliggend aan het construct geïnternaliseerde homonegativiteit. De eerste factor weerspiegelt persoonlijke homonegativiteit (11 items, bijvoorbeeld *'wanneer ik eraan denk dat ik me aangetrokken voel tot personen van hetzelfde geslacht, voel ik me ongelukkig'*) en meet negatieve emoties en attitudes die men koestert ten aanzien van eigen homoseksualiteit. De tweede factor weerspiegelt bevestiging van eigen homoseksualiteit (7 items, bijvoorbeeld *'ik ben trots holebi te zijn'*) en meet de mate waarin men eigen homoseksualiteit ervaart als een belangrijk en positief deel van zichzelf en als normaal en bevredigend. Ten slotte betreft de derde factor moraliteit ten opzichte van homoseksualiteit (5 items, bijvoorbeeld *'volgens mij is homoseksualiteit schadelijk voor de maatschappelijke orde'*) en meet negatieve attitudes ten aanzien van de morele implicaties van homoseksuele gedragingen en aantrekkingen.

Deze schaal scoort in voorgaand onderzoek goed wat betreft betrouwbaarheid (met een Cronbach's Alfa van .91) en convergerende, discriminerende en construct validiteit (Mayfield, 2001). Een belangrijk nadeel van de IHNI schaal is echter dat ze ontworpen werd voor homomannen. Ze werd bovendien enkel bij deze groep getest. De meeste schalen die geïnternaliseerde homofobie meten werden op homomannen afgestemd (zie bijvoorbeeld Ross & Rosser, 1996; Nungesser, 1983;

Alexander, 1986). In 2001 werd de Lesbian Internalized Homophobia Scale (LIHS, Szymanski & Chung) ontworpen maar ik besloot deze niet te gebruiken omdat dit de vergelijkbaarheid van de schaalscores tussen mannen en vrouwen zou bemoeilijken. Het voorkomen van schaalitems die betrekking hebben tot homospecifieke subculturele elementen (bijvoorbeeld *'homomannen zijn promiscue'* of *'ik heb een voorkeur voor anonieme seksdates'*), bleek een belangrijk argument om een afzonderlijke schaal voor lesbiennes te ontwikkelen (Szymanski & Chung, 2001). Ik vond dergelijke items echter niet terug in de schaal van Mayfield (2001). In het beste geval zou geïnternaliseerde homonegativiteit gemeten moeten worden met zowel een geslachtsspecifieke schaal als met een schaal die geslachtsneutrale homonegativiteit meet. Dit zou impliceren dat ik drie afzonderlijke vragenlijsten had moeten opnemen, iets wat praktisch (wat betreft de lengte van de vragenlijst) niet haalbaar was.

Om de IHNI schaal in te korten liet ik alle items met betrekking tot de derde factor (betreffende moraliteit ten opzichte van homoseksualiteit) vallen. Deze items zijn mijn inziens eerder onrealistisch omdat ze wat betreft morele en maatschappelijke verwerping van homoseksualiteit te sterk geformuleerd worden¹²⁹. Uit Nederlands onderzoek blijkt de behoefte aan een meting van 'moderne' homonegativiteit die in tegenstelling tot traditionele homonegativiteit abstracter, subtieler en minder manifest negatief is (van Wijk, van de Meerendonk, Bakker & Vanwesenbeeck, 2005). Het is dus niet onlogisch om te veronderstellen dat ook moderne geïnternaliseerde homonegativiteit aan deze kenmerken voldoet. Helaas werd er door de onderzoekers enkel een instrument ontworpen om de attitudes te meten bij heteroseksuelen ten opzichte van homoseksuelen.

Ten slotte liet ik wat betreft items met betrekking tot de eerste factor 6 items vallen en 3 items met betrekking tot de tweede factor. Deze keuze om bepaalde items weg te laten was pragmatisch en arbitrair en gebeurde in samenspraak met de andere leden van de onderzoeksgroep. Dit betekent dat ik de onderliggende factoren van het concept geïnternaliseerde homonegativiteit niet meer kan reproduceren. Ik beschouw de scores dan ook enkel als een weerspiegeling van geïnternaliseerde homonegativiteit.

¹²⁹ Het betreft de volgende items:

'ik denk dat het moreel fout is dat mannen (vrouwen) zich aangetrokken voelen tot mannen (vrouwen).'

'Volgens mij is homoseksualiteit schadelijk voor de maatschappelijke orde'.

'Ik denk dat het moreel verwerpelijk is dat mannen (vrouwen) seks hebben met andere mannen (vrouwen).'

'Ik denk dat homomannen (lesbiennes) in het algemeen vaker immoreel zijn dan heteromannen (heterovrouwen).'

'Volgens mij mogen mannen (vrouwen) zich aangetrokken voelen tot andere mannen (vrouwen), maar ze mogen geen seks hebben met elkaar'.

2.5.5 Identiteitsrelevante variabelen

Ik onderscheid in deze studie verschillende identiteitsrelevante variabelen. Ik meet identiteitsconstructen zoals Stryker (1992, 2002) ze omschrijft in zijn identiteitstheorie namelijk interactionele en affectieve identity commitment en identity salience. Andere identiteitscomponenten verwijzen naar de zelfbenoeming en de groepsidentiteit in termen van een specifieke sociale categorie (holebi's). Voor het meten van zelfbenoeming gebruik ik de Kinseyschaal (zie Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948; Kinsey en anderen, 1957; Bell & Weinberg, 1979). Om holebigroepsidentiteit te meten construeerde ik een vijfpuntenschaal.

2.5.5.1 Identity commitment en identity salience

Identity commitment

Identity commitment weerspiegelt het aantal en de gevoelsmatige sterkte van relaties als gevolg van het aannemen van een bepaalde identiteit. Ik onderscheid een interactionele en affectieve component waarvan de oorsprong ligt in de sociale netwerken van de respondenten. Ik verwijs dan ook naar metingen zoals ik die eerder al beschreef met betrekking tot het sociaal netwerk. Uit praktische en pragmatische overwegingen heb ik de multiplexe component van identity commitment niet opgenomen als meting¹³⁰.

¹³⁰ Deze multiplexe component van identity commitment verwijst naar de mate waarin men een relatie heeft met een bepaalde persoon in functie van een specifieke positie terwijl men met diezelfde persoon tevens een relatie heeft in functie van een andere positie. Hoe meer posities geassocieerd zijn met een bepaalde sociale relatie, hoe hoger de multiplexiteit van deze relatie (zie Stryker & Serpe, 1983). Bijvoorbeeld: iemands partner is ook de moeder van zijn of haar kinderen en tegelijkertijd is deze ook zijn of haar collega op het werk. Eén relatie is dan gerelateerd met drie sociale posities en identiteiten (als partner, ouder en werknemer). Ik zou in dit onderzoek dus ook kunnen meten in welke mate respondenten met holebivriend(inn)en contact hebben in verschillende posities (op school, op het werk, als partner). Het meten van deze overlap is echter geen evident gegeven en bovendien geven ook Stryker & Serpe (1983) aan dat de overlap tussen affectieve commitment en multiplexe commitment aanzienlijk kan zijn. Bovendien wordt de multiplexe component niet consequent opgenomen in onderzoeksvoorbeelden van Stryker (zie Stryker & Serpe, 1982, 1994). Soms vermeldt Stryker deze multiplexe component zelfs niet in zijn identiteitstheorie (Stryker, 1992). Daarom veronderstel ik dat de interactionele en affectieve component de meest essentiële zijn binnen de identiteitstheorie en tevens de meest bruikbare om te operationaliseren. Bovendien is het zelfs in de meest gunstige onderzoeksomstandigheden een zo goed als onmogelijk te bereiken ideaal om interactionele-, affectieve- en multiplexe commitment volledig (en met betrekking tot alle sociale deelnetwerken) in kaart te brengen (Stryker & Serpe, 1983).

Interactionele commitment

De kwantitatieve dimensie van identity commitment verwijst naar het aantal interacties dat met een bepaalde identiteit wordt geassocieerd. Rekening houdend met het belang van het holebivriendschapsnetwerk gebruik ik een meting die betrekking heeft op de grootte van het holebivriendschapsnetwerk (*'Ongeveer hoeveel van je goede vrienden en vriendinnen zijn holebi?'*) als indicator voor interactionele commitment.

Affectieve commitment

De kwalitatieve dimensie van identity commitment (zijnde affectieve commitment) verwijst naar de kwaliteit van de interacties geassocieerd met een bepaalde identiteit. Het geeft de intensiteit weer van het gevoel dat gepaard gaat met het verlies van relaties die geassocieerd zijn met een bepaalde rol en identiteit (Stryker & Serpe, 1994). Dit verlies aan relaties is moeilijk te meten omdat dit verlies zich niet altijd heeft voorgedaan. In dat geval zou men een hypothetische vraag moeten stellen die enkel hypothetisch beantwoord kan worden. Rekening houdend met het belang van het holebivriendschapsnetwerk gebruik ik een meting die de verbondenheid met zijn of haar holebivriend(inn)en weerspiegelt (*'Met welke groepen (in casu 'holebiseksuele vrienden') in de onderstaande tabel voel je je al dan niet verbonden?'*).

Identity salience

Identity salience wordt omschreven als de waarschijnlijkheid dat een identiteit zal worden opgeroepen in een verscheidenheid van situaties (Stryker, 1992, 2002). In hoe meer verschillende situaties een identiteit op de voorgrond komt te staan, hoe hoger de salience.

Voor de meting van identity salience baseerde ik me op een meting zoals die door Jacobs (2004-2005) werd geconstrueerd.

Ik vroeg de respondenten:

“Beeld je in dat je mensen voor de eerste keer ontmoet en je weet niet of ze holebi zijn. Zou je hen in de volgende situaties vertellen dat je holebi bent?”:

	nooit				altijd
Op een feestje bij vrienden.	1	2	3	4	5
Op het werk of op school.	1	2	3	4	5
Bij een ontmoeting met je burens.	1	2	3	4	5
Op een familiebezoek.	1	2	3	4	5
In een club of vrijetijdsvereniging.	1	2	3	4	5

De scores op de verschillende items worden opgeteld en vormen een schaal die de salience van een identiteit aangeeft.

2.5.5.2 Zelfbenoeming en holebigroepsidentiteit

Zelfbenoeming

Ik wil weten welk ‘etiket’ de respondenten gebruiken om hun seksuele voorkeur te benoemen en hanteer daarvoor de Kinsey continuümschaal (Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948; Kinsey en anderen, 1957; Bell & Weinberg, 1979). Deze schaal is de meest éénvoudige meting met betrekking tot zelfbenoeming. Bovendien overstijgt ze de éénzijdige dichotomie homo/lesbienne versus hetero. Voor de respondenten die twijfelen aan hun seksuele voorkeur of die het niet weten, voorzag ik tevens de antwoordcategorie ‘ik weet het niet’. Voor respondenten die zich niet kunnen vinden in de benoeming zoals die door de schaal wordt aangeboden, voorzag ik een antwoordcategorie ‘andere’. Deze laatste categorie kon door de respondenten ingevuld worden als een open vraag.

Ik vroeg de respondenten: “Geef aan hoe je je eigen seksualiteit zou omschrijven.”

exclusief heteroseksueel			biseksueel			exclusief homoseksueel		ik weet het niet	ANDERE
0	1	2	3	4	5	6	7		

Ik merk op dat de respondenten die 'exclusief heteroseksueel' aanduiden, onmiddellijk werden afgeleid van de vragenlijst en dus geen verdere vragen meer konden beantwoorden.

Holebigroepsidentiteit

Om de holebigroepsidentiteit te meten stelde ik volgende vraag:

'In welke mate vind je dat je deel uitmaakt van een holebigemeenschap?'

Ik voegde volgende verduidelijking toe:

'Met 'gemeenschap' bedoelen we een groep van mensen die zich verbonden voelen met elkaar.'

De respondenten konden vervolgens op een vijfpuntenschaal hun antwoord aanduiden gaande van (1) Helemaal niet tot (5) Helemaal.

2.5.6 De mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur (coming out)

Ik bracht in kaart in welke mate de respondenten open zijn over hun seksuele voorkeur. Omwille van de vergelijkbaarheid met de onderzoeksresultaten van Vincke & Stevens (1999a) werden de vragen uit hun vragenlijst met betrekking tot openheid overgenomen. Dit maakt wel dat ik geen eigen operationalisatie kon ontwerpen met betrekking tot het concept 'openheid over zijn of haar seksuele voorkeur'. Bovendien worden er in dit onderzoek geen vragen gesteld naar openheid van de respondenten in specifieke levensdomeinen (zoals in het verenigingsleven, ten opzichte van vrienden). Het garanderen van vergelijkbaarheid en het ontwerpen van een gebruiksvriendelijke vragenlijst, leidde tot deze beperkingen. Toch denk ik dat de maat voor openheid (tegenover de gezinsleden en de collega's) zoals ik die hier voorstel, een zinvolle en bruikbare operationalisatie is.

In de enquête van Vincke & Stevens (1999a) werden vragen gesteld naar de mate waarin de ouders en broers/zussen op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur van de respondent. Ik behield deze vraagstelling maar maakte wel een onderscheid tussen open zijn ten opzichte van potentiële broers en potentiële zussen. Openheid ten opzichte van de kinderen liet ik buiten beschouwing gezien slechts een klein deel van alle holebi's kinderen heeft. Ook de openheid van de respondenten binnen hun werkomgeving bevroeg ik analoog met de bevraging in het onderzoek van Vincke & Stevens (1999a).

Op het werk is het zich uiten als zijnde holebi niet altijd relevant. Ik acht openheid over zijn of haar seksuele voorkeur wel relevant indien men met collega's praat over relaties. Indien men ooit had

gewerkt, vroeg ik aldus aan de respondenten '*Op welke manier reageer je als er op je werk over relaties wordt gepraat?*'. Men had volgende antwoordalternatieven:

- 1 Op mijn werk vertel(de) ik dat ik hetero ben.
- 2 Op mijn werk probeer(de) ik het onderwerp zoveel mogelijk te vermijden.
- 3 Op mijn werk vertel(de) ik aan bepaalde personen dat ik holebiseksueel ben.
- 4 Op mijn werk geef (gaf) ik iedereen te kennen dat ik holebiseksueel ben.

Indien men ouders had (die nog in leven zijn), vroeg ik '*Weet je moeder (vader) dat je holebi bent?*'.

Men had volgende antwoordalternatieven:

- 1 Ze (hij) weet het niet.
- 2 Ze (hij) schijnt het niet te weten.
- 3 Ze (hij) zou het kunnen weten.
- 4 Ze weet het zeker
- 5 Ik weet het niet

Indien men broers of zussen had, vroeg ik '*Weten je broers (zussen) dat je holebi bent?*'. Men had volgende antwoordalternatieven:

- 1 Er is niemand van mijn broers (zussen) die weet dat ik holebi ben
- 2 Er is minstens één broer (zus) die zeker weet dat ik holebi ben
- 3 Ze weten allemaal dat ik holebi ben
- 4 Ik weet het niet

Op basis van deze verschillende metingen met betrekking tot de mate van openheid (tegenover zijn of haar moeder¹³¹, vader¹³², broers¹³³, zussen¹³⁴ en collega's¹³⁵), herberekende ik vijf dichotome

variabelen waarbij een waarde van nul 'niet open over zijn of haar seksuele voorkeur' betekent, en een waarde van één 'wel open over zijn of haar seksuele voorkeur' betekent. Vervolgens maakte ik de som van deze dichotome variabelen (die dus een score tussen nul en vijf kon aannemen). Ik berekende voorts een proportionele maat voor openheid. Bijvoorbeeld: een respondente heeft een moeder die nog in leven is en die niet op de hoogte is van haar seksuele voorkeur. Haar vader is overleden. Ze heeft broers en zussen en deze zijn wel op de hoogte van haar seksuele voorkeur. De respondent is tevens werkloos en ze heeft dus geen collega's. Deze respondent scoort dan .67 op de proportionele maat voor openheid want in twee van de drie gevallen is ze open over haar seksuele voorkeur. Het aantal situaties waarin men open is over zijn of haar seksuele voorkeur deel ik dus door het maximum aantal situaties waarin men open *kan* zijn over zijn of haar seksuele voorkeur. Op deze manier wordt er gecontroleerd voor het aantal situaties waarin de respondent open *kunnen* zijn over hun seksuele voorkeur.

Ten slotte wil ik nog opmerken dat de manier waarop ik de mate van openheid of coming out gemeten heb, naargelang de specifieke vraagstelling, niet altijd een gedragskeuze weergeeft. Enkel

¹³¹ De antwoordmogelijkheden 'Ze weet het niet', 'Ze schijnt het niet te weten' en 'Ik weet het niet' kende ik de waarde nul toe gezien deze geen openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen. De antwoordmogelijkheid 'Ze zou het kunnen weten' kende ik de waarde één toe. Hoewel dit niet noodzakelijk openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelt, heb ik dit toch als dusdanig geïnterpreteerd. Slechts 6% van de respondenten duidde deze antwoordmogelijkheid aan en dus is de potentiële invloed van deze hercodering op de resultaten beperkt. De antwoordmogelijkheid 'Ze weet het zeker' kende ik de waarde één toe gezien dit openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelt.

¹³² De antwoordmogelijkheden 'Hij weet het niet', 'Hij schijnt het niet te weten' en 'Ik weet het niet' kende ik de waarde nul toe gezien deze geen openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen. De antwoordmogelijkheid 'Hij zou het kunnen weten' kende ik de waarde één toe. Hoewel dit niet noodzakelijk openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelt, heb ik dit toch als dusdanig geïnterpreteerd. Slechts 6% van de respondenten duidde deze antwoordmogelijkheid aan en dus is de potentiële invloed van deze hercodering op de resultaten beperkt. De antwoordmogelijkheid 'Hij weet het zeker' kende ik de waarde één toe gezien dit openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelt.

¹³³ De antwoordmogelijkheden 'Er is niemand van mijn broers die weet dat ik holebi ben' en 'Ik weet het niet' kende ik de waarde nul toe gezien deze geen openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen. De antwoordmogelijkheden 'Er is minstens één broer die zeker weet dat ik holebi ben' en 'Ze weten allemaal dat ik holebi ben' kende ik de waarde één toe gezien deze (al dan niet beperkte) openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen.

¹³⁴ De antwoordmogelijkheden 'Er is niemand van mijn zussen die weet dat ik holebi ben' en 'Ik weet het niet' kende ik de waarde nul toe gezien deze geen openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen. De antwoordmogelijkheden 'Er is minstens één zus die zeker weet dat ik holebi ben' en 'Ze weten allemaal dat ik holebi ben' kende ik de waarde één toe gezien deze (al dan niet beperkte) openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen.

¹³⁵ De antwoordmogelijkheden 'Op het werk vertel(de) ik dat ik hetero ben' en 'Op het werk probeer(de) ik het onderwerp zoveel mogelijk te vermijden' kende ik de waarde nul toe gezien deze geen openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen. De antwoordmogelijkheden 'Op mijn werk vertel(de) ik aan bepaalde personen dat ik holebiseksueel ben' en 'Op mijn werk geef (gaf) ik iedereen te kennen dat ik holebiseksueel ben' kende ik de waarde één toe gezien deze (al dan niet beperkte) openheid over zijn of haar seksuele voorkeur weerspiegelen.

met betrekking tot de werksituatie heb ik immers gevraagd naar een effectieve manier van handelen. Via anderen op de hoogte gebracht worden van de seksuele voorkeur van de respondent, geeft niet letterlijk een gedragskeuze van deze laatste weer. Wel veronderstel ik dat wanneer ouders, broers en zussen op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur van de respondent, dat hier enige mate van actieve coming out aan voorafging. Het is echter niet uitgesloten dat deze familieleden niet rechtstreeks door de respondent ingelicht werden over zijn of haar seksuele voorkeur. In dat geval is er minder of geen sprake van een daadwerkelijke gedragskeuze. Dit is dus een beperking van de operationalisatie van het concept coming out. Deze coming out weerspiegelt dan in bepaalde gevallen ook eerder een 'being out' namelijk de mate waarin de nabije sociale omgeving van de respondent op de hoogte is over zijn of haar seksuele voorkeur, zeg maar het niet meer in de kast zitten. Ik zal echter verder in deze studie de term 'coming out' gebruiken met dien verstande dat deze mogelijk in bepaalde gevallen eerder verwijst naar 'being out'. Het is een beperking waar ik rekening mee dien te houden in de interpretatie van de onderzoeksresultaten.

2.6 Conclusie

In dit derde hoofdstuk heb ik besproken hoe ik mijn onderzoeksgegevens heb verzameld en welke ontdekkingstocht daar aan is voorafgegaan. In eerste instantie besprak ik het tot stand komen van het Zzip onderzoeksproject. Dit onderzoeksproject is uniek in zijn opzet en één van de weinige in zijn soort, zelfs binnen een Europese context. Het is de eerste keer dat in België academische onderzoekers daadwerkelijk hun onderzoek trachtten te verkopen aan de hand van een uitgebreide promotiecampagne en met behulp van visueel prikkelende rekruteringsmiddelen, rekruteringskanalen en een erg intensieve maar tevens aantrekkelijke vragenlijst. Bovendien werd nauw samengewerkt met actoren uit het halebimiddenveld en mensen uit de Vlaamse beleidswereld. Deze coalities tonen aan dat onderzoekers wel degelijk uit hun ivoren toren kunnen treden en boeiende interacties met de buitenwereld kunnen aangaan.

Het niet halebispecifieke karakter van de promotiecampagne heeft bovendien een mogelijk sensibiliserend effect gehad op mensen die toevallig met het onderzoek in contact kwamen. De opzet van dit onderzoek is gericht op het verzamelen van een unieke steekproef die op vlak van grootte en diversiteit in samenstelling het mogelijk moet maken om zicht te krijgen op de samenstelling en kenmerken van de onzichtbare halebipopulatie in Vlaanderen.

Toch is enige voorzichtigheid en bescheidenheid geboden. Het gebruik maken van een in hoofdzaak online vragenlijst zorgt voor een ongekend zelfselectie-effect. Een representatief staal uit de holebipopulatie trekken is echter onmogelijk. Dit is dan ook tot op heden de meest betrouwbare data met betrekking tot holebi's als groep in de Vlaamse samenleving. De steekproef is bovendien voldoende groot om over verschillende subgroepen binnen deze populatie statistisch zinvolle uitspraken te doen. Kort samengevat is deze steekproef bestaande uit holebi's 'the best we could get'.

Voor dit onderzoek heb ik erg veel aandacht besteed aan het meten van sociaal kapitaal en aan de verschillende mogelijkheden die er zijn om sociale netwerken in kaart te brengen. De literatuur over sociale netwerken en te hanteren methodes zijn uitgebreid. Het was dan ook erg moeilijk om een op maat gesneden methode te ontwikkelen die perfect aansluit bij mijn specifieke onderzoeksvragen, het verkennende karakter van deze studie, de bijzondere kenmerken van de te bevragen doelgroep, het technische karakter van dataverzameling via het internet en de verwachting dat de verzamelde gegevens vergelijkbaar zouden zijn met het SVR onderzoek (Agneessens, De Lange & Waeye, 2003) zowel als met de verzamelde gegevens met betrekking tot holebi's van Vincke & Stevens (1999a). Ik heb uiteindelijk een vragenbatterij ontwikkeld waarbij ik een evenwicht vond tussen praktische overwegingen en een zinvolle operationalisatie van theoretische concepten.

Het in kaart brengen van sociale netwerken confronteerde me met het afbakeningsprobleem, de complexiteit van het werken met verschillende naamgeneratoren en het integreren van naaminterpretatie gegevens. Voor elk probleem zocht ik naar een oplossing waarbij ik zoveel mogelijk steunde op beschikbare literatuur en voorgaand onderzoek. Soms diende ik opofferingen te maken in het kader van een beheersbare vragenlijst en het bewaren van een vergelijkingsbasis. Toch ben ik overtuigd dat mijn keuzes steeds de beste oplossing waren in soms moeilijke omstandigheden. De kracht van deze operationalisatie zit hem echter in de mogelijkheden die het biedt om een uitgebreid zicht te krijgen op de sociale netwerken van holebi's. Bovendien kan ik tevens verbanden nagaan tussen de samenstelling van deze netwerken en andere relevante variabelen in dit onderzoek (sociale ondersteuning, identiteitsondersteuning, geïnternaliseerd homonegativiteit en gedragskeuzes). Dit brengt me uiteindelijk tot het toetsen van mijn theoretisch analytisch model en de resultaten van dit onderzoek.

3 Resultaten

In dit deel presenteer ik de resultaten van de bevraging naar de sociale netwerken van holebi's zoals die uit het Zzzip onderzoek blijken. Waar mogelijk, maak ik een vergelijking met het SVR onderzoek. Dit stelt me in staat, de eerder vermeldde beperkingen met betrekking tot deze vergelijking indachtig (zie 2.4.4), om een aantal verschillen en gelijkenissen vast te stellen met betrekking tot de sociale netwerken van holebi's en de doorsnee Vlaming.

In het eerste deel van de resultaten beschrijf ik de verschillende variabelen (de univariate gegevens). Ik zal per variabele aangeven of ik een verschil vind naargelang geslacht, leeftijd en opleiding. Ik ga deze verschillen na aan de hand van variantie analyse (zijnde ANOVA). ANOVA laat toe om te toetsen of de gemiddelden voor verschillende categorieën of groepen significant verschillend zijn van elkaar (bijvoorbeeld is er een verschil tussen de gemiddelde netwerk grootte van mannen en die van vrouwen). Verder geef ik een aantal bivariate gegevens (verbanden tussen twee variabelen) weer met betrekking tot sociale ondersteuning en de samenstelling en structuur van het sociaal netwerk. In het tweede deel van de resultaten geef ik vervolgens de verschillende significante verbanden weer tussen de relevante variabelen (multivariate gegevens). In dat zelfde deel zal ik tevens mijn theoretisch analytisch model toetsen en de resultaten weergeven van een multivariate analyse. Deze laatste analyse is het resultaat van het toetsen van een gestructureerd covariantiemodel waarbij ik naga of ik specifieke verbanden al dan niet dien te verwerpen.

3.1 Univariate en bivariate gegevens

ANOVA (ANalysis Of VAriance) of variantie-analyse is een flexibele statistische methode die het mogelijk maakt om de relatie na te gaan tussen één of meerdere verklarende variabelen en een afhankelijke variabele. In tegenstelling tot bijvoorbeeld lineaire regressie, maakt deze methode geen veronderstellingen met betrekking tot de kenmerken van de relatie. Bovendien mogen de verklarende

variabelen zowel categoriaal¹³⁶ als continu¹³⁷ van aard zijn. Een bijkomend voordeel van ANOVA is dat het een vrij robuuste techniek is met betrekking tot variabelen die wat betreft hun verdeling in beperkte mate afwijken van de normaalverdeling (Neter, Kutner, Nachtsheim & Wasserman, 1996; Field, 2005).

Bij variantie-analyse wordt de verhouding tussen de systematische variantie (wat door je data verklaard kan worden) en niet systematische variantie (wat niet door je data verklaard kan worden) met betrekking tot één variabele bepaald. Deze verhouding wordt de F-ratio of F statistiek genoemd. Deze F-ratio geeft aan in welke mate de wiskundige vergelijking die je model weergeeft, van toepassing is op een set van geobserveerde data (zijnde de door de onderzoeker verzamelde gegevens). ANOVA is conceptueel vergelijkbaar met lineaire regressie. Daarom verwijst men ook soms naar het algemeen lineair model ('General Linear Model') (Neter en anderen, 1996; Field, 2005).

De F-ratio geeft dus aan of specifieke groepen van elkaar verschillend zijn. Ik zal steeds de F-ratio statistiek, de vrijheidsgraden van het effect van het model, de vrijheidsgraden van de residuen (fouttermen) van het model en het significantieniveau of de p-waarde rapporteren. De vrijheidsgraden worden gebruikt om de F-ratio te berekenen. Wanneer deze F-ratio kleiner is dan één, is er geen significant verschil tussen de groepen. Is de F-ratio groter dan 1 dan kan er een significant verschil zijn. Het is echter het significantieniveau of de p-waarde die aangeeft of het verschil significant is. Is de p-waarde kleiner dan .05 dan ben ik 95% zeker dat het verschil tussen de groepen niet te wijten is aan toeval. Is de p-waarde kleiner dan .01 of .001 dan ben ik respectievelijk 99% of 99.9% zeker dat het geconstateerde verschil niet het gevolg is van kanskapitalisatie.

De F-ratio kan dus aangeven dat er een verschil is tussen groepen, deze vertelt echter niets over de manier waarop groepen van elkaar verschillen. Indien ik over geen hypothesen beschik met betrekking tot de manier waarop groepen van elkaar verschillen (en dit is in deze studie het geval), maak ik gebruik van post hoc testen. Deze post hoc testen vergelijken elke groep met elke andere mogelijke groep en geven tevens aan hoe de groepen van elkaar verschillen (bijvoorbeeld vrouwen hebben grotere sociale netwerken dan mannen). Er zijn echter verschillende soorten post hoc testen die in verschillende omstandigheden gebruikt worden (zie Toothaker voor een overzicht, 1993).

¹³⁶ De verschillende niveaus van de variabele weerspiegelen van elkaar te onderscheiden categorieën die kwalitatief van elkaar verschillen. Bijvoorbeeld geslacht, haarkleur, bloedgroep enzovoort.

¹³⁷ De verschillende niveaus van de variabele weerspiegelen een numerieke hoeveelheid op een schaal. Bijvoorbeeld temperatuur in graden Celcius, leeftijd in aantal jaren, kostprijs in euro's enzovoort.

Omdat de steekproefgrootte van de verschillende te vergelijken groepen (zijnde mannen en vrouwen, verschillende opleidingsniveaus en verschillende leeftijdsgroepen) van elkaar verschillend zijn, gebruik ik de Games-Howell post hoc test (Games & Howell, 1976). Deze post hoc test is immers geschikt wanneer de steekproefgroottes van elkaar verschillen en/of wanneer de populatievarianties niet gelijk zijn (Toothaker, 1993).

In dit deel wil ik de gemiddelde verschillen tussen groepen van mensen (bijvoorbeeld mannen en vrouwen) met elkaar vergelijken. Ik gebruik het softwarepakket 'SPSS 12.0.0 for windows' om te toetsen of er significante verschillen zijn. Ik zal aanvangen met een overzicht van de steekproefsamenstelling wat betreft geslacht, leeftijd en opleiding. Deze demografische variabelen zijn belangrijk omdat ze de samenstelling van het sociale netwerk van individuen kunnen beïnvloeden. Daarna belicht ik de resultaten met betrekking tot sociale netwerken. Daaruit zal blijken dat ik verschillende sociale deelnetwerken in kaart heb gebracht en dat ik tevens oog heb voor de kenmerken van de relaties die personen onderhouden. Achtereenvolgens bespreek ik het aantal netwerkleden, metingen met betrekking tot gezin en familie, de burens en collega's of medestudenten, het vriendschapsnetwerk, het vertrouwensnetwerk, participatie aan het verenigingsleven en het doen van vrijwilligerswerk. Voorts geef ik een overzicht van de variabelen die een belangrijke rol spelen in mijn te toetsen model. Deze variabelen betreffen het (niet) ervaren van sociale ondersteuning, de waargenomen houding van hetero's versus holebi's, geïnternaliseerde homonegativiteit, identiteitsrelevante variabelen (identity salience, identity commitment, persoonlijke seksuele identiteit of zelfbenoeming en holebi groepsidentiteit) en de mate van coming out. Ten slotte rapporteer ik een aantal bivariate gegevens met betrekking tot het verband tussen de samenstelling en structuur van het sociaal netwerk, en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

3.1.1 Demografische gegevens

Ik geef eerst een overzicht van de demografische gegevens van de Zzzip steekproef en de gewogen SVR steekproef.

Geslacht

De Zzzip steekproef bestaat uit 2931 respondenten, waarvan een derde vrouwen (33.3%) en twee derde mannen (66.6%). Ongeveer de helft van de SVR steekproef bestaat uit mannen, de helft uit vrouwen.

Tabel 3: Geslacht naar dataset

	Zzzip		SVR	
	N	%	N	%
man	1940	66,5	725	49,1
vrouw	977	33,5	752	50,9
Niet ingevuld	14		0	0
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

Leeftijd

42% van de Zzzip steekproef bestaat uit personen jonger dan 27 jaar. 43.8% van de respondenten zit in de leeftijdscategorie van 27 tot en met 45 jaar. 14.3% van de steekproef bestaat uit personen ouder dan 45 jaar.

De SVR steekproef bestaat voor 14.2% uit personen jonger dan 27 jaar. 35.8% van de respondenten zit in de leeftijdscategorie van 27 tot en met 45 jaar. De helft van de steekproef bestaat uit personen ouder dan 45 jaar. De SVR steekproef bestaat dus uit een aanzienlijk groter deel oudere respondenten in vergelijking met de Zzzip steekproef.

Tabel 4: Leeftijd naar dataset

Leeftijd	Zzzip		SVR	
	N	%	N	%
-27	1217	42,0	209	14,2
27-45	1269	43,8	529	35,8
+45	414	14,3	738	50,0
Niet ingevuld	31		0	0
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

Opleiding

39.9% van de Zzzip respondenten heeft hoger voortgezet onderwijs gevolgd en 29.2% heeft universitaire studies afgemaakt. 30.9% van de respondenten heeft hoogstens het middelbaar onderwijs afgemaakt¹³⁸.

16.7% van de SVR respondenten heeft hoger voortgezet onderwijs gevolgd en 6.8% heeft universitaire studies afgemaakt. 76.5% van de respondenten heeft hoogstens het middelbaar onderwijs afgemaakt. De SVR steekproef bestaat dus voornamelijk uit lager opgeleide respondenten. Dit contrasteert sterk met de Zzzip steekproefsamenstelling.

Tabel 5: Opleiding naar dataset

Opleiding	Zzzip		SVR	
	N	%	N	%
Hoogstens lager middelbaar onderwijs	130	4,5	592	45,8
Hoger middelbaar onderwijs	755	26,3	396	30,7
Hoger voortgezet onderwijs	1144	39,9	215	16,7
Universitair onderwijs	838	29,2	88	6,8
Niet ingevuld	64		184	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

Het mag duidelijk zijn dat de Zzzip steekproefsamenstelling, die non representatief van aard is, in belangrijke mate afwijkt van de SVR steekproefsamenstelling die wel representatief is voor de beoogde populatie (zijnde Vlamingen). De grootte van de Zzzip steekproef maakt het echter wel mogelijk om specifieke subgroepen (ouderen, mannen, lager opgeleiden enzovoort) binnen de twee datasets met elkaar te vergelijken.

3.1.2 Sociaal netwerk

Bij alle variabelen met betrekking tot het sociaal netwerk zal ik nagaan of er verschillen zijn naargelang geslacht (mannen en vrouwen), leeftijd¹³⁹ en opleiding¹⁴⁰. Dit doe ik aan de hand van variantie-analyse.

¹³⁸ In het onderzoek van Vincke & Stevens (1999a) bestond slechts 10.3% van de steekproef uit lager opgeleiden (zij die hoogstens een diploma hebben van middelbaar onderwijs). In dit onderzoek zijn er dus bijna drie keer zoveel laag opgeleiden vertegenwoordigd in vergelijking met het onderzoek uit 1999.

3.1.2.1 Algemene netwerkmetingen

Aantal netwerkleden

Het aantal netwerkleden werd berekend op basis van het minimum wekelijks contact hebben met vertrouwenspersonen¹⁴¹, ouders, broers en/of zussen, kinderen, burens en collega's/medestudenten. De grootte van het vriendschapsnetwerk zal ik later rapporteren.

Tabel 6: Aantal netwerkleden

Aantal netwerkleden	N	%
0	45	1,5
1-2	222	7,6
3-5	1026	35,0
6-8	1238	42,2
9-15	400	13,6
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100,0</i>

Het gemiddelde aantal netwerkleden bedraagt 5.81 (de mediaan = 6) met een standaarddeviatie van 2.48. De meeste holebi's (42.2%) hebben een persoonlijk netwerk dat bestaat uit zes tot acht leden. 35% heeft drie tot vijf netwerkleden en minder dan een tiende (7.6%) heeft één of twee netwerkleden. 13.6% heeft negen tot 15 netwerkleden. Slechts 1.5% heeft met geen enkele persoon wekelijks of dagelijks contact.

¹³⁹ Ik gebruik steeds drie leeftijdsgroepen die ik consequent benoem als jonge holebi's (jonger dan 27 jaar), holebi's van middelbare leeftijd (van 27 tot en met 45 jaar) en oudere holebi's (ouder dan 45 jaar).

¹⁴⁰ Ik gebruik steeds drie opleidingscategorieën: 1. zij die hoogstens hoger middelbaar onderwijs hebben gevolgd, 2. zij die hoger niet universitair onderwijs hebben gevolgd en 3. zij die universitair onderwijs hebben gevolgd.

¹⁴¹ Ik telde een vertrouwenspersoon enkel mee als netwerklid indien de respondent deze niet had benoemd als partner, moeder of vader, broer of zus, kind, collega/student of als buur. Anders zouden sommige vertrouwenspersonen als netwerklid dubbel geteld worden.

Ik vind geen significante verschillen naar geslacht en opleiding. Wel is er een significant hoofdeffect van leeftijd op aantal netwerkleden, $F(2,2835) = 5.10$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat enkel de oudere holebi's ($M = 5.66$, $SD = 2.48$) met een significant kleiner aantal netwerkleden contact hebben in vergelijking met de jongste holebi's ($M = 5.98$, $SD = 2.46$, $p < .10$).

Er is een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd $F(2,2835) = 5.00$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op netwerk grootte naargelang het geslacht van de respondenten. Voor jonge homo- en bi-mannen bedraagt de gemiddelde netwerk grootte ($M = 5.94$, $SD = 2.55$), voor homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd ($M = 5.93$, $SD = 2.49$) en voor oudere homo- en bi-mannen ($M = 5.79$, $SD = 2.49$). Voor jonge lesbiennes en bi-vrouwen bedraagt de gemiddelde netwerk grootte ($M = 6.05$, $SD = 2.31$), voor lesbiennes en bi-vrouwen van middelbare leeftijd ($M = 5.56$, $SD = 2.23$) en voor oudere lesbiennes en bi-vrouwen ($M = 5.32$, $SD = 2.62$). Voor vrouwen daalt dus de netwerk grootte al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort. Bij mannen is er weinig verschil tussen jongeren en zij van middelbare leeftijd maar de oudere homo- en bi-mannen scoren wel lager dan de jongere leeftijdsgroepen. Lesbiennes en bi-vrouwen hebben in vergelijking met homo- en bi-mannen kleinere sociale netwerken op middelbare leeftijd en in het bijzonder op oudere leeftijd.

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen geslacht en opleiding $F(2,2835) = 3.83$, $p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van opleiding op netwerk grootte naargelang het geslacht van de respondenten. Zowel mannen ($M=5.95$, $SD = 2.59$) als vrouwen ($M=6.01$, $SD = 2.45$) beschikken over relatief grote netwerken wanneer ze laag opgeleid zijn. Mannen hebben de grootste netwerken wanneer ze een diploma van hoger niet universitair onderwijs hebben ($M=6.15$, $SD = 2.42$) terwijl vrouwen in dat geval over de kleinste netwerken beschikken ($M=5.45$, $SD = 2.17$). Vrouwen met een universitair diploma hebben dan weer grote netwerken ($M = 6.01$, $SD = 2.38$) terwijl mannen in dat geval de kleinste netwerken hebben ($M=5.56$, $SD = 2.47$).

Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden

De gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden werd berekend op basis van de door de respondent aangegeven vertrouwenspersonen¹⁴², ouders, broers en zussen, kinderen, burens en collega's/medestudenten. Op een schaal van één (elke dag contact) tot zes (één maal per jaar of

¹⁴² Ik telde een vertrouwenspersoon enkel mee als netwerk lid indien de respondent deze niet had benoemd als partner, moeder of vader, broer of zus, kind, collega/student of als buur. Anders zouden sommige vertrouwenspersonen als netwerk lid dubbel geteld worden.

minder) kon men de contactfrequentie per netwerklid aangeven. Om tot een algemene maat te komen werden de schaalwaarden opgeteld en gedeeld door het totale aantal netwerkliden. Een hoge waarde op deze schaal betekent een *lage* contactfrequentie. Een lage waarde op deze schaal betekent dan logischerwijs een *hoge* contactfrequentie.

Tabel 7: Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkliden

Contactfrequentie	N	%
Meermaals per week tot elke dag	493	16,9
Meermaals per maand tot meermaals per week	1582	54,3
Eén keer per maand tot meermaals per maand	720	24,7
Eenmaal per maand of minder	121	4,1
<i>Totaal</i>	2916	100,0
Niet ingevuld	15	
<i>Totaal</i>	2931	

De gemiddelde contactfrequentie bedraagt 2.61 (de mediaan = 2.55) met een standaarddeviatie van .71. Iets meer dan de helft van de respondenten (54.3%) heeft meermaals per maand tot meermaals per week contact met hun netwerkliden. Ongeveer een vierde (24.7%) heeft één keer per maand tot meermaals per maand contact met hun netwerkliden. 16.9% van de respondenten heeft meermaals per week tot elke dag contact met hun netwerkliden en slechts 4.1% heeft ongeveer éénmaal per maand of minder contact met hun netwerkliden.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op gemiddelde contactfrequentie, $F(1,2833) = 16.14$, $p < .001$. Mannen ($M = 2.56$, $SD = .74$) hebben gemiddeld op meer regelmatige basis contact met hun netwerkliden dan vrouwen ($M = 2.68$, $SD = .62$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op gemiddelde contactfrequentie, $F(2,2833) = 4.55$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst echter uit dat de verschillen tussen de verschillende leeftijdsgroepen niet significant zijn.

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op gemiddelde contactfrequentie, $F(2,2833) = 3.26$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een universitair diploma ($M = 2.67$, $SD = .68$) op minder regelmatige basis contact hebben met hun netwerkliden dan zij met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 2.55$, $SD = .75$, $p < .01$).

Er is een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd $F(2,2833) = 6.63$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op gemiddelde contactfrequentie naargelang het geslacht van de respondenten. Voor jonge homo- en bi-mannen bedraagt de gemiddelde contactfrequentie 2.58 (SD = .78), voor homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd 2.54 (SD = .70) en voor oudere homo- en bi-mannen 2.61 (SD = .76). Voor jonge lesbiennes en bi-vrouwen bedraagt de gemiddelde contactfrequentie 2.59 (SD = .62), voor lesbiennes en bi-vrouwen van middelbare leeftijd 2.75 (SD = .58) en voor oudere lesbiennes en bi-vrouwen 2.81 (SD = .67). Ik stel dus vast dat voor mannen de contactfrequentie vrij constant blijft wanneer ik verschillende leeftijdscategorieën vergelijk terwijl deze voor vrouwen daalt al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort.

3.1.2.2 Gezin en familie

Metingen met betrekking tot het gezin en familie

Ik berekende de gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden (op basis van de aangegeven gezinsleden en de scores van verbondenheid op een schaal van één (niet verbonden) tot vijf (verbonden)). Om tot een algemene maat te komen werden de schaalwaarden opgeteld en gedeeld door het totale aantal gezinsleden. Ik rekende de ouders, broers of zussen en kinderen tot de gezinsleden.

Tabel 8: Gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden

Verbondenheid	N	%
Weinig tot niet verbonden	132	4,6
Weinig verbonden tot neutraal	561	19,4
Neutraal tot vrij verbonden	1261	43,6
Eerder verbonden	939	32,5
<i>Totaal</i>	2893	100,0
Niet ingevuld	38	
<i>Totaal</i>	2931	

De gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden bedraagt 3.42 (de mediaan = 3.50) met een standaarddeviatie van .88. De meeste respondenten (43.6%) hebben neutrale tot vrij verbonden

gevoelens met betrekking tot hun gezinsleden. Een derde (32.5%) voelt zich eerder verbonden met hun gezinsleden. Ongeveer een vijfde (19.4%) staat er neutraal tot weinig verbonden tegenover. Eén op twintig (4.6%) voelt zich weinig tot niet verbonden met zijn of haar gezinsleden.

Ik vind enkel een significant hoofdeffect van opleiding op gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden, $F(2,2812) = 4.24$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een universitair diploma ($M = 3.39$, $SD = .86$) zich minder verbonden voelen met hun gezinsleden dan zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 3.49$, $SD = .86$, $p < .05$).

Ik berekende de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden (op basis van de opgegeven gezinsleden en de scores voor contactfrequentie op een schaal van één (elke dag) tot zes (één maal per jaar of minder)).

De gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden bedraagt 2.68 (de mediaan = 2.50) met een standaarddeviatie van 1.15. Ik stel vast dat de meeste holebi's (36%) meermaals per maand tot meermaals per week contact hebben met hun gezinsleden. Iets meer dan een vierde (26.3%) heeft éénmaal tot meermaals per maand contact met hun gezinsleden en iets meer dan een vijfde (22.3%) heeft meermaals per week tot dagelijks contact met zijn of haar gezinsleden. Ten slotte zie ik dat 15.4% één maal per maand of minder contact heeft met zijn of haar gezinsleden.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden, $F(1,2801) = 12.09$, $p < .001$. Mannen ($M = 2.60$, $SD = 1.19$) hebben gemiddeld op meer regelmatige basis contact met hun gezinsleden dan vrouwen ($M = 2.80$, $SD = 1.05$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden, $F(2,2801) = 8.43$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat jonge holebi's ($M = 2.64$, $SD = 1.15$) en holebi's van middelbare leeftijd ($M = 2.63$, $SD = 1.13$) gemiddeld meer contact hebben met hun gezinsleden dan oudere holebi's ($M = 2.86$, $SD = 1.17$, voor beide $p < .01$). Jonge holebi's hebben echter niet significant meer of minder contact met hun gezinsleden in vergelijking met holebi's van middelbare leeftijd.

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden, $F(2,2801) = 5.19$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 2.60$, $SD = 1.19$) en met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 2.65$, $SD = 1.11$) op meer regelmatige basis contact hebben met hun gezinsleden dan zij met een universitair diploma ($M = 2.78$, $SD = 1.14$, respectievelijk $p < .01$ en $p < .05$). Er is echter geen significant verschil in gemiddelde contactfrequentie met de

gezinsleden tussen zij met een diploma van hoogstens middelbaar onderwijs en zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs.

Er is een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd $F(2,2801) = 7.97, p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden naargelang het geslacht van de respondenten. Voor jonge homo- en bi-mannen bedraagt de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden 2.65 (SD = 1.22), voor homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd 2.51 (SD = 1.15) en voor oudere homo- en bi-mannen 2.79 (SD = 1.17). Voor jonge lesbiennes en bi-vrouwen bedraagt de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden 2.64 (SD = 1.01), voor lesbiennes en bi-vrouwen van middelbare leeftijd 2.92 (SD = 1.05) en voor oudere lesbiennes en bi-vrouwen 3.04 (SD = 1.14). Ik stel dus vast dat voor mannen de contactfrequentie met de gezinsleden het hoogst is voor homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd en het laagste voor oudere homo- en bi-mannen. Jonge homo- en bi-mannen zitten hier ergens tussen. Voor vrouwen is er echter een duidelijke afname van de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort.

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen geslacht en opleiding $F(2,2801) = 4.28, p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van opleiding op gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden naargelang het geslacht van de respondenten. Mannen die hoger niet universitair onderwijs hebben gemiddeld de hoogste gemiddelde contactfrequentie met hun gezinsleden ($M=2.49, SD = 1.14$) in vergelijking met mannen die maximum hoger middelbaar onderwijs ($M=2.57, SD = 1.23$) of universitair onderwijs ($M=2.78, SD = 1.18$) hebben gevolgd. De laagst opgeleide vrouwen hebben de hoogste gemiddelde contactfrequentie met hun gezinsleden ($M=2.64, SD = 1.10$) in vergelijking met zij die hoger niet universitair onderwijs ($M=2.92, SD = 1.01$) of universitair onderwijs ($M=2.78, SD = 1.05$) hebben gevolgd. Het verschil tussen mannen en vrouwen is het meest opvallend op middelbare leeftijd: de vrouwen hebben dan op het minst regelmatige basis contact met hun gezinsleden, de mannen net het meest van alle leeftijdsgroepen.

Wanneer ik de Zzzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten voor wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun familieleden, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4162) = 97.38, p < .001$. De Zzzip respondenten ($M = 4.47, SD = 1.79$) voelen zich gemiddeld minder verbonden met hun familieleden in vergelijking met de SVR respondenten ($M = 5.63, SD = 1.42$).

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen geslacht en dataset $F(1,4162) = 8.62, p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van geslacht op gemiddelde verbondenheid met de familieleden naargelang het type respondent. Bij de Zzzip respondenten is er

weinig verschil tussen mannen ($M = 4.45$, $SD = 1.80$) en vrouwen ($M = 4.50$, $SD = 1.77$) wat betreft de gevoelens van verbondenheid met de familieleden. Bij de SVR respondenten voelen de mannen ($M = 5.36$, $SD = 1.48$) zich minder verbonden met hun familieleden in vergelijking met de vrouwen ($M = 5.86$, $SD = 1.32$).

Tabel 9: Gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden

Contactfrequentie	N	%
Meermaals per week tot dagelijks	642	22,3
Meermaals per maand tot meermaals per week	1038	36,0
Eén keer per maand tot meermaals per maand	758	26,3
Meermaals per jaar tot één keer per maand	291	10,1
Hoogstens één keer per jaar tot meermaals per jaar	152	5,3
<i>Totaal</i>	<i>2881</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	50	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Kinderen en kinderwens

Ik vroeg de respondenten of ze kinderen hebben of ze de wens koesteren om er te hebben. Ongeveer één op tien (11.1%) van de respondenten heeft kinderen. 8.9% heeft kinderen uit een (vroegere) heteroseksuele relatie, 2.9% uit een holebiseksuele relatie¹⁴³. Er zijn meer mannen (9.8%) met kinderen uit een heteroseksuele relatie dan vrouwen (7.1%). Er zijn echter meer vrouwen die kinderen hebben uit een holebiseksuele relatie (3.6%) dan mannen (2.6%). 64% van de mannen die kinderen heeft uit een holebiseksuele relatie heeft die als gevolg van IVF (In Vitro Fertilisatie¹⁴⁴). Nog eens een vijfde van die mannen adopteerde een kind. 16% van die mannen heeft kinderen via hun partner. Bij de vrouwen met kinderen uit een holebiseksuele relatie is IVF tevens de meest gehanteerde optie (54%). Een aanzienlijk deel van deze vrouwen adopteert een kind (43%). Slechts 3% heeft kinderen via hun partner.

¹⁴³ De som van het percentage holebi's dat kinderen heeft uit een heteroseksuele relatie (8.9%) en het percentage holebi's dat kinderen heeft uit een holebiseksuele relatie (2.9%) is groter dan het totale percentage holebi's dat kinderen heeft wanneer men deze niet opsplijt naar oorsprong van het kind (11.1%). Dit heeft te maken met de mogelijkheid van respondenten om bij de oorsprong van het kind meerdere categorieën aan te duiden. Men kan bijvoorbeeld kinderen overhouden aan een heteroseksuele relatie en als gevolg van adoptie.

¹⁴⁴ Dit impliceert dat deze homomannen een draagmoeder opzochten om hun kind te dragen.

Tabel 10: Kinderen

Heb je kinderen?	N	%
Nee	2605	88,9
Ja	326	11,1
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100,0</i>

Tabel 11: Kinderen uit heteroseksuele relatie naar geslacht

	Kinderen uit heteroseksuele relatie				Totaal	
	ja		nee			
Man	190	9,8%	1750	90,2%	1940	100%
Vrouw	69	7,1%	908	92,9%	977	100%
Totaal	259	8,9%	2658	91,1%	2917	100%

Tabel 12: Kinderen uit holebiseksuele relatie naar geslacht

	adoptie		via partner		via IVF		Totaal	
Man	10	20%	8	16%	32	64%	50	59%
Vrouw	15	43%	1	3%	19	54%	35	41%
<i>Totaal</i>	<i>25</i>	<i>29%</i>	<i>9</i>	<i>11%</i>	<i>51</i>	<i>60%</i>	<i>85</i>	<i>100%</i>

Naast het effectief hebben van kinderen, werd ook naar de kinderwens gepeild. 42.1% van onze respondenten heeft een kinderwens. 35.7% van de mannen heeft een kinderwens. 54.4% van de vrouwen heeft een kinderwens.

Tabel 13: Kinderwens naar geslacht

	kinderwens				Totaal	
	ja		nee			
Man	684	35,7%	1230	64,3%	1914	100,0%
Vrouw	528	54,5%	440	45,5%	968	100,0%
Totaal	1212	42,1%	1670	57,9%	2882	100,0%

3.1.2.3 Buren en collega's / medestudenten

Ik presenteer hier de gegevens op basis van de door de respondent aangegeven buren en collega's/medestudenten waar zij het meest mee te maken hebben. Ik berekende de gemiddelde contactfrequentie met de buren en collega's/medestudenten (op basis van de opgegeven buren en collega's/medestudenten en de scores voor contactfrequentie op een schaal van 1 (elke dag) tot 6 (één maal per jaar of minder)). Ik berekende de gemiddelde verbondenheid met de buren en collega's/medestudenten (op basis van de opgegeven buren en collega's/medestudenten en de scores voor verbondenheid op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 5 (verbonden)).

De gemiddelde contactfrequentie met de buren bedraagt 3.41 (de mediaan = 3) met een standaarddeviatie van 1.44. De meeste respondenten (37.1%) hebben ongeveer éénmaal per maand of minder contact met hun buren. Bij iets meer dan een vierde (27.3%) is dat éénmaal per maand tot meermaals per maand en bij 29% van de respondenten is dat meermaals per maand tot meermaals per week. Slechts ongeveer 6.7% heeft wekelijks tot dagelijks contact met hun buren. Met de collega's of medestudenten heeft men op meer regelmatige basis contact, wat vrij vanzelfsprekend is. De gemiddelde contactfrequentie met de collega's of medestudenten bedraagt 1.70 (de mediaan = 1.67) met een standaarddeviatie van .75. Iets meer dan de helft (52.5%) van de holebi's heeft wekelijks tot dagelijks contact met hun collega's of medestudenten. Voor 40.3% is dat eerder maandelijks tot wekelijks en slechts 7.2% heeft meermaals per maand of minder contact met hun collega's of medestudenten.

De gemiddelde verbondenheid met de buren bedraagt 1.90 (de mediaan = 1.5) met een standaarddeviatie van 1.04. Iets meer dan de helft van de respondenten (52.6%) voelt zich weinig tot niet verbonden met hun buren en 6.8% eerder wel verbonden. De gemiddelde verbondenheid met de collega's of medestudenten bedraagt 2.93 (de mediaan = 3) met een standaarddeviatie van 1.03. Ongeveer 14.6% van de holebi's voelt zich weinig tot niet verbonden met hun collega's of medestudenten terwijl iets meer dan een vijfde (20.6%) zich er eerder verbonden mee voelt. Met de collega's of medestudenten die men vaker ziet dan de buren, voelt men zich dus meer verbonden dan met de buren.

Wat betreft verbondenheid met buren vind ik geen significante hoofdeffecten.

Ik vind wel een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd, $F(2,2589) = 7.42$, $p < .001$. Er is dus een verschillende invloed van leeftijd op gemiddelde verbondenheid met de buren naargelang

het geslacht van de respondenten. De gemiddelde verbondenheid met de burens ligt voor mannen het hoogst op middelbare leeftijd ($M = 1.98$, $SD = 1.07$) terwijl die voor vrouwen op middelbare leeftijd het laagst ligt ($M = 1.78$, $SD = .98$). Anderzijds ligt de gemiddelde verbondenheid met de burens het hoogst voor oudere lesbiennes en bi-vrouwen ($M = 2.11$, $SD = 1.16$) terwijl deze voor oudere homo- en bi-mannen het laagst ligt ($M = 1.91$, $SD = 1.01$). In de jongste leeftijdsgroep zie ik weinig verschillen tussen mannen ($M = 1.89$, $SD = 1.04$) en vrouwen ($M = 1.85$, $SD = 1.02$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen opleiding en leeftijd, $F(4,2589) = 3.31$, $p < .05$. Bij de hoogst opgeleiden zijn het de jongeren die zich meer verbonden voelen met hun burens ($M = 1.92$, $SD = 1.06$) in vergelijking met respondenten van middelbare leeftijd ($M = 1.85$, $SD = .99$) en de oudste respondenten ($M = 1.84$, $SD = .94$). Bij hen met een hoger niet universitair diploma zijn het respondenten van middelbare leeftijd die zich het meest verbonden voelen ($M = 1.99$, $SD = 1.09$) in vergelijking met de oudste respondenten ($M = 1.82$, $SD = 1.03$) en de jongste respondenten ($M = 1.78$, $SD = 1.00$). Bij de laagst opgeleiden voelen de oudste respondenten zich het meest verbonden met hun burens ($M = 2.01$, $SD = 2.15$) gevolgd door de jongste respondenten ($M = 1.94$, $SD = 1.04$) en de respondenten van middelbare leeftijd ($M = 1.86$, $SD = 1.01$).

Wat betreft de gemiddelde contactfrequentie met de burens vind ik geen hoofdeffecten noch interactie-effecten voor geslacht, opleiding of leeftijd.

Wat betreft de gemiddelde verbondenheid met collega's/medestudenten vind ik geen hoofdeffecten noch interactie-effecten voor geslacht, opleiding of leeftijd.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op gemiddelde contactfrequentie met de collega's/medestudenten, $F(1,2476) = 11.85$, $p < .001$. Mannen ($M = 1.67$, $SD = .76$) hebben gemiddeld op meer regelmatige basis contact met hun collega's/medestudenten dan vrouwen ($M = 1.80$, $SD = .72$).

Wanneer ik de Zzzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten voor wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun burens, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4144) = 148.59$, $p < .001$. De Zzzip respondenten ($M = 2.60$, $SD = 1.59$) voelen zich gemiddeld minder verbonden met hun burens in vergelijking met de SVR respondenten ($M = 4.22$, $SD = 1.67$).

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen geslacht en dataset $F(1,4144) = 7.25$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van geslacht op gemiddelde verbondenheid met de burens naargelang het type respondent. Bij de Zzzip respondenten voelen de

mannen ($M = 2.68$, $SD = 1.66$) zich meer verbonden met hun burens dan de vrouwen ($M = 2.43$, $SD = 1.44$). Bij de SVR respondenten voelen de mannen ($M = 4.13$, $SD = 1.61$) zich net minder verbonden met hun burens in vergelijking met de vrouwen ($M = 4.29$, $SD = 1.71$).

Wanneer ik de Zzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten voor wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun collega's/medestudenten, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,3586) = 18.94$, $p < .001$. De Zzip respondenten ($M = 4.10$, $SD = 1.56$) voelen zich gemiddeld minder verbonden met hun collega's/medestudenten in vergelijking met de SVR respondenten ($M = 4.49$, $SD = 1.56$).

Tabel 14: Gemiddelde contactfrequentie met burens en met collega's of medestudenten

Contactfrequentie	met burens		met collega's/ medestudenten	
Meermaals per week tot dagelijks	184	6,7%	1337	52,5%
Meermaals per maand tot meermaals per week	797	29,0%	1025	40,3%
Eén keer per maand tot meermaals per maand	752	27,3%	133	5,2%
Eenmaal per maand of minder	1020	37,1%	50	2,0%
<i>Totaal</i>	2753	100,0%	2545	100,0%
Niet ingevuld	178		386	
<i>Totaal</i>	2931		2931	

Tabel 15: Gemiddelde verbondenheid met burens en met collega's of medestudenten

Verbondenheid	met burens		met collega's/ medestudenten	
Weinig tot niet verbonden	1403	52,6%	371	14,6%
Weinig verbonden tot neutraal	618	23,2%	617	24,3%
Neutraal tot vrij verbonden	463	17,4%	1027	40,5%
Eerder verbonden	182	6,8%	523	20,6%
<i>Totaal</i>	2666	100,0%	2538	100,0%
Niet ingevuld	265		393	
<i>Totaal</i>	2931		2931	

3.1.2.4 Partner

Gemiddeld heeft 56% (SD = .50) van de holebi's een partner. Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het hebben van een partner, $F(2,2823) = 10.71$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een universitair diploma ($M = .62$, $SD = .49$) vaker een partner hebben dan zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = .54$, $SD = .50$) en hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = .52$, $SD = .50$) (respectievelijk $p < .001$ en $p < .01$). Er is geen significant verschil in het hebben van een partner tussen zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs en hoogstens hoger middelbaar onderwijs.

Voorts vind ik een significant interactie-effect tussen leeftijd en opleiding, $F(4, 2823) = 2.71$, $p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het hebben van een partner naargelang het opleidingsniveau. Voor hen met een universitair diploma neemt het aantal respondenten toe die een partner heeft al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = .59$, $SD = .50$; $M = .62$, $SD = .49$ en $M = .72$, $SD = .49$). Voor hen met een hoger niet universitair diploma daalt het aantal respondenten dat een partner heeft al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = .60$, $SD = .50$; $M = .52$, $SD = .50$ en $M = .49$, $SD = .50$). Bij hen met een diploma van hoogstens hoger secundair zijn er amper verschillen naargelang het jonge respondenten ($M = .53$, $SD = .50$), respondenten van middelbare leeftijd ($M = .52$, $SD = .50$) of oudere respondenten ($M = .53$, $SD = .50$) betreft. Bij de hoogst opgeleiden heeft men dus vaker een partner al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort terwijl zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs net minder vaak een partner hebben naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren.

Tabel 16: Vaste partner

Vaste partner	N	%
ja	1617	55,9
nee	1276	44,1
<i>Totaal</i>	<i>2893</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	38	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Wanneer ik de Zzzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten voor wat betreft het hebben van een partner¹⁴⁵, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4212) = 27.05$, $p < .001$. De Zzzip respondenten ($M = .56$, $SD = .50$) hebben minder vaak een partner dan de SVR respondenten ($M = .79$, $SD = .41$).

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen leeftijd en dataset $F(2,4212) = 7.01$, $p < .001$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het hebben van een partner naargelang het type respondent. Bij de Zzzip respondenten blijft het aantal respondenten dat een partner heeft vrij stabiel over de verschillende leeftijdscategorieën heen (respectievelijk van de jongste naar de oudste leeftijdsgroep: $M = .57$ ($SD = .50$), $M = .55$ ($SD = .50$) en $M = .56$ ($SD = .50$)). Bij de SVR respondenten hebben de jongste respondenten ($M = .59$, $SD = .49$) minder vaak een vaste partner dan de respondenten uit oudere leeftijdsgroepen ($M = .82$, $SD = .38$ en $M = .80$, $SD = .40$).

3.1.2.5 Vrienden en vriendinnen

De meeste holebi's (43.1%) hebben 1 tot 5 goede vriend(inn)en. 31.8% heeft er 6 à 10; 11.9% heeft er 11 à 15; 4.8% heeft er 16 à 20 en 6.2% heeft er meer dan 20. Slechts 2.1% heeft geen vriend(inn)en.

Ik vind geen significante hoofdeffecten van geslacht, leeftijd en opleiding met betrekking tot het aantal vriend(inn)en dat men heeft. Ik vind echter wel een significant interactie-effect tussen leeftijd en opleiding $F(4, 2824) = 3.36$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het aantal vriend(inn)en dat men heeft naargelang het opleidingsniveau van de respondenten.

Bij de laagst opgeleiden daalt het aantal vriend(inn)en dat men heeft al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = 3.04$, $SD = 1.29$; $M = 2.83$, $SD = 1.12$; $M = 2.81$, $SD = 1.19$). Holebi's van middelbare leeftijd met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 3.07$, $SD = 1.20$) en universitair onderwijs ($M = 2.97$, $SD = 1.20$) hebben meer vriend(inn)en dan jonge holebi's met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 2.88$, $SD = 1.14$). Bij de

¹⁴⁵ Ik merk op dat in de Zzzip enquête de respondenten gevraagd werd 'heb je nu een vaste partner?'. In de SVR enquête vroeg men of de respondenten gehuwd waren of ze met een vaste partner samenwoonden. Het aantal respondenten met vaste partner wordt in de SVR enquête dus onderschat: zij die niet gehuwd zijn of die niet met hun vaste partner samenwonen maar toch een vaste partner hebben, worden immers niet geteld.

hoogst opgeleide holebi's neemt het aantal vriend(inn)en toe naargelang men tot een oudere leeftijdscategorie behoort (respectievelijk $M = 2.80$, $SD = 1.04$; $M = 2.90$, $SD = 1.16$; $M = 2.97$, $SD = 1.21$). Bij de laagst opgeleiden heeft men dus minder vriend(inn)en al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort. Bij de hoger opgeleiden blijkt de relatie eerder omgekeerd: holebi's van middelbare leeftijd en ouder hebben meer vriend(inn)en dan de jongste holebi's.

Wanneer ik de Zzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten voor wat betreft het hebben van goede vriend(inn)en, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4213) = 12.89$, $p < .001$. De Zzip respondenten ($M = 2.93$, $SD = 1.18$) hebben meer goede vriend(inn)en dan de SVR respondenten ($M = 2.62$, $SD = 1.14$).

Tabel 17: Hoeveel goede vriend(inn)en heb je?

Aantal goede vrienden	N	%
geen	60	2,1
1 tot 5	1249	43,1
6 tot 10	921	31,8
11 tot 15	345	11,9
16 tot 20	140	4,8
meer dan 20	180	6,2
<i>Totaal</i>	2895	100,0
niet ingevuld	36	
<i>Totaal</i>	2931	

Bijna een vijfde (18.6%) van de holebi's heeft geen holebi's in zijn of haar vriendenkring. Bij 40% van de holebi's bestaat minder dan de helft van de vriendenkring uit andere holebi's en bij een vijfde (19.8%) bestaat precies de helft van hun vriendenkring uit holebi's. Bij 16.4% van de holebi's bestaat meer dan de helft van hun vriendenkring uit holebi's. Ten slotte zie ik dat bij 5% van de holebi's hun hele vriendenkring uit holebi's bestaat.

Wat betreft het aantal goede vriend(inn)en die holebi zijn, vind ik geen significante hoofdeffecten noch interactie-effecten voor geslacht, opleiding of leeftijd.

Tabel 18: Hoeveel van je goede vriend(inn)en zijn holebi?

Aantal	N	%
geen	543	18,6
2	755	25,9
3	416	14,3
de helft	576	19,8
5	238	8,2
6	239	8,2
allemaal	146	5,0
<i>Totaal</i>	<i>2913</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	18	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

De gemiddelde verbondenheid met heterovriend(inn)en bedraagt 5.58 (de mediaan = 6) met een standaarddeviatie van 1.40. Bijna een derde (32.3%) van alle holebi's voelt zich sterk verbonden met hun heterovriend(inn)en. Bijna de helft (47.4%) voelt zich eerder verbonden tot vrij verbonden met hen. 12.6% heeft niet echt een uitgesproken mening. Slechts ongeveer 6.2% voelt zich eerder niet verbonden en amper 1.6% voelt zich niet verbonden met zijn of haar heterovriend(inn)en.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op zich verbonden voelen met heterovriend(inn)en, $F(1,2779) = 15.11$, $p < .001$. Mannen ($M = 5.50$, $SD = 1.42$) voelen zich minder verbonden met hun heterovriend(inn)en dan vrouwen ($M = 5.75$, $SD = 1.32$).

Ik vind geen significant hoofdeffect van dataset (Zzzip of SVR) op zich verbonden voelen met zijn of haar (hetero)vriend(inn)en.

Ik vind echter wel een significant interactie-effect tussen leeftijd en dataset $F(2,4124) = 7.09$, $p < .001$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het zich verbonden voelen met zijn of haar (hetero)vriend(inn)en, naargelang het type respondent. Bij de Zzzip respondenten is er weinig verschil tussen het zich verbonden voelen met zijn of haar heterovriend(inn)en naargelang de leeftijdscategorie (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 5.61$, $SD = 1.36$; $M = 5.59$, $SD = 1.38$; $M = 5.52$, $SD = 1.52$). Bij de SVR respondenten neemt de verbondenheid met zijn of haar vriend(inn)en af naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 6.12$, $SD = 1.02$; $M = 5.72$, $SD = 1.28$; $M = 5.26$, $SD = 1.59$).

Tabel 19: Verbondenheid heterovriend(inn)en

Verbondenheid	N	%
niet verbonden	45	1,6
2	58	2,0
3	119	4,2
neutraal	359	12,6
5	597	20,9
6	756	26,5
sterk verbonden	924	32,3
<i>Totaal</i>	<i>2858</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	73	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

De gemiddelde verbondenheid met holebivriend(inn)en bedraagt 5.75 (de mediaan = 6) met een standaarddeviatie van 1.41. 38.7% van de holebi's voelt zich sterk verbonden met zijn of haar holebivriend(inn)en. 44.6% voelt zich eerder verbonden met zijn of haar holebivriend(inn)en. 9.3% staat er neutraal tegenover en slechts 5.6% positioneert zich tussen 'niet verbonden' en 'neutraal'. Amper 1.8% voelt zich niet verbonden met zijn of haar holebivriend(inn)en. Holebi's voelen zich meer verbonden met hun holebivriend(inn)en ($M = 5.75$, $SD = 1.41$) in vergelijking met hun heterovriend(inn)en ($M = 5.58$, $SD = 1.41$, $z = -6.50$, $p < .001$)¹⁴⁶.

Wat betreft het zich verbonden voelen met holebivriend(inn)en, vind ik geen significante hoofdeffecten noch interactie-effecten voor geslacht, opleiding of leeftijd.

Ik vind geen significant hoofdeffect van dataset (Zzzip of SVR) op zich verbonden voelen met zijn of haar (holebi)vriend(inn)en¹⁴⁷.

Ik vind echter wel een significant interactie-effect tussen leeftijd en dataset $F(2,4056) = 6.87$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het zich verbonden voelen met

¹⁴⁶ Ik gebruikte de 'Wilcoxon's signed-rank test' voor non-parametrische data

¹⁴⁷ Ik vergeleek in eerste instantie verschillen tussen de mate van verbondenheid met holebivriend(inn)en van de Zzzip respondenten en de mate van verbondenheid met vriend(inn)en van de SVR respondenten en in tweede instantie verschillen tussen de mate van verbondenheid met heterovriend(inn)en van de Zzzip respondenten en de mate van verbondenheid met vriend(inn)en van de SVR respondenten. In de bevraging van de SVR werd immers geen onderscheid gemaakt tussen holebi- en heterovriend(inn)en, in het Zzzip onderzoek wel.

zijn of haar vriend(inn)en naargelang het type respondent. Bij de Zzip respondenten is er weinig verschil tussen het zich verbonden voelen met zijn of haar holebivriend(inn)en naargelang de leeftijdscategorie (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 5.73$, $SD = 1.43$; $M = 5.80$, $SD = 1.33$; $M = 5.78$, $SD = 1.42$). Bij de SVR respondenten neemt de verbondenheid met zijn of haar vriend(inn)en af naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 6.12$, $SD = 1.02$; $M = 5.72$, $SD = 1.28$; $M = 5.26$, $SD = 1.59$).

Tabel 20: Verbondenheid holebivriend(inn)en

Verbondenheid	N	%
niet verbonden	50	1,8
2	62	2,2
3	94	3,4
neutraal	259	9,3
5	475	17,0
6	771	27,6
sterk verbonden	1080	38,7
<i>Totaal</i>	<i>2791</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	140	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

3.1.2.6 Het vertrouwensnetwerk

8% van onze respondenten heeft geen vertrouwenspersonen. De meeste respondenten, ongeveer een vierde (23.3%), hebben drie vertrouwenspersonen. Eén vijfde (20.1%) heeft twee vertrouwenspersonen en 7.3% heeft slechts één vertrouwenspersoon. 14.9% heeft vier vertrouwenspersonen, 12.5% heeft er vijf en een ongeveer even groot deel (11.7%) heeft zes à tien vertrouwenspersonen. 1.9% heeft meer dan tien vertrouwenspersonen.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft, $F(1,2821) = 33.89$, $p < .001$. Mannen ($M = 3.06$, $SD = 1.75$) hebben minder vertrouwenspersonen dan vrouwen ($M = 3.61$, $SD = 1.80$).

Tabel 21: Aantal vertrouwenspersonen

Aantal	N	%
0	236	8,2
1	211	7,3
2	582	20,1
3	673	23,3
4	431	14,9
5	362	12,5
6 tot 10	338	11,7
meer dan 10	56	1,9
<i>Totaal</i>	<i>2889</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	42	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Wanneer ik de Zzzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten wat betreft het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4180) = 66.13$, $p < .001$. De Zzzip respondenten ($M = 3.24$, $SD = 1.78$) hebben minder vertrouwenspersonen dan de SVR respondenten ($M = 3.74$, $SD = 1.84$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen leeftijd en dataset $F(2,4180) = 9.07$, $p < .001$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft naargelang het type respondent. Bij de Zzzip respondenten is er weinig verschil tussen het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft naargelang de leeftijdscategorie (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 3.26$, $SD = 1.81$; $M = 3.25$, $SD = 1.78$; $M = 3.16$, $SD = 1.71$). Bij de SVR respondenten neemt het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft af naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = 4.53$, $SD = 1.51$; $M = 4.06$, $SD = 1.79$; $M = 3.37$, $SD = 1.84$).

Ik vroeg aan onze respondenten om hun vijf belangrijkste vertrouwenspersonen op te geven. Voor elk van deze vertrouwenspersonen vroeg ik naar het type relatie dat men met hen onderhoudt (een partner, ouder, broer of zus, kind, ander familielid, collega, lid van een organisatie, buur, vriend(in) of een andere relatie). Op basis van deze informatie kon ik berekenen hoe het vertrouwensnetwerk van holebi's proportioneel is samengesteld (bijvoorbeeld: 25% zijn ouders, 50% zijn vriend(inn)en en 25% zijn collega's). Ik berekende in welke mate het vertrouwensnetwerk van holebi's gemiddeld is samengesteld per type relatie. Deze berekening deed ik afzonderlijk voor respondenten met en zonder vaste partner.

Er bleken niet veel verschillen te zijn tussen respondenten met een vaste partner en die zonder. Respondenten zonder vaste partner bleken vaker leden van organisaties als vertrouwenspersoon te hebben (respectievelijk gemiddeld 5%, SD = .18 versus 2%, SD = .11). Ook zie ik dat zij zonder een vaste partner vaker vriend(inn)en als vertrouwenspersoon hebben in vergelijking met zij met een vaste partner (respectievelijk gemiddeld 65%, SD = .35 versus 41%, SD = .30). Het vertrouwensnetwerk van respondenten met een partner bestaat gemiddeld voor 31% (SD = .23) uit hun partner. Bij deze groep maken vriend(inn)en toch nog een groter deel uit van het vertrouwensnetwerk (gemiddeld 41%, SD = .30). Men kan natuurlijk meerdere vriend(inn)en aangeven als vertrouwenspersoon terwijl men slechts één vaste partner kan opgeven als vertrouwenspersoon. Voorts zie ik dat ouders gemiddeld 8% (SD = .16) van het vertrouwensnetwerk uitmaken. Bij collega's schommelt het gemiddelde percentage tussen 6% (SD = .16) en 8% (SD = .19) al naargelang het hebben van een vaste partner. Broers en zussen maken voor gemiddeld 6% (SD = .14) deel uit van het vertrouwensnetwerk. Andere familie, kinderen en burens spelen slechts een marginale rol in het vertrouwensnetwerk van holebi's.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op de proportie familieleden als vertrouwenspersoon, $F(1,2571) = 11.53$, $p < .001$. Het vertrouwensnetwerk van mannen bestaat gemiddeld voor 17% (SD = .24) uit familieleden. Bij vrouwen is dit gemiddeld slechts 15% (SD = .22).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd, $F(2,2571) = 5.24$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op de proportie familieleden als vertrouwenspersoon naargelang het geslacht van de respondent. Bij vrouwen daalt de gemiddelde proportie familieleden als vertrouwenspersoon naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = .16$, SD = .23; $M = .14$, SD = .22; $M = .11$, SD = .20). Bij mannen echter stijgt de gemiddelde proportie familieleden als vertrouwenspersoon naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = .15$, SD = .24; $M = .18$, SD = .24; $M = .20$, SD = .26).

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op de proportie vriend(inn)en als vertrouwenspersoon, $F(1,2571) = 9.35$, $p < .01$. Het vertrouwensnetwerk van mannen bestaat gemiddeld voor 50% (SD = .35) uit vriend(inn)en. Bij vrouwen is dit gemiddeld 54% (SD = .32). Vrouwen hebben dus een vertrouwensnetwerk dat gemiddeld voor een groter deel uit vriend(inn)en bestaat in vergelijking met dat van mannen.

Tabel 22: Wie zijn de vertrouwenspersonen?

Wie?	Resp. zonder partner (%)	Resp. met partner (%)
Partner	0	31
Ouders	8	8
Broers of zussen	6	6
Kinderen	1	0
Andere familie	2	2
Collega's	8	6
Leden van organisaties	5	2
Buren	1	1
Vriend(inn)en	65	41
Ander	4	3
<i>Totaal</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>

Ik ging vervolgens verschillen na in samenstelling van het vertrouwensnetwerk tussen de Zzzip respondenten en de SVR respondenten¹⁴⁸. Ik rapporteer eerst de verschillen voor respondenten met partner en vervolgens voor respondenten zonder een partner. Er bleek geen significant verschil tussen Zzzip respondenten en SVR respondenten wat betreft het aangeven van zijn of haar partner als vertrouwenspersoon.

Wanneer ik de Zzzip respondenten met partner vergelijk met de SVR respondenten met partner wat betreft de gemiddelde proportie familieleden in het vertrouwensnetwerk dan blijkt er een significant verschil, $F(1,2517) = 55.44$, $p < .001$. Bij de Zzzip respondenten met partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 16% (SD = .23) uit familieleden terwijl dit bij SVR respondenten met partner oploopt tot 36% (SD = .32).

Wanneer ik de Zzzip respondenten zonder partner vergelijk met de SVR respondenten zonder partner, wat betreft de gemiddelde proportie familieleden in het vertrouwensnetwerk, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,1354) = 54.38$, $p < .001$. Bij de Zzzip respondenten zonder partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 16% (SD = .25) uit familieleden terwijl dit bij SVR respondenten zonder partner oploopt tot 53% (SD = .38). Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen leeftijd en dataset, $F(2,1354) = 5.14$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een

¹⁴⁸ Ik rapporteer hier geen verschillen naar dataset met betrekking tot burens, collega's of medestudenten en leden van organisaties als vertrouwenspersonen. Deze relatietyperen zijn als variabelen niet normaal verdeeld en dus niet geschikt om in een ANOVA te gebruiken.

verschillende invloed van leeftijd op de gemiddelde proportie familieleden in het vertrouwensnetwerk naargelang het type respondent (zonder partner). Bij de Zzzip respondenten zonder partner blijft de gemiddelde proportie familieleden in het vertrouwensnetwerk nagenoeg stabiel al naargelang de leeftijdscategorie (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = .15$, $SD = .25$; $M = .17$, $SD = .25$; $M = .18$, $SD = .26$). Bij de SVR respondenten zonder partner is er een duidelijke toename wat betreft de gemiddelde proportie familieleden in het vertrouwensnetwerk naargelang de leeftijdscategorie (respectievelijk van de jongste leeftijdsgroep naar de oudste: $M = .41$, $SD = .30$; $M = .45$, $SD = .37$; $M = .61$, $SD = .40$).

Wanneer ik de Zzzip respondenten met partner vergelijk met de SVR respondenten met partner, wat betreft de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,2517) = 16.17$, $p < .001$. Bij de Zzzip respondenten met partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 41% ($SD = .31$) uit vriend(inn)en terwijl dit bij SVR respondenten met partner slechts 24% ($SD = .31$) bedraagt.

Wanneer ik de Zzzip respondenten zonder partner vergelijk met de SVR respondenten zonder partner, wat betreft de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk, dan blijkt er een significant verschil, $F(1,1354) = 23.24$, $p < .001$. Bij de Zzzip respondenten zonder partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 65% ($SD = .35$) uit vriend(inn)en terwijl dit bij SVR respondenten zonder partner slechts 34% ($SD = .35$) bedraagt.

3.1.2.7 Participatie aan het verenigingsleven en het doen van vrijwilligerswerk

Participatie aan het verenigingsleven

57.1% van de respondenten is en was nooit lid van een holebi-organisatie. 12.7% was dat vroeger wel. 13.8% is een passief lid in een holebi-organisatie en 10.9% is lid en participeert ook actief. 5.6% van de respondenten is bestuurslid. Ik zie de variabele 'lidmaatschap holebi-organisatie' als een continuüm dat reikt van 'nooit lid geweest' tot 'bestuurslid zijn' en de activiteitsgraad van respondenten in een holebivereniging aangeeft.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op actief lid zijn van een holebi-organisatie, $F(1,2803) = 7.90$, $p < .01$. Mannen ($M = 1.91$, $SD = 1.27$) zijn gemiddeld minder actief in een holebivereniging dan vrouwen ($M = 2.02$, $SD = 1.30$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op actief lid zijn van een holebi-organisatie, $F(2,2803) = 17.04$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat men meer actief is in een

holebivereniging naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort. De oudste respondenten ($M = 2.23$, $SD = 1.29$) zijn actiever dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 1.97$, $SD = 1.27$, $p < .01$) en de jongeren ($M = 1.83$, $SD = 1.27$, $p < .001$). De respondenten van middelbare leeftijd zijn actiever dan de jongeren ($p < .05$).

Ik vind tevens een significant hoofdeffect van opleiding op actief lid zijn van een holebi-organisatie, $F(2,2803) = 3.57$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 1.85$, $SD = 1.22$), significant minder actief zijn in een holebivereniging dan holebi's met een universitair diploma ($M = 2.04$, $SD = 1.35$, $p < .01$).

Tabel 23: Lidmaatschap holebi-organisatie

Lidmaatschap	N	%
geen lid	1637	57,1
vroeger lid	363	12,7
passief lid	395	13,8
actief lid	313	10,9
bestuurslid	160	5,6
<i>Totaal</i>	2868	100,0
Niet ingevuld	63	
<i>Totaal</i>	2931	

Wat betreft lidmaatschap aan reguliere verenigingen kijk ik naar de mate waarin de respondenten actief lidmaatschap¹⁴⁹ uitoefenen. Het gemiddelde aantal verenigingen waarin men actief lid is bedraagt .90 (de mediaan = 1) met een standaarddeviatie van 1.05. Bijna de helft van de respondenten (43.8%) is van geen enkele reguliere vereniging actief lid. Een derde (33.4%) is actief lid in één vereniging, 15.4% in twee verenigingen. 7.4% is actief lid in drie of meerdere reguliere verenigingen.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op het aantal reguliere verenigingen waar men actief lid van is, $F(1,2824) = 13.50$, $p < .001$. Mannen ($M = .83$, $SD = .99$) zijn gemiddeld in minder reguliere verenigingen actief lid dan vrouwen ($M = 1.03$, $SD = 1.16$).

¹⁴⁹ Actief lidmaatschap werd in de bevraging omschreven als aan activiteiten van een vereniging deelnemen of binnen een vereniging een officiële functie (voorzitter, secretaris, penningmeester, enzovoort) vervullen.

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het aantal reguliere verenigingen waar men actief lid van is, $F(2,2824) = 5.95$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = .82$, $SD = 1.05$) significant in minder reguliere verenigingen actief zijn dan holebi's met een universitair diploma ($M = .99$, $SD = 1.07$, $p < .01$).

Tabel 24: Actief lidmaatschap reguliere verenigingen

Lidmaatschap	N	%
geen	1270	43,8
1	969	33,4
2	446	15,4
3 of meer	216	7,4
<i>Totaal</i>	2901	100,0
Niet ingevuld	30	
<i>Totaal</i>	2931	

Het doen van vrijwilligerswerk

65.2% van de respondenten doet helemaal geen vrijwilligerswerk. 8.7% is enkel vrijwilliger binnen holebi-organisaties, 22.6% enkel binnen het reguliere verenigingsleven. 3.5% van de respondenten ten slotte, doet vrijwilligerswerk in beide types organisatie.

Tabel 25: Vrijwilligerswerk in holebispecifieke en niet reguliere organisaties

		Vrijwilligerswerk in holebiwerking				Totaal	
		nee		ja			
Vrijwilligerswerk in niet holebigerichte organisaties	nee	1868	65,2%	249	8,7%	2117	73,9%
	ja	647	22,6%	99	3,5%	746	26,1
<i>Totaal</i>		2515	42,1%	348	57,9%	2863	100,0%

Het gemiddelde aantal reguliere verenigingen waarin men aan vrijwilligerswerk doet, bedraagt .43 (de mediaan = 0) met een standaarddeviatie van .91. 12% van de respondenten doet in één reguliere vereniging aan vrijwilligerswerk, 8.2% in twee verenigingen en 4% in meer dan 2 verenigingen.

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op het aantal reguliere verenigingen waar men aan vrijwilligerswerk doet, $F(2,2761) = 6.56$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de oudste respondenten ($M = .50$, $SD = .97$) in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk doen dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = .37$, $SD = .87$, $p < .05$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het aantal reguliere verenigingen waar men aan vrijwilligerswerk doet, $F(2,2803) = 9.99$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = .32$, $SD = .77$) significant minder aan vrijwilligerswerk doen dan holebi's met een universitair diploma ($M = .52$, $SD = 1.05$, $p < .001$) en dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs significant minder aan vrijwilligerswerk doen dan holebi's met een hoger niet universitair diploma ($M = .42$, $SD = .86$, $p < .05$).

Daarnaast vind ik een significant interactie-effect tussen geslacht en opleiding, $F(2,2761) = 3.18$, $p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van opleidingsniveau op het aantal reguliere verenigingen waar men aan vrijwilligerswerk doet naargelang het geslacht van de respondent. Het verschil tussen mannen en vrouwen is het grootst wanneer ik kijk naar het hoogste opleidingsniveau (zij met een universitair diploma). Daar zijn het de vrouwen ($M = .62$, $SD = 1.13$) die gemiddeld in meer verenigingen aan vrijwilligerswerk doen in vergelijking met de mannen ($M = .48$, $SD = 1.01$). Wat betreft de andere opleidingsniveaus zijn er minder grote verschillen naar geslacht. Bij hen met een diploma van hoger niet universitair onderwijs zijn het de mannen ($M = .44$, $SD = .85$) die in meer verenigingen aan vrijwilligerswerk doen in vergelijking met de vrouwen ($M = .39$, $SD = .89$). Bij de laagst opgeleiden zijn het dan weer de vrouwen ($M = .37$, $SD = .83$) die in meer verenigingen aan vrijwilligerswerk doen dan de mannen ($M = .30$, $SD = .73$).

Wanneer ik de Zzzip respondenten vergelijk met de SVR respondenten wat betreft het doen aan vrijwilligerswerk in reguliere verenigingen dan blijkt er een significant verschil, $F(1,4224) = 4.94$, $p < .05$. De Zzzip respondenten ($M = .47$, $SD = .90$) doen gemiddeld in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk dan de SVR respondenten ($M = .31$, $SD = .92$).

Tabel 26: Aantal verenigingen waar holebi's aan vrijwilligerswerk doen

Aantal	N	%
0	2140	75,8
1	338	12,0
2	230	8,2
meer dan 2	114	4,0
<i>Totaal</i>	2822	100,0
Niet ingevuld	109	
<i>Totaal</i>	2931	

3.1.3 Andere relevante variabelen met betrekking tot het te toetsen model

Ik geef in dit deel een opsomming van de variabelen die niet met de sociale netwerken van holebi's te maken hebben, maar wel relevant zijn voor het te toetsen model. Dit zijn variabelen met betrekking tot het (niet) ervaren van sociale ondersteuning, de waargenomen houding van hetero's versus holebi's, geïnternaliseerde homonegativiteit en identiteitsrelevante variabelen (identity salience, identity commitment, persoonlijke seksuele identiteit of zelfbenoeming en holebigroepsidentiteit).

3.1.3.1 Variabelen met betrekking tot het (niet) ervaren van sociale ondersteuning

De beschikbare bronnen van sociale ondersteuning

Ik geef in eerste instantie weer in welke mate verschillende rolrelaties (moeder, vader, broers en zussen, burens, collega's of medestudenten, holebivriend(inn)en, heterovriend(inn)en, partner en andere) beschikbaar zijn met betrekking tot sociale ondersteuning wat betreft niet holebispecifieke zaken én holebispecifieke zaken. In tweede instantie bereken ik op basis van de variabelen per afzonderlijke rolrelatie een totaalscore die het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor *niet* holebispecifieke situaties en het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor holebispecifieke situaties weergeeft.

Onderstaande tabel geeft de mate weer waarin de verschillende rolrelaties beschikbaar zijn met betrekking tot sociale ondersteuning. Ik rapporteer per rolrelatie de mediaan van de scores met een minimumscore van 0 (niet beschikbaar) en een maximumscore van 4 (altijd beschikbaar).

Tabel 27: Mediaan van sociale ondersteuning per rolrelatie

Mdn	Moe	Va	Br./zus	Buren	Coll./Stud.	Ho-Vr.	He-Vr.	Partner	Anderen
Nt.	1,00	,00	,00	,00	,00	4,00	4,00	3,00	,00
Holebispecifiek									
Holebispecifiek	,00	,00	,00	,00	,00	4,00	3,00	1,00	,00

Voor niet holebispecifieke zaken scoren de vrienden en vriendinnen het hoogst als meest beschikbare bron voor sociale ondersteuning. Op de tweede plaats komt de partner te staan, gevolgd door de moeder. De broers/zussen, collega's/medestudenten, vader, burens en anderen spelen een marginale rol wat betreft beschikbare sociale ondersteuning.

Wanneer ik de beschikbaarheid van sociale ondersteuning voor holebispecifieke zaken bekijk, verandert de rangorde niet wat betreft belangrijkheid van rolrelatie. Holebispecifieke sociale ondersteuning vinden de respondenten in eerste instantie bij hun holebivriend(inn)en, dan bij hun heterovriend(inn)en en ten slotte, hoewel in mindere mate, bij hun partner. De moeder, broers/zussen, collega's/medestudenten, vader, burens en anderen spelen een marginale rol wat betreft beschikbare holebispecifieke sociale ondersteuning.

Ik ging na of er een significant verschil is in het ervaren van sociale ondersteuning voor *niet* holebispecifieke zaken in vergelijking met het ervaren van sociale ondersteuning voor holebispecifieke zaken, en dit per rolrelatie¹⁵⁰. Ik vind steeds een significant verschil, behalve voor de rolrelatie 'anderen'. Respondenten ervaren significant minder holebispecifieke steun dan *niet* holebispecifieke steun van hun moeder ($z = -24.60$, $p < .001$), vader ($z = -22.74$, $p < .001$), broers of zussen ($z = -16.65$, $p < .001$), burens ($z = -6.56$, $p < .001$), collega's/medestudenten ($z = -19.69$, $p < .001$), heterovriend(inn)en ($z = -13.27$, $p < .001$) en partner ($z = -7.34$, $p < .001$). Respondenten ervaren significant meer holebispecifieke steun dan *niet* holebispecifieke steun van hun holebivriend(inn)en ($z = -9.94$, $p < .001$).

Ik berekende voorts de totale score van het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning met betrekking tot vier verschillende situaties. Deze score kan variëren van nul (men beschikt over geen enkele bron voor sociale ondersteuning) tot 36 (men beschikt over het maximum aantal

¹⁵⁰ Ik toetste op significante verschillen door de 'Wilcoxon signed-rank' toets te gebruiken. Deze toets is een non-parametrische test die gebruikt wordt om twee condities te vergelijken bij een zelfde groep respondenten (Field, 2005). Non-parametrische testen zijn geschikt voor variabelen die niet normaal verdeeld zijn.

mogelijke bronnen voor sociale ondersteuning). Deze score berekende ik voor niet holebispecifieke situaties en voor holebispecifieke situaties.

De variabele 'beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties' heeft een minimumscore van 0 en een maximumscore van 36. Het gemiddelde bedraagt 12.56 (de mediaan = 12) met een standaarddeviatie van 6.24.

Tabel 28: Beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties

Aantal	N	%
0-7	629	21.5
8-14	1249	42.6
15-21	796	27.2
22-28	241	8.2
29-36	16	.5
<i>Totaal</i>	2931	100.0

Ongeveer één op vijf holebi's (21.5%) heeft geen tot zeven beschikbare bronnen van niet holebispecifieke sociale ondersteuning, de meeste holebi's (42.6%) hebben er acht tot 14. Meer dan een kwart (27.2%) van alle holebi's heeft 15 tot 21 beschikbare bronnen, 8.2% heeft er 22 tot 28. Slechts een half procent van alle holebi's heeft meer dan 28 beschikbare bronnen voor niet holebispecifieke sociale ondersteuning.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties, $F(1,2835) = 6.57$, $p < .05$. Mannen ($M = 12.49$, $SD = 6.12$) rapporteren minder beschikbare bronnen dan vrouwen ($M = 13.23$, $SD = 6.01$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties, $F(2,2835) = 33.76$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de oudste respondenten ($M = 9.74$, $SD = 5.14$) minder beschikbare bronnen

rapporteren dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 13.27$, $SD = 6.26$, $p < .001$) en de jongeren ($M = 13.19$, $SD = 5.93$, $p < .001$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties, $F(2,2835) = 28.85$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een universitair diploma ($M = 14.22$, $SD = 5.99$) significant meer hulpbronnen rapporteren dan zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 12.70$, $SD = 6.04$, $p < .001$) en zij met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 11.39$, $SD = 5.95$, $p < .001$). Zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs rapporteren meer hulpbronnen dan zij met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs.

De variabele 'beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor holebispecifieke situaties' heeft tevens een minimumscore van 0 en een maximumscore van 36. Het gemiddelde bedraagt 10.44 (de mediaan = 9) met een standaarddeviatie van 5.95. De correlatie tussen deze variabele en de variabele 'beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor *niet* holebispecifieke situaties' is erg hoog, namelijk .80 ($p < .001$). Daarom besluit ik deze twee variabelen bij elkaar op te tellen en aldus als één variabele 'beschikbare bronnen van sociale ondersteuning' te gebruiken voor verdere multivariate analyses.

Tabel 29: Beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor holebispecifieke situaties

Aantal	N	%
0-7	897	30.6
8-14	1362	46.5
15-21	513	17.5
22-28	150	5.1
29-36	9	.3
<i>Totaal</i>	2931	100.0

Ongeveer één op drie holebi's (30.6%) heeft geen tot zeven beschikbare bronnen van niet holebispecifieke sociale ondersteuning, de meeste holebi's (46.5%) hebben er acht tot 14. Bijna een vijfde (17.5%) van alle holebi's heeft 15 tot 21 beschikbare bronnen, één op twintig (5.1%) heeft er 22 tot 28. Slechts minder dan een half procent (0.3%) van alle holebi's heeft meer dan 28 beschikbare bronnen voor niet holebispecifieke sociale ondersteuning.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor holebispecifieke situaties, $F(1,2835) = 16.45$, $p < .001$. Mannen ($M = 10.26$, $SD = 5.86$) rapporteren minder beschikbare bronnen dan vrouwen ($M = 11.22$, $SD = 5.78$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties, $F(2,2835) = 17.79$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de oudste respondenten ($M = 8.41$, $SD = 4.81$) minder beschikbare bronnen rapporteren dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 11.08$, $SD = 5.97$, $p < .001$) en de jongeren ($M = 10.80$, $SD = 5.90$, $p < .001$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het aantal beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties, $F(2,2835) = 11.44$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 9.73$, $SD = 5.58$) minder hulpbronnen rapporteren dan zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 10.73$, $SD = 5.94$, $p < .001$) en holebi's met een universitair diploma ($M = 11.29$, $SD = 5.93$, $p < .001$).

Holebi's rapporteren gemiddeld minder beschikbare bronnen voor holebispecifieke situaties ($M = 10.44$, $SE = .11$) dan voor niet holebispecifieke situaties ($M = 12.56$, $SE = .12$, $t(2930) = 30.07$, $p < .001$).

Het ervaren van niet ondersteunende interacties

Het ervaren van niet ondersteunende interacties heb ik gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit 12 items. De schaalitems vertonen een goede interne consistentie met een Chronbach's alfa van .89¹⁵¹. De variabele 'het ervaren van niet ondersteunende interacties' heeft een minimumscore van 0 en een maximumscore van 36. Het gemiddelde bedraagt 8.77 (de mediaan = 8) met een standaarddeviatie van 6.71.

¹⁵¹ Schaalanalyse toont aan dat bij het weglaten van het item 'Ze zeiden me dat ik er de positieve kant van moest inzien' Chronbach's alfa toeneemt tot .90. Daarom laat ik dit schaalitem weg bij verdere multivariate analyses.

Tabel 30: Het ervaren van niet ondersteunende interacties

Score	N	%
0-7	1398	48.7
8-14	954	33.2
15-21	376	13.1
22-28	113	3.9
29-36	30	1.0
Totaal	2871	100.0
Niet ingevuld	60	
Totaal	2931	

Bijna de helft van alle holebi's (48.7%) scoren tussen nul en zeven op het ervaren van niet ondersteunende interacties, een derde (33.2%) scoort tussen acht en 14. 13.1% scoort tussen 15 en 21. Slechts ongeveer één op vijf (3.9%) van alle holebi's scoort tussen 22 en 28. Een nog kleiner aandeel, 1%, scoort tussen 29 en 36.

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op het ervaren van niet ondersteunende interacties, $F(2,2816) = 4.29$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de respondenten van middelbare leeftijd ($M = 8.26$, $SD = 6.62$) minder niet ondersteunende interacties rapporteren dan de jongste respondenten ($M = 9.08$, $SD = 6.16$, $p < .01$) en de oudste respondenten ($M = 9.38$, $SD = 8.24$, $p < .05$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op het ervaren van niet ondersteunende interacties, $F(2,2816) = 6.61$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoogstens hoger middelbaar onderwijs ($M = 9.68$, $SD = 7.05$) meer niet ondersteunende interacties ervaren dan zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 8.71$, $SD = 6.74$, $p < .01$) en holebi's met een universitair diploma ($M = 7.88$, $SD = 6.11$, $p < .001$). Ook zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ervaren meer niet ondersteunende interacties dan zij met een universitair diploma ($p < .05$).

3.1.3.2 De waargenomen houding van hetero's versus holebi's

Ik vroeg de respondenten naar de houding van hetero's ten opzichte van holebi's.

Tabel 31: De waargenomen houding van hetero's versus holebi's

	N	%
Afkerig	88	3.2
Niet gunstig	707	25.7
'Leven en laten leven' - houding	1383	50.3
Sympathie	429	15.6
Aanvaarding	140	5.1
Totaal	2747	100.0
Niet ingevuld	62	
Ik weet het niet	122	
Totaal	2931	

De respondenten scoren gemiddeld 2.94 (mediaan = 3) met een standaarddeviatie van .86 op deze variabele (met mogelijke scores van 1 tot en met 5). Slechts 3.2% van de holebi's vindt dat de meeste hetero's werkelijk afkerig ten opzichte van holebi's staan. Ongeveer een vierde (25.7%) vindt wel dat de meeste hetero's niet zo gunstig staan ten opzichte van holebi's. De helft van alle holebi's (50.3%) vindt dat de meeste hetero's een 'leven en laten leven' houding aannemen. 15.6% van de holebi's vindt dat de meeste hetero's een zekere sympathie hebben voor holebi's. Ongeveer één op twintig van alle holebi's vindt dat de meeste hetero's holebi's volledig aanvaarden.

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's, $F(2,2710) = 24.76$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de oudste respondenten ($M = 2.69$, $SD = .87$) de houding van hetero's ten opzichte van holebi's negatiever beoordelen dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 2.92$, $SD = .85$, $p < .001$) en de jongste respondenten ($M = 3.03$, $SD = .85$, $p < .001$). Respondenten van middelbare leeftijd beoordelen de houding van hetero's ten opzichte van holebi's negatiever dan de jongste respondenten ($p < .01$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's, $F(2,2710) = 6.16$, $p < .01$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat holebi's met een diploma van hoger niet universitair onderwijs ($M = 3.02$, $SD = .88$) de houding van hetero's ten opzichte van holebi's positiever beoordelen dan holebi's met een universitair diploma ($M = 2.85$, $SD = .74$, $p < .001$) en holebi's met een diploma van hoogstens hoger secundair onderwijs ($M = 2.90$, $SD = .93$, $p < .01$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd, $F(2,2710) = 7.70$, $p < .001$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's naargelang het geslacht van de respondent. Bij mannen stel ik vast dat men de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's negatiever beoordeelt naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = 3.04$, $SD = .88$; $M = 2.88$, $SD = .83$; $M = 2.76$, $SD = .88$). Bij vrouwen is er weinig verschil tussen de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's wanneer ik de jongste leeftijdsgroep ($M = 3.00$, $SD = .80$) vergelijk met de respondenten van middelbare leeftijd ($M = 3.02$, $SD = .87$). De vrouwen uit de oudste leeftijdsgroep beoordelen de houding van hetero's ten opzichte van holebi's echter aanzienlijk negatiever ($M = 2.51$, $SD = .82$) dan vrouwen uit de twee andere leeftijdsgroepen.

3.1.3.3 Geïnternaliseerde homonegativiteit

De mate van geïnternaliseerde homonegativiteit heb ik gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit 9 items. De schaalitems vertonen een goede interne consistentie met een Chronbach's alfa van .74¹⁵². De variabele 'geïnternaliseerde homonegativiteit' heeft een minimumscore van 0 en een maximumscore van 36. Het gemiddelde bedraagt 9.43 (de mediaan = 9) met een standaarddeviatie van 5.67.

Tabel 32: Geïnternaliseerde homonegativiteit

Score	N	%
0-7	1153	40.1
8-14	1198	41.7
15-21	431	15.0
22-28	83	2.9
29-36	7	.2
Totaal	2872	100.0
Niet ingevuld	59	
Totaal	2931	

¹⁵² Schaalanalyse toont aan dat bij het weglaten van de items 'Ik vind dat mijn seksuele geaardheid een belangrijk deel is van mezelf' en 'Ik vind dat men in scholen de boodschap zou moeten meegeven dat seksuele aantrekking tot personen van hetzelfde geslacht normaal is' Chronbach's alfa toeneemt tot .76. Om deze reden laat ik deze schaalitems weg bij verdere multivariate analyses.

Een aanzienlijk deel van alle holebi's (40.1%) scoort tussen de nul en zeven op geïnternaliseerde homonegativiteit. Een ongeveer even groot deel (41.7%) scoort tussen 8 en 14. 15% scoort tussen 15 en 21. Slechts 2.9% scoort tussen 22 en 28 en ten slotte zie ik dat maar 0.2 % van alle holebi's hoger dan 28 scoren op geïnternaliseerde homonegativiteit.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit, $F(1,2834) = 9.73$, $p < .01$. Mannen scoren gemiddeld hoger op geïnternaliseerde homonegativiteit ($M = 9.59$, $SD = 5.71$) dan vrouwen ($M = 9.10$, $SD = 5.60$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit, $F(2,2834) = 27.93$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de jongste respondenten ($M = 10.30$, $SD = 5.83$) hoger scoren op geïnternaliseerde homonegativiteit dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 8.87$, $SD = 5.41$, $p < .001$) en de oudste respondenten ($M = 8.51$, $SD = 5.65$, $p < .001$).

3.1.3.4 Identiteitsrelevante variabelen

Identity commitment

Interactionele commitment

De kwantitatieve dimensie van identity commitment verwijst naar het aantal interacties dat met een bepaalde identiteit wordt geassocieerd.

Ik verwijs naar 3.1.2.5 waar de variabele 'Hoeveel van je goede vriend(inn)en zijn holebi?' voorgesteld werd. Deze weerspiegelt immers de interactionele commitment.

Affectieve commitment

De kwalitatieve dimensie van identity commitment (zijnde affectieve commitment) verwijst naar de kwaliteit van de interacties geassocieerd met een bepaalde identiteit.

Ik verwijs naar 3.1.2.5 waar de variabele 'Verbondenheid holebivriend(inn)en' voorgesteld werd. Deze weerspiegelt immers de affectieve commitment.

Identity salience

Identity salience weerspiegelt de waarschijnlijkheid dat een identiteit zal worden opgeroepen in een verscheidenheid van situaties. De mate van identity salience heb ik gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit 5 items. De schaalitems vertonen een goede interne consistentie met een

Chronbach's alfa van .91. De variabele 'identity salience' heeft een minimumscore van 0 en een maximumscore van 20. Het gemiddelde bedraagt 8.63 (de mediaan = 9) met een standaarddeviatie van 5.69.

Tabel 33: Identity salience

Score	N	%
0-3	612	21.1
4-7	575	19.8
8-11	858	29.6
12-15	534	18.4
16-20	323	11.1
Totaal	2902	100.0
Niet ingevuld	29	
Totaal	2931	

Ongeveer een vijfde van alle holebi's (21.1%) scoort tussen nul en drie op identity salience. Een ongeveer even groot deel (19.8%) scoort tussen vier en zeven. Bijna een derde (29.6%) scoort tussen acht en 11. Ongeveer een vijfde (18.4%) scoort tussen 12 en 15. Iets meer dan één op tien (11.1%) van alle holebi's scoort tussen 16 en 20 op identity salience.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op identity salience, $F(1,2819) = 8.84$, $p < .01$. Mannen scoren gemiddeld hoger op identity salience ($M = 8.71$, $SD = 5.80$) dan vrouwen ($M = 8.37$, $SD = 5.42$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd $F(2,2819) = 3.26$, $p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op identity salience naargelang het geslacht van de respondent. Bij mannen stel ik vast dat identity salience toeneemt naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = 8.56$, $SD = 5.87$, $M = 8.62$, $SD = 5.71$, $M = 9.36$, $SD = 5.90$). Bij vrouwen stel ik het omgekeerde vast: identity salience neemt af naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk $M = 8.51$, $SD = 5.30$, $M = 8.48$, $SD = 5.56$, $M = 7.42$, $SD = 5.34$).

Zelfbenoeming

Ik gebruikte de Kinsey schaal om zelfbenoeming in kaart te brengen. Diegenen die zichzelf benoemden als exclusief heteroseksueel konden de enquête niet verder invullen.

Tabel 34: Zelfbenoeming

	N	%
Bijna exclusief heteroseksueel	13	.5
2	33	1.2
Biseksueel	175	6.3
4	152	5.4
5	637	22.8
Exclusief homoseksueel	1786	63.9
Totaal	2796	100.0
Niet ingevuld	135	
Totaal	2931	

De respondenten scoren gemiddeld 5.41 (mediaan = 6) met een standaarddeviatie van .98 op deze variabele (met mogelijke scores van 1 tot en met 6). Slechts een half procent van de respondenten noemt zich bijna exclusief heteroseksueel. 12.9% noemt zich (eerder) biseksueel (positie 2, 3 en 4). Het merendeel van de respondenten (86.7%) noemt zich (bijna) exclusief homoseksueel.

Ik vind een significant hoofdeffect van geslacht op zelfbenoeming, $F(1,2758) = 34.21$, $p < .001$. Mannen benoemen zichzelf eerder als exclusief heteroseksueel ($M = 5.53$, $SD = .86$) dan vrouwen ($M = 5.17$, $SD = 1.14$).

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op zelfbenoeming, $F(2,2758) = 20.62$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de jongste respondenten ($M = 5.27$, $SD = 1.05$) zichzelf gemiddeld minder vaak als exclusief homoseksueel benoemen dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 5.49$, $SD = .93$, $p < .001$) en de oudste respondenten ($M = 5.59$, $SD = .84$, $p < .001$).

Ik vind een significant hoofdeffect van opleiding op zelfbenoeming, $F(2,2758) = 4.33$, $p < .05$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat hbo'ers met een diploma van hoger niet universitair onderwijs zich gemiddeld vaker als exclusief homoseksueel benoemen ($M = 5.45$, $SD = .95$) dan respondenten met een universitair diploma ($M = 5.33$, $SD = .98$, $p < .05$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd, $F(2,2758) = 4.94$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op de zelfbenoeming, naargelang het geslacht van de respondent. Bij mannen stel ik vast dat respondenten uit de jongste leeftijdsgroep zich gemiddeld minder vaak als exclusief homoseksueel benoemen ($M = 5.42$, $SD = .94$) dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 5.60$, $SD = .79$) en de oudste respondenten ($M =$

5.59, SD = .84). Voor mannen uit de oudste twee leeftijdsgroepen is er weinig verschil. Vrouwelijke respondenten benoemen zich gemiddeld vaker als exclusief homoseksueel naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren (respectievelijk $M = 5.01$, $SD = 1.16$; $M = 5.24$, $SD = 1.15$; $M = 5.56$, $SD = .86$).

Holebigroepsidentiteit

Ik vroeg de respondenten in welke mate ze vinden dat ze deel uitmaken van een holebigemeenschap.

Tabel 35: Holebigroepsidentiteit

	N	%
Helemaal niet	389	13.6
2	618	21.5
3	763	26.6
4	684	23.8
Helemaal	416	14.5
Totaal	2870	100.0
Niet ingevuld	61	
Totaal	2931	

De respondenten scoren gemiddeld 3.04 (mediaan = 3) met een standaarddeviatie van 1.26 op deze variabele (met mogelijke scores van 1 tot en met 5). Meer dan een derde (35.1%) van de holebi's vindt dat ze (bijna) helemaal geen deel uitmaken van een holebigemeenschap. Meer dan een vierde (26.6%) heeft er geen duidelijke mening over. Meer dan een derde (38.3%) van alle holebi's vindt dat ze (bijna) helemaal deel uitmaken van een holebigemeenschap.

Ik vind een significant hoofdeffect van leeftijd op holebigroepsidentiteit, $F(2,2833) = 17.25$, $p < .001$. De Games-Howell post hoc test wijst uit dat de jongste respondenten zich gemiddeld minder vaak een deel van de holebigemeenschap voelen ($M = 2.88$, $SD = 1.19$) dan respondenten van middelbare leeftijd ($M = 3.15$, $SD = 1.26$, $p < .001$) en de oudste respondenten ($M = 3.21$, $SD = 1.38$, $p < .001$).

Ik vind tevens een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd, $F(2,2833) = 6.36$, $p < .01$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op de holebigroepsidentiteit

naargelang het geslacht van de respondent. Vrouwelijke respondenten voelen zich gemiddeld vaker een deel van de holebigemeenschap naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren (respectievelijk $M = 2.93$, $SD = 1.17$; $M = 2.99$, $SD = 1.27$; $M = 3.41$, $SD = 1.26$). Mannelijke respondenten van middelbare leeftijd voelen zich gemiddeld meer deel van de holebigemeenschap ($M = 3.23$, $SD = 1.24$) dan de jongste respondenten ($M = 2.84$, $SD = 1.20$) en dan de oudste respondenten ($M = 3.14$, $SD = 1.41$).

3.1.3.5 De mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur ('coming out')

Ik berekende een proportionele maat voor coming out. Deze geeft de mate van openheid van de respondent aan, rekening houdend met het aantal situaties waarin de respondent open *kan* zijn over haar of zijn seksuele voorkeur (zie 2.5.6). Het bereik van de scores op deze variabele gaat van 0 (volledige geslotenheid) tot 1 (volledige openheid).

Tabel 36: De mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur

	N	%
Volledige geslotenheid	114	3.9
.20-.34	190	6.6
.40-.60	209	7.2
.67-.80	558	19.3
Volledige openheid	1819	62.9
Totaal	2890	100.0
Niet ingevuld	41	
Totaal	2931	

De respondenten scoren gemiddeld .83 (mediaan = 1) met een standaarddeviatie van .27 op deze variabele. Slechts ongeveer 4% van alle respondenten is volledig gesloten over zijn of haar seksuele voorkeur (dat wil zeggen noch de ouders, broers, zussen en collega's zijn op de hoogte van zijn of haar seksuele voorkeur). Ongeveer 7% is in een vijfde tot een derde van de gevallen open, nog eens ongeveer 7% is open in 40 tot 60% van de gevallen. Ten slotte is bijna een vijfde van alle holebi's open in 67 tot 80% van de gevallen. Het merendeel van alle holebi's (63%) is volledig open over zijn of haar seksuele voorkeur.

Ik vind enkel een significant interactie-effect tussen geslacht en leeftijd $F(2,2822) = 4.55$, $p < .05$. Dit interactie-effect wijst op een verschillende invloed van leeftijd op de mate van openheid naargelang

het geslacht van de respondent. Vrouwelijke respondenten zijn gemiddeld minder open over hun seksuele voorkeur naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren (respectievelijk $M = .86$, $SD = .27$; $M = .84$, $SD = .27$; $M = .80$, $SD = .28$). Mannelijke respondenten van middelbare leeftijd zijn gemiddeld meer open over hun seksuele voorkeur ($M = .84$, $SD = .25$) dan de jongste respondenten ($M = .80$, $SD = .31$) en de oudste respondenten ($.80$, $SD = .26$).

3.1.4 Bivariate gegevens: verbanden tussen de samenstelling van het sociaal netwerk en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning

Ik wil in dit deel nog even stilstaan bij het verband tussen de samenstelling van het sociaal netwerk van holebi's en het aantal bronnen dat men beschikbaar heeft voor sociale ondersteuning. In deel 1.4.1 deed ik immers een aantal veronderstellingen met betrekking tot de mate waarin verschillende deelnetwerken al dan niet zouden bijdragen tot het ervaren van sociale ondersteuning.

Om te toetsen of er al dan niet significante verbanden zijn tussen netwerksamenstelling en het ervaren van sociale ondersteuning, rapporteer ik correlatiecoëfficiënten. Ik rapporteer Pearson correlatiecoëfficiënten en Spearman correlatiecoëfficiënten. De eerste worden gebruikt wanneer beide variabelen normaal verdeeld zijn. Spearman correlatiecoëfficiënten worden gebruikt wanneer één of beide variabelen niet normaal verdeeld zijn (zie Field, 2005). In de bijlage vind je informatie met betrekking tot het al dan niet normaal verdeeld zijn van de relevante variabelen. Ik duid in onderstaande tabellen de correlatiecoëfficiënten in vet aan wanneer mijn inziens een Pearson of Spearman correlatie coëfficiënt het meest geschikt is. In ieder geval is er zelden een groot verschil tussen beide coëfficiënten, noch wat betreft het significantieniveau, noch wat betreft de sterkte van het verband. Een aantal variabelen met betrekking tot het sociaal netwerk heb ik nog niet eerder in dit deel van de resultaten beschreven. Ik verwijs naar de voetnoten voor een meer uitgebreide beschrijving van deze variabelen en hoe ik ze heb berekend.

Tabel 37: Verbanden tussen globale netwerksamenstelling en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁵³

	Nnetwerk ¹⁵⁴	Verbnetwerk ¹⁵⁵	Contnetwerk ¹⁵⁶	Geslnetwerk ¹⁵⁷	Divgeslnetwerk ¹⁵⁸
Pears. Cor.	.03	.02	.02	-.01	-.02
N	2931	2875	2916	2876	2876
Spear. Cor.	.02	.02	.03	-.01	-.02
N	2931	2875	2916	2876	2876

* < .05, ** < .01

Ik vind geen significante verbanden tussen het aantal bronnen dat men beschikbaar heeft voor sociale ondersteuning en het aantal netwerkleden waar men minstens één keer per week contact mee heeft, de gemiddelde verbondenheid met de netwerkleden, de gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden, de gemiddelde proportie mannen in het sociaal netwerk en de geslachtsdiversiteit in het sociaal netwerk.

¹⁵³ Zie bijlage (tabel 55) voor info in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁵⁴ Het aantal netwerkleden waar men minstens één keer per week contact mee heeft. Zie 3.1.2.1 voor informatie met betrekking tot de berekening van en scores op deze variabele.

¹⁵⁵ De gemiddelde verbondenheid met de netwerkleden waar men minstens één keer per week contact mee heeft. Deze variabele geeft het gemiddelde weer dat respondenten scoren, indien men alle scores van verbondenheid met zijn of haar netwerkleden optelt en deelt door het totale aantal netwerkleden.

¹⁵⁶ De gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden. Zie 3.1.2.1 voor informatie met betrekking tot de berekening van en scores op deze variabele.

¹⁵⁷ De gemiddelde proportie mannen in het sociaal netwerk. Voor deze variabele heb ik het aantal mannen in het sociaal netwerk gedeeld door het totaal aantal netwerkleden.

¹⁵⁸ De geslachtsdiversiteit in het sociaal netwerk. Om deze maat te berekenen gebruikte ik de 'Index for Qualitative Variation' (IQV) (Agresti & Agresti, 1978).

Tabel 38: Verbanden tussen samenstelling van het vertrouwensnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁵⁹

	Vp? ¹⁶⁰	Nvp ¹⁶¹	Verbvp ¹⁶²	Contvp ¹⁶³	Manvp ¹⁶⁴
Pears. Cor.	.06**	.08**	-.01	.04*	-.03
N	2893	2889	2639	2653	2628
Spear. Cor.	.05**	.07**	-.03	.05*	-.03
N	2893	2889	2639	2653	2628

* < .05, ** < .01

Ik vind zwakke significante verbanden tussen het al dan niet hebben van vertrouwenspersonen (.05**), het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft (.08**), de gemiddelde contactfrequentie met de vertrouwenspersonen (.05*) en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen significante verbanden tussen de gemiddelde verbondenheid met de vertrouwenspersonen en de gemiddelde proportie mannen als vertrouwenspersonen en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

¹⁵⁹ Zie bijlage (tabel 56) voor info in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁶⁰ Een dichotome variabele op basis van de vraag 'Heb je vertrouwenspersonen' met als antwoordmogelijkheden 'ja' (= 1) en 'nee' (= 0).

¹⁶¹ Het aantal vertrouwenspersonen dat men heeft. Zie 3.1.2.6 met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁶² De gemiddelde verbondenheid met de vertrouwenspersonen. Deze variabele geeft het gemiddelde weer dat respondenten scoren indien men alle scores van verbondenheid met zijn of haar vertrouwenspersonen optelt en deelt door het totaal aantal vertrouwenspersonen dat men heeft.

¹⁶³ De gemiddelde contactfrequentie met de vertrouwenspersonen. Deze variabele geeft het gemiddelde weer dat respondenten scoren, indien men alle scores wat betreft contactfrequentie met zijn of haar vertrouwenspersonen optelt en deelt door het totale aantal vertrouwenspersonen dat men heeft.

¹⁶⁴ De gemiddelde proportie mannelijke vertrouwenspersonen. Om deze variabele te berekenen deelde ik het aantal vertrouwenspersonen die man zijn door het totaal aantal vertrouwenspersonen.

Tabel 39: Verbanden tussen samenstelling van het vertrouwensnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁶⁵

	GesldivVp ¹⁶⁶	Holebivp ¹⁶⁷	Divseksvoorkvp ¹⁶⁸	Verbholebivp ¹⁶⁹	Divrollenvp ¹⁷⁰
Pears. Cor.	.02	.04*	.02	.07	.04*
N	2628	2931	2615	2931	2629
Spear. Cor.	.01	.05**	.02	.06	.05*
N	2628	2931	2615	2931	2629

* < .05, ** < .01

Ik vind zwakke significante verbanden tussen het aantal holebi vertrouwenspersonen dat men heeft (.05**), de diversiteit in rolrelaties binnen het vertrouwensnetwerk (.05*) en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen significante verbanden tussen de geslachtsdiversiteit binnen het vertrouwensnetwerk, de diversiteit in seksuele oriëntatie met betrekking tot de vertrouwenspersonen, de verbondenheid met de holebivertrouwenspersonen en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

¹⁶⁵ Zie bijlage (tabel 57) voor informatie in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁶⁶ De geslachtsdiversiteit in het netwerk van vertrouwenspersonen. Om deze maat te berekenen gebruikte ik de 'Index for Qualitative Variation' (IQV) (Agresti & Agresti, 1978).

¹⁶⁷ De proportie holebivertrouwenspersonen. Om deze variabele te berekenen deel ik het aantal holebivertrouwenspersonen door het totale aantal vertrouwenspersonen.

¹⁶⁸ De diversiteit wat betreft seksuele voorkeur van de vertrouwenspersonen. Om deze maat te berekenen gebruikte ik de 'Index for Qualitative Variation' (IQV) (Agresti & Agresti, 1978).

¹⁶⁹ De gemiddelde verbondenheid met de holebivertrouwenspersonen. Deze variabele werd berekend door de som te maken van de scores op verbondenheid met de verschillende holebivertrouwenspersonen en deze te delen door het aantal holebivertrouwenspersonen.

¹⁷⁰ De diversiteit wat betreft verschillende types rolrelaties (bijvoorbeeld ouder, buur, vriend enzovoort) van de vertrouwenspersonen. Om deze maat te berekenen gebruikte ik de 'Index for Qualitative Variation' (IQV) (Agresti & Agresti, 1978).

Tabel 40: Verbanden tussen relaties met gezinsleden, partner en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁷¹

	Verbgezin ¹⁷²	Contgezin ¹⁷³	Partner? ¹⁷⁴	Verbpartner ¹⁷⁵
Pears. Cor.	.05*	.01	.04*	.03
N	2893	2881	2893	1631
Spear. Cor.	.05*	.01	.04*	.03
N	2893	2881	2893	1631

* < .05, ** < .01

Ik vind zwakke significante verbanden tussen de gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden (.05*), het hebben van een partner (.04*) en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen significante verbanden tussen het gemiddeld aantal gezinsleden waar men minstens één keer per week contact mee heeft, de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden, de verbondenheid met de partner en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

¹⁷¹ Zie bijlage (tabel 58) voor info in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁷² De gemiddelde verbondenheid met zijn of haar gezinsleden. Zie 3.1.2.2 voor informatie met betrekking tot de berekening van en scores op deze variabele.

¹⁷³ De gemiddelde contactfrequentie met zijn of haar gezinsleden. Zie 3.1.2.2 voor informatie met betrekking tot de berekening van en scores op deze variabele.

¹⁷⁴ Een dichotome variabele op basis van de vraag 'heb je een vaste partner' met als antwoordmogelijkheden 'ja' (= 1) en 'nee' (= 0).

¹⁷⁵ De verbondenheid met zijn of haar zijn of haar partner op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 5 (verbonden).

Tabel 41: Verbanden tussen het vriendschapsnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁷⁶

	Nvriend ¹⁷⁷	Holebivriend ¹⁷⁸	Verbhevriend ¹⁷⁹	Verbhovriend ¹⁸⁰
Pears. Cor.	.05*	.01	.04*	.03
N	2895	2931	2858	2791
Spear. Cor.	.05*	.01	.04*	.03
N	2895	2931	2858	2791

* < .05, ** < .01

Ik vind zwakke significante verbanden tussen het aantal vriend(inn)en dat men heeft (.05*), de verbondenheid met zijn of haar heterovriend(inn)en (.04*) en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen significante verbanden tussen de proportie holebi-vriend(inn) die men heeft, verbondenheid met die holebivriend(inn)en en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

¹⁷⁶ Zie bijlage (tabel 59) voor info in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁷⁷ Het aantal goede vrienden en vriendinnen dat men heeft. Zie 3.1.2.5 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁷⁸ Hoeveel van zijn of haar goede vriend(inn)en die holebi zijn. Zie 3.1.2.5 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁷⁹ De verbondenheid met zijn of haar heterovriend(inn)en. Zie 3.1.2.5 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁸⁰ De verbondenheid met zijn of haar holebivriend(inn)en. Zie 3.1.2.5 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

Tabel 42: Verbanden tussen relaties met buren, collega's of medestudenten en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning¹⁸¹

	Verbburen ¹⁸²	Contburen ¹⁸³	Verbcolstud ¹⁸⁴	Contcolstud ¹⁸⁵
Pears. Cor.	-.02	.05*	.03	.01
N	2852	2753	2817	2545
Spear. Cor.	-.02	.05*	.03	.01
N	2852	2753	2817	2545

* < .05, ** < .01

Ik vind een zwak significant verband tussen de gemiddelde contactfrequentie met zijn of haar buren (.05*) en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen significante verbanden tussen de gemiddelde verbondenheid met de buren, de gemiddelde verbondenheid met de collega's of medestudenten, de gemiddelde contactfrequentie met de collega's of medestudenten en het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.

Ik kom tot het besluit dat de samenstelling en structuur van het sociaal netwerk weinig te maken heeft met de mate waarin de respondenten een veelheid aan bronnen voor sociale ondersteuning beschikbaar hebben. Dit is enigszins verwonderlijk gezien ik wel degelijk had verwacht dat het onderhouden van een veelheid aan kwalitatieve relaties met bijvoorbeeld vriend(inn)en en vertrouwenspersonen zou bijdragen tot de toegang die men heeft tot sociale ondersteuning. Het hebben van vertrouwenspersonen, het aantal vertrouwenspersonen, op regelmatige basis contact hebben met zijn of haar vertrouwenspersonen, de proportie halebivertrouwenspersonen en de diversiteit in rolrelaties van de vertrouwenspersonen gaan in positieve zin samen met het beschikbaar hebben van verschillende bronnen van sociale ondersteuning. De verbanden zijn echter telkens erg zwak.

¹⁸¹ Zie bijlage (tabel 60) voor informatie in verband met de verdeling van de variabelen.

¹⁸² De gemiddelde verbondenheid met zijn of haar buren. Zie 3.1.2.3 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁸³ De gemiddelde contactfrequentie met zijn of haar buren. Zie 3.1.2.3 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁸⁴ De gemiddelde verbondenheid met zijn of haar collega's of medestudenten. Zie 3.1.2.3 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

¹⁸⁵ De gemiddelde contactfrequentie met zijn of haar collega's of medestudenten. Zie 3.1.2.3 voor informatie met betrekking tot de scores op deze variabele.

Zich verbonden voelen met zijn of haar gezinsleden en een partner hebben, gaan ook samen met deze beschikbaarheid aan sociale ondersteuning. Veel vriend(inn)en hebben en zich verbonden voelen met zijn of haar heterovriend(inn)en, gaan tevens samen met over veel bronnen voor sociale ondersteuning beschikken. Ten slotte gaat het op regelmatige basis contact hebben met zijn of haar burensamen met het beschikbaar hebben van veel bronnen voor sociale ondersteuning. Ik vind geen bevestiging voor een verband tussen het hebben van een sociaal netwerk of een vertrouwensnetwerk dat voor een groot deel uit vrouwen bestaat, en het beschikbaar hebben van sociale ondersteuning. Ook geslachtsdiversiteit in het sociaal netwerk of vertrouwensnetwerk én diversiteit wat betreft de seksuele voorkeur van de vertrouwenspersonen, blijken weinig te maken te hebben met het beschikbaar hebben van bronnen voor sociale ondersteuning. Het ontbreken van verbanden en de zwakte van de vastgestelde verbanden geeft aan dat de toegang tot sociale ondersteuning niet zozeer met de structuur of samenstelling van het sociaal netwerk te maken heeft.

3.1.5 Samenvatting van de univariate en bivariate gegevens

Ik besluit dit deel met een herhaling van de meest opvallende resultaten wat betreft de sociale netwerken van holebi's en andere relevante variabelen met betrekking tot dit onderzoek. Deze gegevens zijn uniek in die zin dat het de eerste keer is dat in Vlaanderen de sociale netwerken van holebi's zo uitgebreid in kaart werden gebracht. Ik heb de gegevens over holebi's (uit het Zzzip onderzoek) vergeleken met gegevens over de doorsnee Vlaming (uit het SVR onderzoek). Dit bracht een aantal opmerkelijke verschillen aan het licht. Ik merk echter op dat deze vergelijking zijn beperkingen heeft. De steekproefsamenstelling van het Zzzip onderzoek en die van het SVR onderzoek is namelijk in belangrijke mate verschillend van elkaar wat betreft de samenstelling naar geslacht, leeftijd en opleiding. Dit kan te maken hebben met het gegeven dat de Zzzip onderzoeksgegevens niet verzameld werden aan de hand van een toevalssteekproef (wat immers onmogelijk is, zie 2.2.1) maar wel via het internet en dus aan de hand van een selecte steekproef. Dit veroorzaakt een zelfselectie van respondenten waardoor het niet verwonderlijk is dat ik meer mannen, jongeren en hoger opgeleiden heb bereikt in vergelijking met de SVR steekproef die een doorsnede van de Vlaamse bevolking weerspiegelt. Toch beschik ik door het unieke opzet van dit onderzoeksproject en de diversiteit aan gebruikte rekruteringskanalen en –middelen over een erg diverse steekproef (zie 2.3).

De diversiteit van de Zzzip steekproef in vergelijking met de steekproef van het kwantitatieve holebi-onderzoeksproject van Vincke & Stevens (1999a) is aanzienlijk verbeterd¹⁸⁶. Bovendien is deze steekproef voldoende groot om statistisch zinvolle uitspraken te doen over verschillende subgroepen (bijvoorbeeld biseksuelen versus exclusief homoseksuelen). Bij het vergelijken van de Zzzip resultaten met de SVR resultaten heb ik telkens gecontroleerd of de verschillen tussen de resultaten niet het gevolg waren van verschillen in steekproefsamenstelling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van de respondenten. Toch kan ik niet uitsluiten dat andere verschillen in steekproefsamenstelling de vergelijkingsbasis hebben beïnvloed. Uit verder onderzoek zal dan ook moeten blijken in welke mate deze verschillen herhaald en dus bevestigd kunnen worden. Momenteel is dit de beste manier waarop ik een grote groep holebi's kan vergelijken met een grote groep Vlamingen.

¹⁸⁶ Er is een aanzienlijk grotere groep biseksuelen, oudere holebi's en lager opgeleide holebi's vertegenwoordigd in deze steekproef in vergelijking met de steekproef van Vincke & Stevens (1999a).

Ik zal vervolgens de meest opvallende resultaten herhalen in functie van de verschillende sociale deelnetwerken. Ik presenteer achtereenvolgens de conclusies met betrekking tot het globale persoonlijke netwerk, gezin en familie, burens en collega's of medestudenten, partner, het vriendschapsnetwerk, het vertrouwensnetwerk en participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk. Ten slotte rapporteer ik de andere relevante variabelen die een rol spelen in het uiteindelijk te toetsen theoretisch analytisch model.

3.1.5.1 Het globale persoonlijke netwerk

De meeste holebi's (42%) hebben minstens wekelijks contact met zes tot acht netwerkleden of met drie tot vijf netwerkleden (35%) (bestaande uit vertrouwenspersonen, gezinsleden, partner, burens en collega's). 14% van de holebi's heeft meer dan acht netwerkleden. 8% heeft met slechts één of twee netwerkleden minimum wekelijks contact. Slechts 2% heeft met geen enkel netwerklid minstens wekelijks contact.

Oudere holebi's, en oudere lesbiennes in het bijzonder, hebben in vergelijking met jongere holebi's een kleiner aantal netwerkleden. Vrouwen en hoger opgeleiden hebben op minder regelmatige basis contact met hun netwerkleden, dan respectievelijk mannen en lager opgeleiden. Voor mannen blijft de gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden vrij constant over verschillende leeftijdsgroepen heen. Bij vrouwen echter, daalt de gemiddelde contactfrequentie naargelang zij tot een oudere leeftijdsgroep behoren.

3.1.5.2 Gezin en familie

Holebi's met een universitair diploma voelen zich minder verbonden met hun gezinsleden dan de lager opgeleide holebi's. Vrouwen, oudere holebi's (boven 45 jaar) en hoger opgeleiden hebben minder vaak contact met hun gezinsleden in vergelijking met respectievelijk mannen, holebi's jonger dan 46 jaar en lager opgeleiden. Bij de vrouwen uit dit onderzoek stel ik vast dat een hogere leeftijd steeds gepaard gaat met een dalende contactfrequentie. Bij de mannen zijn het zij van middelbare leeftijd die het meest contact hebben met hun gezinsleden, de oudste mannen hebben het minste contact met hun gezinsleden. Het contrast tussen mannen en vrouwen is het grootst op middelbare leeftijd: de vrouwen hebben dan relatief weinig contact met hun gezinsleden, de mannen hebben op die leeftijd net het meeste contact met hun gezinsleden.

Holebi's voelen zich gemiddeld minder verbonden met hun familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Bovendien stel ik vast dat er wat betreft die verbondenheid bij holebi's geen verschillen zijn tussen mannen en vrouwen. Bij de doorsnee Vlaming echter, voelen mannen zich minder verbonden met hun familieleden in vergelijking met vrouwen.

Ongeveer één op tien van de holebi's uit dit onderzoek heeft al kinderen. De meeste houden deze kinderen over aan een vroegere heteroseksuele relatie (75%). Een veel kleiner deel (25%) heeft deze kinderen binnen een holebirelatie. Bijna de helft van de respondenten (43%) heeft een kinderwens. Deze kinderwens ligt bovendien hoger bij vrouwen (54%) in vergelijking met mannen (36%).

3.1.5.3 Buren en collega's of medestudenten

De holebi's uit dit onderzoek voelen zich weinig tot niet verbonden met hun burens terwijl ze ten opzichte van hun collega's of medestudenten eerder neutrale gevoelens hebben. Dit wordt ook weerspiegeld in de contactfrequentie: de burens ziet men gemiddeld slechts meermaals per maand terwijl men met de collega's of medestudenten eerder elke dag of meermaals per week contact heeft. Vrouwen voelen zich op middelbare leeftijd het minst verbonden met hun burens, terwijl mannen zich dan net het meest met hun burens verbonden voelen. Vrouwen voelen zich dan weer het meest verbonden met hun burens op oudere leeftijd, terwijl mannen zich dan net relatief weinig verbonden voelen met hun burens. Vrouwen hebben tevens op minder regelmatige basis contact met hun collega's of medestudenten in vergelijking met mannen.

De doorsnee Vlaming voelt zich gemiddeld meer verbonden met haar of zijn burens en collega's/medestudenten in vergelijking met de holebi's uit dit onderzoek. Bovendien stel ik vast dat homo- en bi-mannen in vergelijking met lesbiennes en bi-vrouwen zich meer verbonden voelen met hun burens terwijl dit bij de doorsnee Vlaming omgekeerd is (mannen voelen zich er minder mee verbonden dan vrouwen).

3.1.5.4 Partnerschap

Meer dan de helft van de holebi's (56%) heeft een partner. Hoger opgeleide holebi's hebben vaker een partner dan lager opgeleide holebi's. Bovendien blijkt dat hoger opgeleide holebi's vaker een partner hebben naarmate ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Dit geldt niet voor de lager opgeleide holebi's. Voor zij met een diploma van hoger niet universitair onderwijs is het verband zelfs

omgekeerd: ze hebben minder vaak een partner al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren.

Het verschil met de doorsnee Vlaming wat betreft het hebben van een partner is opvallend: 79% van de Vlamingen heeft een partner. Bovendien blijkt dat er voor jongeren (-27 jaar) weinig verschil is tussen holebi's en de doorsnee Vlaming wat betreft het hebben van een partner (iets meer dan de helft van hen heeft op die leeftijd een partner). Vanaf middelbare leeftijd is er wel een duidelijk verschil: iets meer dan de helft van alle holebi's heeft een partner terwijl dit bij de doorsnee Vlaming oploopt tot iets meer dan 80%.

3.1.5.5 Vrienden en vriendinnen

Voor de meeste holebi's (43%) bestaat het vriendschapsnetwerk uit één tot vijf goede vriend(inn)en of uit zes tot tien goede vriend(inn)en (bij 32% van de holebi's). 23% heeft meer dan tien goede vriend(inn)en. Slechts 2% van de holebi's heeft geen goede vrienden of vriendinnen. Voor de lager opgeleide holebi's blijkt dat men minder vriend(inn)en heeft al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort, terwijl dit niet het geval is voor de hoger opgeleide holebi's. De holebi's uit dit onderzoek rapporteren meer vriend(inn)en dan de doorsnee Vlaming uit het SVR onderzoek. Laag opgeleiden hebben minder vriend(inn)en al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Bij hoger opgeleiden is dit verband eerder omgekeerd: holebi's van middelbare leeftijd en ouder hebben meer vriend(inn)en dan jonge holebi's.

Wat betreft het aandeel holebi's in de vriendenkring (van holebi's) zie ik een vrij grote diversiteit. Ongeveer 16% van alle holebi's heeft een vriendschapsnetwerk dat voor meer dan de helft uit holebi's bestaat. Bij 40% van de holebi's bestaat hun vriendschapsnetwerk voor minder dan de helft uit holebi's. Bijna één op vijf heeft geen holebivriend(inn)en en één op twintig heeft enkel holebivriend(inn)en. Bij een vijfde bestaat dat netwerk precies voor de helft uit holebi's.

Iets minder dan een derde van alle holebi's voelt zich verbonden met hun heterovriend(inn)en. Ten opzichte van hun holebivriend(inn)en voelt 39% zich verbonden. Holebi's voelen zich dus meer verbonden met hun holebivriend(inn)en dan met hun heterovriend(inn)en. Bovendien voelen vrouwen zich meer verbonden met hun heterovriend(inn)en dan mannen.

Terwijl holebi's zich vrijwel even verbonden voelen met hun holebi- en heterovriend(inn)en over verschillende leeftijdsgroepen heen, is dit niet het geval bij de doorsnee Vlaming. Deze laatste voelt

zich minder verbonden met zijn of haar vriend(inn)en al naargelang hij of zij tot een oudere leeftijdsgroep behoort.

3.1.5.6 Het vertrouwensnetwerk

De holebi's uit dit onderzoek hebben minder vertrouwenspersonen dan de doorsnee Vlaming. Terwijl bij holebi's het aantal vertrouwenspersonen vrij stabiel blijft naargelang de leeftijd van de respondenten zie ik dat bij de doorsnee Vlaming het aantal vertrouwenspersonen afneemt al naargelang met tot een oudere leeftijdsgroep behoort. Holebi's hebben binnen elke leeftijdscategorie minder vertrouwenspersonen dan de doorsnee Vlaming, maar het contrast is het grootst tussen jonge holebi's en jonge Vlamingen.

Homo- en bi-mannen hebben minder vertrouwenspersonen dan lesbiennes en bi-vrouwen. Het vertrouwensnetwerk van vrouwen bestaat gemiddeld uit een groter aandeel vriend(inn)en in vergelijking met dat van mannen. Deze vrouwen hebben echter een kleiner aandeel familieleden in hun vertrouwensnetwerk in vergelijking met mannen. Bij vrouwen neemt de gemiddelde proportie familieleden als vertrouwenspersoon af naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort terwijl dit voor mannen net omgekeerd is: zij hebben een groter aandeel familieleden als vertrouwenspersoon al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Ten slotte stel ik tevens vast dat holebi's zonder vaste partner een groter aandeel vriend(inn)en in hun vertrouwensnetwerk hebben in vergelijking met holebi's met een partner.

Wanneer ik de samenstelling van het vertrouwensnetwerk bekijk en de holebi's uit dit onderzoek vergelijk met de Vlamingen uit het SVR onderzoek, dan vind ik bevestiging voor de 'family of choice' hypothese¹⁸⁷. Bij holebi's bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 16% uit familieleden, ongeacht of ze een partner hebben of niet. Bij de Vlamingen uit het SVR onderzoek is dit aandeel groter: voor hen met een partner bestaat het vertrouwensnetwerk voor een derde uit familieleden en voor hen zonder partner loopt dit op tot 53%. Bij holebi's zonder partner is er vrijwel geen verschil tussen het aandeel familieleden in het vertrouwensnetwerk naargelang de leeftijdsgroep waartoe men behoort. Bij Vlamingen zonder partner is er wel een verschil: de oudste Vlamingen hebben een groter aandeel familieleden in hun vertrouwensnetwerk (61%) dan Vlamingen van middelbare leeftijd

¹⁸⁷ Deze hypothese stelt dat holebi's uitgebreide vriendschapsnetwerken opbouwen als gevolg van verstoorde, conflictueuze of afwezige familierelaties.

(45%) en jonge Vlamingen (41%). Ik besluit dat het vertrouwensnetwerk van holebi's gemiddeld uit een kleiner aandeel familieleden bestaat in vergelijking met de doorsnee Vlaming.

Bekijk ik het gemiddelde aandeel vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk, dan zie ik een omgekeerd patroon: holebi's hebben gemiddeld meer vriend(inn)en in hun vertrouwensnetwerk in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Bij Vlamingen met een partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor ongeveer een vierde uit vriend(inn)en. Bij holebi's bedraagt dit aandeel gemiddeld 41%. Bij Vlamingen zonder partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 34% uit vriend(inn)en. Bij holebi's loopt dit op tot 65%.

3.1.5.7 Participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk

Iets meer dan een vierde (26%) van onze respondenten was ooit lid van een holebivereniging of is nu nog altijd passief lid. 17% is actief lid van een holebivereniging. 57% is en was nooit lid van een holebivereniging. Vrouwen, ouderen en hoger opgeleiden zijn gemiddeld vaker actief lid van een holebivereniging dan respectievelijk mannen, jongeren en lager opgeleiden.

Bijna de helft van de respondenten (44%) is van geen enkele reguliere vereniging actief lid. 56% is in één of meerdere reguliere verenigingen actief lid. Vrouwen en hoger opgeleiden zijn gemiddeld in meer reguliere verenigingen actief lid in vergelijking met mannen en lager opgeleiden.

Iets meer dan een derde (36%) van onze respondenten doet aan vrijwilligerswerk: 23% doet dit in een reguliere vereniging, 9% in een holebivereniging en 4% zowel in een reguliere als in holebivereniging. Oudere en hoog opgeleide respondenten doen gemiddeld in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk in vergelijking met respectievelijk jongere en lager opgeleide respondenten. Zowel mannen als vrouwen doen meer aan vrijwilligerswerk al naargelang ze hoger opgeleid zijn. Het verschil tussen beide geslachten is echter het grootste wat betreft het hoogste opleidingsniveau: de hoogst opgeleide vrouwen doen aanzienlijk meer aan vrijwilligerswerk dan de hoogst opgeleide mannen.

Ten slotte stel ik vast dat de holebi's uit dit onderzoek gemiddeld vaker aan vrijwilligerswerk in reguliere verenigingen doen in vergelijking met de doorsnee Vlaming.

3.1.5.8 Bivariate gegevens en andere relevante variabelen met betrekking tot het te toetsen model

In dit deel vat ik de resultaten samen wat betreft de relatie tussen netwerksamenstelling en sociale ondersteuning, het (niet) ervaren van sociale ondersteuning, de perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit en variabelen die te maken hebben met de respondenten hun seksuele identiteit en coming out.

Verrassend genoeg blijkt de samenstelling en de structuur van het sociaal netwerk weinig of geen verband te houden met de mate waarin men over verschillende bronnen van sociale ondersteuning kan beschikken. Ik vond geen (sterke) aanwijzingen voor een verband tussen de grootte van het sociaal netwerk, de contactfrequentie met de netwerkleiden, de verbondenheid met de netwerkleiden, de netwerkdiversiteit, de 'vrouwelijke' netwerksamenstelling en de toegang tot sociale ondersteuning. Wat betreft *niet* holebispecifieke ondersteuning zijn hetero- en holebivriend(inn)en het meest beschikbaar in vergelijking met andere rolrelaties. De partner en de moeder komen op de respectievelijk tweede en derde plaats. Wat betreft holebispecifieke ondersteuning zijn de holebivriend(inn)en de meest beschikbare bron. Heterovriend(inn)en en de partner komen respectievelijk op de tweede en de derde plaats. Mannen, ouderen en lager opgeleiden hebben een minder groot aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning (zowel voor holebispecifieke zaken als voor *niet* holebispecifieke zaken). Holebi's hebben tevens minder beschikbare bronnen voor holebispecifieke sociale ondersteuning dan voor *niet* holebispecifieke sociale ondersteuning. Bovendien zijn het de lager opgeleiden in vergelijking met de hoger opgeleiden die het meeste niet ondersteunende sociale interacties ervaren. Holebi's van middelbare leeftijd ervaren minder niet ondersteunende sociale interacties in vergelijking met jonge en oudere holebi's.

Erg weinig holebi's (ongeveer 3%) vinden dat hetero's werkelijk afkerig staan ten opzichte van holebi's. Ongeveer een vierde vindt dat hetero's wel ongunstig staan ten opzichte van holebi's. Ongeveer de helft van alle holebi's uit dit onderzoek zien de houding van hetero's versus holebi's eerder als neutraal. Ongeveer een vijfde vindt dat hetero's sympathie hebben voor holebi's of deze laatste volledig aanvaarden. Oudere holebi's schatten de houding van hetero's ten opzichte van holebi's negatiever in dan jongere holebi's. Mannen hebben een meer negatieve perceptie al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Voor vrouwen blijkt het in het bijzonder de oudste leeftijdsgroep te zijn die een erg negatieve perceptie heeft (ook in vergelijking met oudere homo- en bi-mannen). Ten slotte stel ik vast dat mannen en jonge holebi's het hoogst scoren op geïnternaliseerde homonegativiteit.

Wanneer ik kijk naar de seksuele identiteiten van holebi's dan doe ik volgende vaststellingen: mannen scoren hoger op identity salience dan vrouwen. Terwijl bij mannen identity salience toeneemt al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort, zie ik bij vrouwen net het omgekeerde: identity salience neemt af al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort. De meeste van onze respondenten (87%) benoemen zichzelf als (bijna) exclusief homoseksueel, ongeveer 13% benoemt zichzelf als biseksueel. Mannen, oudere holebi's en lager opgeleide holebi's benoemen zichzelf vaker als exclusief homoseksueel in vergelijking met respectievelijk vrouwen, jongere holebi's en hoger opgeleiden. Vrouwen benoemen zichzelf vaker als exclusief homoseksueel naarmate ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Bij de mannen zijn het voornamelijk de jongste holebi's in vergelijking met de oudere respondenten die zich minder vaak als exclusief homoseksueel benoemen. Hoewel lesbiennes en bi-vrouwen zich gemiddeld minder vaak als exclusief homoseksueel benoemen dan de mannen uit dit onderzoek, is er verder weinig verschil tussen beide geslachten. Wat betreft de holebigroepsidentiteit stel ik vast dat meer dan een derde vindt dat ze (bijna) helemaal geen deel uitmaken van een holebigemeenschap. Ongeveer een vierde staat er neutraal tegenover. Meer dan een derde (38%) vindt dat ze (bijna) helemaal deel uitmaken van een holebigemeenschap. Jonge holebi's hebben een minder sterke holebigroepsidentiteit in vergelijking met oudere respondenten. Bij lesbiennes en bi-vrouwen wordt de holebigroepsidentiteit sterker al naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort. Ook de jongste homo- en bi-mannen hebben de zwakste holebigroepsidentiteit in vergelijking met oudere mannelijke respondenten. Tussen homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd en zij ouder dan 45 jaar, is er echter niet zo een groot verschil wat betreft holebigroepsidentiteit.

Ten slotte geef ik de belangrijkste resultaten met betrekking tot coming out aan. Ik stel vast dat ongeveer 80% van de holebi's in dit onderzoek grotendeels of volledig open zijn over hun seksuele voorkeur (dat wil zeggen zowel hun ouders, broers, zussen en collega's¹⁸⁸ zijn op de hoogte van hun holebiseksualiteit). 14% van alle holebi's is in 20 tot 60% van de gevallen open over zijn of haar seksuele voorkeur. 4% van alle holebi's is volledig gesloten binnen zijn of haar gezin of op het werk. Lesbiennes en bi-vrouwen zijn meer gesloten naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd zijn het meest open in vergelijking met de jongste en oudste mannelijke respondenten.

¹⁸⁸ Indien van toepassing: sommige respondenten hebben geen broers, zussen, collega's of ouders (die nog in leven zijn).

3.2 Multivariate gegevens

In dit deel van de resultaten toets ik mijn theoretisch analytisch model zoals ik het afleidde uit de literatuurstudie. Ik zal het model toetsen aan de hand van een gestructureerd covariantiemodel waarbij ik bevestiging¹⁸⁹ vindt voor het al dan niet bestaan van specifieke verbanden tussen de verschillende variabelen. In eerste instantie bespreek ik de statistische methode die ik gebruik om mijn theoretisch analytisch model te toetsen: het gestructureerde covariantiemodel. Vervolgens rapporteer ik de resultaten van de getoetste modellen.

3.2.1 Het gestructureerde covariantiemodel

Het gestructureerde covariantiemodel bestaat uit twee componenten die elk op zich vaak gebruikt worden als statistische analysetechniek: 1. Het factoranalytisch model en 2. het gestructureerde vergelijkingmodel. Het factoranalytische model gaat er van uit dat geobserveerde variabelen voortvloeien uit een meestal kleiner aantal niet geobserveerde of latente variabelen (zijnde factoren). De geobserveerde variabele wordt altijd met een zekere meetfout gemeten. Het gestructureerde vergelijkingmodel is complementair aan het factoranalytisch model omdat het verschillende latente, niet geobserveerde, variabelen op causale wijze met elkaar verbindt, gebruik makend van één of verschillende wiskundige vergelijkingen. Het structurele vergelijkingmodel specificeert de causale verbanden tussen verschillende endogene variabelen (zijnde diegene die door het model verklaard moeten worden) en exogene variabelen (zijnde diegene die aan de rand van het model liggen en niet verklaard worden) (Long, 1983). Het gestructureerde vergelijkingmodel wordt omschreven als een combinatie van factoranalyse, padanalyse en regressieanalyse (Hox & Bechger, 1998). Het is een uitgebreide versie van het 'general linear model'¹⁹⁰ waarbij verschillende wiskundige vergelijkingen tegelijkertijd getoetst worden (ITS, 2001). Het grote voordeel van het gestructureerde covariantiemodel is dat het de combinatie van een meetmodel en een structureel model mogelijk maakt. Op deze manier kan ik toetsen of mijn theoretisch analytisch model, zoals ik het afleidde uit

¹⁸⁹ Het vinden van 'bevestiging' moet ik hier enigszins nuanceren. De analyses zoals ik ze in dit deel uitvoer, leidt immers strikt statistisch genomen in het beste geval tot een model dat niet verworpen hoeft te worden.

¹⁹⁰ Het 'general linear model' paste ik eerder reeds toe in het eerste deel van de resultaten (de univariate gegevens). Variantieanalyse of ANOVA (toetsen of de gemiddelden voor verschillende categorieën of groepen significant verschillend zijn van elkaar) is een toepassing van dit 'general linear model'.

de literatuurstudie, bevestigd kan worden aan de hand van een statistische analyse. Gezien de exploratieve aard van dit onderzoek (dit model wordt voor een eerste keer getoetst) is enige voorzichtigheid geboden. Enkel de replicatie van het model met andere onderzoeksgegevens kan de realiteitswaarde ervan aantonen. Omdat het gestructureerde covariantiemodel op een aantal assumpties steunt en gebruik maakt van een aantal specifieke indicatoren, bespreek ik vervolgens de steekproefgrootte en normaliteit van de variabelen, het meten van de model fit (zijnde de mate waarin een bepaald onderzoeksmodel aansluit bij de door de onderzoeker verzamelde gegevens), het omgaan met ontbrekende onderzoeksgegevens (missing data), het aanpassen van het model om de fit te verbeteren (modelmodificatie) en de crossvalidatie van het getoetste model (de mate waarin een model stabiel is).

3.2.1.1 Steekproefgrootte en normaliteit van de variabelen.

De parameterschattingen van een model zijn minder betrouwbaar wanneer de steekproef klein is. Een grote steekproef is dus van belang in het bijzonder wanneer er in het getoetste model veel verschillende variabelen geïntegreerd zijn. Per gemeten variabele raadt men aan om minstens 15 datacases beschikbaar te hebben (ITS, 2001). Gezien mijn model 29 gemeten variabelen bevat, is een steekproef van 2931 datacases ruimschoots voldoende. Wanneer de gemeten variabelen echter niet normaal verdeeld zijn, heeft men meer datacases nodig. Het is echter onduidelijk hoeveel extra cases er in dat geval vereist zijn (ITS, 2001). Een aantal van onze variabelen wijken matig tot sterk af van normaliteit (zie bijlage)¹⁹¹. Ik zie deze afwijking van normaliteit als niet problematisch gezien de grootte van de steekproef. Chou & Bentler (1995) geven bovendien aan dat de parameterschattingen bij gebruik van de ook door mij gehanteerde 'Maximum Likelihood' procedure zelfs bij afwijkingen van normaliteit betrouwbaar zijn.

3.2.1.2 Model fit

Ik maak gebruik van AMOS 6.0.0 software (Arbuckle, 1995-2006) om de gestructureerde covariantiemodellen te toetsen. '(Full information) maximum likelihood estimation' werd gebruikt om de fit van het model na te gaan. Men kan het best een aantal verschillende fit indicatoren rapporteren

¹⁹¹ Het gaat hier in het bijzonder om de variabelen 'Zelfbenoeming' (zie tabel 62), 'GHS2' (zie tabel 63), 'GHS7' (zie tabel 64), 'USI2' (zie tabel 65), 'USI4' (zie tabel 65), 'USI10' (zie tabel 66), 'USI11' (zie tabel 67) en 'USI12' (zie tabel 67).

om de fit van het model na te gaan (Bollen & Scott Long, 1993). Ik rapporteer de chi square statistiek, de Adjusted Goodness-of-Fit Index (AGFI; Jöreskog, 1993)¹⁹², de Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA; Brown & Kudeck, 1993; Steiger, 1990), de Normed Fit Index (NFI; Bentler & Bonett, 1980) en de Expected value of the Cross-Validation Index (ECVI; Browne & Cudeck, 1993; Browne & Cudeck, 1989). Een RMSEA waarde kleiner dan .08 en een AGFI waarde groter dan .90 geven een redelijke fit aan. Waarden kleiner dan .05 voor de RMSEA en groter dan .95 voor de AGFI, geven een goede fit aan (Browne & Cudeck, 1993, Verschuren, 1991). Het nadeel van de chi square statistiek en de AGFI is dat ze sterk afhankelijk zijn van de steekproefgrootte (Marsh, Balla & McDonald, 1988). Daarom worden ook andere maten van fit gebruikt. De NFI wordt minder door de steekproefgrootte beïnvloed. Deze geeft de toename in fit weer, wanneer men een specifiek model vergelijkt met een onafhankelijk model¹⁹³. De NFI moet hoger zijn dan .90 om een aanvaardbare fit aan te geven (Bentler & Bonett, 1980). De RMSEA controleert dan weer voor de complexiteit van het model (in termen van het aantal parameters) (Hox & Bechger, 1998; Arbuckle, 1995-2006).

3.2.1.3 Missing data

Het ontbreken van onderzoeksgegevens (zijnde 'missing data') is een probleem waar de meeste onderzoekers die gebruik maken van enquêtes mee geconfronteerd worden. Missing data kunnen de statistische 'kracht' (zijnde de mogelijkheid van een analysetechniek om een significant effect te vinden) van een analyse verlagen en de accuraatheid van de geschatte parameters aantasten (De Keulenaer, 2007; Roth & Switzer, 1995). Er zijn echter verschillende soorten van missing data waarbij elk type implicaties heeft voor de manier waarop men er als onderzoeker mee moet omgaan. Missing data kan systematisch, at random (MAR, zijnde Missing At Random) of volledig at random (MCAR, zijnde Missing Completely At Random) zijn. Wanneer de missing data niet te maken hebben met andere variabelen in de dataset maar met het ontbrekende gegeven zelf, is de missing data systematisch. Wanneer het niet antwoorden door de respondent onafhankelijk is van het ontbrekende gegeven maar wel afhankelijk van andere variabelen in de dataset, benoemt men dit als MAR. Wanneer het niet antwoorden door de respondent onafhankelijk is van het ontbrekende gegeven en onafhankelijk van andere variabelen in de dataset, benoemt men dit als MCAR. Foute parameterschattingen zullen zich in het bijzonder voordoen wanneer het patroon van missing data systematisch is. Omdat de meeste datasets geen gegevens bevatten met betrekking tot het patroon

¹⁹² De AGFI is niet beschikbaar wanneer ik geen data imputatie toepas voor de missing values.

¹⁹³ Een onafhankelijk model wordt ook een nulmodel genoemd. In dit nulmodel wordt er verondersteld dat er geen relaties tussen de verschillende variabelen zijn.

van missing data, kunnen onderzoekers zelden bewijzen dat het patroon (M)CAR is (Fox-Wasylyshyn & El-Masri, 2005; Hawthorne & Elliott, 2005, Acock, 2005). In de sociale wetenschappen is de assumptie dat missing data MAR zijn in ieder geval meer waarschijnlijk dan dat ze MCAR zijn. Variabelen als opleiding, etniciteit, leeftijd, geslacht en psychologisch welzijn liggen immers vaak aan de basis van het niet antwoorden door respondenten (Acock, 2005).

Het software programma 'AMOS 6.0.0' maakt gebruik van de 'maximum likelihood estimation' methode waarbij de analyse uitgevoerd wordt aan de hand van alle beschikbare data (ITS, 2001). Deze methode biedt voordelen in vergelijking met de klassieke methodes om met missing data om te gaan (zijnde 'listwise' en 'pairwise deletion', 'mean substitution' en 'indicator variable adjustment') (Fox-Wasylyshyn & El-Masri, 2005) en is het meest betrouwbaar bij grote steekproeven (Acock, 2005). Echter, wanneer ik op deze manier mijn analyses uitvoer, kan ik geen informatie met betrekking tot modificatie indexen verkrijgen. Deze laatste kunnen bruikbaar zijn om de fit van een model te verbeteren. Daarom zal ik alsnog een methode moeten toepassen om het probleem van missing data te verhelpen. Omdat de hoeveelheid missing data relatief laag¹⁹⁴ is (minder dan 10% van gegevens), is de keuze van de methode die ik gebruik om met het probleem van missing data om te gaan niet erg belangrijk (Roth & Switzer, 1995). Ik gebruik de 'mean substitution' data-imputatie methode omdat deze éénvoudig toepasbaar is¹⁹⁵. Het finale model met eventuele verbeterde fit zal ik uiteindelijk toetsen aan de hand van de meer betrouwbare 'full information maximum likelihood estimation' methode.

3.2.1.4 Model modificatie

Model modificatie kan nodig zijn wanneer je model op statistische gronden verworpen wordt. In het bijzonder wanneer je over een grote steekproef beschikt, kan je model verworpen worden terwijl het niet noodzakelijkerwijze onbruikbaar is. Je kunt je model wijzigen zodat het meer van toepassing is

¹⁹⁴ Al naargelang de variabele schommelt de hoeveelheid missing data tussen 0 en 6%: 2% voor 'lidmaatschap holebivereniging' (zie tabel 68), 1% voor de variabele 'openheid seksuele voorkeur' (zie tabel 62), 2% voor de verschillende variabelen ('USI') die niet ondersteunende interacties meten (zie tabel 65, 66 en 67), 6% voor de variabele 'houding hetero's tegenover holebi's' (zie tabel 64), 0% voor de variabele 'bronnen sociale ondersteuning' (zie tabel 61), 2% voor de verschillende variabelen ('GH') die geïnternaliseerde homonegativiteit meten (zie tabel 63 en 64), 5% voor de variabele 'zelfbenoeming' (zie tabel 62), 2% voor de variabele 'deel uitmaken van de holebigemeenschap' (zie tabel 62), 1% voor de variabelen die identity salience meten (I1 tot I5, zie tabel 67 en 68), 1% voor de variabele 'hoeveel van je goede vrienden en vriendinnen zijn holebi?' (zie tabel 61), 5% voor de variabele 'verbondenheid holebivriend(inn)en' (zie tabel 61).

¹⁹⁵ In het softwarepakket SPSS 12.0 kan ik variabelen met ontbrekende waarden gemakkelijk hercoderen naar nieuwe variabelen waarbij de ontbrekende waarden worden vervangen door het gemiddelde van de variabele.

op je data (zijnde de fit verbeteren) door één of meerdere assumpties in je model te installeren of weg te laten. Dit kan door bijvoorbeeld een correlatie of een direct verband te veronderstellen tussen twee variabelen die er voorheen in je model niet was. In AMOS 6.0.0 kan je modificatie indexen opvragen die informatie geven over de potentiële verbetering in fit van een model (zijnde een daling van de chi square waarde) per afzonderlijke wijziging van het model. Toch mag je deze modificatie indexen niet zomaar gebruiken om de fit van een model te verbeteren. Elke modificatie die je doorvoert moet je theoretisch kunnen beargumenteren of moet 'logisch' zijn. Desondanks het mogelijke misbruik van modificatie-indexen kunnen ze in het bijzonder in exploratief onderzoek zinvol zijn (Arbuckle, 1995-2006). Anderzijds is er steeds het risico dat de goede fit van je gewijzigde model het resultaat is van toeval en dat het daarom moeilijk of onmogelijk wordt om je model bevestigd te zien in andere datasets (ITS, 2001; Boomsma, 2000).

3.2.1.5 Crossvalidatie van de getoetste modellen

Wanneer je een reeks wijzigingen in je model hebt aangebracht om de fit te verbeteren en je beslist uiteindelijk om een bepaald model te behouden, dan is het belangrijk dat je als onderzoeker de validiteit van je finale model in vraag stelt. Om die reden is het belangrijk om aan crossvalidatie te doen, dat wil zeggen je model te toetsen op een andere dataset (Boomsma, 2000). Helaas is er zelden een dataset beschikbaar die toelaat je model opnieuw te toetsen en gezien de exploratieve aard van dit onderzoek, is dit ook hier het geval. Ik zal de Expected value of the Cross Validation index (ECVI; Browne & Cudeck, 1993; Browne & Cudeck, 1989) rapporteren omdat deze een indicator is voor de validiteit van het model. De ECVI heeft bovendien als voordeel dat men geen andere dataset nodig heeft en eigen dataset niet in twee moet splitsen om de validiteit van het model na te gaan.

3.2.2 Resultaten van de getoetste modellen met betrekking tot coming out en actief lidmaatschap

In eerste instantie zal ik een model toetsen waarin coming out als endogene variabele is geïntegreerd. Vervolgens zal ik nagaan in welke mate dit model even goed opgaat voor mannen en vrouwen, personen uit verschillende leeftijdscategorieën en personen met een verschillend opleidingsniveau. In tweede instantie zal ik een model toetsten waarin actief lidmaatschap als endogene variabele is geïntegreerd. Ook na het toetsen van dit model zal ik nagaan in welke mate

het even goed opgaat voor mannen en vrouwen, personen uit verschillende leeftijdscategorieën en personen met een verschillend opleidingsniveau.

3.2.2.1 Toetsen van modellen met betrekking tot coming out

Toets van het model

Uit een eerste toets van het model (M1) waarin coming out als variabele is geïntegreerd, blijkt een onvoldoende goede fit. Daarom gebruik ik de modificatie indexen om de fit van het model stapsgewijs te verbeteren. Ik voer een eerste wijziging uit door een covariantie toe te staan tussen de fouttermen e29 en e30. Dit zijn fouttermen van twee variabelen¹⁹⁶ die niet ondersteunende interacties meten. De correlatie tussen deze twee variabelen bedraagt .62 en is dus hoog. Gezien beide variabelen eenzelfde construct meten en sterk gecorreleerd zijn, is het niet onlogisch dat ook de fouttermen met elkaar gecorreleerd zijn. Ik gebruik een gelijkaardige redenering om de volgende drie modelwijzigingen toe te staan. De tweede wijziging gebeurde door een covariantie toe te staan tussen de fouttermen e36 en e37. Dit zijn fouttermen van twee variabelen¹⁹⁷ die niet ondersteunende interacties meten. De correlatie tussen deze twee variabelen bedraagt .69 en is dus tevens hoog. Ik zie het dus niet als onlogisch dat de fouttermen met elkaar gecorreleerd zijn. Een derde wijziging gebeurde door een covariantie toe te staan tussen de fouttermen e9 en e14. Dit zijn fouttermen van twee variabelen¹⁹⁸ die geïnternaliseerde homofobie meten. De correlatie tussen deze twee variabelen bedraagt .51 en is dus tevens vrij hoog. Een vierde en laatste wijziging gebeurde door een covariantie toe te staan tussen de fouttermen e2 en e3. Dit zijn fouttermen van twee variabelen die 'identity salience' meten. De correlatie tussen deze twee variabelen¹⁹⁹ bedraagt .76 en is dus hoog. Om modelwijzigingen door te voeren ga ik dus uit van de veronderstelling dat variabelen die eenzelfde construct meten en sterk met elkaar gecorreleerd zijn, waarschijnlijk ook gecorreleerde

¹⁹⁶ De variabelen 'Men zei dat ik sterk moest zijn en dat ik er me geen zorgen over moest maken' en 'Men zei dat ik me moest concentreren op het heden of de toekomst en dat ik het verleden moest vergeten' meten beide minimaliserende niet ondersteunende interacties.

¹⁹⁷ De variabelen 'Men was teleurgesteld in mij' en 'Men zei dat ik het mezelf allemaal zelf aandoe en nu de gevolgen maar moet dragen' meten beide beschuldigende niet ondersteunende interacties.

¹⁹⁸ De variabelen 'Ik zie mijn seksuele geaardheid als een geschenk' en 'ik ben trots holebi te zijn' meten beide bevestiging van eigen homoseksualiteit als een deelaspect van geïnternaliseerde homonegativiteit.

¹⁹⁹ De variabelen 'ik zou bij een ontmoeting met de burens vertellen dat ik holebi ben' en 'ik zou op een familiebezoek vertellen dat ik holebi ben' meten beide identity salience.

fouttermen hebben²⁰⁰. In onderstaande tabel zie je per modelwijziging de verbetering in fit. Uiteindelijk bekom ik een model (M4) dat voldoende tot goed scoort voor alle gerapporteerde fit indexen (RMSEA, NFI, ECVI, AGFI). De modelwijzigingen hebben weinig of geen invloed op de verklaarde variantie van de endogene variabelen (zie R square).

Tabel 43: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het coming out model (met data imputatie)

Model	Chi² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	R²			
						GH	Identiteit	Id. sal	CO
Onafhankelijk model (OM)	32958.5 (406)	.17	0	11.27	.38	/	/	/	/
Verzadigd model (VM)	0	0	1	.30	/	/	/	/	/
Specifiek model (M1)	5378.7* (367)	.07	.84	1.88	.85	.10	.34	.09	.20
Aangepast specifiek model (M2)	4383.5* (366)	.06	.87	1.54	.88	.10	.34	.09	.20
Aangepast specifiek model (M3)	3858.8* (365)	.06	.88	1.37	.89	.10	.34	.09	.20
Aangepast specifiek model (M4)	3402.1* (364)	.05	.90	1.21	.91	.10	.30	.09	.20
Aangepast specifiek model (M5)	2955.8* (363)	.05	.91	1.06	.92	.10	.30	.10	.20

Het aangepaste specifiek model M5 heeft dus een goede fit. Ik toets dit model opnieuw maar deze keer zonder aan data imputatie te doen. Ik vermeldde immers eerder al de meer betrouwbare manier van de 'full information maximum likelihood estimation' methode om met missing data om te gaan (zie 3.2.1.3)²⁰¹. Het finaal specifieke model (FM1) vertoont eveneens een goede fit (RMSEA < .08, NFI > .90).

²⁰⁰ Ik verwijs naar Hox & Bechger (1998) die tevens stellen dat het theoretisch verantwoord is om een covariantie toe te staan tussen de fouttermen van twee concepten die met elkaar verwant zijn.

²⁰¹ Daarvoor vink ik in AMOS 6.0.0 de optie 'estimate means and intercepts' aan bij 'analysis properties' alvorens de analyse uit te voeren.

Tabel 44: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het coming out model (zonder data imputatie)

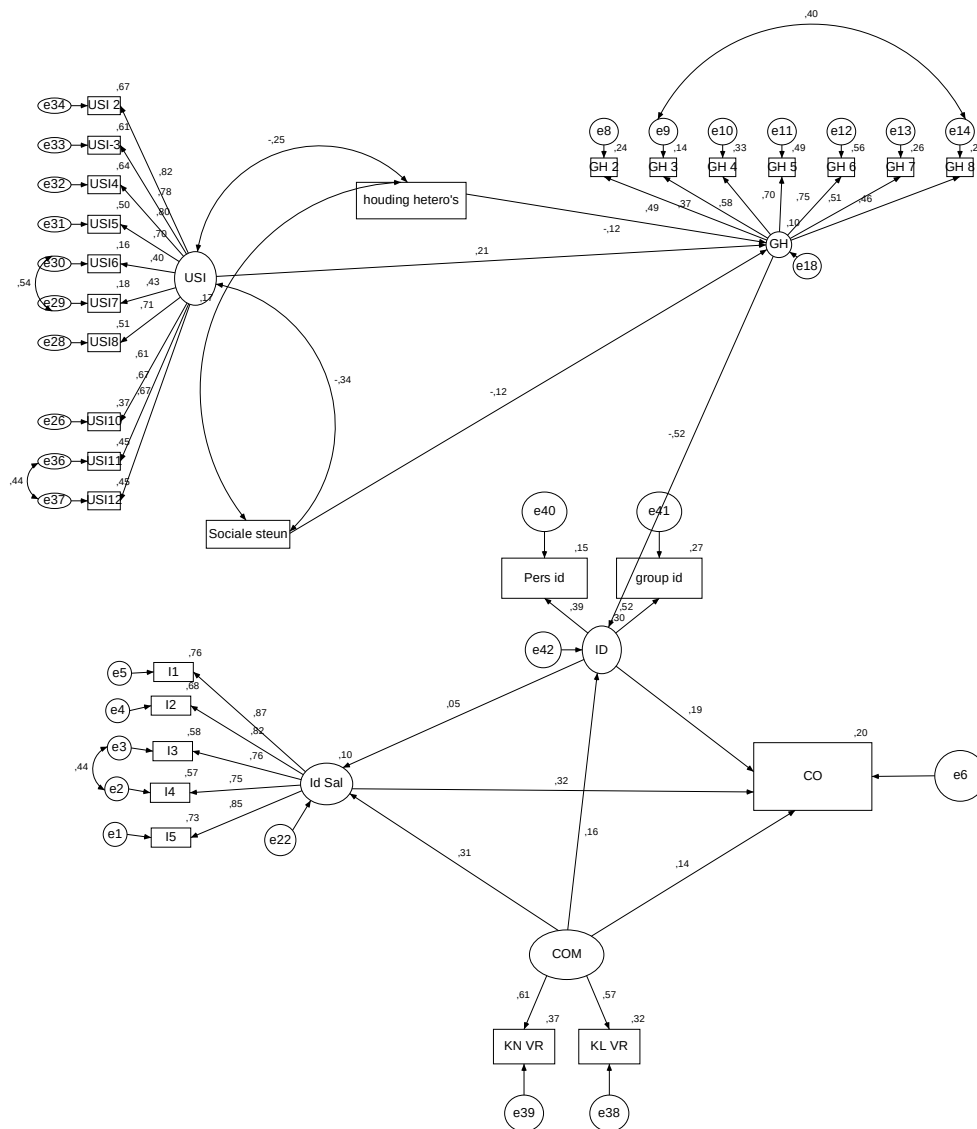
Model	Chi² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	GH	R² Identiteit	Id. sal	CO
Onafhankelijk model (OM)	32600.1 (435)	.16	0	11.15	/	/	/	/	/
Verzadigd model (VM)	/	/	1	.32	/	/	/	/	/
Finaal specifiek model (FM1)	2931.3* (363)	.05	.91	1.07	/	.10	.30	.10	.20

Om het verschil tussen een model met missing values en een model zonder missing values (zijnde een model na data imputatie) na te gaan, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor zowel data met ontbrekende gegevens als voor data zonder ontbrekende gegevens, te verkiezen valt boven een model waarbij de regressiegewichten tussen data met ontbrekende gegevens en zonder ontbrekende gegevens, wel verschillend mogen zijn. Ik besluit dan ook dat de gehanteerde methode om met missing data om te gaan weinig of geen invloed heeft op de regressiegewichten van het model.

Tabel 45: Chi square toets voor het coming out model zonder data-imputatie en met data-imputatie

Model	Chi² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	ΔChi²	Δdf
Modellen gelijk (MG)	5887.5* (736)	.04	.91	1.07	/			
Modellen verschillend (MV)	5887.1* (726)	.04	.91	1.07	/	MG vs. MV	.4	10

Hieronder geef ik het finaal specifiek model (FM1) weer met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Bespreking van het meetmodel

Om de convergerende validiteit van de items na te gaan kijk ik naar de factorladingen. Een factorlading hoger dan .40 scoort voldoende (zie bijvoorbeeld Coyne, Revicki, Hunt, Stewart, Bentkover, Kurth & Abrams, 2002). Soms wordt .30 als grenswaarde gehanteerd (zie bijvoorbeeld Spanier, 1976).

De schaal die niet ondersteunende interacties (USI) meet, scoort voldoende tot goed (USI6 en USI 7 scoren net >.40). De schaal die geïnternaliseerde homonegativiteit meet, scoort matig tot goed (GH3 scoort <.40, twee items scoren <.50). De factor 'identiteit' soort met zijn twee items matig (.39 en .52). Identity salience scoort goed (alle items >.70). Ten slotte scoort identity commitment voldoende (alle items > .50).

Tabel 46: Factorladingen van de items het coming out model

Factor ladingen					
Item	USI	GH	ID	Id Sal	Com
USI 2	.82				
USI 3	.78				
USI 4	.80				
USI 5	.70				
USI 6	.40				
USI 7	.43				
USI 8	.71				
USI 10	.61				
USI 11	.67				
USI 12	.67				
GH 2		.49			
GH 3		.37			
GH 4		.58			
GH 5		.70			
GH 6		.75			
GH 7		.51			
GH 8		.46			
Pers Id			.39		
Grou Id			.52		
I 1				.87	
I 2				.82	
I 3				.76	
I 4				.75	
I 5				.85	
KN VR					.61
KL VR					.57

Bespreking van de verbanden

Ik rapporteer vervolgens de *niet gestandaardiseerde* regressiegewichten met hun standaardfout (tussen haakjes) en significantieniveau²⁰².

Er is een negatief verband tussen het positief percipiëren van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's en de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit ($-.08 (.02)$ ***). Er is een positief verband tussen het ervaren van niet ondersteunende interacties en geïnternaliseerde homonegativiteit ($.25 (.03)$ ***). Tevens is er een negatief verband tussen het beschikbaar hebben van verschillende bronnen van sociale ondersteuning en de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit ($-.01 (.00)$ ***). Ik besluit dat het (niet) ervaren van sociale ondersteuning en het negatief ervaren van de houding van hetero's tegenover holebi's samen gaat met geïnternaliseerde homonegativiteit.

Er is een negatief verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en de mate waarin men zich als holebi identificeert ($-.34 (.04)$ ***). Er is met andere woorden een verband tussen hoge scores op geïnternaliseerde homonegativiteit, zich identificeren als exclusief homoseksueel en vinden dat men deel uitmaakt van een holebigemeenschap.

Er is een positief verband tussen identity commitment (proportie holebivriend(inn)en en verbondenheid met die holebivriend(inn)en) en identity salience ($.43 (.05)$ ***), identity commitment en coming out ($.05 (.01)$ ***) en ten slotte tussen identity commitment en zich identificeren als holebi ($.08 (.02)$ ***). Een hoge mate van identity commitment gaat dus samen met een hoge identity salience, een hoge mate van coming out en zich identificeren als holebi. Er is een niet significant positief verband tussen holebi-identificatie en identity salience ($.14 (.09)$). Zich identificeren als holebi gaat wel samen met de mate van coming out ($.13 (.02)$ ***). Ten slotte is er een significant positief verband tussen identity salience en de mate van coming out ($.08 (.01)$ ***). Zich outen als holebi gaat het sterkst samen met identity salience, gevolgd door zich identificeren als holebi en identity commitment.

Verschillen naargelang het geslacht van de respondenten

Wanneer ik een specifiek model toets voor vrouwen en voor mannen afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn.

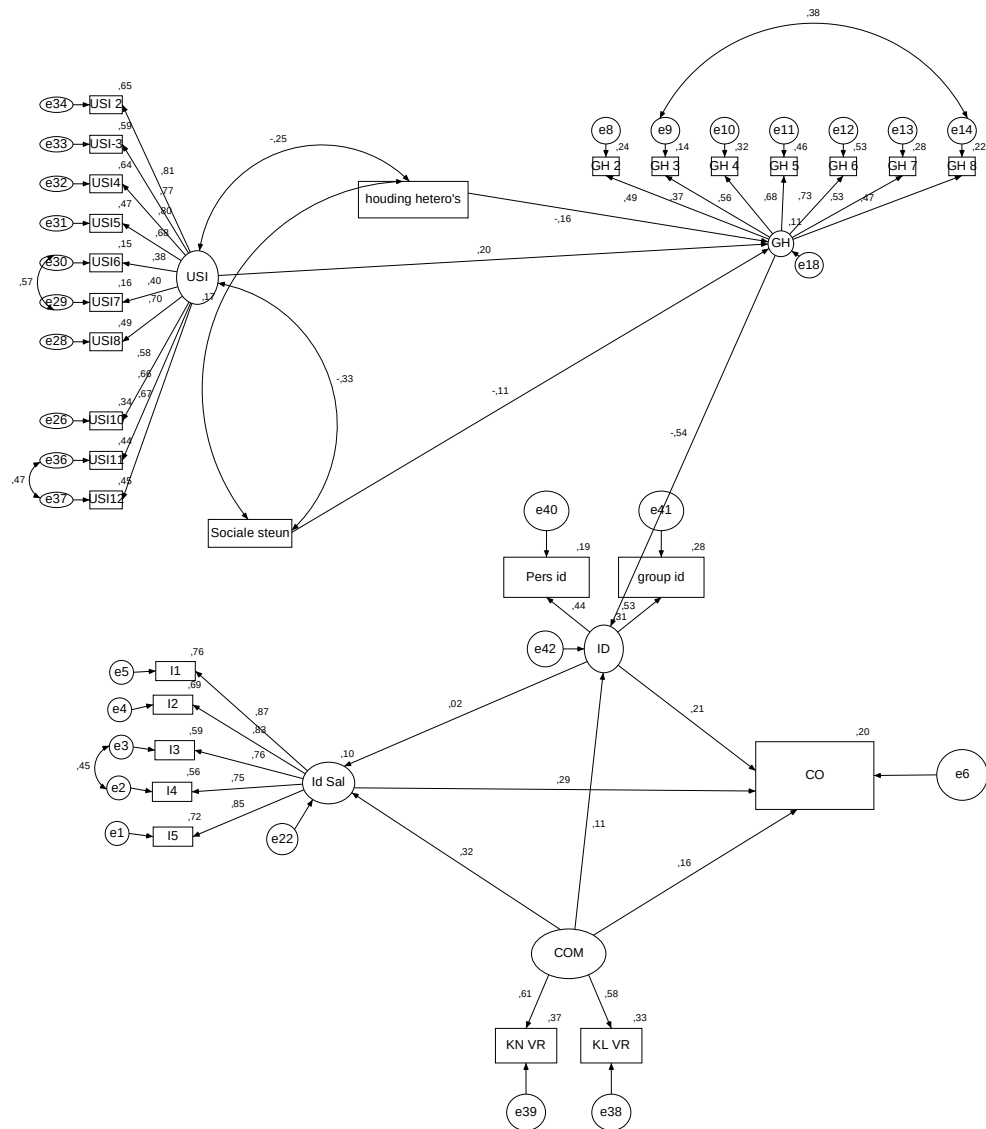
²⁰² *** = $p < .001$, ** = $p < .01$, * = $p < .05$

Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang het geslacht van de respondenten, toets ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij de regressiegewichten voor mannen en vrouwen verschillend mogen zijn (MV), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor mannen en vrouwen (MG) ($p < .05$).

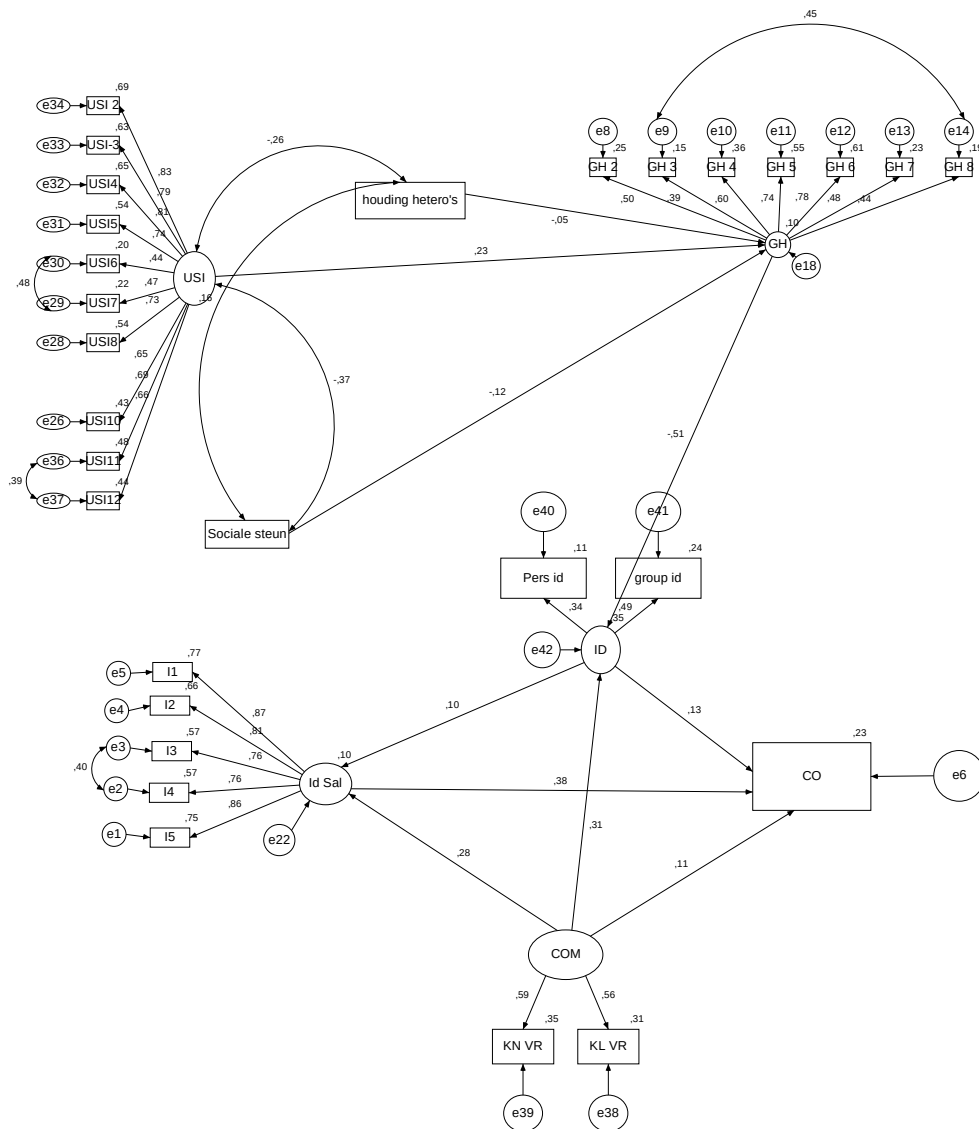
Tabel 47: Chi square toets voor het coming out model naargelang geslacht

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	Δ Chi ²	Δ df
Modellen gelijk (MG)	3393.7 (736)	.04	.90	1.30	/			
Modellen verschillend (MV)	3373.2 (726)	.04	.90	1.30	/	MG vs. MV	20.5	10*

Hieronder geef ik het gespecificeerde model voor mannen weer met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model voor vrouwen weer met vermelding van de gestandaardiseerde regressiegewichten.

Wat opvalt wanneer ik het model specifiek voor mannen met dat specifiek voor vrouwen vergelijk, is dat het negatieve verband tussen de perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homonegativiteit enkel significant blijkt te zijn voor mannen ($-.16$ ***) en niet voor vrouwen ($-.05$). Het positieve verband tussen identity salience en coming out is sterker bij vrouwen ($.38$ ***) in vergelijking met mannen ($.28$ ***). Het positieve verband tussen identity commitment en coming out is sterker bij mannen ($.16$ ***) dan bij vrouwen ($.11$)*. Het positieve verband tussen zijn of

haar holebi-identiteit en coming out is tevens sterker bij mannen (.21)*** dan bij vrouwen (.13)*. Het positieve verband tussen identity commitment en zijn of haar holebi-identiteit is dan weer sterker voor vrouwen (.31)** in vergelijking met mannen (.11)*. Ik stel vast dat wat betreft de overige verbanden tussen variabelen, er weinig of geen verschillen zijn tussen de regressiegewichten voor mannen en vrouwen.

Coming out blijkt bij vrouwen dus in hoofdzaak samen te gaan met identity salience en in mindere mate met zich identificeren als holebi en identity commitment. Bij mannen gaat ook identity salience het sterkste samen met coming out, maar bij hen is zich identificeren als holebi en identity commitment sterker verbonden met coming out dan bij vrouwen. Identity commitment gaat bij vrouwen dan weer sterker samen met zich identificeren als holebi dan bij mannen.

Verschillen naargelang de leeftijd van de respondenten

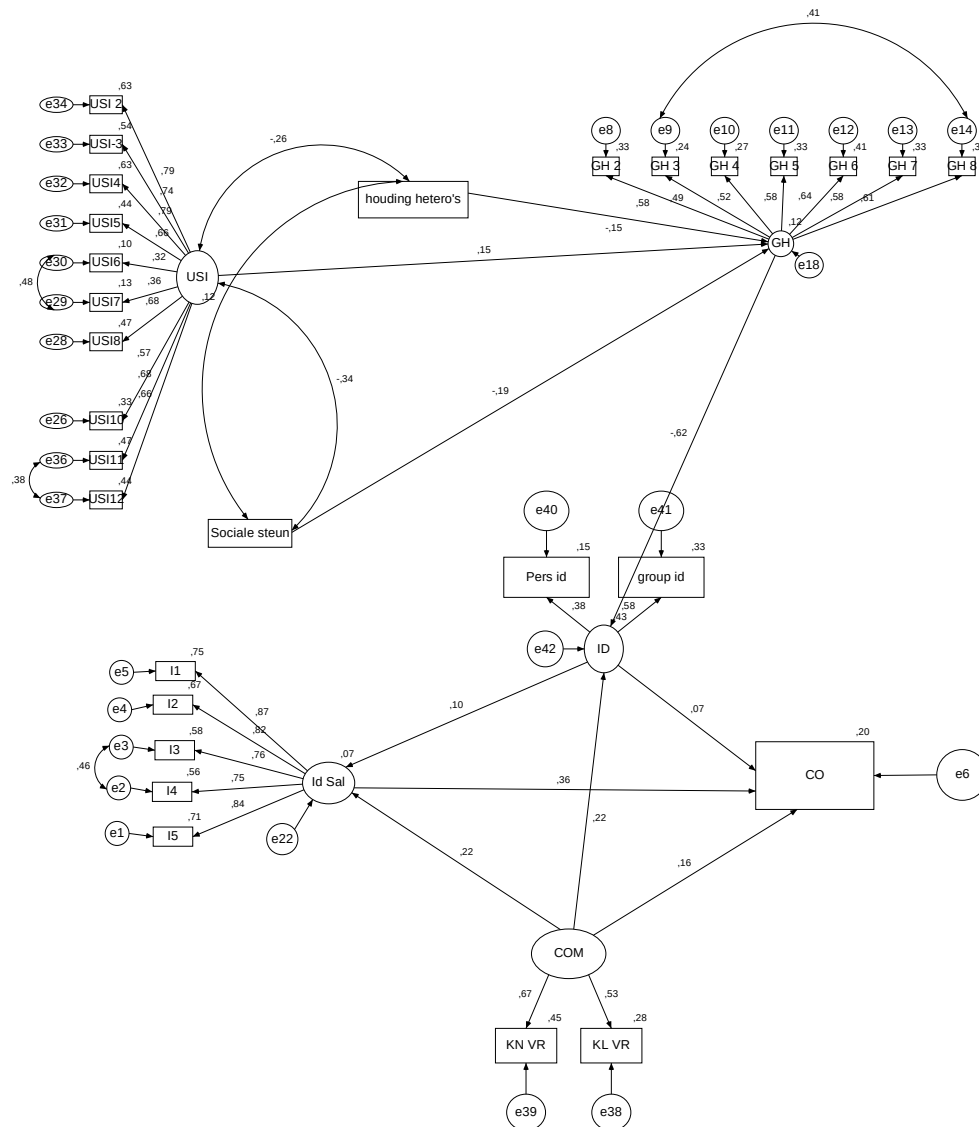
Wanneer ik een specifiek model toets voor de drie verschillende leeftijdsgroepen (jonger dan 27 jaar, tussen 27 en 45 jaar en ouder dan 45 jaar) afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn naargelang de leeftijdscategorie.

Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang de leeftijd van de respondenten, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij de regressiegewichten voor de verschillende leeftijdsgroepen verschillend mogen zijn (MV), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor de verschillende leeftijdsgroepen (MG) ($p < .01$).

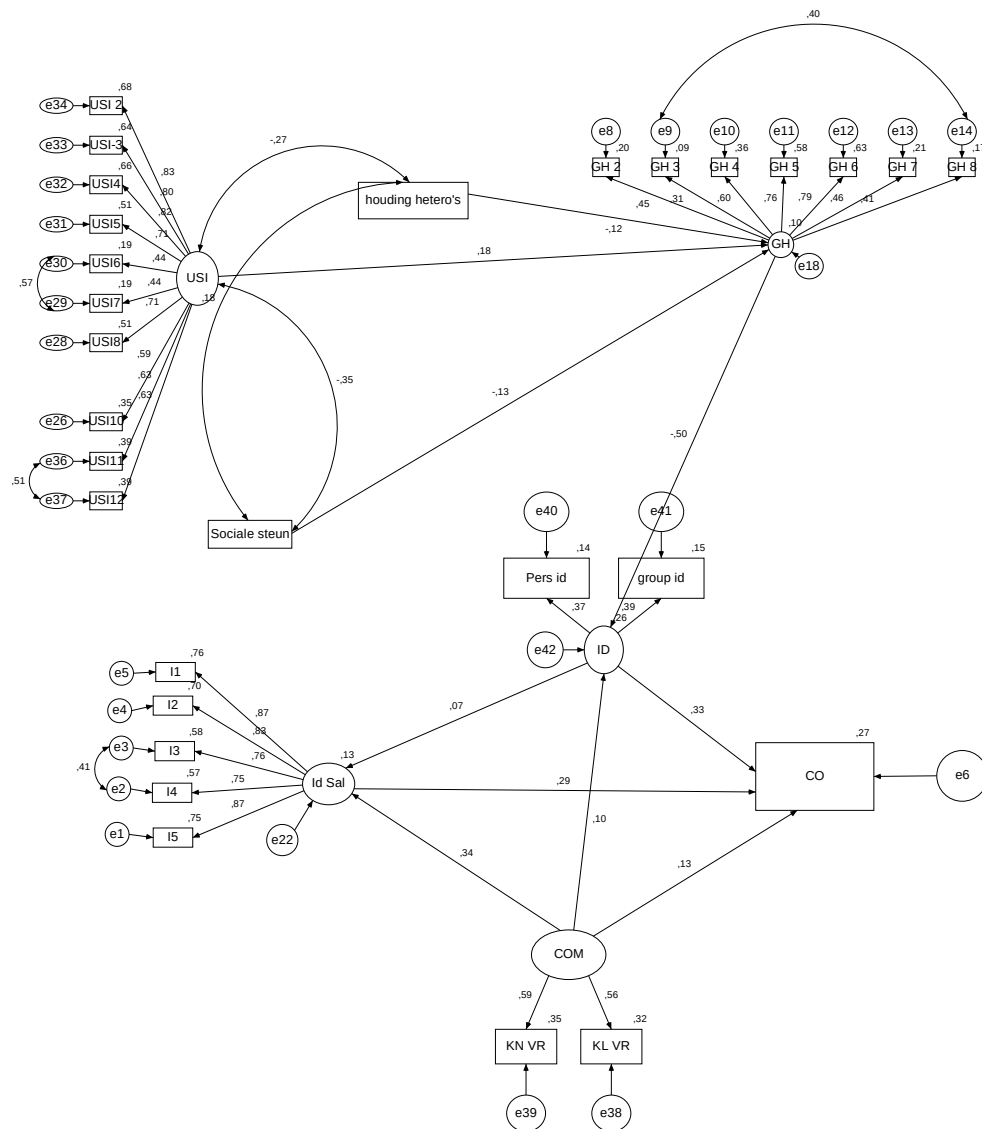
Tabel 48: Chi square toets voor het coming out model naargelang leeftijdscategorie

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	ΔChi ²	Δdf
Modellen gelijk (MG)	3684.6 (1109)	.03	.89	1.47	/			
Modellen verschillend (MV)	3631.2 (1089)	.03	.89	1.46	/	MG vs. MV	53.4**	20

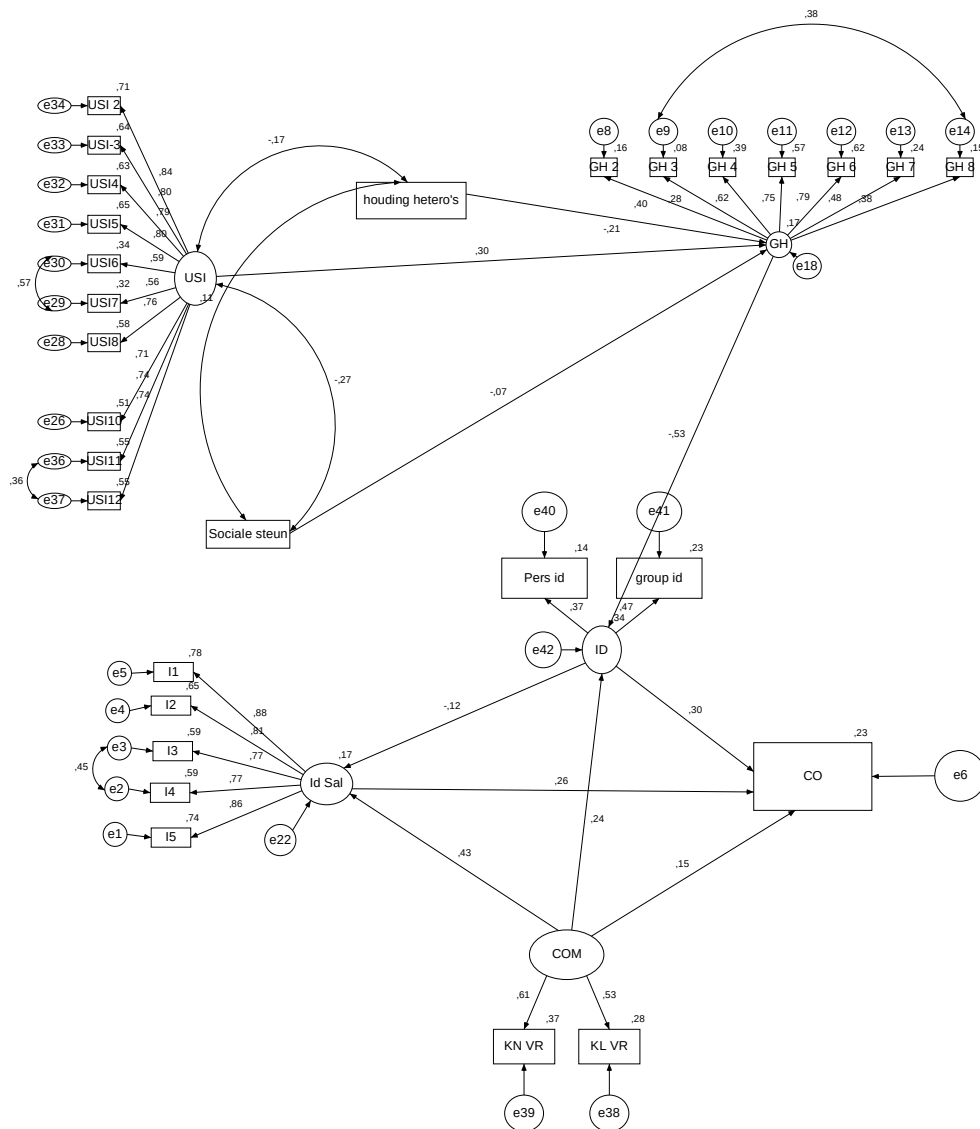
Hieronder geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten jonger dan 27 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten tussen 27 en 45 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Ten slotte geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten ouder dan 45 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Het negatieve verband tussen de perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homofobie is sterker voor holebi's ouder dan 45 jaar $(-.21)^{***}$ in vergelijking met jonge holebi's $(-.15)^{***}$ en holebi's van middelbare leeftijd $(-.12)^{***}$. Het positieve verband tussen niet ondersteunende sociale interacties en geïnternaliseerde homofobie is sterker voor holebi's ouder dan 45 jaar $(.30)^{**}$ in vergelijking met jonge holebi's $(.15)^{***}$ en holebi's van middelbare leeftijd $(.18)^{***}$. Het negatieve verband tussen het aantal bronnen van sociale ondersteuning die men beschikbaar

heeft en geïnternaliseerde homonegativiteit is dan weer het sterkst voor jonge holebi's (-.19)*** in vergelijking met holebi's van middelbare leeftijd (-.13)*** en holebi's ouder dan 45 jaar (-.07). Ten slotte is het verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en zich als holebi identificeren sterker voor jonge holebi's (-.62)*** dan voor oudere holebi's (-.53)*** en holebi's van middelbare leeftijd (-.50)***.

Het waarnemen van een negatieve houding bij hetero's ten opzichte van holebi's en het ervaren van niet ondersteunende interacties blijkt dus in het bijzonder bij oudere holebi's samen te gaan met geïnternaliseerde homonegativiteit. Toegang hebben tot een verscheidenheid aan bronnen voor sociale ondersteuning, blijkt dan weer voor de jongste holebi's in het bijzonder samen te gaan met geïnternaliseerde homonegativiteit. Hoge scores op geïnternaliseerde homonegativiteit zullen in het bijzonder bij jonge holebi's de mate beïnvloeden waarin ze zichzelf als holebi identificeren.

Het positieve verband tussen identity commitment en identity salience is sterker naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk .22***, .34*** en .43***). Identity salience gaat samen met coming out, maar dit verband is zwakker naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk .36***, .29***, .26***). Enkel voor jonge holebi's is er een (zwak) significant positief verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en identity salience (.10)*. Ten slotte is er enkel een positief significant verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en coming out voor holebi's van middelbare leeftijd (.33)*** en oudere holebi's (.30)**. Enkel bij jonge holebi's vind ik een positief significant verband tussen identity commitment en zich identificeren als holebi (.22)***.

Een coming out doen, wordt bij jongeren hoofdzakelijk voorspeld door identity salience en in tweede instantie door identity commitment. Enkel bij deze jongeren is er een direct verband tussen identity commitment en zich identificeren als holebi. Voor de oudere leeftijdsgroepen is het in hoofdzaak zijn of haar holebi-identiteit en identity salience die coming out voorspelt.

Verschillen naargelang het opleidingsniveau van de respondenten

Wanneer ik een specifiek model toets voor de drie verschillende opleidingsniveaus (hoogstens secundair onderwijs, niet universitair hoger onderwijs en universitair onderwijs) afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn naargelang het opleidingsniveau.

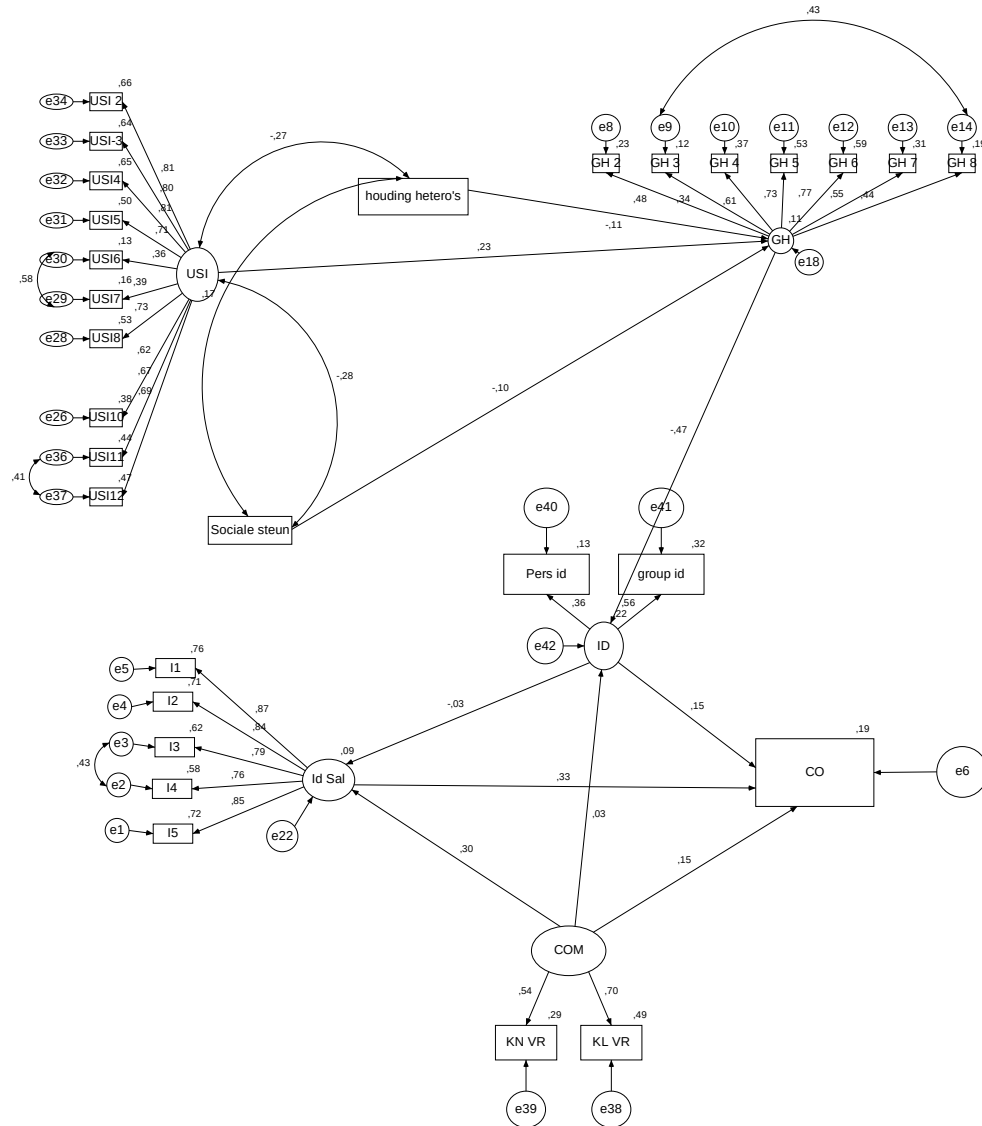
Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang het opleidingsniveau van de respondenten, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij de regressiegewichten voor de verschillende

opleidingsniveaus verschillend mogen zijn (MV), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor de verschillende opleidingsniveaus (MG) ($p < .01$).

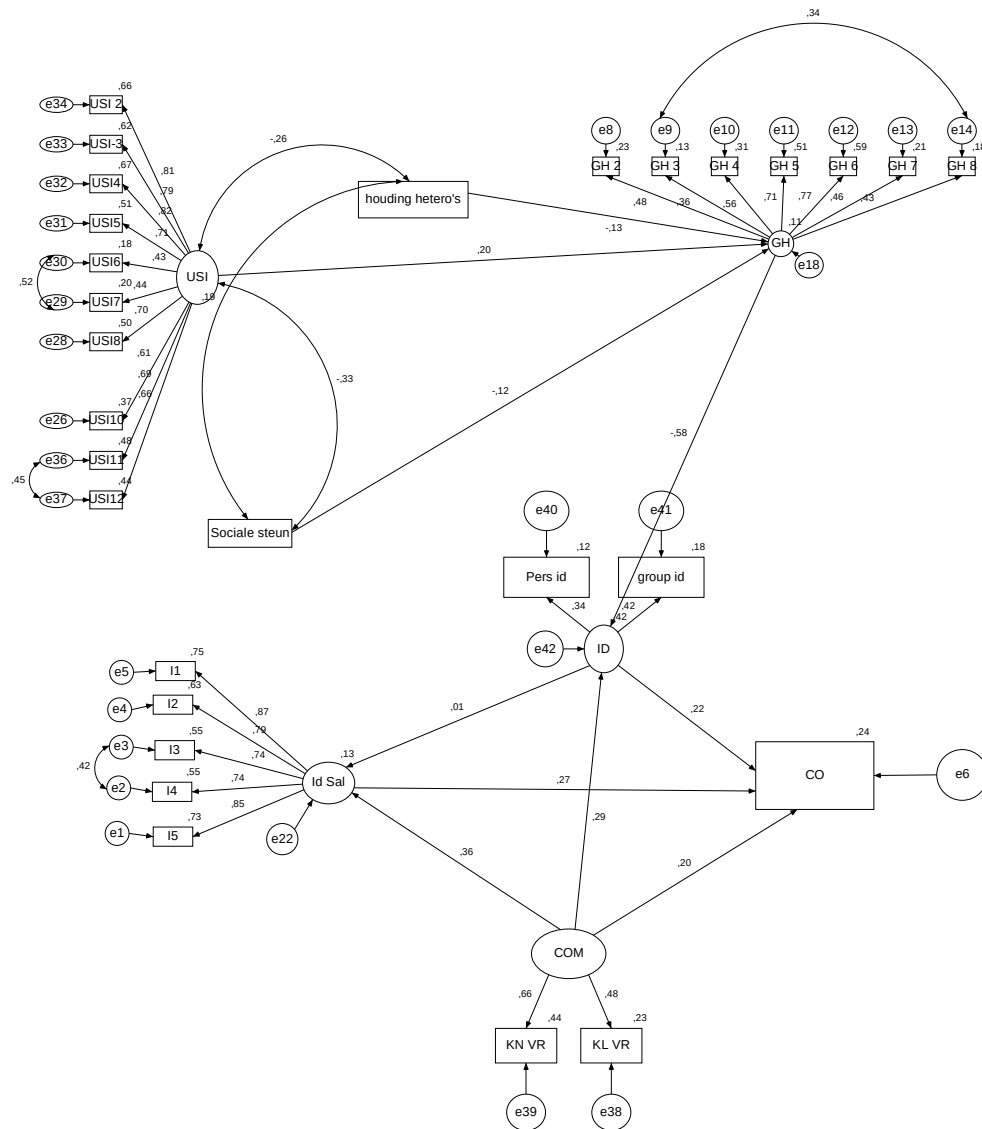
Tabel 49: Chi square toets voor het coming out model naargelang opleidingsniveau

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	ΔChi ²	Δdf
Modellen gelijk (MG)	3714.4 (1109)	.03	.89	1.50	/			
Modellen verschillend (MV)	3670.1 (1089)	.03	.89	1.49	/	MG vs. MV	44.3**	20

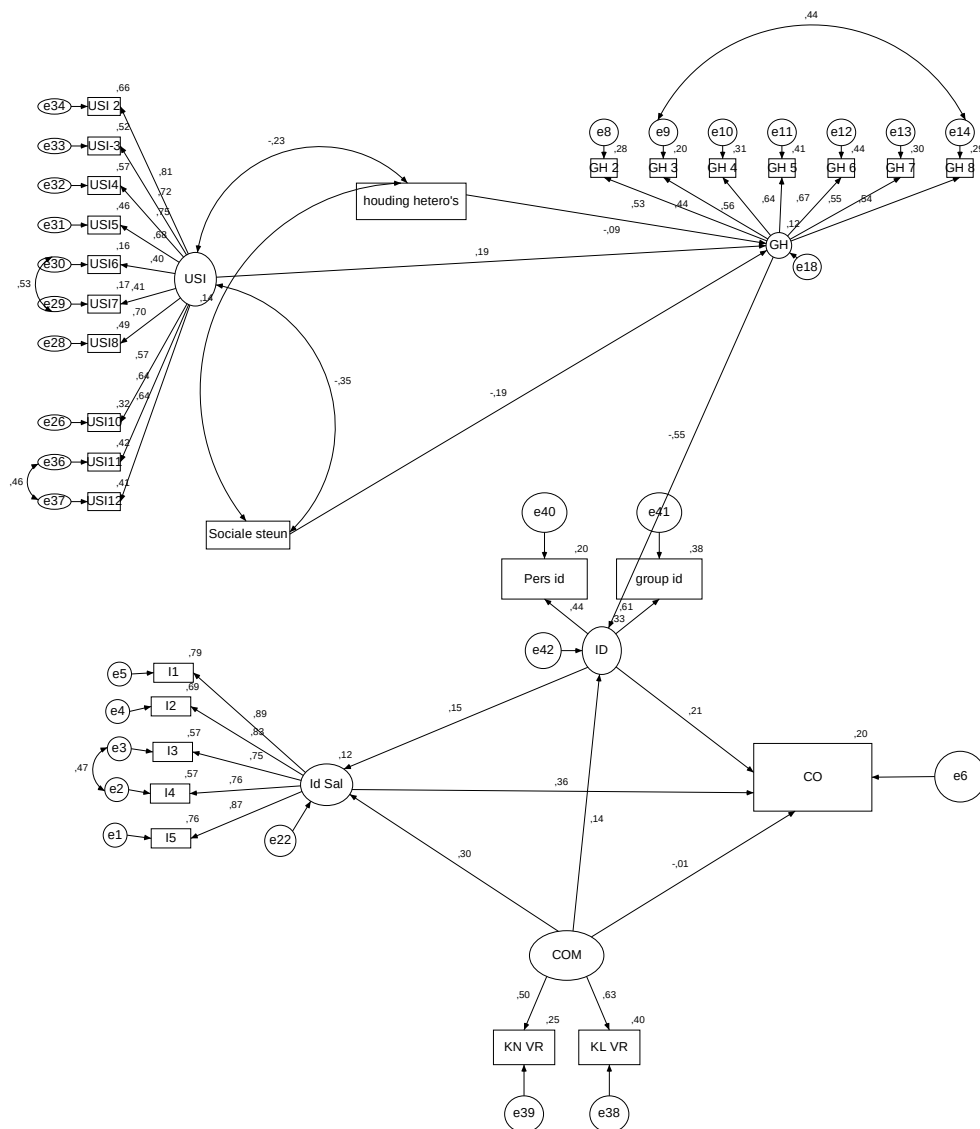
Hieronder geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die hoogstens hun secundair onderwijs hebben afgemaakt, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die hoger niet universitair onderwijs hebben gevolgd, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Ten slotte geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die een diploma van universitair onderwijs behaald hebben, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Er zijn weinig verschillen naargelang het opleidingsniveau tussen de perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homofobie aan de ene kant, en niet ondersteunende sociale interacties en geïnternaliseerde homofobie aan de andere kant. Wat betreft het negatieve verband tussen het aantal bronnen van sociale ondersteuning waarover men beschikt en geïnternaliseerde homonegativiteit, valt op dat dit verband sterker is voor hen met een universitair

diploma (-.19)^{***}, in vergelijking met hen met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (-.10)* of in vergelijking met hen met een hoger niet universitair diploma (-.12)^{***}. Het kunnen beschikken over sociale ondersteuning gaat bij de hoogst opgeleiden samen met een lage mate van geïnternaliseerde homonegativiteit, terwijl dit minder het geval is voor lager opgeleiden.

Er is een negatief verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en holebi-identiteit, maar dit is het sterkst bij hen met een hoger niet universitair diploma (-.58)^{***} in vergelijking met zij met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (-.47)^{***} en zij met een universitair diploma (-.55)^{***}. Een lage mate van geïnternaliseerde homonegativiteit gaat dus samen met zichzelf zien als exclusief homoseksueel en als een deel van de holebigemeenschap, in het bijzonder voor hen met een hoger niet universitair diploma.

Het positieve verband tussen identity commitment en coming out is sterker voor hen met een diploma van hoger niet universitair onderwijs (.20)^{***} in vergelijking met hen met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (.15)^{**}. Dit verband is niet significant voor hen met een universitair diploma (-.01). Voor de hoogst opgeleiden draagt een hoge identity commitment (en groot aandeel holebivriend(inn)en hebben en er zich verbonden mee voelen) dus niet bij tot het doen van zijn of haar coming out. Het positieve verband tussen identity commitment en identity salience is voor alle opleidingsniveaus vrij sterk. Het positieve verband tussen identity salience en coming out is minder sterk voor hen met een diploma van hoger niet universitair onderwijs (.27)^{***} in vergelijking met hen met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (.33)^{***} en hen met een universitair diploma (.33)^{***}. Er is enkel een significant positief verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en identity salience voor hen met een hoger niet universitair diploma (.15)^{**}. Het positieve verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en coming out is het zwakste voor hen met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (.15)^{**} in vergelijking met hen met een diploma van hoger niet universitair onderwijs (.22)^{***} en hen met een universitair diploma (.21)^{***}. Ten slotte is er enkel een relatief sterk positief verband tussen identity commitment en zich identificeren als holebi voor hen met een hoger niet universitair diploma.

Ik kom tot de conclusie dat voor de hoogst opgeleiden coming out in hoofdzaak samen gaat met identity salience en in tweede instantie met zijn of haar holebi-identiteit. Voor de lager opgeleiden gaat coming out in eerste instantie samen met identity salience en in tweede instantie met identity commitment en zijn of haar holebi-identiteit.

3.2.2.2 Toetsen van modellen met betrekking tot actief lid zijn van een holebivereniging

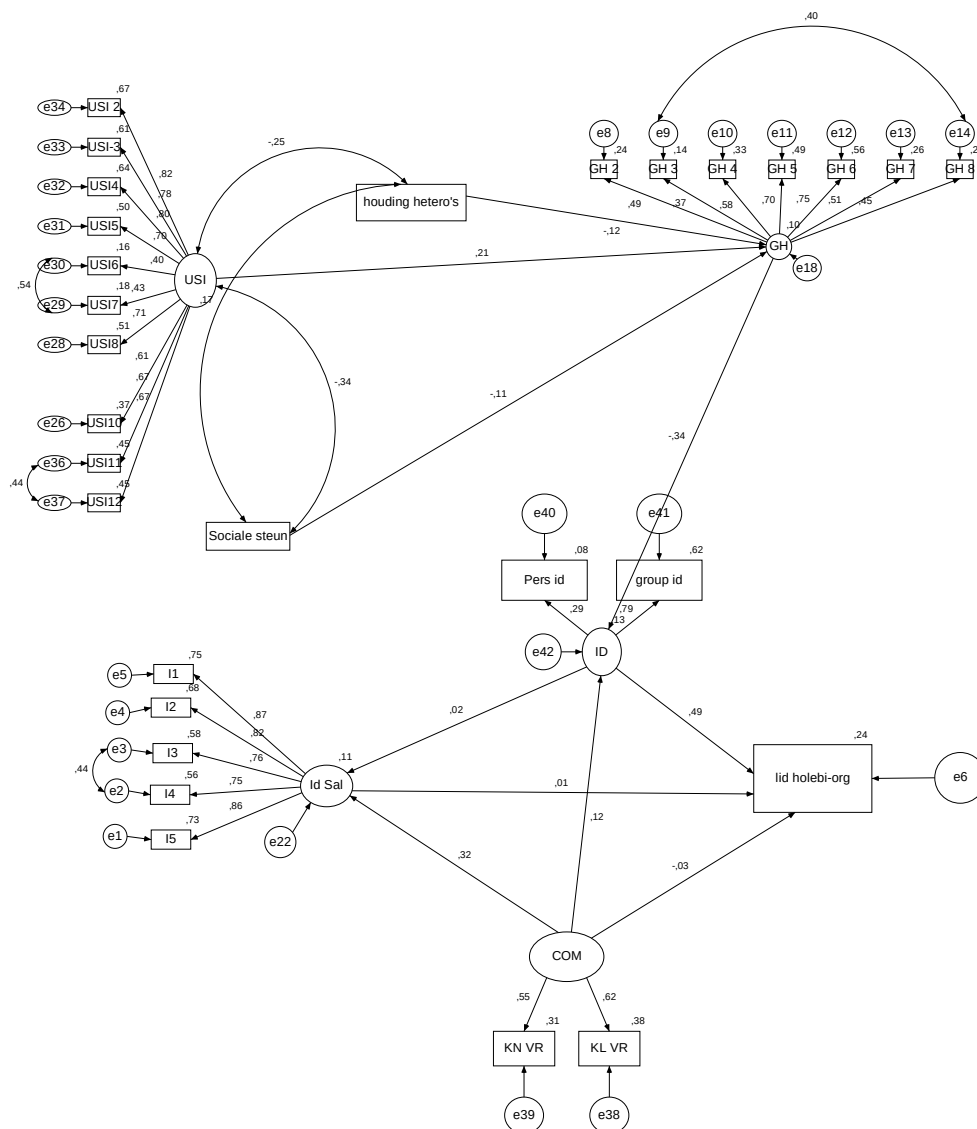
Toets van het globale model

Ook het model waarin de variabele 'al dan niet actief lid zijn van een holebivereniging' geïntegreerd is, vertoont aanvankelijk een slechte fit. Ik doorloop identiteet dezelfde stappen om de fit te verbeteren zoals ik deed bij het model om coming out te voorspellen. Ik zal deze stappen dan ook niet herhalen, noch uitgebreid beschrijven. Het finaal specifieke model (FM2) vertoont een goede fit (RMSEA < .08, NFI > .90).

Tabel 50: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het lidmaatschap model (zonder data imputatie)

Model	Chi² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	R²			
						GH	Identiteit	Id. sal	Lid
Onafhankelijk model (OM)	32490.6 (435)	.16	0	11.11	/	/	/	/	/
Verzadigd model (VM)	0	/	1.00	.32	/	/	/	/	/
Finaal specifiek model (FM2)	2874.2* (363)	.05	.91	1.05	/	.10	.13	.11	.24

Hieronder geef ik het finaal specifiek model (FM2) weer met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Bespreking van het meetmodel

Om de convergerende validiteit van de items na te gaan kijk ik naar de factorladingen. Een factorlading hoger dan .40 scoort voldoende (zie bijvoorbeeld Coyne, Revicki, Hunt, Stewart, Bentkover, Kurth & Abrams, 2002). Soms wordt .30 als grenswaarde gehanteerd (zie bijvoorbeeld Spanier, 1976).

De schaal die niet ondersteunende interacties (USI) meet, scoort voldoende tot goed (USI6 en USI7 scoren net $\geq .40$). De schaal die geïnternaliseerde homonegativiteit meet, scoort matig tot goed (GH3 scoort $< .40$, twee items scoren $< .50$). De factor 'identiteit' soort met zijn twee items matig (.29 en .79). Identity salience scoort goed (alle items $> .70$). Ten slotte scoort identity commitment voldoende (alle items $> .50$).

Tabel 51: Factorladingen van de items van het lidmaatschap model

Factor ladingen					
Item	USI	GH	ID	Id Sal	Com
USI 2	.82				
USI 3	.78				
USI 4	.80				
USI 5	.70				
USI 6	.40				
USI 7	.43				
USI 8	.71				
USI 10	.61				
USI 11	.67				
USI 12	.67				
GH 2		.49			
GH 3		.37			
GH 4		.58			
GH 5		.70			
GH 6		.75			
GH 7		.51			
GH 8		.45			
Pers Id			.29		
Grou Id			.79		
I 1				.87	
I 2				.82	
I 3				.76	
I 4				.75	
I 5				.86	
KN VR					.55
KL VR					.62

Bespreking van de verbanden

Ik rapporteer vervolgens de *niet gestandaardiseerde* regressiegewichten met hun standaardfout (tussen haakjes) en significantieniveau²⁰³.

De verbanden tussen het waarnemen van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, niet ondersteunende sociale interacties, het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning en geïnternaliseerde homonegativiteit, zijn dezelfde zoals ik ze beschreef bij FM1. Ik zal ze hier dan ook niet opnieuw beschrijven.

Er is een negatief verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en de mate waarin men zich als holebi identificeert (-.16 (.02))***. Er is met andere woorden een verband tussen lage scores op geïnternaliseerde homonegativiteit, zich identificeren als exclusief homoseksueel en vinden dat men deel uitmaakt van een holebigemeenschap.

Er is een positief verband tussen identity commitment (proportie holebivriend(inn)en en verbondenheid met die holebivriend(inn)en) en identity salience (.41 (.05))***. Er is geen significant verband tussen identity commitment en de mate waarin men al dan niet actief lid is van een holebivereniging (-.04 (.04)). Een hoge mate van identity commitment gaat dus samen met een hoge identity salience, maar staat los van het al dan niet actief participeren aan een holebivereniging. Er is een verband tussen identity commitment en zich als holebi identificeren (.04 (.01))***. Er is geen significant verband tussen holebi-identificatie en identity salience (.09 (.10)) aan de ene kant en identity salience en de mate van actief lid zijn van een holebivereniging (.01 (.02)) aan de andere kant. Ten slotte is er een positief verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en de mate van actief lid zijn van een holebivereniging (2.24 (.20))***. Het zichzelf zien als exclusief homoseksueel, of als een deel van de holebigemeenschap, gaat dus samen met een actieve participatie in het holebiverenigingsleven. Het is in dit model een sterke en de tevens de enige predictor van participatie in het holebiverenigingsleven.

Verschillen naargelang het geslacht van de respondenten

Wanneer ik een specifiek model toets voor vrouwen en mannen afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn.

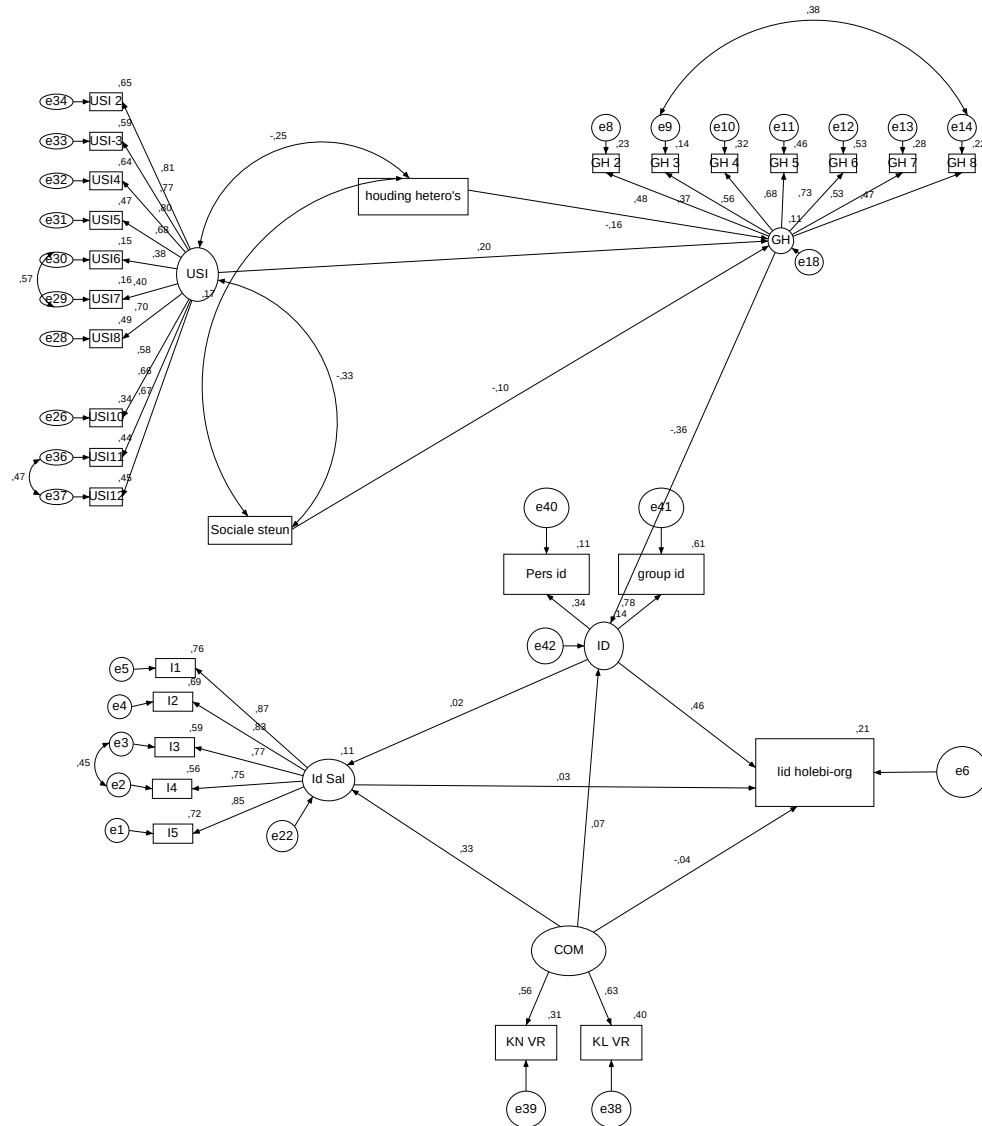
²⁰³ *** = $p < .001$, ** = $p < .01$, * = $p < .05$

Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang het geslacht van de respondenten, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten verschillend zijn voor mannen en vrouwen (MG), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten voor mannen en vrouwen hetzelfde zijn (MV) ($p < .05$).

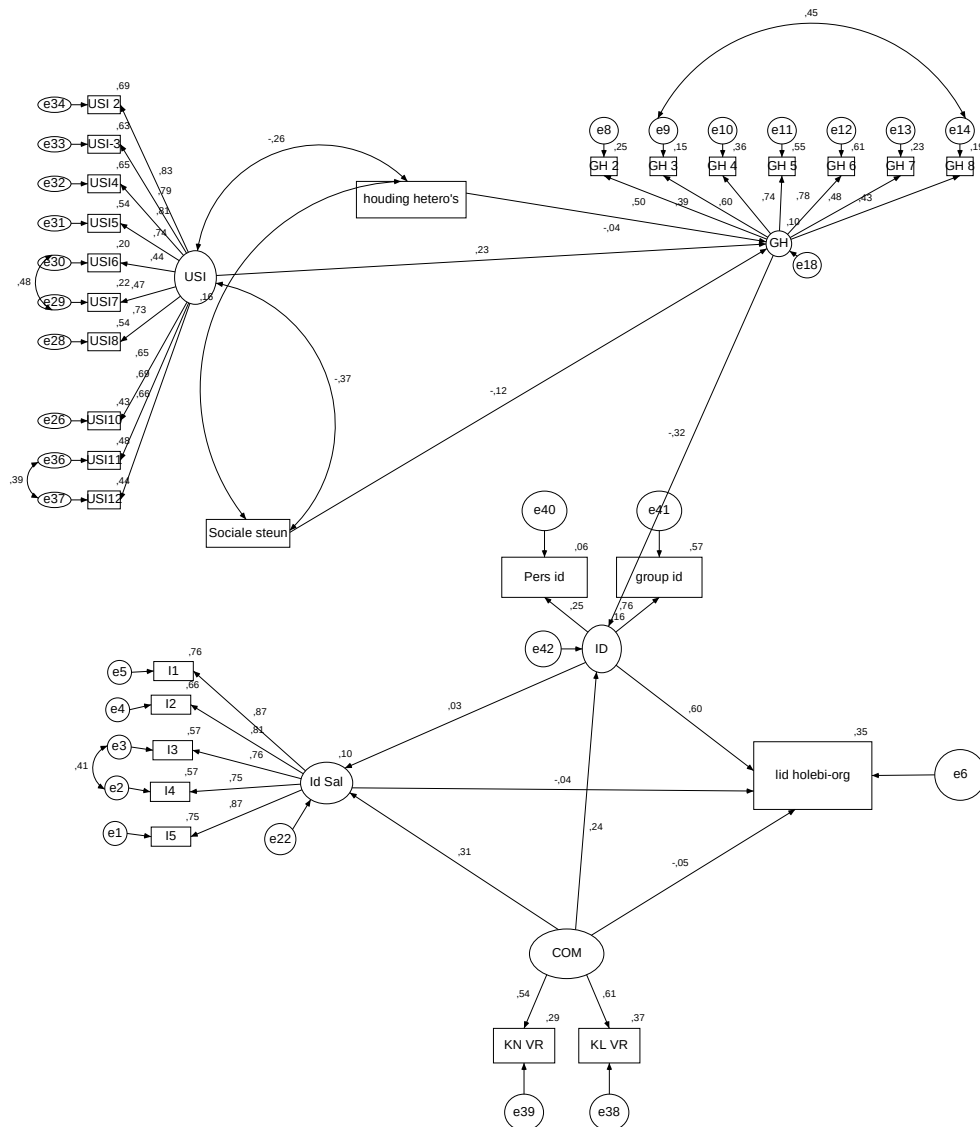
Tabel 52: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang geslacht

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	Δ Chi ²	Δ df
Modellen gelijk (MG)	3348.8 (736)	.04	.90	1.28	/			
Modellen verschillend (MV)	3329.4 (726)	.04	.90	1.28	/	MG vs. MV	19.4*	10

Hieronder geef ik het gespecificeerde model voor mannen weer met vermelding van de gestandaardiseerde regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model voor vrouwen weer met vermelding van de gestandaardiseerde regressiegewichten.

Wat opvalt met betrekking tot het model specifiek voor mannen en dat specifiek voor vrouwen is dat het negatieve verband tussen de perceptie van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homonegativiteit enkel significant blijkt te zijn voor mannen $(-.18)^{***}$ en niet voor vrouwen $(-.04)$. Het positieve verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en actief participeren aan het holebiverenigingsleven, blijkt sterker te zijn voor vrouwen $(.60)^{***}$ dan voor mannen $(.48)^{***}$. Daarnaast is er enkel voor vrouwen een significant positief verband tussen identity commitment en

zich als holebi identificeren (.24)**. Ik stel vast dat wat betreft de overige verbanden tussen de variabelen er weinig of geen verschillen zijn tussen de regressiegewichten voor mannen en vrouwen. Vrouwen blijken dus wat betreft geïnternaliseerde homonegativiteit relatief ongevoelig voor een homonegatieve perceptie van hun omgeving. Daarnaast is hun participatie aan het holebiverenigingsleven nog meer dan bij mannen verbonden met het hebben van een sterke seksuele identiteit. Deze identiteit gaat enkel bij vrouwen samen met identity commitment.

Verschillen naargelang de leeftijd van de respondenten

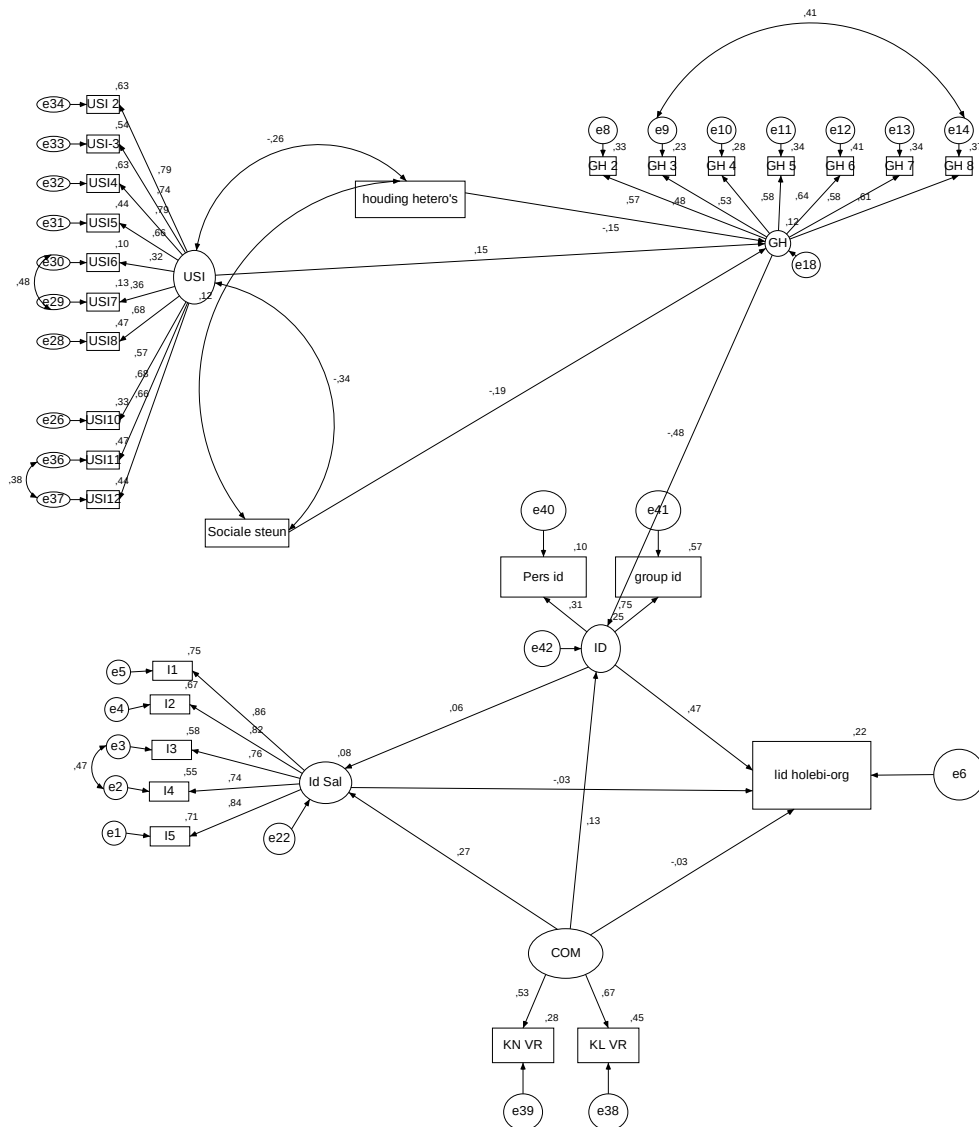
Wanneer ik een specifiek model toets voor drie verschillende leeftijdsgroepen (jonger dan 27 jaar, tussen 27 en 45 jaar en ouder dan 45 jaar) afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn al naargelang de leeftijdscategorie.

Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang de leeftijd van de respondenten, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model, waarbij de regressiegewichten voor de verschillende leeftijdsgroepen verschillend mogen zijn (MV), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor de verschillende leeftijdsgroepen (MG) ($p < .01$).

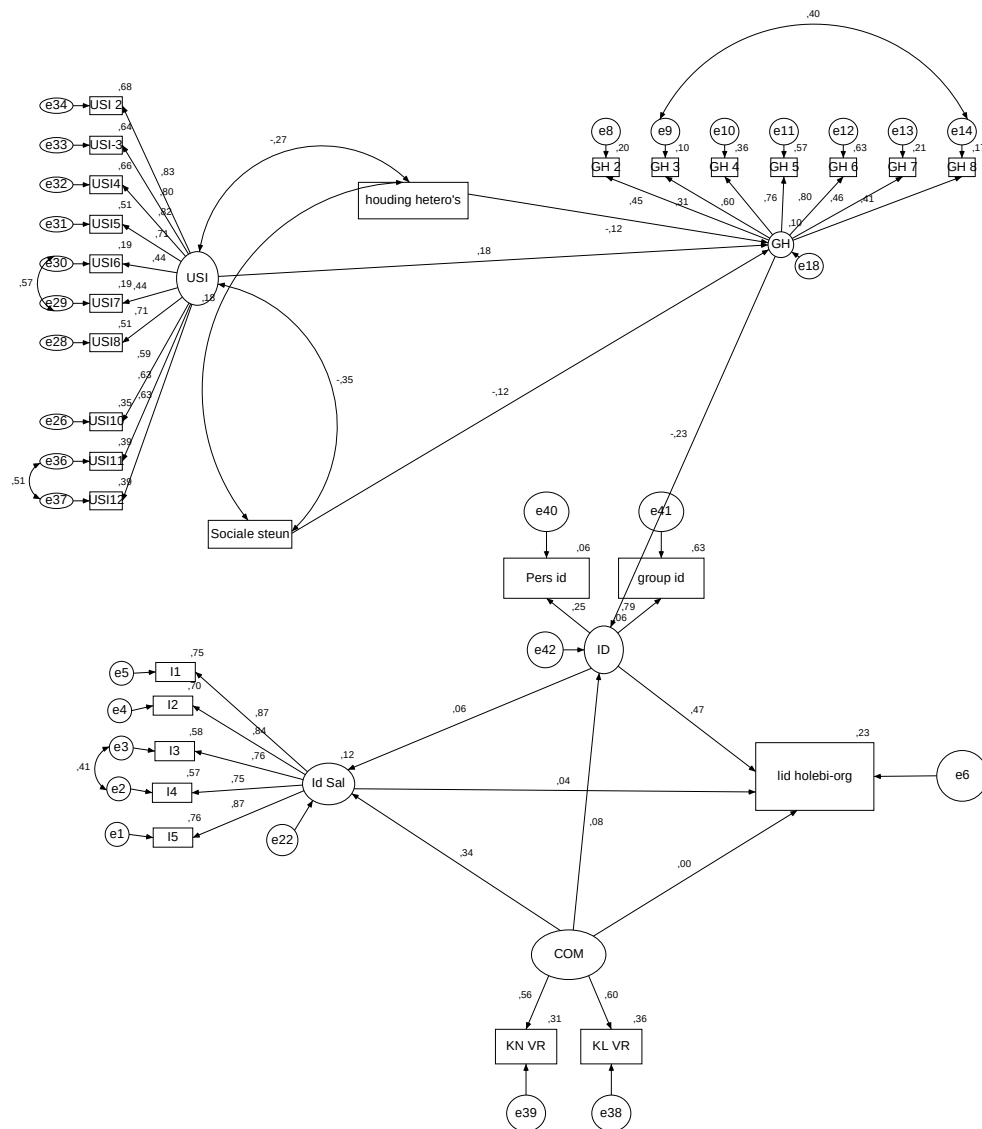
Tabel 53: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang leeftijdscategorie

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	ΔChi ²	Δdf
Modellen gelijk (MG)	3630.8 (1109)	.03	.89	1.45	/			
Modellen verschillend (MV)	3589.5 (1089)	.03	.89	1.45	/	MG vs. MV	41.3**	20

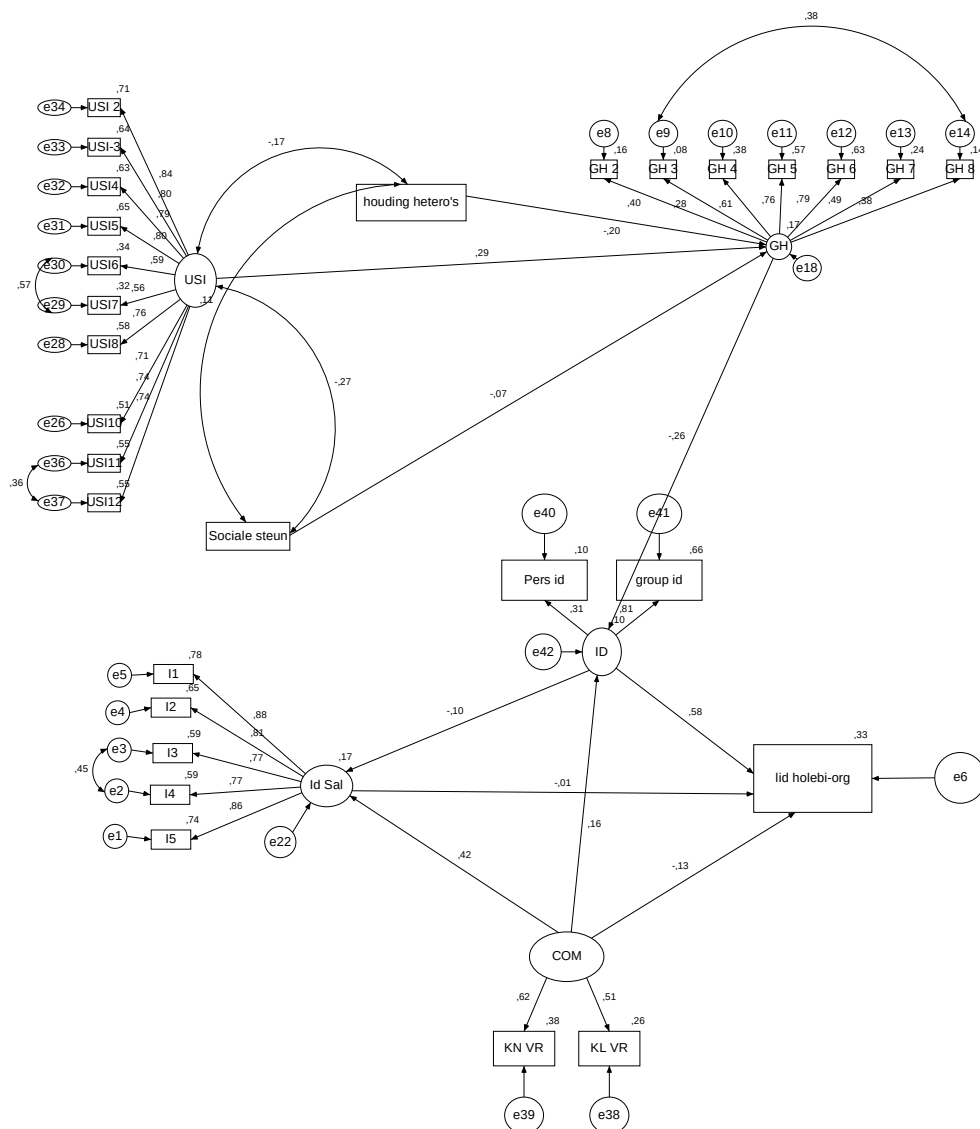
Hieronder geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten jonger dan 27 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten tussen 27 en 45 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde regressiegewichten*.

Ten slotte geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten ouder dan 45 jaar met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

De leeftijdsverschillen met betrekking tot de verbanden tussen geïnternaliseerde homonegativiteit, het waarnemen van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, niet ondersteunende sociale interacties, het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning en zich als holebi identificeren, zijn dezelfde zoals ik ze beschreef bij het coming out model. Ik zal ze hier dan ook niet opnieuw beschrijven.

Het positieve verband tussen identity commitment en identity salience is sterker naargelang men tot een oudere leeftijdsgroep behoort (respectievelijk .27***, .34*** en .42***). Enkel voor de jongste leeftijdsgroep is er een (zwak) significant positief verband tussen identity commitment en zich als holebi identificeren (.13)*. Ten slotte blijkt het positieve verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en de mate van actief lid zijn van een holebivereniging, sterker te zijn voor oudere holebi's (.58)*** in vergelijking met jonge holebi's (.47)*** en holebi's van middelbare leeftijd (.47)***. Ik besluit dat identity commitment en identity salience het sterkst samenhangen bij de oudste respondenten. Een sterke holebi-identiteit hebben is de belangrijkste predictor van actief participeren aan het holebiverenigingsleven, in het bijzonder voor oudere holebi's.

Verschillen naargelang het opleidingsniveau van de respondenten

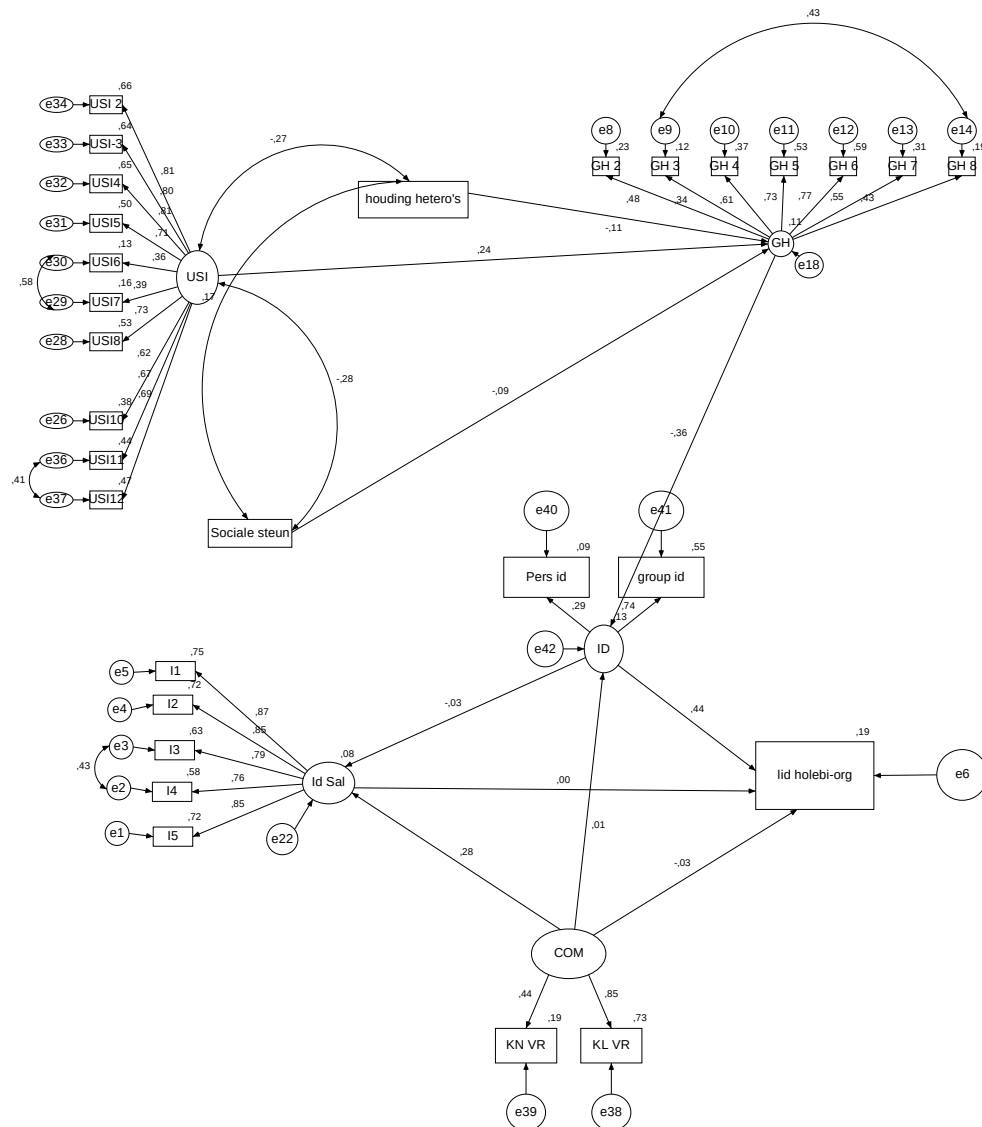
Wanneer ik een specifiek model toets voor drie verschillende opleidingsniveaus (hoogstens secundair onderwijs, niet universitair hoger onderwijs en universitair onderwijs) afzonderlijk, stel ik vast dat de parameterschattingen verschillend zijn naargelang het opleidingsniveau.

Om te zien of er een significant verschil is wat betreft de regressiegewichten naargelang het opleidingsniveau van de respondenten, toetste ik een genest model aan de hand van een chi square test. Daaruit blijkt dat een model waarbij de regressiegewichten voor de verschillende opleidingsniveaus verschillend mogen zijn (MV), te verkiezen valt boven een model waarbij ik veronderstel dat de regressiegewichten hetzelfde zijn voor de verschillende opleidingsniveaus (MG).

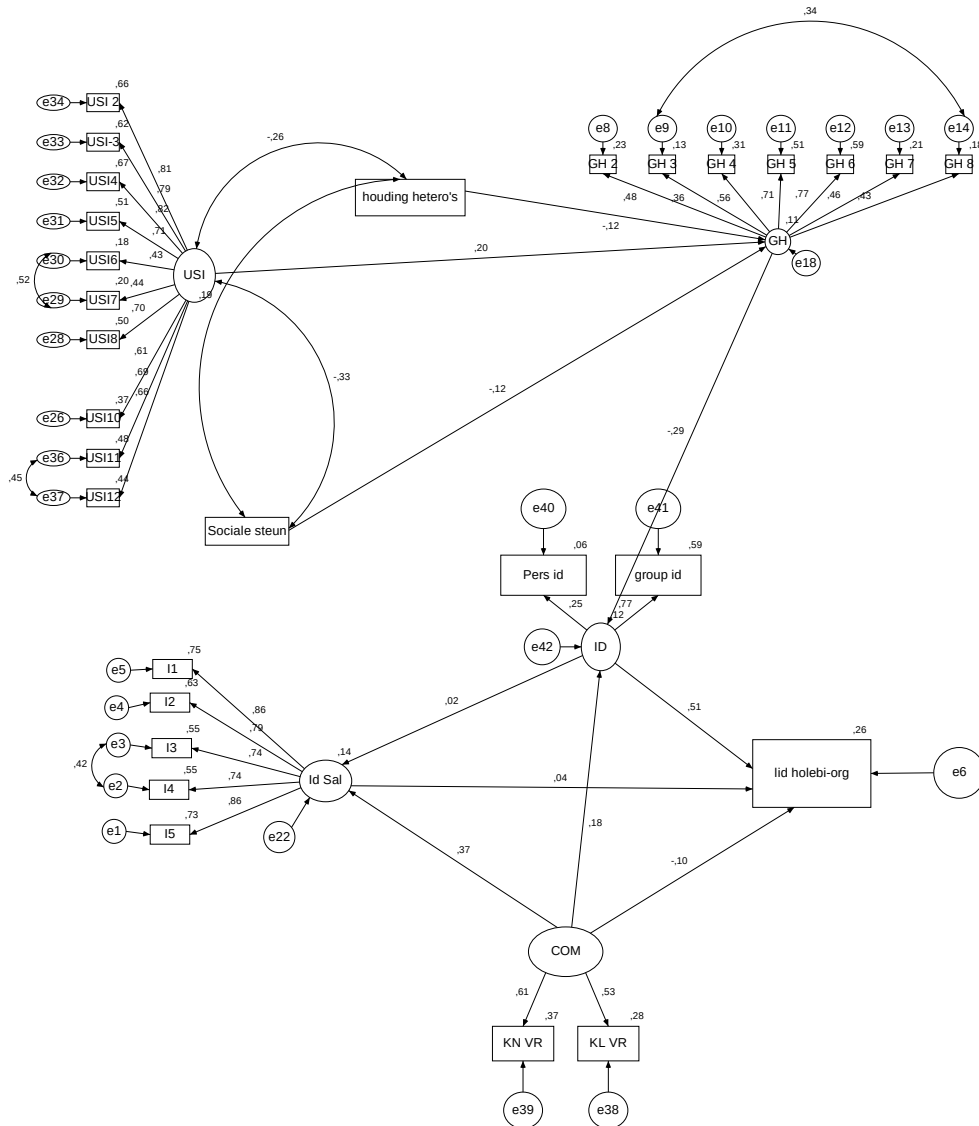
Tabel 54: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang opleidingsniveau

Model	Chi ² (df)	RMSEA	NFI	ECVI	AGFI	Genest model	ΔChi ²	Δdf
Modellen gelijk (MG)	3664.6 (1109)	.03	.89	1.48	/			
Modellen verschillend (MV)	3623.7 (1089)	.03	.89	1.48	/	MG vs. MV	40.9**	20

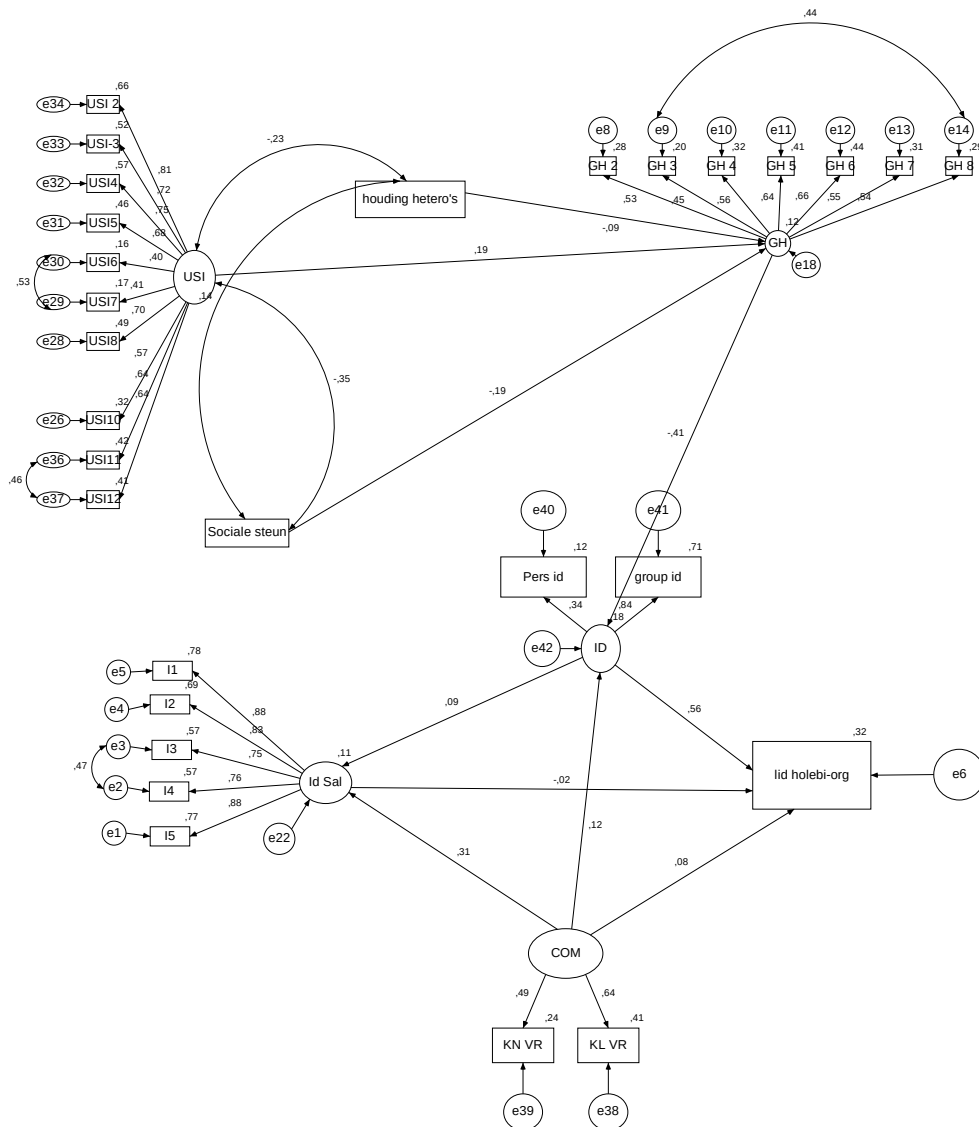
Hieronder geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die hoogstens hun secundair onderwijs hebben afgemaakt, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Vervolgens geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die hoger niet universitair onderwijs hebben gevolgd, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

Ten slotte geef ik het gespecificeerde model weer voor respondenten die een diploma van universitair onderwijs behaald hebben, met vermelding van de *gestandaardiseerde* regressiegewichten.

De leeftijdsverschillen met betrekking tot de verbanden tussen geïnternaliseerde homonegativiteit, het waarnemen van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, niet ondersteunende sociale interacties, het aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning en zich als holebi

identificeren, zijn dezelfde zoals ik ze beschreef bij het coming out model. Ik zal ze hier dan ook niet opnieuw beschrijven.

Het positieve verband tussen identity commitment en identity salience is het sterkst voor hen met een diploma van hoger niet universitair onderwijs, (.37)*** gevolgd door hen met een universitair diploma (.31)*** en hen met een diploma van hoogstens secundair onderwijs (.28)***. Het verband tussen zijn of haar holebi-identiteit en actieve participatie, is sterker naargelang men hoger opgeleid is (respectievelijk .44***, .51*** en .56***). Ten slotte is er enkel voor hen met een hoger niet universitair diploma een verband tussen identity commitment en zich als holebi identificeren (.18**). Ik besluit dat voor alle opleidingsniveaus zich identificeren als holebi sterk samengaat met al dan niet actief participeren aan het holebiverenigingsleven. Hoe hoger men is opgeleid, hoe sterker dit verband.

3.2.3 Samenvatting van de multivariate gegevens

In dit deel vat ik de belangrijkste resultaten samen van de multivariate analyse. Een eerste belangrijke vaststelling is dat ik het theoretisch analytisch model, zoals ik het uit de literatuurstudie afleidde, niet dien te verwerpen op basis van de verzamelde onderzoeksgegevens. Dit geldt zowel voor het model waarin ik coming out integreerde (het coming out model), als voor het model waarin ik de mate van actief lidmaatschap aan een holebivereniging integreerde (het lidmaatschap model). Beide modellen beschikken over een behoorlijke fit en de hypothesen met betrekking tot de veronderstelde relaties tussen variabelen worden grotendeels bevestigd. Ik ging tevens na of deze modellen in gelijke mate van toepassing zijn op verschillende groepen van mensen (mannen en vrouwen, personen uit verschillende leeftijdsgroepen en personen met verschillende opleidingsniveaus). Ik overloop in eerste instantie de resultaten met betrekking tot het coming out model en in tweede instantie met betrekking tot het lidmaatschap model.

3.2.3.1 Het coming out model

Het finaal specifiek model (FM1) bevestigt de rol die het al dan niet ontvangen van sociale ondersteuning speelt met betrekking tot geïnternaliseerde homonegativiteit als interne stressor. Het beschikbaar hebben van een verscheidenheid aan bronnen voor sociale ondersteuning en het *niet* ervaren van *niet* ondersteunende sociale interacties, gaan immers samen met een lage mate van geïnternaliseerde homonegativiteit. Ook het positief ervaren van de houding van hetero's ten opzichte van holebi's, gaat samen met weinig geïnternaliseerde homonegativiteit. Toch wordt slechts

10% van deze interne stressor verklaard door de eerder genoemde exogene variabelen. Dit toont aan dat er nog heel wat andere factoren een rol spelen met betrekking tot geïnternaliseerde homonegativiteit. Het verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en zijn of haar holebi-identiteit is sterk: hoe meer men de interne stressor ervaart, hoe minder men zichzelf benoemt als exclusief homoseksueel en hoe minder men zichzelf als een deel van de holebigemeenschap ziet. Het niet internaliseren van homonegativiteit gaat dus samen met een sterke of exclusieve homoseksuele identiteit. Het is tevens deze homoseksuele identiteit die samen gaat met open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur. Zoals verwacht zijn ook identity salience en identity commitment op positieve wijze verbonden met deze openheid. Deze drie identiteitsgerelateerde variabelen verklaren samen 20% van de variabele coming out. Dit betekent dus dat er nog steeds heel wat factoren zijn die niet in het model geïntegreerd zijn, en die met coming out te maken hebben. Ten slotte vind ik bevestiging voor het gelieerd zijn van identity commitment en identity salience. Ons model is dus niet in strijd met het identiteitsmodel van Stryker dat stelt dat identiteitsondersteuning verankerd is in de sociale netwerken van personen. Deze identiteitsondersteuning beïnvloedt de waarschijnlijkheid dat een identiteit in verschillende situaties op de voorgrond zal komen en beïnvloedt dus de gedragskeuzes die met deze identiteit te maken hebben (in dit geval coming out).

Een model waarbij ik veronderstel dat er verschillen zijn tussen mannen en vrouwen verdient de voorkeur boven een model waarbij geen verschillen toegelaten zijn. Zo is er bij vrouwen geen verband tussen de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homonegativiteit. Of vrouwen de houding van hetero's tegenover holebi's nu positief of negatief inschatten, dit blijkt niet samen te gaan met het internaliseren van homonegativiteit. Een hoge identity salience is bij vrouwen (nog) sterker verbonden met open zijn over hun seksuele voorkeur dan bij mannen. Mannen scoren dus wel hoger op identity salience (zie 3.1.3.4), bij vrouwen is er een sterkere samenhang met coming out. Bij mannen is de samenhang tussen identity commitment en coming out, en hun holebi-identiteit en coming out dan weer sterker dan bij vrouwen.

Verschillen tussen verschillende leeftijdsgroepen (jonge holebi's, holebi's van middelbare leeftijd en oudere holebi's) zijn vrij uitgesproken en een model waarbij ik rekening houd met dergelijke verschillen verdient dan ook de voorkeur. Het ervaren van geïnternaliseerde homonegativiteit blijkt bij oudere holebi's in het bijzonder te maken te hebben met de perceptie van een homonegatieve omgeving en de negatieve interacties die ze met anderen onderhouden. Voor jongere holebi's is het beschikken over sociale ondersteuning een belangrijkere factor met betrekking tot holebispecifieke stress. Coming out is bij holebi-jongeren hoofdzakelijk verbonden met identity salience en in tweede instantie (maar in mindere mate) met identity commitment. De zelfbenoeming en

holebigroepsidentiteit spelen bij jongeren weinig rol met betrekking tot open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur. Bij de oudere leeftijdsgroepen is het net die (exclusieve) seksuele identiteit die het sterkst met coming out samenhangt. Identity salience en identity commitment spelen bij deze leeftijdsgroepen in tweede instantie een rol. Stryker's identiteitsmodel gaat op voor holebi's uit de drie verschillende leeftijdsgroepen. Echter, voor oudere holebi's is identity salience sterker verankerd in hun sociale netwerken dan bij jongere holebi's. Bij jongere holebi's is er dan weer een sterker verband tussen identity salience en coming out als gedragskeuze.

Ook de verschillen naargelang het opleidingsniveau van de respondenten zijn uitgesproken. Ook hier valt een model dat verschillen toelaat te verkiezen boven een model waarbij verondersteld wordt dat er geen verschillen zijn. De beschikbaarheid van sociale ondersteuning is, met betrekking tot geïnternaliseerde homonegativiteit, in het bijzonder van belang voor hoger opgeleiden. Coming out gaat bij de hoogst opgeleiden in hoofdzaak samen met identity salience en in tweede instantie met hun holebi-identiteit. Identity commitment is bij hen niet op directe wijze verbonden met coming out. Voor de lager opgeleiden is identity salience in eerste instantie van belang voor coming out en in tweede instantie (en ongeveer in gelijke mate) identity commitment en zich identificeren als holebi. Stryker's identiteitsmodel gaat in gelijke mate op voor personen met verschillende opleidingsniveaus.

3.2.3.2 Het lidmaatschapmodel

Het finaal specifiek model (FM2) met betrekking tot het al dan niet actief participeren aan het holebiverenigingsleven toont dezelfde verbanden tussen sociale ondersteuning, de perceptie van een homonegatieve omgeving en geïnternaliseerde homonegativiteit. Ik verwijs hiervoor dan ook naar het eerder beschreven coming out model (FM1). Ook het negatieve verband tussen geïnternaliseerde homonegativiteit en een holebi-identiteit wordt gereproduceerd. Voorts blijkt dat zich identificeren als holebi in belangrijke mate samen gaat met het actief participeren in een holebivereniging. Deze seksuele identiteit speelt in dit model een primordiale rol met betrekking tot participatie, terwijl er geen verband blijkt te zijn tussen participatie, identity salience en identity commitment anderzijds. Er is nog steeds een positief verband tussen identity salience en identity commitment, maar al dan niet actief participeren aan het holebiverenigingsleven blijkt alvast niets met identity salience te maken te hebben. Het zichzelf als exclusief homoseksueel zien en zichzelf zien als een deel van een holebigemeenschap, gaan sterk samen met deze actieve participatie. Ook hier merk ik op dat slechts 24% van dit actief participeren verklaard wordt. Andere, niet in dit model geïntegreerde factoren, spelen dus een rol met betrekking tot actieve participatie aan het holebiverenigingsleven.

Een model waarbij ik veronderstel dat er verschillen zijn tussen mannen en vrouwen, verdient de voorkeur boven een model waarbij geen verschillen toegelaten zijn. In het coming out model had ik al vastgesteld dat het verband bij vrouwen, tussen de waargenomen houding van hetero's ten opzichte van holebi's en geïnternaliseerde homonegativiteit, afwezig is. Overigens zie ik ook dat het positieve verband tussen zijn of haar seksuele identiteit en al dan niet actief participeren aan het holebiverenigingsleven sterker is voor vrouwen dan voor mannen. Het zichzelf als exclusief homoseksueel benoemen en zichzelf zien als een deel van een holebigemeenschap gaat bij vrouwen nog sterker samen met actieve participatie aan het holebiverenigingsleven dan bij mannen.

Verschillen tussen verschillende leeftijdsgroepen (jonge holebi's, holebi's van middelbare leeftijd en oudere holebi's) zijn meer uitgesproken. Daarom verdient een model waarbij ik rekening houd met dergelijke verschillen dan ook de voorkeur. Uit het lidmaatschapmodel leer ik dat een sterke holebi-identiteit hebben de belangrijkste predictor is van actief participeren aan het holebiverenigingsleven en dit in het bijzonder voor oudere holebi's.

Ook de verschillen naargelang het opleidingsniveau van de respondenten zijn eerder uitgesproken. Ook hier valt een model dat verschillen toelaat, te verkiezen boven een model waarbij verondersteld wordt dat er geen verschillen zijn. Ik stel vast dat de relatie tussen zich als holebi identificeren en actief participeren aan het holebiverenigingsleven, sterker wordt naargelang men hoger opgeleid is. Dit laatste zorgt ervoor dat bij de laagst opgeleiden 19% van de variabele 'actieve participatie aan het holebi-verenigingsleven' verklaard wordt, bij hen met een hoger niet universitair diploma is dat 26% en bij de hoogst opgeleiden 32%.

4 Discussie en besluit

In dit deel zal ik uitgebreid en kritisch stilstaan bij de resultaten van dit onderzoek en wat zij betekenen met betrekking tot het theoretisch kader zoals aangebracht in het eerste deel van deze doctoraats thesis. Ik geef een overzicht van de belangrijkste gegevens zoals die blijken uit de univariate analyses en koppel deze aan de theorie. Daarna ga ik na hoe de resultaten het theoretisch analytisch model en de gestelde hypotheses al dan niet bevestigen. Ik tracht kritisch te beargumenteren hoe de bevestigde verbanden in dit onderzoek bijdragen tot de al ontwikkelde theoretische kaders. Tevens probeer ik het ontbreken van verwachte verbanden te motiveren. Het is onontbeerlijk om stil te staan bij de (methodologische) beperkingen van dit onderzoek. Ik geef voorts toekomstig te verkennen onderzoekspistes aan. Ten slotte reflecteer ik op de praktische implicaties en maatschappelijke relevantie van deze onderzoeksresultaten in het kader van gelijke kansen voor holebi's. Op basis daarvan doe ik een aantal (beleids)aanbevelingen.

4.1 De sociale netwerken van holebi's

In deze studie worden voor een eerste keer de sociale netwerken van holebi's uitgebreid in kaart gebracht. Een aantal resultaten bevestigen de traditionele onderzoeksliteratuur over sociale netwerken. In deze literatuur worden vrouwen beschreven als 'meesternetwerkers'. Daarmee geven onderzoekers aan dat vrouwen een meer centrale plaats innemen binnen persoonlijke sociale netwerken en dat zij de ultieme leveranciers van sociale ondersteuning zijn (Wellman, 1999; Wellman, 1992).

Uit deze studie wordt deze bevooroordeelde positie van vrouwen noch bevestigd, noch ontkend. Zo blijkt dat lesbiennes en bi-vrouwen op minder regelmatige basis contact hebben met hun gezinsleden en collega's of medestudenten. Vooral oudere lesbiennes hebben weinig contact met hun gezinsleden. Tegelijkertijd blijkt dat de kwaliteit van de relaties van deze vrouwen niet lijdt onder de lage contactfrequentie. Een hoge contactfrequentie hoeft dus niet per definitie een hoge verbondenheid te weerspiegelen. Lesbiennes en bi-vrouwen blijken zich meer verbonden te voelen met hun heterovriend(inn)en, meer vertrouwenspersonen te hebben, vaker actief lid te zijn in een holebivereniging, in meer reguliere verenigingen actief lid te zijn en meer beschikbare bronnen te hebben voor sociale ondersteuning dan mannen. Deze vrouwen blijken dus inderdaad goede sociale

managers te zijn die ondanks een relatief lage contactfrequentie kwalitatieve relaties onderhouden, erg actief zijn in het verenigingsleven en over veel sociale ondersteuning kunnen beschikken. Toch blijkt er bij mijn respondenten geen verband te zijn tussen het beschikken over een 'vrouwelijk' netwerk en toegang hebben tot veel sociale ondersteuning.

De vertrouwensnetwerken van lesbiennes en bi-vrouwen bestaan voor een groter aandeel uit vriend(inn)en en een kleiner aandeel familieleden in vergelijking met die van homo- en bi-mannen. Dit kan er op wijzen dat vrouwen compenseren voor afwezige of verstoorde gezinsrelaties door vriend(inn)en te kiezen als vertrouwenspersonen (zijnde 'keuzefamilies' op te bouwen). Homo- en bi-mannen kunnen dus meer dan vrouwen op hun familie rekenen voor steun. Tevens neemt bij mannen het aandeel familieleden in het vertrouwensnetwerk toe naarmate ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren, bij vrouwen neemt dit aandeel net af. Op oudere leeftijd bestaat het grootste aandeel van het (ondersteunend) sociaal netwerk uit familieleden (Marsden, 1987; Levitt, Weber & Guacci, 1993; van Tilburg, 1995). Daarom is de afname van het aandeel familieleden bij lesbiennes en bi-vrouwen eerder onverwacht en ongunstig. Een weinig ondersteunende familiale omgeving kan een risico vormen omdat men op oudere leeftijd net meer behoefte heeft aan ondersteuning.

Deze resultaten doen me niet zonder meer besluiten dat deze lesbiennes en bi-vrouwen altijd de vruchten plukken van hun 'rijke' sociale netwerken. De literatuur beschrijft bovendien de keerzijde van de medaille. Wanneer vrouwen grote en 'rijke' netwerken hebben, kan dit immers leiden tot belastende sociale verplichtingen en stress als gevolg van het zorg dragen voor anderen (Kawachi & Berkman, 2001, Walen & Lachman, 2000). Bovendien kunnen lesbiennes en bi-vrouwen minder rekenen op sociale ondersteuning vanuit hun familie en is het net dit familiale netwerk dat het meest stabiel en ondersteunend is doorheen de levensloop van mensen. Toch worden ook homo- en bi-mannen niet helemaal gespaard: zij scoren immers hoger dan vrouwen op geïnternaliseerde homonegativiteit.

Ook de resultaten wat betreft de invloed van leeftijd op de samenstelling van de sociale netwerken van holebi's, wijzen enigszins in de richting van al vastgestelde verbanden. De sociale netwerken van individuen krimpen over het algemeen in naargelang men ouder wordt (Peeters, 1992/1993; Burt, 1991; Marsden, 1987). Oudere holebi's hebben ook in dit onderzoek met een minder groot aantal gezinsleden op regelmatige basis contact, ervaren meer niet ondersteunende interacties en hebben minder beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning dan holebi's uit een jongere leeftijdsgroep. Terwijl de doorsnee Vlaming zonder partner meer terugvalt op familie voor ondersteuning wanneer hij of zij tot een oudere leeftijdsgroep behoort, geldt dit niet voor oudere holebi's zonder partner. Oudere holebi's vormen dan ook een kwetsbare groep op vlak van sociale ondersteuning. Het zijn dan ook zij

die hun omgeving het meest homonegatief inschatten en dat geldt in nog sterkere mate voor oudere lesbiennes. Een lichtpunt is wel dat oudere holebi's gemiddeld in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk doen en vaker actief lid van een holebivereniging zijn dan jongere holebi's. Ik merk op dat onze steekproef weinig tot geen oude ouderen (ouder dan 70 jaar) bevat, wat voor een beperkt beeld zorgt met betrekking tot deze leeftijdsgroep.

Niet enkel de oudsten zijn een kwetsbare groep. Ook de jongste holebi's ervaren in vergelijking met holebi's van middelbare leeftijd significant meer niet ondersteunende interacties. Jonge holebi's hebben in het bijzonder in vergelijking met jonge Vlamingen erg weinig vertrouwenspersonen om op terug te vallen en scoren hoog op geïnternaliseerde homonegativiteit in vergelijking met holebi's ouder dan 26 jaar. Weinig vertrouwenspersonen hebben, als holebi-jongere met je problemen geen weg kunnen en zich vooroordelen ten opzichte van holebiseksualiteit eigen maken, zou een gevaarlijke cocktail kunnen worden leidend tot een verminderd mentaal welbevinden van deze jongeren. Dit kan mogelijk verband houden met het meer voorkomen van zelfmoordgedachten bij holebi-jongeren en het vaker ondernemen van zelfmoordpogingen door deze jongeren (Van Heeringen & Vincke, 2000).

Lager opgeleide holebi's hebben in vergelijking met hoger opgeleiden op meer regelmatige basis contact met hun gezinsleden en ze voelen zich er ook meer mee verbonden dan hoger opgeleiden. Uit de literatuur blijkt dat hoger opgeleiden minder familieleden in hun sociaal netwerk hebben omdat ze meer mogelijkheden hebben (ze hebben meer geld, wonen vaker in een stedelijke omgeving) om zelf een ondersteunend sociaal netwerk op te bouwen (Fischer, 1982). Lager opgeleiden die minder mogelijkheden hebben vallen eerder terug op traditionele sociale netwerken (gezinsnetwerken). Op dit vlak blijken holebi's dus niet te verschillen van hetero's. Hoger opgeleide holebi's hebben tevens vaker een partner dan lager opgeleide holebi's. Naargelang deze hoog opgeleide holebi's tot een oudere leeftijdscategorie behoren, neemt de kans toe dat ze een partner hebben. Bij de laagopgeleide holebi's is dit niet het geval. Dit laatste is mogelijk een indicatie dat laag opgeleide holebi's op oudere leeftijd erg moeilijk een partnerrelatie kunnen opbouwen of doorheen hun leven niet de mogelijkheden hebben gehad om een partner te vinden. Laag opgeleide holebi's hebben bovendien minder vriend(inn)en al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. Bij hoog opgeleide holebi's is het verband eerder omgekeerd: hoe ouder, hoe meer vriend(inn)en. Daarnaast zijn lager opgeleiden minder vaak actief lid in een holebivereniging, gemiddeld in minder reguliere verenigingen actief, doen ze gemiddeld in minder reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk, hebben ze minder beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning en ervaren ze meer, niet ondersteunende interacties in vergelijking met hoger opgeleiden. Ik kan dan ook besluiten dat de sociale netwerken van lager opgeleide holebi's traditioneel van aard zijn (steunend op familiale

netwerken) en minder in sociale ondersteuning voorzien in vergelijking met de netwerken van hoger opgeleiden.

Ik stel een aantal opvallende verschillen vast wanneer ik de sociale netwerken van mijn respondenten vergelijk met de SVR respondenten (de doorsnee Vlaming). Alle beperkingen van deze vergelijking indachtig, stel ik vast dat holebi's zich minder verbonden voelen met hun familieleden, burens en collega's of medestudenten in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Enkel wat betreft de verbondenheid met vrienden of vriendinnen vind ik geen verschillen. Ook een aantal genderverhoudingen lijken verschillend te zijn voor holebi's in vergelijking met de doorsnee Vlaming: terwijl Vlaamse vrouwen zich meer verbonden voelen met hun familieleden en burens dan mannen, is er bij holebi's weinig verschil tussen mannen en vrouwen. Holebi's, en jonge holebi's in het bijzonder, hebben minder vertrouwenspersonen dan de doorsnee Vlaming wat deze groep vanzelfsprekend kwetsbaar maakt wat betreft het kunnen terugvallen op anderen voor sociale ondersteuning. Holebi's blijken het dus moeilijker te hebben om kwalitatieve relaties op te bouwen in verschillende belangrijke levensdomeinen (familie, buurt en werk- of studieomgeving). Een heteronormatief of schijntolerant klimaat kan hier aan de basis liggen. Hoewel ik niet kan afleiden uit deze studie welke factoren er precies toe bijdragen dat holebi's zich minder verbonden voelen met familie, burens en collega's of medestudenten, kan ik vanuit de literatuur toch vermoeden dat hun minderheidsstatus hierbij een belangrijke rol speelt.

Het gegeven dat er geen verschil is in verbondenheid met vrienden of vriendinnen is evident. De literatuur beschrijft vriendschapsnetwerken als homogene netwerken (Nardi, 1999): je vriend(inn)en kies je zelf en daarom lijken deze vaak op elkaar wat betreft attitudes, waarden en normen en sociale status. Vrienden en vriendinnen zorgen op deze manier voor zelfbevestiging en de versterking van een (seksuele) identiteit (Nardi, 1999). Dat deze vriendschapsnetwerken voor holebi's zo belangrijk zijn, wordt beschreven in de literatuur aan de hand van de 'family of choice' hypothese (holebi's bouwen uitgebreide vriendschapsnetwerken op ter compensatie van afwezige of conflictueuze familierelaties als gevolg van hun minderheidsstatus). De resultaten wijzen inderdaad in die richting: holebi's voelen zich niet enkel minder verbonden met hun familie, ze hebben ook meer goede vriend(inn)en dan de doorsnee Vlaming. Hun vertrouwensnetwerk bevat bovendien meer vriend(inn)en en minder familieleden. Vlamingen die geen partner hebben, hebben vaker vertrouwenspersonen uit hun familie. Bij holebi's maakt dit geen verschil: ze hebben, ongeacht of ze een partner hebben of niet, steeds een even groot aandeel familieleden als vertrouwenspersoon. Familieleden blijken voor holebi's dus minder toegankelijk als bron voor sociale ondersteuning. Holebi's hebben bovendien aanzienlijk minder vaak een partner dan de doorsnee Vlaming. Tussen Vlaamse jongeren en holebi-jongeren is er niet veel verschil wat betreft het al dan niet hebben van

een partner maar vanaf middelbare leeftijd is dit verschil wel aanzienlijk. Holebi's van middelbare leeftijd en ouder hebben dus minder kansen gehad om een relatie op te bouwen of kiezen bewust minder vaak voor een partnerrelatie in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Nochtans is het hebben van een partner een belangrijke bron van sociale ondersteuning. Voor holebi's is een partnerrelatie bovendien een veilige haven om hun seksuele identiteit te beleven en uit te bouwen.

Ondanks de keuzefamilies van holebi's (hun uitgebreide vriendschapsnetwerken) wensen heel wat holebi's ook een gezin uit te bouwen. Eén op tien holebi's heeft kinderen, drie vierde (75%) houdt die over aan een heteroseksuele relatie. De kinderwens is relatief groot: 43% van de holebi's wenst kinderen. De openstelling van het burgerlijk huwelijk en de mogelijkheid tot adoptie van een kind voor paren van hetzelfde geslacht beantwoordt dus aan de wens van heel wat holebi's om een gezinsleven op te bouwen.

Ten slotte sta ik nog even stil bij de identiteitsgerelateerde variabelen. Ik stel vast dat de vrouwen in dit onderzoek, zoals in de literatuur wordt aangehaald (zie 1.2.3.1), minder vaak een exclusief homoseksuele identiteit aannemen in vergelijking met mannen. Dit bevestigt het meer flexibel omgaan van deze vrouwen met hun seksuele identiteit en een minder essentialistisch denken. Ook hoger opgeleiden en jonge holebi's benoemen zichzelf minder vaak als exclusief homoseksueel in vergelijking met respectievelijk lager opgeleiden en oudere holebi's. Bij jonge holebi's kan een biseksuele identiteit een aanwijzing zijn voor een nog niet geconsolideerde seksuele identiteit. 'Bi zijn' hoort dan bij een overgangsfase die de overstap naar een gestigmatiseerde identiteit moet vergemakkelijken. Het afwijzen van een exclusieve homo-identiteit door deze jongeren kan echter ook een bewust verzet zijn tegen de essentialistische homo versus hetero opdeling (Adel, 1998). Anderzijds is er natuurlijk ook de voor de hand liggende verklaring dat vrouwen nu eenmaal meer biseksuele gevoelens ervaren dan mannen. Het hogere aantal biseksuelen bij hoogopgeleiden is moeilijker te verklaren. Misschien gaat een hoog opleidingsniveau samen met een grotere flexibiliteit wat betreft traditionele dichotome denkpatronen zoals man versus vrouw en homo versus hetero.

Voorts zie ik dat bij lesbiennes en bi-vrouwen de holebigroepsidentiteit sterker wordt, terwijl de openheid over hun seksuele voorkeur net minder groot is al naargelang ze tot een oudere leeftijdsgroep behoren. We kunnen niet weten of hun openheid doorheen hun leven vermindert. Wat we wel weten is dat ze in vergelijking met andere generaties minder open zijn over hun seksuele voorkeur. Dit kan mogelijk verklaard worden door het geleefd hebben in een homofoob maatschappelijk klimaat. Bij vrouwen is het bovendien niet ongewoon dat zij zich in latere ontwikkelingsfasen van hun seksuele identiteit zich toch meer gesloten opstellen (Whitman, Cormier

& Boyd, 2000) en hun openheid terugschreeven als gevolg van negatieve ervaringen (Godemont, Dewaele & Breda, 2004).

Oudere lesbiennes hebben veruit de sterkste holebigroepsidentiteit, ook in vergelijking met homo- en bi-mannen. De jongste homo- en bi-mannen hebben de zwakste holebigroepsidentiteit in vergelijking met mannen uit oudere leeftijdsgroepen. Een sterke holebigroepsidentiteit kan functioneel zijn in het kader van een homofobe samenleving. De negatieve ervaringen van oudere holebi's kunnen daarom aan de basis liggen van een sterk groepsgevoel ('wij holebi's tegen de boze heterowereld'). De jongste homo- en bi-mannen en oudere homo- en bi-mannen zijn minder open over hun seksuele voorkeur in vergelijking met homo- en bi-mannen van middelbare leeftijd. Opnieuw kunnen de negatieve ervaringen van oudere homo- en bi-mannen hun geslotenheid mogelijk verklaren. De geslotenheid van homo- en biseksuele jongens contrasteert echter sterk met de openheid van lesbische en bimeisjes. Mogelijk anticiperen jongens op de vaak erg negatieve reacties ten opzichte van mannelijke homoseksualiteit. Van jongens wordt immers minder getolereerd dat ze afwijken van hun geslachtsrol of fysiek contact hebben met iemand van hetzelfde geslacht (Vincke & Stevens, 1999b).

Ik concludeer dat de sociale netwerken van holebi's op een aantal vlakken erg gelijkend zijn met die van de doorsnee Vlaming. De mechanismen die te maken hebben met geslacht, leeftijd en het al dan niet behoren tot een bepaalde sociale klasse, spelen evenzeer een rol in de sociale netwerken van holebi's als in die van de doorsnee Vlaming. De beschrijving van de sociale netwerken van de holebi's uit dit onderzoek toont aan dat de meeste onder hen over een uitgebreid sociaal netwerk beschikken en sociaal geïntegreerd zijn in hun persoonlijke sociale omgeving. In een aantal levensdomeinen blijken ze nochtans moeilijker kwalitatieve relaties te kunnen aangaan. Dit geldt met betrekking tot hun werk- en studie-omgeving, hun familielevens en buurtomgeving. Bepaalde aspecten van hun minderheidsstatus spelen hier naar alle waarschijnlijkheid een rol. Bovendien zijn er binnen de groep holebi's een aantal bijzonder kwetsbare groepen die elk met specifieke problemen geconfronteerd worden. Lesbiennes en bi-vrouwen kunnen minder dan homo- en bi-mannen op een familienetwerk terugvallen. Oudere holebi's lopen het risico om niet voldoende sociale ondersteuning in hun omgeving te vinden en zijn erg gesloten over hun seksuele voorkeur. Oudere lesbiennes schatten hun omgeving erg homonegatief in. Ook jonge holebi's hebben weinig ondersteunende relaties in vergelijking met hun heteroseksuele leeftijdsgenoten. Jonge homo- en biseksuele jongens zijn het meest gesloten over hun seksuele voorkeur. De sociale netwerken van lager opgeleide holebi's zijn meer familiegericht maar bieden toch relatief weinig ondersteuning aan. Voor hen blijkt het ook in het bijzonder moeilijk om een vaste partnerrelatie op te bouwen. Toch toont het door holebi's opbouwen van keuzefamilies aan dat sociale netwerken flexibel zijn en dat deze

vriendschapsnetwerken voor holebi's een belangrijke aanvulling zijn met betrekking tot het vinden van holebispecifieke ondersteuning. De ongelijke kansen die holebi's ervaren als gevolg van een heteronormatief en schijntolerant klimaat worden gecompenseerd door het opbouwen van hechte vriendschapsnetwerken die als een veilige haven fungeren. In deze vriendschapsnetwerken kunnen holebi's bevestiging krijgen voor hun seksuele identiteit.

4.2 De relatie tussen sociaal kapitaal, minderheidsstress en gedragskeuzes

4.2.1 Keuzefamilies als sociaal kapitaal

Ik ben in deze studie vertrokken vanuit de onderzoeksvraag "hoe beïnvloedt het sociaal netwerk van holebi's de mate waarin ze sociale ondersteuning, en seksuele identiteitsondersteuning in het bijzonder, ervaren en welke gevolgen heeft dit voor de manier waarop ze met minderheidsstress omgaan en voor de gedragskeuzes die zij maken?". De keuzefamilies van holebi's of 'families of choice' spelen een centrale rol in deze studie naar de sociale netwerken van holebi's. Op basis van eerder onderzoek veronderstel ik immers dat de vriendschapsnetwerken van holebi's in het bijzonder belangrijk zijn in het kader van een weinig ondersteunend familiaal netwerk. Eerder kwalitatief onderzoek toonde vooral hun identiteitsondersteunende en betekenisvolle rol aan in het leven van holebi's. In tegenstelling tot andere minderheids- of gestigmatiseerde groepen zoals allochtonen, worden holebi's niet geboren, omringd door mensen die hetzelfde stigma dragen. Holebi's groeien op in een omgeving waar zij vaak als enigen afwijken op vlak van hun seksuele identiteit en gender non-conformistisch gedrag. Hoe holebi's aan dit anders-zijn een invulling kunnen geven, blijft dan ook vaak een vraagteken. Een heteronormatieve context biedt geen antwoorden op de zijnsvragen die holebi's zich in het bijzonder in een vroege ontwikkelingsfase van een seksuele identiteit stellen. Zich voor de eerste keer bekend maken als holebi is dan ook een moeilijke stap en gaat gepaard met een langdurig proces waarbij risico's en voordelen tegenover elkaar worden afgewogen. Naast de eerste coming out en het geleidelijk aan bekendmaken aan de leden van het sociaal netwerk, dient men tevens op zoek te gaan naar seksuele identiteitsondersteuning. Openheid over zijn of haar seksuele voorkeur en het vinden van identiteitsondersteuning, zijn met elkaar verbonden (Dewaele, 2004). Hoe belangrijk de steun en aanvaarding vanuit het gezin ook mag zijn, er is iets wat deze bloedbanden niet of weinig aan hun holebiseksuele kinderen kunnen bieden: richtlijnen over wat het betekent of

kan betekenen om holebi te zijn. Net daarom zie ik deze vriendschapsnetwerken als de locatie voor de verankering van de seksuele identiteiten van holebi's.

Echter, de expressieve acties die personen ondernemen om intieme relaties op te bouwen lijken minder doelbewust dan het ondernemen van instrumentele acties, zoals het lezen van de vacatureberichten in de krant om een job te vinden. Om vriendschappen te sluiten, volg je echter geen opgezet plan. Je ontmoet mensen bij wie je je goed voelt. Op dat ogenblik worden er betekenissen uitgewisseld die wederzijds bevestigd en aangepast worden. Vriendschap is een sociale interactie tussen relatief homogene actoren waarbinnen een vanzelfsprekende stroom van betekenisuitwisselingen de relatiepartners bevestigt (en in mindere mate ook uitdaagt) in hun zijn. Deze uitwisseling leidt tot positieve gevoelens, bevestiging van eigenwaarde en identiteitsontwikkeling. Via de ander leert men zichzelf kennen als een stabiele eenheid van betekenissen. Maar wat vanzelfsprekend zou moeten zijn, wordt een moeizaam proces wanneer in de sociale omgeving weinig herkenbaarheid beschikbaar is voor iets wat op een bepaald ogenblik een centraal gegeven wordt in het leven van holebi's. Een seksuele identiteit ontwikkelt zich immers op basis van andere intieme relaties met holebi's die in vele heteronormatieve contexten (werk, gezin, op school, in de woonomgeving) niet zichtbaar of beschikbaar zijn. Op zoek *moeten* gaan naar seksuele identiteitsondersteuning botst bovendien met de vanzelfsprekendheid van intieme sociale interacties. Het niet vinden van seksuele identiteitsondersteuning in zijn of haar sociale omgeving belemmert niet enkel de opbouw van een seksuele identiteit, het verhindert bovendien het aangaan van intieme relaties met anderen omdat men een essentieel aspect van zichzelf (zijn of haar seksuele identiteit) niet met anderen kan of durft delen²⁰⁴. Uit deze studie blijkt dan ook dat het voor holebi's moeilijker is dan voor de doorsnee Vlaming om kwalitatieve relaties op te bouwen met familieleden, collega's of medestudenten en burens.

De keuzefamilies zijn dus belangrijk voor holebi's en ze blijken dat in het bijzonder te zijn voor lesbiennes en bi-vrouwen die nog minder dan homo- en bi-mannen terug kunnen vallen op familiebanden. Gelukkig zijn vrouwen uitstekende sociale managers en zelfs wanneer zij op minder regelmatige basis contact hebben met hun gezinsleden, dan nog hebben ze meer beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Toch plukken vrouwen niet altijd de vruchten van deze rijke sociale netwerken. Intieme relaties vragen immers een aanzienlijke investering en gaan bij vrouwen vaak ook samen met het zorg dragen voor anderen en de stress die uit deze zorgverlening voortvloeit (zie Kawachi & Berkman, 2001, Walen & Lachman, 2000). Uit onderzoek blijkt dat lesbiennes (en

²⁰⁴ Uit de Zzzip onderzoeksgegevens blijkt dat 16% van alle holebi's vermijdt om op het werk over relaties te praten om zich niet te moeten outen. 6% liegt er zelfs over (Vincke, Dewaele, Van den Berghe & Cox, 2006).

jonge lesbiennes in het bijzonder) erg hoog scoren op depressie in vergelijking met homo- en bi-mannen (Vincke, Dewaele, Van den Berghe & Cox, 2006). Ook zelfmoordgedachten en het daadwerkelijke ondernemen van zelfmoordpogingen ligt hoger bij lesbische en biseksuele meisjes in vergelijking met heteromeisjes (Vincke & van Heeringen, 2002). Ik stel me dan ook de vraag in welke mate de keuzefamilies van holebi's daadwerkelijk voldoende ondersteunend zijn. Uit dit onderzoek mag blijken dat zowel de kwalitatieve als kwantitatieve aspecten van een holebivriendschapsnetwerk bijdragen tot de mate waarin een seksuele identiteit prominent op de voorgrond komt te staan. Een prominente seksuele identiteit leidt dan voornamelijk tot open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur. Het identiteitsondersteunende van holebivriendschapsnetwerken met betrekking tot openheid of coming out vindt dus wel degelijk bevestiging in deze onderzoeksresultaten.

Ook andere bronnen van beschikbare ondersteuning zijn belangrijk als het gaat over geïnternaliseerde homonegativiteit. Deze interne stressor neemt immers af naarmate men een veelheid aan bronnen voor sociale ondersteuning beschikbaar heeft. Deze interne stressor heeft ook te maken met de homonegatieve perceptie van de omgeving door homo- en bi-mannen. Deze laatste scoren ook het hoogst op geïnternaliseerde homonegativiteit. Een mogelijke verklaring is de lagere tolerantiegrens die er in de samenleving heerst met betrekking tot mannelijk homoseksueel gedrag (Vincke & Stevens, 1999b) en de grotere bedreiging die homoseksualiteit vormt voor de mannelijke genderidentiteit (Hooghe, Quintelier, Claes, Dejaeghere & Harrell, 2007). Ik besluit dus dat keuzefamilies erg belangrijk zijn voor holebi's (en voor lesbiennes in het bijzonder) in het kader van identiteitsondersteuning. Dit wil echter niet zeggen dat deze deelnetwerken andere bronnen van ondersteuning overbodig maken. Ze zijn noodzakelijk doch niet voldoende. Bovendien is een uitgebreid en divers sociaal netwerk niet per definitie een voldoende voorwaarde voor een positief mentaal welzijn, zoals geïllustreerd wordt door de kwetsbare positie van (jonge) lesbiennes. Keuzefamilies weerspiegelen de flexibiliteit van een gestigmatiseerde groep. Ze doen echter de gevolgen van het bekleden van een minderheidsstatus niet teniet.

Keuzefamilies illustreren tevens de negatieve kant van sociaal kapitaal. Wat voor hetero's een winst (en dus sociaal kapitaal) is (namelijk hechte familiebanden gesteund op heterodominante normen en waarden) is voor holebi's een verlies (namelijk het ontbreken van seksuele identiteitsondersteuning). Sociaal kapitaal is een tweesnijdend zwaard omdat het altijd samen gaat met een sociaal deficit voor een bepaalde groep. De rijke maar tevens belastende netwerken van (hetero)vrouwen illustreren dit. Insluiting en uitsluiting zijn sociale processen die te maken hebben met sociale structuren die sociale interacties bepalen. Deze laatste liggen op hun beurt aan de basis van dominante en gedomineerde identiteiten die opnieuw aan de basis liggen van sociale interacties en dus aan het ontstaan van sociale structuren. De sociale positie die holebi's innemen, bepaalt hun minderheidsstatus.

Keuzefamilies weerspiegelen een sociaal deficit van holebi's in de meerderheidsgroep evenals een vorm van sociaal kapitaal die ze zelf opbouwen. Dit opbouwen impliceert een keuze om actie te ondernemen vanuit een benadeelde positie. Holebi's hebben zelfs meer keuzes dan andere gestigmatiseerde groepen omdat zij hun minderheidsstatus kunnen verbergen. Maar voor deze keuzemogelijkheid betalen ze een prijs. Zich verbergen en aldus aan discriminatie en vooroordelen ontsnappen, gaat samen met het ervaren van negatieve emoties zoals stress, angst en minderwaardigheidsgevoelens (Diplacido, 1998). Het bekend maken van de minderheidsstatus betekent risico's nemen en betekent ook verantwoordelijk zijn of gesteld worden voor de nadelen die zij van hun minderheidsstatus ondervinden. Het woord 'keuze' mag bovendien niet zomaar geassocieerd worden met vrijheid. Dit onderzoek toont immers aan dat gedragskeuzes bepaald worden door de sociale structuren waarin men zich bevindt en de mogelijkheden die deze sociale structuren bieden op vlak van sociale ondersteuning en identiteitsondersteuning.

4.2.2 Sociaal kapitaal, identiteiten en gedragsdeterminanten

Uit de onderzoeksresultaten van deze studie blijkt dat het actief participeren in een holebivereniging samengaat met een sterke holebi-identiteit. Dit gegeven sluit aan bij de zelfcategorisatietheorie (Turner, 1987; Taifel & Turner, 1979). Identity salience blijkt in het bijzonder samen te gaan met het doen van zijn of haar coming out. Dit laatste bevestigt Stryker's identiteitstheorie (1992, 2002). In dit deel wil ik kritisch bespreken hoe deze onderzoeksgegevens me kunnen brengen tot een geïntegreerde identiteitstheorie waarbinnen sociaal kapitaal een essentiële rol speelt.

4.2.2.1 Sociale identiteiten en participatie

De actieve participatie aan het holebi-verenigingsleven gaat niet of nauwelijks samen met een hoge mate van identity salience of identity commitment. Deze participatie heeft dus niet zozeer te maken met identity salience die verankerd is in de vriendschapsnetwerken van holebi's maar wel met het hebben van een exclusieve homoseksuele identiteit en zich deel voelen van een holebigemeenschap (holebigroepsidentiteit). Deze actieve participatie is niet het gevolg van identiteitsprominentie in de zin van het op de voorgrond treden van een seksuele identiteit maar wel een uiting van het zichzelf zien als deel van een bepaalde sociale categorie. Wanneer holebi's zichzelf in sterke mate als een onderdeel zien van de maatschappelijke en sociale categorie 'holebi's' dan zal hun engagement ook groter zijn om activiteiten te stellen die dit groepsgevoel uitdragen.

Het zijn ook zij die het meest actief participeren aan het holebiverenigingsleven (vrouwen, ouderen en hoogopgeleide holebi's) bij wie het verband tussen een holebi-identiteit en deze participatie het sterkst is. De aantrekkingskracht van het holebiverenigingsleven kan dan ook deels verklaard worden door de mogelijkheden die het biedt aan vrouwen om hun capaciteiten als sociale managers te benutten en een sociaal groepsgevoel te beleven. Voor oudere holebi's zijn het mogelijk negatieve levenservaringen en een daardoor versterkte groepsidentiteit die hun actief engagement kunnen verklaren. Het weinig actief participeren van jongeren gaat dan ook samen met hoge scores op geïnternaliseerde homonegativiteit en een minder sterke of exclusieve holebi-identiteit. In een samenleving die meer verdraagzaam is ten opzichte van holebi's in vergelijking met enkele decennia geleden, voelen holebi-jongeren misschien minder de behoefte om als groep naar buiten te komen. Anderzijds kan het ook zijn dat wegens het minder ontwikkeld zijn van een holebi-identiteit bij jongeren, deze minder impact zal hebben op hun gedragskeuzes. Zo blijkt alvast uit dit onderzoek dat de coming out en actieve participatie van holebi-jongeren weinig of minder gerelateerd is aan de sterkte of exclusiviteit van hun holebi-identiteit in vergelijking met oudere holebi's. Voorts schatten hoog opgeleiden hun omgeving homonegatiever in dan laagopgeleiden wat een holebi-groepsgevoel in de hand kan werken evenals de perceptie dat actieve participatie noodzakelijk is vanuit een emancipatorische visie.

Echter, ook andere factoren kunnen het minder participeren van laag opgeleiden verklaren. Zo geven Elchardus, Hooghe en Smits (2000) aan dat een laag opleidingsniveau voor een deficit op vlak van democratische inburgering en sociale betrokkenheid zorgt. Bovendien blijkt volgens hen de organisatie van nieuwe middenveldorganisaties meer gericht te zijn op 'lifestyle' dan op ontmoetingsmogelijkheden, wat ze minder aantrekkelijk maakt voor laag opgeleiden. Toch kan ik besluiten dat een holebiseksuele identiteit een belangrijk correlaat is met betrekking tot het actief participeren aan het holebiverenigingsleven en het doen van zijn of haar coming out.

Als een sociale identiteit niet bevredigend is voor een individu dan zal deze zich losmaken van de groep waarop de sociale identiteit gebaseerd is. Dit kan door een nieuwe groep op te zoeken of door de evaluatie met betrekking tot de groep waartoe men behoort en de groep waartoe men niet behoort, positief te maken (Tajfel & Turner, 1979; Turner, 1987). Het is dan ook een logisch gevolg dat, wanneer holebi's zich de negatieve beoordelingen van hetero's over holebi's eigen maken, deze stressor zal samengaan met een weinig sterke groepsidentiteit en dus met niet of weinig actief participeren in een holebivereniging. Anderzijds kan een ervaren conflict tussen twee groepen (in dit geval hetero's versus holebi's) de identificatie met de groep waartoe men zelf behoort, verhogen (Tajfel & Turner, 1979). Ook al kan ik aan de hand van deze onderzoeksgegevens niet aantonen dat oudere holebi's en hoog opgeleiden meer participeren vanuit negatieve levenservaringen wat betreft

homofobie en heteronormen, toch verklaart de eerder vernoemde stelling mogelijk het verband tussen het percipiëren van een homonegatieve omgeving en een sterke holebigroepsidentiteit. De sterkere homonegatieve perceptie van hoogopgeleiden en oudere holebi's geeft aan dat zij het onderscheid tussen holebi's en hetero's scherper aanvoelen. Dit kan hun groepsidentiteit versterken en aldus leiden tot een actievere participatie aan het holebiverenigingsleven.

De redenering die ik volg om het participeren van oudere en hoger opgeleide holebi's te verklaren, geldt echter niet voor vrouwen. Zij blijken relatief ongevoelig voor een homonegatieve perceptie van hun omgeving met betrekking tot het internaliseren van homonegativiteit. Het sterkere verband bij deze vrouwen tussen hun seksuele identiteit en participatie kan dus niet vanuit een sterke, want een als noodzakelijk ervaren, identificatie met de minderheidsgroep verklaard worden. Misschien heb ik echter een te beperkte meting gehanteerd met betrekking tot de manier waarop lesbiennes en bi-vrouwen hun eigen maatschappelijke positie beoordelen. Uit eerder onderzoek blijkt dat homomannen door holebi's gezien worden als de meest gediscrimineerde groep. Lesbiennes en bi-vrouwen zijn echter minder dan homo- en bi-mannen de mening toegedaan dat de maatschappelijke situatie er voor hen beter op wordt (Vincke & Stevens, 1999a).

De mogelijkheid bestaat dat er tevens andere redenen zijn waarom de seksuele identiteit van lesbiennes en bi-vrouwen sterker samengaat met actieve participatie. Hooghe & Stolle (2004:7) geven immers aan dat er geen éénduidige verklaring is voor verschillen in politieke participatie tussen mannen en vrouwen. Socio-economische en structurele ongelijkheden, verschillen in toegang tot het verenigingsleven, mobilisatiemechanismen en culturele factoren blijken allen een rol te spelen. Uit deze studie blijkt alvast dat de seksuele sociale identiteit van lesbiennes en bi-vrouwen in belangrijke mate hun actieve participatie voorspelt maar dat de sterkte van deze identiteit niet te maken heeft met de mate waarin ze aspecten van een homonegatieve omgeving internaliseren.

4.2.2.2 Identity salience en coming out

Het internaliseren van homonegativiteit uit zijn of haar omgeving, zou moeten leiden tot het afstand nemen van de groep waarmee de identiteit geassocieerd is en dus met het niet uiten van zijn of haar seksuele voorkeur. Ik vind inderdaad een verband tussen een seksuele identiteit en het al dan niet doen van een coming out. Echter, identity salience en het doen van een coming out zijn sterker met elkaar verbonden. Dit bevestigt mijn hypothese dat een sterke (exclusieve) holebi-identiteit in het bijzonder samengaat met participatie aan het holebiverenigingsleven, terwijl identity salience vooral met coming out te maken heeft. Stryker's identiteitstheorie (1992, 2002), en het coming out model dat

ik daaruit afleidde, wordt dan ook niet ontkracht door de verzamelde onderzoeksgegevens. Identity commitment, zoals ze verankerd is in de vriendschapsnetwerken van holebi's, draagt bij tot de waarschijnlijkheid dat een seksuele identiteit zich zal voordoen in een verscheidenheid van situaties (identity salience). Identity salience blijkt verder in belangrijke mate samen te gaan met coming out. Bovendien is er een rechtstreeks verband tussen identity commitment en coming out. Het hebben van veel holebivriend(inn)en en er zich mee verbonden voelen, gaat samen met open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur.

Mannen scoren hoger op identity salience dan vrouwen. In vergelijking met vrouwen zal hun seksuele identiteit dus in meer situaties op de voorgrond komen te staan en hun handelen zal er meer door gedetermineerd worden. Dit strookt met het gegeven dat vrouwen zich minder vaak als exclusief homoseksueel benoemen. Hun flexibelere opvattingen met betrekking tot hun seksuele identiteit weerspiegelen immers een prominentere geslachtsidentiteit ('vrouw zijn') in vergelijking met hun seksuele identiteit. Het seksisme dat deze vrouwen ervaren in de samenleving (Diplacido, 1998:144; Meyer, 1995:52; Taylor en anderen, 2002: 103) maakt dat ze hun geslachtsidentiteit als belangrijker ervaren dan hun seksuele identiteit (Dankmeijer, 1993).

Hoewel mannen hoger scoren op identity salience, is het verband tussen identity salience en coming out sterker bij vrouwen. Bij mannen blijkt coming out dan weer iets sterker verankerd te zijn in hun vriendschapsnetwerken. Deze sterke verankering gaat ook op voor oudere in vergelijking met jongere holebi's. Verder is er wat betreft leeftijd een groot contrast tussen oudere homo- en bi-mannen en oudere lesbiennes en bi-vrouwen. Deze laatste hebben de laagste identity salience terwijl oudere homo- en bi-mannen net de hoogste identity salience hebben en dit telkens in vergelijking met zowel mannen als vrouwen uit jongere leeftijdsgroepen. Uit kwalitatief Vlaams onderzoek naar de positie van oudere holebi's bleek tevens dat oudere homo- en bi-mannen erg actief waren in het counteren van problemen die te maken hebben met hun seksuele voorkeur. Deze mannen bleken meer dan vrouwen hun homo-identiteit te onderstrepen. Oudere lesbiennes en bi-vrouwen echter waren meer geneigd om, na ervaringen van conflict en discriminatie, de openheid over hun seksuele voorkeur terug te schroeven (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). De proactieve instelling van deze oudere homo- en bi-mannen lijkt dan ook aan te tonen dat hun hoge identity salience daar minstens deels voor verantwoordelijk is terwijl het eerder passieve en terugtrekkende gedrag van lesbiennes eerder wijst op hun lage identity salience.

4.2.2.3 Een geïntegreerde identiteitstheorie

Hoewel de identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002) in overeenstemming is met de door mij verzamelde onderzoeksgegevens, is de relevantie van deze laatste erg beperkt wat betreft de samenhang met actieve participatie aan het halebiverenigingsleven. Sociale identiteiten (zijnde die aspecten van het zelfconcept die verwijzen naar sociale categorieën) zijn dan ook noodzakelijk om te komen tot een theoretisch model dat verschillende gedragskeuzes en identiteitsconstructen met elkaar verbindt.

Zichzelf identificeren als lid van de categorie 'holebi', is in deze studie relevant met betrekking tot beide gedragskeuzes (coming out en participatie) terwijl identity salience enkel een samenhang vertoont met coming out. Ik had echter verwacht dat de waarschijnlijkheid dat een seksuele identiteit zich zal voordoen in een verscheidenheid aan situaties (zijnde identity salience), ook zou samengaan met de participatie van individuen aan het halebiverenigingsleven. Deze participatie is immers tevens een handelen op basis van een seksuele identiteit: deelnemen aan activiteiten van een halebivereniging veronderstelt dat zijn of haar seksuele identiteit voldoende prominent of 'salient' is om tot dergelijke participatie over te gaan. Ik stel me dan de vraag in welke mate de zelfcategorisatietheorie (en de eruit voortvloeiende sociale identiteitstheorie) het ontbreken van dit verband had kunnen voorspellen. Volgens deze theorie is het immers de persoonlijke evaluatie op basis van een intrapsychische zelfcategorisatie die aan de basis ligt van een handelen in termen van een specifieke sociale categorie. Participatie aan het halebiverenigingsleven vloeit dan niet voort uit sociale interactie of het onderhouden van interpersoonlijke relaties (zijnde holebi-vriendschapsrelaties). Identity salience, die zijn oorsprong vindt in sociale netwerken en sociale interactie, heeft dan weinig te maken met participatie aan het verenigingsleven als een gedragskeuze die in sterke mate een handelen in termen van groepslidmaatschap weerspiegelt. Identificatie met een sociale categorie blijkt dan ook de primaire basis te zijn voor participatie binnen sociale bewegingen (Simon en anderen, 1998).

Is de zelfcategorisatie theorie echter wel compatibel met een identiteitstheorie die vertrekt vanuit sociale structuur en sociale interactie om gedragskeuzes te voorspellen? Ik denk het wel. Beide theorieën mogen misschien vertrekken vanuit verschillende uitgangspunten, namelijk het intrapsychisch zelfcategorisatieconcept aan de ene kant en het gegeven van sociale structuur aan de andere kant, ze vertonen tevens opvallende raakvlakken. Turner (1987:67) zelf ontkent immers niet dat zelfcategorisaties te maken hebben met sociale interactie: "...ingroup-outgroup categorizations in the self-concept, are themselves reflections and products of social activity...". In beide theorieën gaat

men bovendien uit van een zelfconcept dat uit verschillende componenten is opgebouwd. Turner & Reynolds (2001:149) verzetten zich tevens tegen een overindividualisering van de zelfcategorisatie- (zijnde SCT) en sociale identiteitstheorie (zijnde SIT): *"To fail to appreciate that SIT and SCT were intended to unravel aspects of the mind-society interaction and to divorce the psychological processes they posit from the social processes with which they were assumed to interact, is to individualize them and misconstrue their psychological ideas"*. Het voorgaande citaat toont zelfs aan dat de zelfcategorisatietheorie ook één van de centrale stellingen van de identiteitstheorie erkent, namelijk de interactie tussen 'mind' en 'society'. Dit is niet onverenigbaar met de idee binnen de identiteitstheorie dat het zelfconcept van individuen een wederkerige relatie onderhoudt met de sociale structuren waaruit een samenleving is opgebouwd. In de sociale identiteitstheorie is de perceptie van sociale interactie reeds voldoende om een identiteit in het leven te roepen, in de identiteitstheorie is sociale interactie wel noodzakelijk. Beide theorieën erkennen echter een identificatie met een sociale categorie en het gedrag dat daar bij hoort (Stets & Burke, 2000). Let wel, 'mind' en zelfconcept zijn niet zomaar over dezelfde kam te scheren. Het eerste geeft veeleer een cognitie of cognitief proces aan terwijl het tweede eerder wijst op de mogelijkheid van het individu om zichzelf te zien als een object. Centraal staat echter dat noch zelfcategorisatie noch zelfconcept losstaan van sociale interactie. De relatie tussen het zelfconcept en sociale structuur is wel enkel binnen de identiteitstheorie overheersend.

Uitgaan van een cognitief mechanisme waarbij een individu een inconsistentie ervaart dat kan aanzetten tot handelen, is een visie die zowel binnen de identiteitstheorie als binnen de sociale identiteitstheorie geldt. Vanuit de sociale identiteitstheorie gaan individuen op zoek naar interne zelfbevestiging door een vergelijking te maken tussen de manier waarop ze zichzelf zien (de sociale categorie waartoe ze behoren) en de manier waarop ze zichzelf willen zien (de categorie waartoe ze willen behoren). Vanuit de identiteitstheorie gaan individuen op zoek naar externe zelfbevestiging door een vergelijking te maken tussen wie ze zijn en hoe ze door anderen in hun handelen waargenomen worden (McFarland & Pals, 2005). In dit onderzoek geeft identity salience weer in welke mate holebi's externe bevestiging vinden voor hun holebi zijn. Hun vriendschapsnetwerken zijn een geschikte bron om dergelijke bevestiging te vinden omdat ze opgebouwd zijn uit hechte en homogene relaties die het uitwisselen van identiteitsondersteuning vergemakkelijken. Een holebi-identiteit (zichzelf zien als deel van een specifieke sociale categorie) weerspiegelt anderzijds het vinden van een interne bevestiging: men behoort tot de sociale categorie holebi's en wil daar ook toe behoren. Het is dan ook evident dat het internaliseren van homonegativiteit (negatieve evaluaties met betrekking tot de sociale categorie holebi's) tegenstrijdig is met de wens om tot een dergelijke groep te behoren.

Hoewel ik beide identiteitstheorieën noodzakelijk acht om specifieke gedragskeuzes (coming out en actieve participatie aan het holebiverenigingsleven) te voorspellen, is tot hiertoe nog onduidelijk hoe ze zich verhouden tot de theorie van het sociaal kapitaal. In eerste instantie lijkt de identiteitstheorie van Stryker (1992, 2002) beter aan te sluiten bij de theorie van het sociaal kapitaal. Deze ziet sociale interactie immers als de bron van identiteiten. Men kan sociale interacties of de sociale structuur waarin individuen ingebed zijn, dus zien als mogelijke hulpbronnen om een identiteit op te bouwen. In de inleiding toonde ik al aan hoe identiteitsondersteuning vervat zit in de sociale netwerken van individuen. Stets & Burke (2000:226) verwijzen in het kader van de identiteitstheorie zelfs naar het manipuleren van hulpbronnen: *“Having a particular identity means acting to fulfill the expectations of the role, coordinating and negotiating interaction with role partners, and manipulating the environment to control the resources for which the role has responsibility”*. Deze link met hulpbronnen lijkt meer afwezig in de sociale identiteitstheorie waar de oorsprong van een (groep)identiteit veeleer ligt in de uniformiteit van perceptie en actie tussen groepsleden (Stets & Burke, 2000). Sociale interactie is hier dus geen vereiste om tot een identiteit te komen.

In welke mate is er dan nog aansluiting bij een theorie die de sociale omgeving net ziet als een potentiële leverancier van hulpgoederen? Het gemakkelijker kunnen bereiken van een doelstelling met anderen en elkaars gezelschap gewoonweg op prijs stellen, liggen aan de basis van sociale interactie maar zijn geen noodzakelijke voorwaarden voor zelfcategorisatie en groepsvorming. Ook gedeelde ontberingen, achterstellingen of frustraties kunnen de basis vormen voor een waargenomen groepsidentiteit (Turner, 1987:64-65) wat kan verklaren waarom specifieke subgroepen in dit onderzoek (oudere holebi's, hoog opgeleide holebi's) net over een sterke holebi-identiteit beschikken. Negatieve levenservaringen met betrekking tot homofobie en gemiste kansen omwille van een seksuele voorkeur kunnen dan een basis vormen voor een sterke sociale identiteit. Anderzijds zie ik het zich eigen maken van homonegativiteit (geïnternaliseerde homonegativiteit als stressor) wel als een belemmering tot het hanteren van een holebi-identiteit. Het is de internalisering van negatieve evaluaties met betrekking tot de categorie holebi's, die een holebiseksuele sociale identiteit niet beschikbaar maakt omdat ze botst met het ideale zelfbeeld dat men van zichzelf heeft. Beide theorieën voorspellen, naast de uitkomsten wat betreft handelen, dan ook uitkomsten wat betreft gevoelens gebaseerd op een zelfevaluatie. Aan de ene kant betreft dit het zien van zichzelf als behorend tot een positief of negatief gewaardeerde categorie (de holebi-identiteit mogelijk leidend tot een positieve zelfwaardering), aan de andere kant betreft dit het zichzelf zien als een werkzame eenheid in termen van het onderhouden van bevredigende en identiteitsondersteunende relaties met andere holebi's (in mijn model gemeten aan de hand van identity commitment). In eerste instantie weerspiegelt de beschikbare identiteitsondersteuning in het holebivriendschapsnetwerk een aspect van sociaal kapitaal. In tweede instantie zijn de beschikbaarheid van sociale ondersteuning,

het afwezig zijn van *niet* ondersteunende interacties en het *niet* waarnemen van een homonegatieve omgeving vormen van sociaal kapitaal die noodzakelijk zijn om zichzelf als holebi positief te kunnen evalueren. Samengevat stel ik dat het handelen van holebi's in functie is van de bevestiging die ze vinden wanneer ze zichzelf als holebi vergelijken met niet holebi's, en in functie van de sociale feedback die ze krijgen wanneer ze holebi-vriendschapsrelaties onderhouden. In deze context betekent sociaal kapitaal de mogelijkheden (zijnde een ondersteunende sociale omgeving en de culturele appreciatie van holebiseksualiteit) die men in een samenleving als holebi heeft om de categorie waartoe men behoort positief te beoordelen en de sociale interacties die in identiteitsondersteuning kunnen voorzien.

4.3 Onderzoeksbeperingen en toekomstige onderzoekspistes

In dit deel bespreek ik de beperkingen van dit onderzoek. Door erg veel toetsen op significante verschillen uit te voeren, vergroot de kans op toevallig significante resultaten. De getoetste modellen wil ik daarnaast relativeren in die zin dat hun verklaringskracht beperkt is en dat ze geen bewijs leveren voor causaliteit tussen de verschillende variabelen. Ook het operationaliseren van theoretische concepten heeft zijn beperkingen omdat ze zelden een perfecte weerspiegeling zijn van wat ze beogen te meten. Elke meting, hoe verfijnd en gevalideerd ze ook mag zijn, gaat samen met een meetfout. Ik besteed hier aandacht aan de beperkingen van het meten van sociaal kapitaal en van het meten van identiteitsgerelateerde variabelen.

4.3.1 Validiteit van de significante resultaten en de getoetste modellen

Hoe meer toetsen op significante verschillen je als onderzoeker uitvoert, hoe groter de kans dat je significante verschillen vindt die enkel op toevalsbasis bestaan. Dit noemt men een type I fout. In deze studie werden een 50-tal van dergelijke toetsen (ANOVA's) uitgevoerd en de kans is dan ook reëel dat sommige significante resultaten toeval zijn. Een manier om voor dergelijke fouten te controleren is door een Bonferroni correctie door te voeren. In dat geval deel je het significantie- of alfaniveau door het aantal toetsen. Aldus hanteer je een strikter significantieniveau om voor type I fouten te corrigeren. De Bonferroni correctie wordt als een conservatieve procedure gezien. Ze verlaagt immers de power van een test (de kracht van een test om een werkelijk verschil tussen verschillende condities te vinden). Dit laatste noemt met een type II fout: de kans vergroot dat je werkelijke verschillen over het hoofd ziet omdat je criterium om verschillen te aanvaarden, te streng is. Dit is een argument dat door onderzoekers gebruikt wordt om deze correctie niet toe te passen

(Nakagawa, 2004; De Silva, McKenzie, Harpham & Huttly, 2005). Het gegeven dat Bonferroni correcties in de onderzoekswereld tot een norm zijn verheven, leidt er zelfs toe dat onderzoekers minder geneigd zijn om niet significante resultaten te vermelden omdat deze (bij het toepassen van de Bonferroni correctie) hun significante resultaten minder of niet significant maken (Nakagawa, 2004). In deze studie verkies ik dan ook om geen Bonferroni correctie toe te passen en aldus de voorkeur geef aan een type I fout in vergelijking met een type II fout. Vanwege de exploratieve aard van deze studie wil ik aandacht geven aan elk mogelijk waardevol resultaat. Ten slotte wil ik nog opmerken dat een groot deel van de gerapporteerde resultaten significant zijn op het hoogste significantieniveau (met een p waarde $< .001$). Deze resultaten zouden zelfs na een Bonferroni correctie overeind blijven, weliswaar op een lager significantieniveau.

In de getoetste multivariate modellen wordt steeds slechts een relatief klein aandeel (5 tot 36%) van de endogene variabelen verklaard. Er zijn dus nog tal van andere factoren die niet in de modellen werden geïntegreerd en die tevens een rol spelen met betrekking tot de verschillende variabelen. Het is echter in de sociale wetenschappen (in vergelijking met meer exacte wetenschappen zoals de biologie) een moeilijke zaak om dergelijke waterdichte modellen (die de endogene variabelen nagenoeg volledig weten te verklaren) te ontwerpen. Binnen het exploratieve en fundamenteel theoretische opzet van dit onderzoek is het zelfs een onmogelijke taak. De verklaringskracht van een model kan je trachten te verhogen door meer 'voorspellende' variabelen aan je model toe te voegen. In dat geval komt echter vaak de spaarzaamheid van het model in het gedrang. Hoe meer variabelen je in je model integreert, hoe moeilijker de resultaten te interpreteren en te repliceren zijn. Het is dus de taak van elke onderzoeker om op zoek te gaan naar relatief eenvoudige modellen die toch over voldoende verklaringskracht beschikken.

De fit van de door mij getoetste modellen is behoorlijk. Toch heb ik vier modelwijzigingen moeten doorvoeren (die weliswaar theoretisch te verantwoorden zijn) om de fit tot een aanvaardbaar niveau te brengen. Dit verhoogt de kans dat de modellen op een dataset met andere onderzoeksgegevens niet kunnen gerepliceerd worden, en dat de behoorlijke fit een gevolg is van kanskapitalisatie. Tevens is een behoorlijke fit geen bewijs van de waarachtigheid van de modellen. Het impliceert enkel dat de modellen op basis van de huidige onderzoeksgegevens niet verworpen dienen te worden en dat er dus mogelijke realiteitswaarde in de modellen schuilt. Ten slotte is het verleidelijk om door de grafische voorstellingen van gestructureerde covariantiemodellen te veronderstellen dat de variabelen op causale wijze met elkaar verbonden zijn. Dit is niet het geval. Een significant verband in een bepaalde richting tussen twee variabelen (bijvoorbeeld variabele A en B) wijst er enkel op dat de onderzoeksgegevens dergelijk verband niet tegenspreken. Het is geen bevestiging voor het gegeven dat variabele A variabele B voorspelt. De richting van een verband tussen twee variabelen

kan uiteindelijk enkel vastgesteld worden door logica (bijvoorbeeld etniciteit kan niet door inkomen verklaard worden), door manipulatie van de vermeende oorzaak of door een sterke theoretische motivatie (Bollen, 1989; Hoyle, 1995; Hoyle & Panter, 1995).

4.3.2 Operationalisering van de gehanteerde concepten

In dit onderzoek wou ik komen tot een goede meting van sociaal kapitaal zonder de culturele component met betrekking tot heteronormativiteit te veronachtzamen. Ik heb de meeste energie besteed aan het operationaliseren van sociaal kapitaal. Dit bracht me al snel tot het afbakeningsprobleem binnen de analyse van sociale netwerken, en de moeilijkheid om voldoende informatie te verzamelen met betrekking tot sociaal kapitaal (en dus met betrekking tot sociale netwerken) zonder de vragenlijst te lang en/of te moeilijk te maken. Daarnaast besteed ik in dit deel aandacht aan het meten van identiteitsgerelateerde variabelen. Ik motiveer het ontbreken van een kwalitatieve onderzoeksmethode en reflecteer over mogelijke verbeteringen met betrekking tot het meten van identity commitment en identity salience.

4.3.2.1 Het meten van sociaal kapitaal

Het meten van sociaal kapitaal is een erg moeilijke aangelegenheid in de eerste plaats omdat dit kapitaal op erg verschillende manieren kan ingevuld worden. In dit onderzoek heb ik gefocust op de sociale netwerken van personen en de al dan niet ondersteunende krachten die van deze netwerken kunnen uitgaan. Ondanks de beperking van sociaal kapitaal tot datgene dat voortvloeit uit het onderhouden van al dan niet ondersteunende relaties, heb ik ook, zij het op indirecte wijze, een culturele component trachten te integreren door ook de perceptie van een homonegatieve omgeving en geïnternaliseerde homonegativiteit in de getoetste modellen te integreren. Zonder daadwerkelijk het culturele klimaat waarin holebi's leven te gaan meten²⁰⁵, heb ik er voor gekozen om in mijn model de perceptie van holebi's over dit klimaat te integreren. Ik veronderstel immers dat het hun perceptie, eerder dan het daadwerkelijke klimaat, is die gevolgen zal hebben voor het internaliseren van deze homonegativiteit en de mate waarin ze over een exclusieve of sterke holebi-identiteit beschikken. Ik voel me gesterkt in deze redenering omdat uit de literatuurstudie tevens bleek dat het ook de perceptie van sociale ondersteuning blijkt te zijn die invloed uitoefent op de mogelijkheden om op

²⁰⁵ Dit culturele klimaat heb ik bovendien al uitgebreid in de literatuurstudie beschreven en werd al veelvuldig door andere onderzoekers in kaart gebracht (zie 1.2.1).

constructieve wijze met stress om te gaan. Daarnaast weerspiegelt de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit de aanwezige homonegativiteit in de samenleving. Veelvuldig geconfronteerd worden met vooroordelen ten opzichte van holebi's, dagelijks vertoeven in heteronormatieve of homofobe omgevingen en intieme relaties aanknopen met personen die er conservatieve genderstereotiepe verwachtingspatronen op nahouden, kunnen geïnternaliseerde homonegativiteit in de hand werken. De culturele component is in dit onderzoek dus, zij het op indirecte wijze, geïntegreerd in de getoetste modellen.

Het meten van sociale netwerken als drager van sociaal kapitaal is echter evenmin een evidente zaak. Uiteindelijk heeft het ontwerpen van een vragenbatterij die me in staat stelde om de sociale netwerken van holebi's in kaart te brengen, veel energie gekost. Het was immers geen gemakkelijke opgave om een vragenlijst te ontwerpen die alle noodzakelijke informatie met betrekking tot sociale netwerken in kaart kon brengen, zonder dat er storende overlap was tussen de verschillende vragen en zonder dat het een te tijdsintensieve en gecompliceerde bevraging werd. De combinatie van de affectieve benadering en de rolrelatiebenadering was belangrijk om respectievelijk een goede maat te hebben wat betreft beschikbare sociale ondersteuning, de oorsprong van sociale ondersteuning (gemeten aan de hand van de samenstelling van het vertrouwensnetwerk naargelang type rolrelatie) en de volledigheid van het in kaart gebrachte sociale netwerk (inclusief bijvoorbeeld het deelnetwerk van burens). De metingen met betrekking tot verbondenheid, contactfrequentie en netwerk grootte zijn gedetailleerd in die zin dat ze niet afhankelijk zijn van een ruwe inschatting van de bevroegde personen over specifieke groepen van mensen (bijvoorbeeld burens). Ze zijn gebaseerd op werkelijk bestaande personen die voorkomen in het sociaal netwerk van de respondenten. Dit maakt dat de metingen betrouwbaar zijn in die zin dat de kenmerken van de individuele netwerkliden behouden blijven en ik niet louter terugval op een globale inschatting van bijvoorbeeld verbondenheid met één groep als geheel. Dit laatste heb ik wel moeten toepassen wat betreft het vriendschapsnetwerk omdat ik anders een oncontroleerbare overlap tussen de netwerk vragen zou hebben.

Dan rest de vraag in welke mate dat het extensieve gebruik van naamgeneratoren (en dus metingen op basis van individuele netwerkliden) een werkelijke meerwaarde in dit onderzoek heeft opgeleverd. Voor de multivariate analyses maakte ik immers geen gebruik van de uitgebreide netwerk informatie. Het gebruik van naamgeneratoren bleek dus enkel zinvol op beschrijvend niveau. Bovendien is het nadeel van naamgeneratoren tevens dat ze zelden met ander onderzoek vergelijkbaar zijn. De naamgenerator met betrekking tot de vertrouwenspersonen kon wel met het SVR onderzoek vergeleken worden. De uitbreiding van naamgeneratoren met betrekking tot gezinsleden, partner, collega's en medestudenten en burens maakt het geheel erg tijdsintensief voor de respondenten. Bovendien werden alle open vragen (voornamelijk die met betrekking tot leeftijd en

tijdsduur) erg slecht beantwoord waardoor ze uiteindelijk onbruikbaar waren²⁰⁶. Een aanzienlijk deel van de bevroegde informatie met betrekking tot de netwerkliden werd dus niet gebruikt en slechts een minderheid van de verzamelde netwerkgegevens vertoonde verbanden met de voor mij relevante variabelen die *niet* met het sociaal netwerk te maken hebben (bijvoorbeeld geïnternaliseerde homonegativiteit).

Ik besluit dan ook dat de naamgenerator met betrekking tot vertrouwenspersonen te verkiezen valt boven andere naamgeneratoren wanneer men in zijn of haar onderzoek slechts een beperkte vragenlijst kan afnemen. Dit is de meest gebruikte en dus vergelijkbaar met betrekking tot andere onderzoeken (zie bijvoorbeeld Marsden, 1987; Agneessens, de Lange & Waeye, 2003, Straits, 2000). Bovendien levert deze naamgenerator de meest essentiële informatie op wanneer men als doel heeft om toegang tot en bronnen van sociale ondersteuning te onderzoeken. Daarnaast kan men beter vermijden om open vragen te stellen bij het afnemen van online enquêtes.

Ten slotte sta ik hier stil bij het ontbreken van verbanden tussen de samenstelling en structuur van het sociaal netwerk en het aantal bronnen voor sociale ondersteuning dat men beschikbaar heeft. Het was voor mij een grote verrassing deze verbanden niet bevestigd te zien. Dit strookt immers niet met de gangbare opvatting in de literatuur dat het ervaren van sociale ondersteuning te maken heeft met kwantitatieve en kwalitatieve kenmerken van sociale netwerken (zie 1.3.3.2). Grote sociale netwerken blijken in deze studie dus niet per definitie gepaard te gaan met een groter aantal beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning. Ook de verschillende metingen met betrekking tot de kwaliteit van de relatie (verbondenheid en contactfrequentie) hielden geen verband met sociale ondersteuning. Het ontbreken van het verband tussen netwerk grootte en sociale ondersteuning kan verklaard worden doordat verschillende sociale relaties dezelfde hulpbronnen kunnen aanbieden. Eén intieme en ondersteunende relatie kan al voldoende zijn om toegang te hebben tot voldoende sociale ondersteuning. Echter, zelfs het al dan niet hebben van vertrouwenspersonen gaat in beperkte mate samen met het beschikbaar hebben van sociale ondersteuning. Dit is vreemd aangezien het verschil tussen geen vertrouwenspersonen hebben of één tot meerdere vertrouwenspersonen hebben, een breekpunt zou moeten zijn tussen zij die geen en zij die wel bronnen voor sociale ondersteuning beschikbaar hebben. Ook relatiesterkte blijkt geen indicator voor de toegang tot sociale ondersteuning. Het is dus niet omdat holebi's met veel personen (hechte) contacten onderhouden, dat dit per definitie betekent dat men toegang heeft tot een veelheid aan sociale hulpbronnen. Misschien zijn er andere kenmerken van sociale relaties die doorslaggevend zijn voor de mate waarin ze een ondersteunende functie kunnen uitoefenen. Een beroep doen op

²⁰⁶ Alle open vragen met betrekking tot de netwerkliden werden uit de analyses verwijderd.

iemand voor sociale ondersteuning kan bijvoorbeeld ook bepaald worden door de empathische instelling van de potentiële hulpgever of de bereidheid van deze laatste om iemand te helpen. Mogelijk weerspiegelt mijn meting van sociale ondersteuning in de eerste plaats de mate waarin de respondenten sociale ondersteuning waarnemen en niet zozeer de mate van beschikbare sociale ondersteuning. In dat geval kunnen de resultaten aangeven dat de perceptie van sociale ondersteuning niet zozeer met objectieve kenmerken van het sociaal netwerk te maken heeft maar met andere factoren (bijvoorbeeld met attitudes en persoonlijkheidskenmerken).

De negatieve kant van sociaal kapitaal (bijvoorbeeld conflictueuze relaties, sociale druk enzovoort) heb ik binnen het sociaal netwerk mogelijk te weinig in kaart gebracht. Deze kan een belangrijke invloed uitoefenen op de mate waarin men sociale ondersteuning ervaart. Daarnaast is het misschien moeilijk te meten in welke mate sociale ondersteuning voor personen beschikbaar is, op een ogenblik dat er geen specifieke hulpvraag is. De samenstelling van het sociaal netwerk en de ondersteunende functie ervan kan dan mogelijk beter geëvalueerd worden wanneer respondenten zich in een crisissituatie bevinden die het gebruik van sociale ondersteuning noodzakelijk maakt. Van der Gaag & Snijders (2004) geven dan ook aan dat, zelfs wanneer onderzoekers een uitgebreide inventarisatie maken van de hulpbronnen van personen, deze laatste vaak slechts een klein deel van de variantie van een afhankelijke variabele verklaart, omdat slechts een fractie van het gemeten sociaal kapitaal bijdraagt tot de behoefte die een bepaald individu (in dit geval met betrekking tot sociale ondersteuning) heeft.

Het meten van het *gebruik* in plaats van de *toegang* tot sociale ondersteuning verdient dan ook misschien meer aandacht dan dat ik er in deze studie aan heb besteed. Dit had me echter voor verschillende methodologische hindernissen geplaatst. Om mijn onderzoeksvragen te beantwoorden heb ik dan ook beperkende keuzes moeten maken. Toch zou men in toekomstig onderzoek kunnen nagaan in welke mate de structuur en samenstelling van een sociaal netwerk effectief niet blijken samen te gaan met de beschikbaarheid van sociale ondersteuning. Het niet kunnen controleren van de mate waarin respondenten bijvoorbeeld metingen van verbondenheid op subjectieve wijze invullen, kan een belangrijke beperking zijn. Bovendien heb ik door gebruik te maken van de rolrelatiebenadering a priori het sociaal netwerk van personen afgebakend. Mogelijk ontbreken daardoor ondersteunende relaties in het leven van de respondent die hij of zij door de manier van bevraging niet kon aangeven (Phillipson, 2004). Mogelijkheden met betrekking tot het in kaart brengen van sociale netwerken en het meten van sociale ondersteuning moeten verder geëxploreerd worden om na te gaan of er effectief tussen netwerksamenstelling en sociale ondersteuning geen verband blijkt te zijn.

4.3.2.2 Het meten van identiteitsgerelateerde variabelen

In deze studie heb ik getracht om de betekenis te meten die personen aan zichzelf geven en die voortvloeien uit een proces van sociale interactie. Identiteiten en identiteitsopbouw heb ik onder andere gemeten aan de hand van de concepten identity commitment en identity salience. Ik wil hier stilstaan bij de keuze voor de kwantitatieve onderzoeksmethode en het ontbreken van de kwalitatieve onderzoeksmethode. Identity commitment geeft een verlies weer dat gepaard gaat met het niet meer onderhouden of verliezen van specifieke relaties die met een identiteit verbonden zijn. Dit verlies werd niet gemeten. Daarnaast stel ik me de vraag waarom ik 'actieve participatie aan het holebiverenigingsleven' beschouwd heb als een gedragskeuze en niet als een onderdeel van identity commitment die verankerd is in het sociaal netwerk van personen. Ik sta tevens stil bij het concept identity salience en hoe het aspect van hiërarchisch gerangschikte identiteiten weinig of niet aan bod komt in deze studie. Ten slotte bespreek ik het verband tussen identity salience en coming out en de mate waarin deze operationeel van elkaar te onderscheiden zijn.

Een eerste vraag die ik mezelf stel wat betreft het meten van identiteitsgerelateerde concepten is het waarom van het ontbreken van een kwalitatieve onderzoeksmethode in dit onderzoeksproject. De kwalitatieve methode (bijvoorbeeld het afnemen van interviews, het beluisteren van gesprekken, analyseren van levensverhalen en dagboeken) had een bijzondere bijdrage kunnen leveren aan het ontleden van identiteitsprocessen. Het is immers in de persoonlijke narratieven van personen dat men de rijkheid van een diversiteit aan identiteiten en betekenisgeving kan ontdekken. Echter, centraal in deze studie stond het vinden van bevestiging voor de 'family of choice' hypothese. Het belang van vriendschapsnetwerken voor holebi's werd al meermaals aan de hand van kwalitatief onderzoek bevestigd (zie bijvoorbeeld Donovan, Heaphy & Weeks, 1999; Cody & Welch, 1997; Weston, 1991). Nooit waren Europese onderzoekers er echter in geslaagd om deze hypothese ook daadwerkelijk aan de hand van kwantitatieve data met betrekking tot sociale netwerken, te bevestigen. De kwantitatieve methode was dan ook een bewuste keuze.

Daarnaast was het tevens een unieke gelegenheid om te kunnen werken met een dataset van ongeveer 3000 holebi's. Zowel in de nationale als internationale vakliteratuur kom je zulke grote steekproeven zelden tegen met betrekking tot deze minderheidsgroep. Dat neemt natuurlijk niet weg dat een combinatie van kwantitatief onderzoek en kwalitatief onderzoek wel mogelijk was geweest. In 2004 werd het onderzoeksrapport 'Geen roos zonder doornen' gepubliceerd, een kwalitatieve studie die mijn collega Jozefien Godemont en ik samen tot een goed einde brachten (zie Godemont, Dewaele & Breda, 2004). In dit onderzoeksproject interviewden we 17 oudere holebi's over hun

levenservaringen met aandacht voor sociale netwerken, seksuele identiteiten, coming out en participatie aan het verenigingsleven. De kwalitatieve data waren dus voorhanden. Ik heb uiteindelijk besloten deze data niet in deze doctoraatsstudie te verwerken omdat ik niet zelf de lesbiennes en bi-vrouwen voor dat onderzoeksproject heb geïnterviewd. Mijn inziens kan je onmogelijk een kwaliteitsvolle rapportering en analyse maken van de onderzoeksgegevens wanneer je zelf als onderzoeker niet alle interviews hebt afgenomen. Het meewerken aan het onderzoek over oudere holebi's, heeft me nochtans extra inzichten bijgebracht met betrekking tot de seksuele identiteiten van holebi's en hoe gedragingen uit deze laatste voortvloeien. Ik voel me dan ook gesterkt in het interpreteren van de kwantitatieve data als gevolg van deze kwalitatieve onderzoekservaring.

Herbert Blumer (1986) die aan de basis ligt van één van de belangrijke stromingen binnen het symbolisch interactionisme, verzette zich tegen de conventionele methodes die sociologen vaak gebruiken (zoals vragenlijsten en computersimulaties) omdat ze volgens hem een realiteit 'bewerken' die onverwacht is. Hij verzet zich tegen het gebruik van vooraf bepaalde concepten en modellen die relaties tussen variabelen veronderstellen. Dergelijke concepten en modellen worden volgens hem door de hoogmoedige onderzoeker opgelegd aan de realiteit. In zijn eigen woorden klinkt dit als volgt: *"Instead of going to the empirical social world in the first and last instances, resort is made instead to a priori theoretical schemes, to sets of unverified concepts, and to canonized protocols of research procedure. These come to be the governing agents in dealing with the empirical social world, forcing research to serve their character and bending the empirical world to their premises"* (Blumer, 1986:33). Hoewel ik vanuit mijn psychoanalytische achtergrond erken dat men als onderzoeker geen meesterdiscours mag innemen in termen van het presenteren van een alles omvattende en paradigmatische waarheid (zie Verhaeghe, 1994), neem ik tevens stelling in tegen de manier waarop Blumer (1986:170) zich distantieert van conventionele methoden zoals het gebruiken van vragenlijsten en statistische methodes: *"Few things are more irritating than to read a piece of research conforming most stringently to accredited techniques and abounding in numbers, or units, or elements, only to discover outstanding sloppiness in conceptual usage. Others may be impressed by the proficiency in the use of technique, or by the clean-cut numerical relations between units, but I only regret our stereotyped methodological notions which permit and encourage students to play with mental toys in the belief that manipulation of these empty terms constitute science"*.

Toegegeven, het trachten te vatten van identiteitsprocessen aan de hand van datamateriaal voortvloeiend uit surveyonderzoek is op zijn minst een heikele operatie indien men het procesmatige en vloeibare van deze identiteiten ook maar enigszins erkent. Aan de andere kant is het ontkennen van bestaande identiteiten die een grootste gemene deler weerspiegelen voor specifieke groepen (zoals mannen en vrouwen, holebi's en hetero's), elke praktische implicatie van een theorie of

onderzoeksresultaat onmogelijk maken. Dit wil niet zeggen dat men het procesmatige van identiteitsprocessen dient te ontkennen. Men moet zich integendeel bewust zijn van de tekortkomingen die elke theorievorming en onderzoeksconclusies wat dat betreft met zich meedragen. Volledig afstand nemen van vaste categorisaties zowel in theorie als in de menselijke cognitie, is echter een even huichelachtige positie als die van de meester onderzoeker die zijn theorie als de enige echte presenteert. Op deze manier staat men immers de ontwikkeling van theorieën en de bruikbaarheid ervan in de weg omwille van het stilleggen van dialectische principes²⁰⁷. Wanneer een theorie enkel aan de hand van kwalitatieve methodes kan onderzocht worden dan is het geen goede theorie. Elke methode staat enkel en alleen in functie van het systematisch verzamelen van informatie. Op basis van deze informatie tracht je vervolgens patronen, processen en structuren te achterhalen. Je kunt verschillende aspecten van eenzelfde realiteit waarnemen door verschillende methodes te hanteren, maar beide perspectieven moeten als puzzelstukken een groter geheel vormen. Weliswaar met dien verstande dat er altijd minstens één puzzelstukje zal ontbreken.

Identity salience en identity commitment worden in verschillende onderzoeksprojecten op verschillende wijze gemeten (Stryker & Serpe, 1982, 1983, 1994; Vincke, De Rycke & Bolton, 1999; Jacobs, 2004-2005). Wat betreft identity commitment wordt steeds een affectieve en een interactionele component onderscheiden en deze heb ik dan ook behouden. Omwille van het belang van de vriendschapsnetwerken bij holebi's met betrekking tot hun seksuele identiteiten, verkoos ik een meting die naar de kwantiteit en kwaliteit van deze relaties peilde. Identity commitment weerspiegelt echter ook het verlies dat gepaard gaat met het verdwijnen van een specifieke identiteitsgerelateerde relatie. Het is moeilijk om een dergelijk verlies te meten aan de hand van crossectionele data. Hypothetische vragen stellen ('wat indien je je holebivriend(inn)en zou verliezen') geeft hypothetische en weinig waarachtige antwoorden (Converse & Presser, 1986). In verder onderzoek zou men moeten nadenken hoe men dergelijk verlies wel op betrouwbare wijze kan meten. Longitudinaal onderzoek zou metingen van toename en afname in grootte van holebivriendschapsnetwerken en het verlies of de winst van dergelijke wijzigingen kunnen meten. Ook kan kwalitatief onderzoek een analyse toelaten van de betekenisgeving van dergelijke dynamische aspecten van sociale netwerken.

Wat betreft interactionele commitment heb ik tevens gevraagd naar het aantal mensen dat men heeft leren kennen door het feit dat men holebi is. Helaas bleken de antwoorden op deze vraag

²⁰⁷ Hier bedoel ik mee dat elke vooruitgang gebaseerd is op een proces waarbij tegenstellingen een fundamentele rol spelen: na de these volgt een antithese, beide vloeien samen in de synthese die voorts weer aan de basis van een volgende tegenstelling ligt.

onbruikbaar omwille van technische fouten²⁰⁸. Dit onderzoek toont aan dat open vragen met betrekking tot aantallen niet betrouwbaar zijn bij een bevraging via het internet.

Een andere bedenking betreft het verband tussen interactionele commitment en 'actieve participatie in het halebiverenigingsleven' als endogene variabele. In deze studie wordt deze actieve participatie gezien als een gedragskeuze en een gevolg van identity commitment, identity salience en een holebi-identiteit. Ik stel me echter de vraag in welke mate actief participeren een gedragskeuze dan wel een onderdeel uitmaakt van het sociaal netwerk van individuen. Actief participeren kan immers tevens sociale interactie weerspiegelen in het bijzonder met de leden van de desbetreffende vereniging. Als participatie aan het verenigingsleven sociale interactie weerspiegelt, dan zou men het tevens als een onderdeel van de sociale netwerken van personen kunnen zien. In dat geval is het één van de deelnetwerken naast het buurtnetwerk, netwerk van collega's, vriend(inn)en enzovoort. Ik heb deze participatie echter niet geconceptualiseerd als een deel van het sociaal netwerk omdat ik me net wou richten op de sociale deelnetwerken die voor de meeste mensen aanwezig zijn en een specifieke ondersteunende functie uitoefenen. Dit is het geval voor het gezinsnetwerk, de partner, het vriendschapsnetwerk, de werk- of studieomgeving en ten slotte voor de buurtomgeving. Deze deelnetwerken weerspiegelen interactiepartners met wie de meeste mensen te maken hebben. Is dit niet het geval dan impliceert dit vaak een meer of minder belangrijk tekort wat betreft sociale ondersteuning. Wat betreft actief participeren aan het verenigingsleven is dit niet het geval. Het is geen evidente bron van sociale ondersteuning voor de meeste mensen zoals ook blijkt uit het aantal respondenten dat lid is van verenigingen of aan vrijwilligerswerk doet²⁰⁹.

Ik heb ook gekozen voor de mate van *actief* lidmaatschap als variabele omdat deze mijn inziens eerder verwijst naar een gedragscomponent (zijnde werkelijk activiteiten uitvoeren die met het verenigingsleven te maken hebben) dan naar een specifieke groep van mensen die deel uitmaken van iemands sociaal netwerk. Deze visie is tevens in overeenstemming met het verband tussen relevante identiteiten en participatie in verenigingen die overeenstemmen met deze identiteiten (Lee, 1989; McAdam & Paulsen, 1993; Oegema & Klandermans, 1994) en de samenstelling van sociale netwerken als bron voor participatie (Snow, Zurcher, & Eklund-Olson, 1980; Tindall, 2002). Hoewel dit mijn keuze voor participatie als gedragskeuze voortvloeiend uit identiteitsprocessen

²⁰⁸ Respondenten konden door een vergissing in de programmeercode van de vragenlijst maximum 99 personen opgeven. Deze vergissing werd te laat opgemerkt om ze nog te kunnen rechtzetten. Bovendien werden alle open vragen met betrekking tot aantallen, slecht ingevuld door de respondenten.

²⁰⁹ Bijna 60% van onze respondenten is en was nooit lid van een halebivereniging, 44% van onze respondenten is in geen enkele reguliere vereniging actief lid en 65% van onze respondenten doet niet aan vrijwilligerswerk.

beargumenteert, wil dit niet zeggen dat het actief deel uitmaken van een bepaalde vereniging niet kan leiden tot de opbouw van een specifiek sociaal deelnetwerk. Het nagaan van de functie van participatie aan het holebiverenigingsleven in termen van sociale ondersteuning, de invloed van dergelijke participatie op (seksuele) identiteiten en de verhouding van een dergelijk deelnetwerk met andere deelnetwerken vraagt echter om een ander type onderzoek waarbij men de aandacht specifiek en alleen richt op holebi's die daadwerkelijk actief participeren aan het verenigingsleven.

De gekozen operationalisatie van identity salience weerspiegelt de letterlijke definitie van het concept, namelijk 'de waarschijnlijkheid dat een identiteit zal worden opgeroepen in een verscheidenheid van situaties' (zie Stryker, 1980, 1991, 2002). Dit vertaalde ik naar analogie met Stryker & Serpe (1982, 1983, 1994) en Jacobs (2004-2005) met dat verschil dat ik geen poging heb ondernomen om de salience van de seksuele identiteit te vergelijken met de salience van een andere identiteit. Een mogelijke kritiek is dan ook dat door het wegnemen van de vergelijkingsbasis met andere mogelijke identiteiten het concept identity salience van zijn originele betekenis wordt ontdaan. Identity salience weerspiegelt net een hiërarchie van verschillende identiteiten waarbij de rangorde wordt bepaald door het aantal en de kwaliteit van iemands sociale interacties. Ik stel me dan ook de vraag met welke andere identiteiten ik een seksuele identiteit had kunnen vergelijken in het kader van mijn centrale onderzoeksvragen. In dit onderzoek staat immers de bijzondere behoefte aan identiteitsondersteuning centraal, die holebi's ervaren gezien de onzichtbaarheid van holebiseksualiteit in een heteronormatieve samenleving. Het vriendschapsnetwerk kreeg dan ook extra aandacht gezien de verondersteld primordiale rol in het toeleveren van deze ondersteuning. Het was dus niet zozeer de bedoeling om de salience van seksuele identiteiten af te wegen tegenover andere identiteiten (zoals de geslachtsidentiteit) maar wel om na te gaan in welke mate holebi's identiteitsondersteuning vinden in hun sociale netwerken en hoe dit hun handelen beïnvloedt. Nochtans kan het vergelijken van seksuele identiteiten met andere identiteiten boeiende onderzoeksvragen opleveren die tot op heden onbeantwoord bleven. Zo blijkt bijvoorbeeld duidelijk dat de mannen uit dit onderzoek hoger scoren op identity salience in vergelijking met de vrouwen. De verhouding nagaan tussen de geslachtsidentiteiten en seksuele identiteiten bij holebi's kan inzicht geven in de al dan niet gunstige gevolgen die dergelijke verhoudingen hebben met betrekking tot het handelen van holebi's en hun mentaal welzijn. Zoals al aangehaald blijkt uit de Zzzip studie dat lesbiennes, en jonge lesbiennes in het bijzonder, een erg kwetsbare groep zijn op vlak van mentaal welzijn (Vincke, Dewaele, Van den Berghe & Cox, 2006). Tegelijkertijd blijkt het minder pro-actief handelen van oudere lesbiennes en bi-vrouwen in vergelijking met homo- en bi-mannen met betrekking tot problemen die met hun seksuele voorkeur te maken hebben (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Het zichzelf minder exclusief benoemen van lesbiennes en bi-vrouwen en het ervaren van een sterkere identiteit als vrouw in vergelijking met een seksuele identiteit, kan hier mee te

maken hebben. De sterke geslachtsidentiteit van deze vrouwen lijkt samen te gaan met ervaringen van seksisme en achterstellingen op basis van patriarchale machtsverhoudingen. Toekomstige onderzoekspistes kunnen mogelijk duidelijkheid scheppen met betrekking tot de mate waarin geslachtsidentiteiten en seksuele identiteiten in relatie staan met een al dan niet constructief handelen wat betreft probleemhantering en een positief mentaal welzijn.

Ten slotte wil ik hier nog aandacht besteden aan het verband tussen identity salience en coming out. Uit alle getoetste modellen blijkt een sterk verband tussen identity salience en coming out. De operationalisatie van identity salience vraagt letterlijk naar de mate waarin men in verschillende situaties zou vertellen dat men holebi is. Ik stel me dan ook de vraag in welke mate er overlap is tussen het vertellen van zijn of haar seksuele voorkeur in een verscheidenheid van situaties (zijnde identity salience) en coming out (op het werk vertellen dat men holebi is en de mate waarin ouders, broers en zussen op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur van de respondent). De relatie tussen beide kan immers aangeven dat beide variabelen gedeeltelijk hetzelfde meten en dus niet met elkaar verbonden zijn in die zin dat de identity salience invloed uitoefent op coming out (of omgekeerd). Dit kan impliceren dat mate van coming out niet de geschikte variabele is om een gedragskeuze verbonden met een seksuele identiteit te meten. Tevens kan dit betekenen dat men op zoek moet gaan naar andere operationaliseringen van identity salience om een overlap met een variabele als coming out te vermijden. Het is dan ook een uitdaging voor toekomstig onderzoek om op zoek te gaan naar nieuwe operationalisaties voor identity salience met betrekking tot een seksuele identiteit en om na te gaan in welke mate de door mij gebruikte maat voor identity salience ook andere gedragskeuzes kan voorspellen.

Ik besluit dat het niet gebruiken van de kwalitatieve methode in dit onderzoek een bewuste keuze is die te maken heeft met het toetsen van de 'family of choice' hypothese. Tevens vloeit ze voort uit de keuze voor Stryker's identiteitstheorie die net gebaseerd is op een kwantitatieve benadering. Ik verwerp de kritiek die vanuit sommige stromingen binnen het symbolisch interactionisme gegeven wordt op het hanteren van kwantitatieve methoden. Nochtans erken ik de meerwaarde van kwalitatief onderzoek met betrekking tot onderzoek naar de identiteiten van personen. Mijn kwalitatieve onderzoekservaring met betrekking tot de sociale netwerken, seksuele identiteiten en gedragskeuzes van oudere holebi's sterkt me in het interpreteren van de kwantitatieve onderzoeksresultaten in dit onderzoek. Ik heb in dit onderzoek participatie aan het verenigingsleven als een gedragskeuze beschouwd. Ik onderscheid deze participatie van sociale netwerken gezien deze voor de meeste mensen geen evidente bron van sociale ondersteuning is. Bovendien worden sociale netwerken in de vakliteratuur vaak beschouwd als bron voor identiteiten en participatie aan het verenigingsleven. Het onderzoeken van de rol van participatie aan het (holebi)verenigingsleven met betrekking tot sociale

ondersteuning kan wel zinvol zijn evenals het nagaan van de determinanten van deze participatie. Daarnaast zie ik het hiërarchische aspect van identity salience deels verloren gaan in deze studie. Ook wat dat betreft kan het zinvol zijn in toekomstig onderzoek stil te staan bij de verhouding tussen seksuele identiteiten en andere identiteiten. Geslacht, leeftijd en sociale klasse blijken in dit onderzoek belangrijke verschillen in netwerksamenstelling te verklaren. Dit roept vragen op bij hoe deze achtergrondvariabelen invloed uitoefenen op mogelijk dominante identiteiten en hun onderlinge verhouding. In het bijzonder het ontrafelen van de verhouding tussen een seksuele identiteit en een geslachtsidentiteit, en de hieruit voortvloeiende gedragskeuzes, kan antwoorden geven op de verschillen in sociale positie tussen homoseksuele en biseksuele mannen en vrouwen. Het verhelderen van de verhouding tussen identity salience en gedragskeuzes met betrekking tot seksuele identiteiten kan echter enkel wanneer de operationalisering zoals ik ze heb toegepast, verder wordt uitgebreid en verfijnd.

4.4 Praktische implicaties en maatschappelijke relevantie: meer gelijke kansen voor holebi's

In dit deel wil ik stilstaan bij de praktische implicaties en maatschappelijke relevantie van dit onderzoek. Ik reflecteer op wat keuzefamilies kunnen betekenen voor holebi's en wat deze keuzefamilies maatschappelijk kunnen betekenen. Voorts wil ik het hebben over de kwetsbare groepen die in dit onderzoek geïdentificeerd worden en hoe pogingen kunnen ondernomen worden om deze groepen weerbaar te maken.

Een samenleving krijgt de getto's die ze verdient. Met deze boude stelling wil ik aangeven hoe in een discussie met betrekking tot integratie en separatie van specifieke gestigmatiseerde –of minderheidsgroepen de heersende machtsongelijkheden en hegemonische verhoudingen vaak verdoezeld worden. De keuzefamilies van holebi's (en van andere minderheidsgroepen) weerspiegelen de mate waarin de leden van een minderheidsgroep een behoefte ervaren omwille van een gebrek aan sociale ondersteuning in de meerderheidsgroep. Nochtans kunnen dezelfde keuzefamilies gezien worden als een zich afzonderen van holebi's ten opzichte van hetero's. Men hoort soms kritiek op initiatieven zoals een Belgian Lesbian and Gay Pride in Brussel, op afzonderlijke verenigingen voor holebi's, een uitgangsmilieu dat hoofdzakelijk is gericht op holebi's en op events zoals de eurogames (een Europees sportevenement voor holebi's). Dergelijke initiatieven zouden immers bijdragen tot de separatie van holebi's versus hetero's en zouden de problemen die met seksuele voorkeur te maken hebben, zoals discriminatie en vooroordelen, enkel groter maken.

Echter, in een samenleving die gekenmerkt wordt door heteronormativiteit en schijntolerantie is het evident dat leden van een seksuele minderheidsgroep net hun seksuele identiteit aangrijpen en uitvergroten om op die manier eigen zelfwaarde gevoel veilig te stellen. Bovendien zijn initiatieven zoals de eerder vernoemde (Eurogames en dergelijke), net sociale structuren die door holebi's in het leven geroepen worden op basis van hun seksuele identiteit. Deze sociale structuren maken hen als groep zichtbaar en bieden aldus mogelijkheden om keuzefamilies op te bouwen. Ook deze onderzoeksresultaten lijken immers te bevestigen dat exclusieve en sterke seksuele identiteiten functioneel zijn in het kader van homonegatieve ervaringen. Een samenleving creëert getto's wanneer een dominante meerderheidsgroep sociale structuren in het leven roept waarvan leden van de minderheidsgroep uitgesloten worden. Deze laatste moeten zich in dat geval noodgedwongen organiseren rond hun minderheidskenmerk. Keuzefamilies zijn het gevolg van heteronormatieve verhoudingen in de samenleving en beantwoorden aan een specifieke behoefte van een minderheidsgroep.

Nochtans kan men onze Vlaamse samenleving niet meer als homofoob omschrijven. Sinds kort hebben holebi's vrijwel dezelfde burgerrechten als hetero's. Zal dit de keuzefamilies van holebi's overbodig maken? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden omdat het moeilijk is in te schatten in welke mate de juridische ontwikkelingen ook gevolgd zullen worden door een verdere ontwikkeling van het cultureel maatschappelijk klimaat. Enkel indien holebiseksualiteit wordt waargenomen als een seksuele voorkeur zoals vele andere, zal het niet meer aanzien worden als een minderwaardige optie. De mate waarin holebi's al dan niet een beroep doen op hun gezinsleden als vertrouwenspersonen is in die zin een goede maatstaf om na te gaan in welke mate maatschappelijk culturele patronen zich doorzetten tot in één van de meest belangrijke socialisatieorganen van de samenleving (het gezin). Het bewerken van zichtbaarheid van holebiseksualiteit in verschillende levensdomeinen (op school, op het werk, in de media) blijft echter een belangrijke doelstelling om identiteitsondersteuning voor holebi's te garanderen en een klimaat te bewerkstelligen waarbinnen holebiseksualiteit een evident aspect van onze samenleving is.

De opsplitsing van de groep holebi's naar geslacht, leeftijd en opleiding wijst uit dat er een aantal bijzonder kwetsbare groepen geïdentificeerd kunnen worden. Ik besteed hier vervolgens aandacht aan en tracht een aantal aanbevelingen te doen om deze kwetsbare groepen weerbaar te maken.

4.4.1 Homo- en bi-mannen versus lesbiennes en bi-vrouwen

Lesbiennes en bi-vrouwen doen nog meer dan homo- en bi-mannen een beroep op hun vriend(inn)en voor sociale ondersteuning. Keuzefamilies zijn voor hen in het bijzonder van belang omdat ze minder beroep (kunnen) doen op hun familieleden. Hoewel lesbiennes (net als heterovrouwen) het sterke geslacht blijken te zijn als het aankomt op het onderhouden van uitgebreide sociale netwerken en ondersteunende relaties, geldt dit voor de vrouwen uit dit onderzoek niet wat betreft het vinden van steun in eigen familie. Terwijl de doorsnee Vlaamse vrouw kwalitatief hoogstaande relaties onderhoudt met haar familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaamse man, geldt bij holebi's het omgekeerde. In deze groep hebben de mannen net de beste relaties met hun familieleden. Het is me onduidelijk waarom lesbiennes en bi-vrouwen minder goede relaties hebben met hun familieleden dan homo- en bi-mannen. Misschien hebben mannen een meer proactieve instelling dan vrouwen in die zin dat ze problemen binnen de familie die te maken hebben met hun seksuele voorkeur, sneller aanpakken en daardoor betere relaties kunnen opbouwen? Misschien verwachten lesbiennes meer van hun relaties met familieleden waardoor ze sneller teleurgesteld geraken en verder contact vermijden? Het blijft gissen. Verder onderzoek is nodig om een antwoord te formuleren op de vraag waarom familienetwerken voor deze lesbiennes minder ondersteunend zijn.

Mannen scoren het hoogst op geïnternaliseerde homonegativiteit in vergelijking met vrouwen. Dus hoewel mannen meer ondersteunende relaties onderhouden met hun familieleden, blijken ze gevoeliger te zijn voor een homonegatieve omgeving. Bij de vrouwen uit dit onderzoek bleek er immers geen verband te zijn tussen het waarnemen van een homonegatieve omgeving en het internaliseren van homonegativiteit. Dit kan te maken hebben met een sociale omgeving die mannelijke homoseksualiteit meer afstraft in vergelijking met vrouwelijke homoseksualiteit. Het kan dan ook een aandachtspunt zijn voor hulpverleners en eventueel leerkrachten om bij homo- en bi-mannen die problemen ervaren wat betreft hun seksuele voorkeur, aandacht te hebben voor de manier waarop ze met een homonegatieve omgeving moeten omgaan. Tevens kan sensibilisering bijdragen tot een klimaat waarbij stereotiepe genderrolpatronen niet opgelegd worden in die mate dat mannen enkel mannelijk mogen zijn, en vrouwen enkel vrouwelijk. Verwijfde mannen zijn een kwetsbare groep omdat zij eerder moeten afrekenen met vooroordelen en verbale en fysieke agressie als gevolg van het overtreden van genderstereotiepe rolpatronen (zie Sandfort, Melendez & Diaz, 2007). Bij vrouwen is er meer aandacht nodig voor de mogelijk verstoorde familierelaties. Kwalitatief onderzoek met aandacht voor de familierelaties van lesbiennes en bi-vrouwen, en de perceptie van homonegativiteit bij homo- en bi-mannen, is hier tevens een aanbeveling om een meer diepgaande probleemanalyse uit te werken.

4.4.2 Oudere holebi's en jonge holebi's

Oudere holebi's zijn een erg kwetsbare groep wat betreft de samenstelling van hun sociale netwerken en het beroep kunnen doen op sociale ondersteuning. Ze hebben in vergelijking met jongere leeftijdsgroepen met een kleiner aantal netwerkleden regelmatig contact, ervaren minder beschikbare sociale ondersteuning en meer niet ondersteunende interacties. De doorsnee oudere Vlaming doet meer een beroep op familie voor ondersteuning dan jongere leeftijdsgroepen terwijl dit verband bij oudere holebi's net omgekeerd is. Oudere holebi's, en oudere lesbiennes in het bijzonder, hebben ook de meest homonegatieve perceptie van hun omgeving. De stress die oudere holebi's ervaren als gevolg van hun andere seksuele voorkeur heeft vooral te maken met deze negatieve perceptie en de negatieve interacties met anderen. Een sterke (exclusieve) holebi-identiteit gaat bij oudere holebi's meer dan bij jongere holebi's gepaard met een hoge mate van coming out.

Oudere holebi's kunnen dus versterking gebruiken wat betreft hun sociale en ondersteunende netwerken. Het verenigingsleven kan hier een rol spelen (bijvoorbeeld meer activiteiten organiseren voor oudere holebi's) maar ook hulpverleners moeten zich bewust zijn van het bestaan van oudere holebi's en zelf een actieve rol opnemen. Oudere holebi's die vaak nog niet geout zijn in hun omgeving, hebben misschien meer behoefte aan discretie. Het is dan aan de hulpverlener of thuisverzorger om op deze behoefte in te spelen. Het ontbreken van mantelzorg plaatst oudere holebi's in een bijzonder kwetsbare positie. Het homonegatief beoordelen van zijn of haar omgeving kan ook gevolgen hebben voor het mentaal welbevinden. Tevens kan dit gerelateerd zijn met negatieve ervaringen in het verleden (bijvoorbeeld homofobie, een mislukt heterohuwelijk). Het verwerken van een pijnlijk verleden kan noodzakelijk zijn om opnieuw optimistisch naar de toekomst toe te kijken en kwalitatieve relaties met anderen op te bouwen. Voor oudere holebi's kan een keuzefamilie bijdragen tot het uitwisselen van verhalen en onverwerkte emoties. Deze holebinetwerken kunnen hun seksuele identiteit ondersteunen waardoor ze zich gesterkt zullen voelen om open te zijn over hun seksuele voorkeur.

Ook jongeren ervaren meer niet ondersteunende interacties dan holebi's van middelbare leeftijd en ze hebben in vergelijking met Vlaamse jongeren weinig vertrouwenspersonen. Dit laatste is erg pijnlijk gezien deze holebi's net een periode doormaken waarin ze zoekend zijn wat betreft hun seksuele identiteit, en met veel vragen achter blijven. Bovendien scoren ze het hoogste op geïnternaliseerde homonegativiteit, wat niet verwonderlijk is gezien ze vaak aan het begin van een

seksueel identiteitsproces staan. Het niet beschikbaar zijn van sociale ondersteuning is voor deze jongeren in vergelijking met oudere leeftijdsgroepen dan ook een belangrijkere determinant met betrekking tot het ervaren van holebispecifieke stress. De sociaal ondersteunende netwerken van jonge holebi's moeten dus versterkt worden.

In eerste instantie moet dit gebeuren vanuit het gezin. Ouders moeten met hun kinderen praten wanneer deze een coming out doen. Een coming out negeren of niet ernstig nemen kan even schadelijk zijn als afwijzend of kwaad reageren. Als ouders vermoeden dat hun kinderen holebi zijn, dan kunnen ze hen daar het best over aanspreken. Wanneer ouders nog voor de coming out van een kind daarover communiceren, kan dit veel angsten en twijfels wegnemen. Dit kan voor het kind een erg krachtig signaal zijn dat hij of zij aanvaard zal worden. Een veilige en beschermende thuisbasis kan het kind een sterke verankering bieden van waaruit het met zelfzekerheid en zelfvertrouwen op zoek gaat naar identiteitsondersteuning in het holebimilieu.

Ook in het onderwijs kan men meer initiatieven nemen om holebiseksualiteit zichtbaar en bespreekbaar te maken. Schoolboeken zouden gescreend kunnen worden op heteronormatieve inhoud (zoals enkel heterorelaties die aan bod komen), leerlingen (en leerkrachten) zouden op school gemakkelijk toegang moeten hebben tot informatie over holebiseksualiteit, leerkrachten moeten leerlingen kunnen doorverwijzen naar holebi-jongerenverenigingen en er moet aandacht zijn voor jongeren die worstelen met hun holebiseksualiteit. Tijdens lessen gericht op relatievorming kan men aandacht besteden aan genderstereotiepe rolpatronen en diversiteit in seksuele voorkeuren. Weinig is geweten over de schoolloopbaan van holebi-jongeren en hoe dit hun verdere carrièrekansen kan hypothekeren. In oktober 2007 startte een onderzoek naar de schoolloopbaan van holebi-jongeren met aandacht voor de psycho-sociale belemmeringen die zij mogelijk ervaren.

4.4.3 Laagopgeleide holebi's

Ik besteed ook aandacht aan laagopgeleide holebi's als kwetsbare groep. Hoewel hun sociale netwerken het meest familiegericht zijn in vergelijking met hoger opgeleiden, ervaren ze minder sociale ondersteuning en meer niet ondersteunende interacties. Bovendien blijkt het voor hen moeilijker te zijn om een duurzame partnerrelatie op te bouwen. Lager opgeleiden zijn ook erg gevoelig voor een homonegatieve perceptie van hun omgeving. Deze perceptie gaat bij deze groep sterk samen met geïnternaliseerde homonegativiteit. Voor hoger opgeleiden speelt met betrekking tot de eerder genoemde stressor eerder het aantal bronnen van sociale ondersteuning een rol. Het

gegeven dat lager opgeleiden het minst actief participeren aan het holebiverenigingsleven heeft deels te maken met het gegeven dat hun holebi-identiteit minder bijdraagt tot deze participatie.

De familiegerichte netwerken van lager opgeleide holebi's blijken dus niet de meest ondersteunende te zijn in vergelijking met hoger opgeleiden. Gezien de weinig beschikbare informatie over laag opgeleide holebi's is het hier gissen naar de oorzaak. Misschien is holebisexualiteit weinig bespreekbaar in deze hechte familienetwerken en vinden ze hun weg niet naar het holebiverenigingsleven. Dat holebiverenigingsleven staat dan weer misschien te weinig open voor holebi's die uit lagere sociale klassen komen. Actoren uit het middenveld zouden initiatieven kunnen nemen om meer laag opgeleide holebi's te bereiken door een grotere diversiteit aan rekruteringskanalen te gebruiken.

Uit sommige onderzoeken blijkt de meer homonegatieve instelling van lager opgeleiden (Adolfsen, Keuzenkamp & Kuiper, 2006:54; EVSG & WVSA, 1999-2004). Laag opgeleide holebi's worden dan ook mogelijk met meer homonegativiteit geconfronteerd wat tot holebispecifieke stress kan leiden. Er moet dan ook aandacht zijn voor sensibilisering in die maatschappelijke velden waar meer laagopgeleiden aanwezig zijn. Bijzondere aandacht voor de holebi-thematiek in het beroeps –en technisch onderwijs²¹⁰ evenals binnen specifieke werksectoren waar lager opgeleiden tewerkgesteld worden, kunnen hier een bijdrage leveren. Ten slotte zijn er erg weinig onderzoeksresultaten beschikbaar met betrekking tot deze specifieke doelgroep. Kwalitatief onderzoek kan informatie geven over wat het betekent om holebi te zijn wanneer men tot een lagere sociale klasse behoort en met welke specifieke problemen zij geconfronteerd worden. Tevens is het niet duidelijk waarom lager opgeleide holebi's moeilijker aan een partner geraken. Ook dat kan een interessante onderzoeksvraag zijn.

4.5 Ter afsluiting

Deze studie is uniek in die zin dat de sociale netwerken van holebi's nog nooit op zulk een uitgebreide manier onderzocht werden. De exploratieve aard van dit onderzoek is echter een beperking omdat heel wat van de resultaten moeten gerepliceerd worden, alvorens ze als algemeen geldend gegeven aanvaard kunnen worden. Het blijft echter een boeiende uitdaging om seksuele minderheden te onderzoeken. Hun bijzondere positie in de samenleving getuigt aan de ene kant van

²¹⁰ Leerlingen uit BSO en TSO vinden immers dat holebisexualiteit minder bespreekbaar is op school in vergelijking met leerlingen uit ASO en KSO (Pelleriaux & Van Ouytsel, 2003).

de machtsmechanismen die een meerderheidsgroep uitoefent op een minderheidsgroep. Aan de andere kant is het een positief verhaal dat vertelt hoe mensen creatief omgaan met beperkingen. Wanneer een samenleving niet aan alle groepen dezelfde mogelijkheden aanbiedt, slagen mensen er wonderwel in om op alternatieve wijze hun behoeften te bevredigen en hun weg te vinden.

De evolutie die zich in België heeft doorgezet met betrekking tot het klimaat ten opzichte van seksuele minderheden is bewonderenswaardig. Een sterk georganiseerd middenveld, gunstige politieke coalities en het engagement van verschillende onderzoekers, heeft bijgedragen tot een draagvlak voor de gelijke rechten van seksuele minderheden. Een gelijkekansenbeleid is een symptoom van een welvaartsmodel dat in België nog steeds overeind blijft. Laten we dat zo houden. Alles wat de moeite waard is, verdient een strijd.

Bijlagen

Tabel 55: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Nnetwerk	Verbnetwerk	Contnetwerk	Geslnetwerk	DivgeslNetwerk
N	2931	2875	2916	2876	2876
Missings (%)	0 (0%)	56 (2%)	15 (1%)	55 (2%)	55 (2%)
Gemiddelde	5.81	3.5144	2.6048	.4646	.7430
Std. fout van het gemiddelde	.046	.01445	.01309	.00468	.00598
Mediaan	6.00	3.5556	2.5455	.5000	.8889
Modus	6	4.00	3.00	.50	.89
Std. Afwijking	2.476	.77457	.70673	.25104	.32065
Variantie	6.132	.600	.499	.063	.103
Skewness	.093	-.358	.671	.126	-1.469
Std. fout van Skewness	.045	.046	.045	.046	.046
Kurtosis	.008	.343	1.027	-.388	.882
Std. fout van Kurtosis	.090	.091	.091	.091	.091
Range	15	4.00	5.00	1.00	1.00
Minimum	0	1.00	1.00	.00	.00
Maximum	15	5.00	6.00	1.00	1.00

Tabel 56: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Vp?	Nvp	Verbvp	Contvp	Manvp
N	2893	2889	2639	2653	2628
Missings (%)	38 (1%)	42 (1%)	292 (10%)	278 (10%)	303 (10%)
Gemiddelde	.92	3.24	4.4304	2.2924	.4673
Std. fout van het gemiddelde	.005	.033	.01134	.01561	.00657
Mediaan	1.00	3.00	4.5000	2.2000	.5000
Modus	1	3	5.00	2.00	.00
Std. Afwijking	.274	1.785	.58259	.80426	.33700
Variantie	.075	3.188	.339	.647	.114
Skewness	-3.059	.052	-1.466	.791	.126
Std. fout van Skewness	.046	.046	.048	.048	.048
Kurtosis	7.362	-.711	4.229	1.361	-1.082
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.095	.095	.095
Range	1	7	4.00	5.00	1.00
Minimum	0	0	1.00	1.00	.00
Maximum	1	7	5.00	6.00	1.00

Tabel 57: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	GesldivVp	Holebivp	Divseksvoorkvp	Verbholebivp	Divrollenvp
N	2628	2931	2615	2931	2629
Missings (%)	303 (10%)	0 (0%)	316 (11%)	0 (0%)	302 (10%)
Gemiddelde	.5416	.3960	.5793	3.2691	.4310
Std. fout van het gemiddelde	.00844	.00613	.00828	.03893	.00561
Mediaan	.7500	.4000	.7500	4.3333	.4889
Modus	.00	.00	.00	5.00	.00
Std. Afwijking	.43250	.33169	.42327	2.10768	.28769
Variantie	.187	.110	.179	4.442	.083
Skewness	-.354	.412	-.530	-.798	-.506
Std. fout van Skewness	.048	.045	.048	.045	.048
Kurtosis	-1.710	-.884	-1.535	-1.185	-1.173
Std. fout van Kurtosis	.095	.090	.096	.090	.095
Range	1.00	1.00	1.00	5.00	.88

Tabel 58: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Verbgezin	Contgezin	Partner?	Verbpartner
N	2893	2881	2893	1631
Missings (%)	38 (1%)	50 (2%)	38 (1%)	1300 (44%)
Gemiddelde	3.4241	2.6828	.56	4.65
Std. fout van het gemiddelde	.01640	.02149	.009	.016
Mediaan	3.5000	2.5000	1.00	5.00
Modus	3.00	2.00	1	5
Std. Afwijking	.88212	1.15342	.497	.660
Variantie	.778	1.330	.247	.436
Skewness	-.293	.588	-.238	-2.094
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.061
Kurtosis	-.055	.039	-1.945	4.740
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.121
Range	4.00	5.00	1	4
Minimum	1.00	1.00	0	1
Maximum	5.00	6.00	1	5

Tabel 59: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Nvriend	Holebivriend	Verbhevriend	Verbhovriend
N	2895	2913	2858	2791
Missings (%)	36 (1%)	18 (1%)	73 (3%)	140 (5%)
Gemiddelde	2.93	3.18	5.58	5.75
Std. fout van het gemiddelde	.022	.032	.026	.027
Mediaan	3.00	3.00	6.00	6.00
Modus	2	2	7	7
Std. Afwijking	1.176	1.744	1.397	1.405
Variantie	1.382	3.040	1.951	1.974
Skewness	1.158	.551	-1.007	-1.304
Std. fout van Skewness	.046	.045	.046	.046
Kurtosis	.766	-.659	.743	1.457
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.092	.093
Range	5	6	6	6
Minimum	1	1	1	1
Maximum	6	7	7	7

Tabel 60: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Verbburen	Contburen	Verbcostud	Contcostud
N	2852	2753	2817	2545
Missings (%)	79 (3%)	178 (6%)	114 (4%)	386 (13%)
Gemiddelde	2.61	3.4072	4.09	1.6955
Std. fout van het gemiddelde	.030	.02735	.029	.01494
Mediaan	2.00	3.0000	4.00	1.6667
Modus	1	3.00	4	1.00
Std. Afwijking	1.598	1.43488	1.563	.75347
Variantie	2.553	2.059	2.443	.568
Skewness	.806	.457	-.180	1.844
Std. fout van Skewness	.046	.047	.046	.049
Kurtosis	-.183	-.832	-.562	6.191
Std. fout van Kurtosis	.092	.093	.092	.097
Range	6	5.00	6	5.00
Minimum	1	1.00	1	1.00
Maximum	7	6.00	7	6.00

Tabel 61: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Hoeveel van je goede vrienden en vriendinnen zijn holebi?	Verbondenheid holebivriend(inn)en	Verbondenheid heterovriend(inn)en	Bronnen sociale ondersteuning
N	2913	2791	2791	2931
Missings (%)	18 (1%)	140 (5%)	140 (5%)	0 (0%)
Gemiddelde	3.18	5.75	1.4351	23.00
Std. fout van het gemiddelde	.032	.027	.00822	.214
Mediaan	3.00	6.00	1.4142	22.00
Modus	2	7	1.00	8
Std. Afwijking	1.744	1.405	.43450	11.573
Variantie	3.040	1.974	.189	133.944
Skewness	.551	-1.304	.752	.610
Std. fout van Skewness	.045	.046	.046	.045
Kurtosis	-.659	1.457	-.176	.178
Std. fout van Kurtosis	.091	.093	.093	.090
Range	6	6	1.65	72
Minimum	1	1	1.00	0
Maximum	7	7	2.65	72

Tabel 62: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Openheid seksuele voorkeur	Openheid seksuele voorkeur (Inv) ²¹¹	Zelfbenoeming	Deel uitmaken van de holebigemeenschap ²¹²
N	2890	2890	2796	2870
Missings (%)	41 (1%)	41 (1%)	135 (5%)	61 (2%)
Gemiddelde	.8275	.8896	5.41	3.04
Std. fout van het gemiddelde	.00511	.00296	.019	.023
Mediaan	1.0000	1.0000	6.00	3.00
Modus	1.00	1.00	6	3
Std. Afwijking	.27496	.15924	.980	1.255
Variantie	.076	.025	.960	1.574
Skewness	-1.608	-1.105	-1.879	-.050
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.046
Kurtosis	1.634	-.161	3.227	-1.005
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.093	.091
Range	1.00	.50	5	4
Minimum	.00	.50	1	1
Maximum	1.00	1.00	6	5

²¹¹ Deze variabele is de getransformeerde versie van de variabele 'openheid seksuele voorkeur'. De transformatie werd verkregen door één te delen door de scores van de variabele. De getransformeerde variabele benadert beter de normaalverdeling dan de originele variabele. Dit maakt ze dus meer geschikt voor een variantieanalyse of een analyse in een gestructureerd covariantiemodel.

²¹² Deze variabele verwijst naar de holebigroepsidentiteit

Tabel 63: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	GH 2 ²¹³	GH 3 ²¹⁴	GH 4 ²¹⁵	GH 5 ²¹⁶
N	2872	2870	2869	2871
Missings (%)	59 (2%)	61 (2%)	62 (2%)	60 (2%)
Gemiddelde	1.44	2.80	2.51	2.11
Std. fout van het gemiddelde	.017	.024	.025	.023
Mediaan	1.00	3.00	2.00	2.00
Modus	1	3	1	1
Std. Afwijking	.918	1.260	1.363	1.228
Variantie	.843	1.588	1.858	1.507
Skewness	2.311	.084	.400	.817
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.046
Kurtosis	4.718	-.841	-1.100	-.502
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.091
Range	4	4	4	4
Minimum	1	1	1	1
Maximum	5	5	5	5

²¹³ Deze variabele verwijst naar de stelling 'wanneer ik eraan denk dat ik me aangetrokken voel tot personen van hetzelfde geslacht. voel ik me ongelukkig'.

²¹⁴ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ik zie mijn seksuele geaardheid als een geschenk'.

²¹⁵ Deze variabele verwijst naar de stelling 'het stoort me als mensen kunnen zien dat ik holebi ben'.

²¹⁶ Deze variabele verwijst naar de stelling 'wanneer mensen in mijn omgeving het over holebi's hebben. word ik zenuwachtig'.

Tabel 64: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	GH 6 ²¹⁷	GH 7 ²¹⁸	GH 8 ²¹⁹	Houding hetero's tegenover holebi's
N	2868	2871	2871	2747
Missings (%)	63 (2%)	60 (2%)	60 (2%)	184 (6%)
Gemiddelde	2.47	1.27	3.44	2.94
Std. fout van het gemiddelde	.024	.015	.024	.016
Mediaan	2.00	1.00	3.00	3.00
Modus	1	1	3	3
Std. Afwijking	1.293	.792	1.278	.861
Variantie	1.672	.628	1.634	.742
Skewness	.396	3.308	-.428	.300
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.047
Kurtosis	-1.064	10.657	-.776	.226
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.093
Range	4	4	4	4
Minimum	1	1	1	1
Maximum	5	5	5	5

²¹⁷ Deze variabele verwijst naar de stelling 'mijn seksuele geaardheid brengt me soms in verlegenheid'.

²¹⁸ Deze variabele verwijst naar de stelling 'soms denk ik dat ik beter dood dan holebi zou zijn'.

²¹⁹ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ik ben trots holebi te zijn'.

Tabel 65: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	USI 2 ²²⁰	USI 3 ²²¹	USI 4 ²²²	USI 5 ²²³
N	2876	2878	2876	2876
Missings (%)	55 (2%)	53 (2%)	55 (2%)	55 (2%)
Gemiddelde	.50	.62	.41	.77
Std. fout van het gemiddelde	.014	.015	.013	.017
Mediaan	.00	.00	.00	.00
Modus	0	0	0	0
Std. Afwijking	.741	.794	.693	.895
Variantie	.549	.630	.480	.802
Skewness	1.389	1.050	1.751	.850
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.046
Kurtosis	1.271	.222	2.634	-.359
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.091
Range	3	3	3	3
Minimum	0	0	0	0
Maximum	3	3	3	3

²²⁰ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze weigerden me serieus te nemen'.

²²¹ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze veranderden van onderwerp tijdens het gesprek'.

²²² Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze weigerden om steun te bieden als ik die vroeg'.

²²³ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik moest stoppen met erover na te denken en het gewoon moest vergeten'.

Tabel 66: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	USI 6 ²²⁴	USI 7 ²²⁵	USI 8 ²²⁶	USI 10 ²²⁷
N	2878	2881	2878	2881
Missings (%)	53 (2%)	50 (2%)	53 (2%)	50 (2%)
Gemiddelde	1.23	1.19	.69	.52
Std. fout van het gemiddelde	.018	.019	.016	.015
Mediaan	1.00	1.00	.00	.00
Modus	2	0	0	0
Std. Afwijking	.982	.999	.850	.795
Variantie	.965	.998	.722	.631
Skewness	.108	.189	1.005	1.453
Std. fout van Skewness	.046	.046	.046	.046
Kurtosis	-1.158	-1.168	.086	1.338
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.091
Range	3	3	3	3
Minimum	0	0	0	0
Maximum	3	3	3	3

²²⁴ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik sterk moest zijn en dat ik er me geen zorgen over moest maken'.

²²⁵ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik me moest concentreren op het heden of de toekomst en dat ik het verleden moest vergeten'.

²²⁶ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik overdreven reageerde als ik het erover had'.

²²⁷ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik verantwoordelijk was voor alles'.

Tabel 67: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	USI 11 ²²⁸	USI 12 ²²⁹	Het vertellen op een feestje bij vrienden (I1) ²³⁰	Het vertellen op het werk of op school (I2) ²³¹
N	2877	2878	2910	2902
Missings (%)	54 (2%)	53 (2%)	21 (1%)	29 (1%)
Gemiddelde	.44	.40	2.15	1.66
Std. fout van het gemiddelde	.014	.014	.025	.024
Mediaan	.00	.00	2.00	2.00
Modus	0	0	3	0
Std. Afwijking	.762	.759	1.333	1.315
Variantie	.581	.576	1.778	1.729
Skewness	1.775	1.938	-.301	.252
Std. fout van Skewness	.046	.046	.045	.045
Kurtosis	2.449	2.986	-1.047	-1.068
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.091
Range	3	3	4	4
Minimum	0	0	0	0
Maximum	3	3	4	4

²²⁸ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze waren teleurgesteld in mij'.

²²⁹ Deze variabele verwijst naar de stelling 'ze zeiden dat ik het mezelf allemaal aandeed en nu de gevolgen maar moest dragen'.

²³⁰ Deze variabele is een eerste item van de schaal die identity salience meet.

²³¹ Deze variabele is een tweede item van de schaal die identity salience meet.

Tabel 68: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen

	Het vertellen bij een ontmoeting met je buren (I3) ²³²	Het vertellen op een familiebezoek (I4) ²³³	Het vertellen in een club of vrijtijdsvereniging (I5) ²³⁴	Lidmaatschap holebi- organisatie
N	2909	2908	2911	2868
Missings (%)	22 (1%)	23 (1%)	20 (1%)	63 (2%)
Gemiddelde	1.28	1.53	2.02	1.95
Std. fout van het gemiddelde	.023	.026	.024	.024
Mediaan	1.00	1.00	2.00	1.00
Modus	0	0	2	1
Std. Afwijking	1.263	1.400	1.288	1.283
Variantie	1.595	1.961	1.660	1.645
Skewness	.689	.416	-.163	1.034
Std. fout van Skewness	.045	.045	.045	.046
Kurtosis	-.572	-1.130	-1.027	-.276
Std. fout van Kurtosis	.091	.091	.091	.091
Range	4	4	4	4
Minimum	0	0	0	1
Maximum	4	4	4	5

²³² Deze variabele is een derde item van de schaal die identity salience meet.

²³³ Deze variabele is een vierde item van de schaal die identity salience meet.

²³⁴ Deze variabele is een vijfde item van de schaal die identity salience meet.

Lijst van figuren

Figuur 1: Het theoretisch model van het sociaal kapitaal (naar Lin, 1999b:41)	77
Figuur 2: Theoretisch analytisch model	96
Figuur 3: Zzzip-affiches	111
Figuur 4: Aantal bezoekers per dag (oktober)	126
Figuur 5: Aantal bezoekers per dag (november)	126
Figuur 6: Aantal bezoekers per dag (december)	127

Lijst van tabellen

Tabel 1: Infobron (via welke bron bent u op deze site geraakt?)	114
Tabel 2: Aantal bezoekers per maand	125
Tabel 3: Geslacht naar dataset	168
Tabel 4: Leeftijd naar dataset	168
Tabel 5: Opleiding naar dataset	169
Tabel 6: Aantal netwerkliden	170
Tabel 7: Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkliden	172
Tabel 8: Gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden	173
Tabel 9: Gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden	176
Tabel 10: Kinderen 177	
Tabel 11: Kinderen uit heteroseksuele relatie naar geslacht	177
Tabel 12: Kinderen uit holebiseksuele relatie naar geslacht	177
Tabel 13: Kinderwens naar geslacht	177
Tabel 14: Gemiddelde contactfrequentie met burens en met collega's of medestudenten	180
Tabel 15: Gemiddelde verbondenheid met burens en met collega's of medestudenten	180
Tabel 16: Vaste partner	181
Tabel 17: Hoeveel goede vriend(inn)en heb je?	183
Tabel 18: Hoeveel van je goede vriend(inn)en zijn holebi?	184
Tabel 19: Verbondenheid heterovriend(inn)en	185
Tabel 20: Verbondenheid holebivriend(inn)en	186
Tabel 21: Aantal vertrouwenspersonen	187
Tabel 22: Wie zijn de vertrouwenspersonen?	189
Tabel 23: Lidmaatschap holebi-organisatie	191
Tabel 24: Actief lidmaatschap reguliere verenigingen	192
Tabel 25: Vrijwilligerswerk in holebispecifieke en niet reguliere organisaties	192
Tabel 26: Aantal verenigingen waar holebi's aan vrijwilligerswerk doen	194
Tabel 27: Mediaan van sociale ondersteuning per rolrelatie	195
Tabel 28: Beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor niet holebispecifieke situaties	196
Tabel 29: Beschikbare bronnen van sociale ondersteuning voor holebispecifieke situaties	197
Tabel 30: Het ervaren van niet ondersteunende interacties	199
Tabel 31: De waargenomen houding van hetero's versus holebi's	200
Tabel 32: Geïnternaliseerde homonegativiteit	201

Tabel 33: Identity salience	203
Tabel 34: Zelfbenoeming	204
Tabel 35: Holebigroepsidentiteit	205
Tabel 36: De mate van open zijn over zijn of haar seksuele voorkeur	206
Tabel 37: Verbanden tussen globale netwerksamenstelling en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning	208
Tabel 38: Verbanden tussen samenstelling van het vertrouwensnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.....	209
Tabel 39: Verbanden tussen samenstelling van het vertrouwensnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.....	210
Tabel 40: Verbanden tussen relaties met gezinsleden, partner en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning.....	211
Tabel 41: Verbanden tussen het vriendschapsnetwerk en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning	212
Tabel 42: Verbanden tussen relaties met burens, collega's of medestudenten en de beschikbare bronnen voor sociale ondersteuning	213
Tabel 43: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het coming out model (met data imputatie)	229
Tabel 44: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het coming out model (zonder data imputatie)	230
Tabel 45: Chi square toets voor het coming out model zonder data-imputatie en met data-imputatie	230
Tabel 46: Factorladingen van de items het coming out model	232
Tabel 47: Chi square toets voor het coming out model naargelang geslacht.....	234
Tabel 48: Chi square toets voor het coming out model naargelang leeftijdscategorie	237
Tabel 49: Chi square toets voor het coming out model naargelang opleidingsniveau	242
Tabel 50: metingen voor fit en verklaarde variantie met betrekking tot de endogene variabelen van het lidmaatschap model (zonder data imputatie).....	247
Tabel 51: Factorladingen van de items van het lidmaatschap model.....	249
Tabel 52: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang geslacht	251
Tabel 53: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang leeftijdscategorie.....	254
Tabel 54: Chi square toets voor het lidmaatschap model naargelang opleidingsniveau	258
Tabel 55: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	304
Tabel 56: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	305
Tabel 57: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	306
Tabel 58: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	307

Tabel 59: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	308
Tabel 60: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	309
Tabel 61: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	310
Tabel 62: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	311
Tabel 63: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	312
Tabel 64: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	313
Tabel 65: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	314
Tabel 66: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	315
Tabel 67: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	316
Tabel 68: Informatie met betrekking tot verdeling van variabelen	317

Bibliografie

- Acock, Alan, C. (2005). Working With Missing Values, *Journal of Marriage and Family*, 67:1012–1028.
- Adam, B. D., Duyvendak, J. W. & Krouwel, A. (1999), Gay and Lesbian Movements beyond borders? National Imprints of a Worldwide Movement, Adam, B. D., Duyvendak, J. W. & Krouwel, A., *The global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press.
- Adel Anouk (1998). *De identiteitenpolitiek van de homo- en lesbiennebeweging: kenmerken en problemen*. Ongepubliceerde paper.
- Adler, Paul S. & Kwon, Seok-Woo (2002). Social capital: prospects for a new concept. *Academy of Management Review*, 27(1): 17-40.
- Adolfsen, Anna, Keuzenkamp, Saskia & Kuyper, Lisette (2006). Opinieonderzoek onder de bevolking, in: Keuzenkamp, Saskia, Bos, David, Duyvendak, Jan Willem & Hekma, Gert (eds.), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 27-56.
- Agneessens, Filip (2005-2006). *Social capital in knowledge intensive teams: the importance of content, structure and resources for performance of researchers at university*. Doctoral thesis submitted to obtain the degree of PhD in political and social sciences. Ghent: Ghent University.
- Agneessens, Filip, De Lange, Daniëlle, Waeye, Hans (2003). Over het verband tussen sociale relaties en attitudes, waarden en normen, in: *Vlaanderen gepeild 2003*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Administratie Planning en Statistiek, 15-51.
- Agneessens, Filip, Waeye, Hans & Lievens, John (2006). Diversity in social support by role relations: a typology, *Social Networks*, 28 (4): 427-441.
- Agresti, A. & Agresti, B.F. (1978). Statistical Analysis of Qualitative Variation, In: Schuessler, K.F.(Ed.) *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey Bass: 204-237.
- Ajrouch, Kristine J., Blandon, Alysia Y. & Antonucci, Toni C. (2005). Social Networks Among Men and Women: The Effects of Age and Socioeconomic Status, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 60B(6):S311-317.

- Alexander, R. A. (1986). *The relationship between internalized homophobia and depression and low self-esteem in gay men*. Unpublished doctoral dissertation, University of California at Santa Barbara.
- Allen, David J. & Oleson, Terry (1999). Shame and Internalized Homophobia in Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 37(3): 33-43.
- Antonucci, Toni. C. (1985). Personal characteristics, social support, and social behavior, In Binstock Robert H. & Shanas Ethel (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold: 94-128.
- Arabsheibani, G. Reza, Marin, Alan & Wadsworth, Jonathan (2005). Gay Pay in the UK, *Economica*, 72 (286): 333-347.
- Arbuckle, James, L. (2006). *Amos 6.0 User's Guide*, <http://cmsprod.bgu.ac.il/NR/rdonlyres/DBEE38D3-C8C2-4129-BAFD-43E1EA786661/0/Amos60UsersGuide.pdf> gelezen op 1/11/07.
- Babad, Elisha Y., Birnbaum, Max & Benne, Kenneth, D. (1983). *The Social Self. Group influences on Personal Identity*. California: Sage Publications.
- Badgett Lee M. V. & Goldge Suzanne B. (1998). *Income Inflation: The Myth of Affluence Among Gay, Lesbian, and Bisexual Americans*. <http://www.nglrf.org/downloads/income.pdf>, gelezen op 24/11/06.
- Baert, Herman & Cockx, Frank (2002). *Expertenrapport: holebi's en een gelijkekansenbeleid: Verslag van een zoektocht naar toekomstige onderzoekspistes*. Antwerpen/Leuven: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC/ K.U. Leuven - Centrum voor Sociale Pedagogiek.
- Becker, Gary S. (1964/1993). *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bell, Alan P. & Weinberg, Martin S. (1979). *Het Kinsey rapport over vrouwelijke en mannelijke homoseksualiteit*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Bentler, P. M., & Bonett, D. C. (1980). Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures, *Psychological Bulletin*, 88:588-606.
- Berg, John, H. & Piner, Kelly, E. (1990). Social relationships and the lack of social relationships, In: Duck, Steven (ed.), *Personal Relationships and Social Support*. London, Sage: 140-158.

- Berger, Raymond M. & Mallon, David (1993). Social Support Networks of Gay Men, *Journal of sociology and social welfare*, 20 (1): 155-169.
- Blumer, Herbert (1986). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Bollen, K. A. (1989). *Structural equations with latent variables*. New York: John Wiley & Sons.
- Bollen, K.A., & Scott Long, J. (1993). *Testing structural equation models*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Boomsma, A. (2000). Reporting analyses of covariance structures, *Structural Equation Modeling*, 7(3):461-482.
- Borghs, Paul & Hintjens, Anke (2000). *Holebi-beleid en de gemeente*. Brussel: VVSG en Politeia nv.
- Borghs, Paul (1998), *Juridische Aspecten van Homoseksueel Ouderschap: Het recht om lief te hebben*. Gent: Mys & Breesch.
- Bour, Jan, Gresnigt, Ria & Tielman, Rob (1986). *Homoseksualiteit en Onderwijs*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Bourdieu, Pierre (1980). Le capital social. Notes provisoires, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 31:2-3.
- Bourdieu, Pierre (1986). The forms of capital, In Richardson, J.G. (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood: 241-258.
- Broese van Groenou, Marjolein (1995). The proximate network, in: Knipscheer, Kees, de Jong Gierveld, Jenny, van Tilburg, Theo & Dykstra, Pearl (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam, VU University Press, 115-129.
- Brown, Ryan P. & Pinel Elizabeth C. (2003). Stigma on my mind: individual differences in the experience of stereotype threat, *Journal of experimental social psychology*, 39: 626-633.
- Browne & Cudeck (1989). Single sample cross-validation indices for covariance structures, *Multivariate Behavioral Research*, 24:445-455.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit, In: Bollen, K. A. & Long, J. S. (Eds.), *Testing structural equation models*. Newbury Park, CA: Sage: 136-162.

- Burke, Peter, J. & Tully, Judy, C. (1977). The measurement of role identity, *Social Forces*, 55(4): 881-897.
- Burt, Ronald S. (1991). Measuring Age as a Structural Concept, *Social Networks*, 13 (1): 1-34.
- Cahill, Sean, South, Ken & Spade, Jane (2000). *Outing Age: Public Policy Issues Affecting Gay, Lesbian, Bisexual and Transgenders Elders*.
<http://thetaskforce.org/downloads/reports/reports/OutingAge.pdf>, gelezen op 15/06/07
- Cass, Vivienne. C. (1979). Homosexual Identity Formation: A Theoretical Model, *Journal of Homosexuality*, 4: 219-35.
- Cass, Vivienne. C. (1984). Homosexual Identity. A Concept in Need of Definition, *Journal of Homosexuality*, 9: 105-26.
- Charpentier, Sari (2004). Heteronormativity and working life course in the stories of people over the age of 45, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tel, I do they...?": Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 100-125.
- Chou, C. P. & Bentler, P. M. (1995). Estimates and tests in structural equation modelling, In R. H. Hoyle (Ed.), *Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications*. Thousand Oaks, CA: Sage: 37-55.
- Claeys, Laurence & Spee, Sonja (2005). *Een Virtuele Illusie of Reële Kansen? – Gender in de Netwerkmatschappij*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA/UHasselt.
- Cockx Frank & Tytgat Pedro (2000). *Holebi's in beweging. Praten over homoseksualiteit in onderwijs en vormingswerk*. Leuven/Heusden: Acco, 103pp.
- Cody, Paul J. & Welch, Peter L. (1997). Rural gay men in northern New England: Life experiences and coping styles, *Journal of Homosexuality*, 33(1): 51-67.
- Coleman, Eli (1990) Toward a Synthetic Understanding of Sexual Orientation, in: McWhirter, David P. & Sanders, Stephanie A. & Machover Reinisch, June (eds.), *Homosexuality/Heterosexuality, Concepts of Sexual Orientation*. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- Coleman, James S. (1988). Social capital in the creation of human capital, *American Journal of Sociology*, 94: S95-S120.

- Coleman, James S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Converse, Jean M., & Presser, Stanley (1986). *Survey Questions: Handcrafting the Standardised Questionnaire*. New Delhi, India: Sage Publications.
- Corijn, Martine (2004). *Wat denkt de Vlaming over het huwelijk en het ouderschap bij partners van hetzelfde geslacht?* <http://aps.vlaanderen.be/cbgs/content/113.html>, gelezen op 1/11/07.
- Cox, S. & Gallois, C. (1996). Gay and lesbian identity development: A social identity perspective, *Journal of Homosexuality*, 9:1-26.
- Coyne, K., Revicki, D., Hunt, T., Corey, R., Stewart, W., Bentkover, J., Kurth, H. & Abrams, P. (2002). Psychometric validation of an overactive bladder symptom and health-related quality of life questionnaire: The OAB-q, *Quality of Life Research*, 11:563-574.
- Dankmeijer, Peter (1993). The Construction of Identities as a Means of Survival: Case of Gay and Lesbian Teachers, *Journal of Homosexuality*, 24 (3/4): 95-105.
- De Brauwere, Greet (2002). *Onderzoek naar de situatie van Vlaamse holebileerkrachten*. Gent: Hogeschool Gent - Departement Sociaal-Agogisch Werk, Steunpunt Onderzoek en Dienstverlening.
- De Cecco, John P. (1988). *Gay Relationships*. New York: Harrington Park Press.
- de Graaf, Hanneke & Sandfort, Theo (2000). *De Maatschappelijke Positie van Homoseksuele Mannen en Lesbische Vrouwen*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- De Keulenaer, Femke (2007). *Non-response in the Panel Study of Belgian Households (1992-2002): An Output and Process Evaluation*. Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad doctor in de politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. Promotoren: Prof. Dr. Jan Vranken & Prof. Dr. Mark Swyngedouw. Antwerpen.
- De Tijd (1995). *Eerste Gay Fair doet behoorlijk wat stof opwaaien*, 22 maart 1995.
- De Witte, Jozef (2007). *Jaarverslag 2006*. Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Deligne, Chloé, Gabiam, Koessan, Van Crieckingen, Mathieu & Decroly, Jean-Michel (2006). Les territoires de l'homosexualité à Bruxelles: visibles et invisibles, *Cahiers de géographie du Québec*, 50 (140) : 135-150.

- Deloitte (2006). *Holebi vriendelijkheid in de zorgsector - Draft rapport*. In opdracht van Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- Dewaele, Alexis & Michielsens, Magda (2003). *Structurele en culturele elementen en succesfactoren in het leven van holebi's: een verkenning*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC.
- Dewaele, Alexis & Motmans, A.J.J. (2003). Holebi's voor het voetlicht: holebi's bekeken door beleid, samenleving en onderzoek. in: Michielsens, Magda, Breda, Jef, Van Haegendoren, Mieke & Vranken, Jan (eds.), *Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Jaarboek 1*. Antwerpen: Garant, Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Dewaele, Alexis (2004). De levensloopbenadering en gelijke kansen: coming out als mijlpaal in het leven van holebi's. In: Spee, S., Lodewyckx, I., Motmans, A. & M. Van Haegedoren (eds.). *Wachten op Gelijke Kansen ...*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Dewaele, Alexis, Herbrand, Cathy & Paternotte, David (2005). Etudes gayes et lesbiennes/holebistudies: état des savoirs critique et regards croisés entre la Flandre et la Communauté française de Belgique, in: Debunne, Sandrine & S'Jegers, Sara (eds.), *Genderstudies :een genre apart?/ Savoirs de genre : quel genre de savoir? Acten van het Sophia colloquium*, Brussel: Sophia, 154 - 171.
- Dillman, Don A. (2000). *Mail and Internet surveys--The tailored design method*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Dimarso/Gallup (1997), De houding van de Vlaming ten opzichte van gelijke rechten voor homoseksuele paren en ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen, *De Slangen & Partners Barometer*(6): 4-5.
- DiPlacido, Joanne (1998). Minority stress among lesbians, gay men, and bisexuals: A consequence of heterosexism, homophobia, and stigmatization, in: Herek, Gregory (Ed.), *Stigma and sexual orientation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 138-159.
- Donovan, Catherine, Heaphy, Brian & Weeks, Jeffrey (1999). Citizenship and Same Sex Relationships, *Journal of Social Policy*, 28(4):689-709.
- Dykstra, Pearl (1995). Network Composition, in: Knipscheer, Kees, de Jong Gierveld, Jenny, van Tilburg, Theo & Dykstra, Pearl (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam, VU University Press, 97-114.
- Eckenrode, John (1991). Introduction and overview, in: Eckenrode, John (Ed.) *The social context of coping*. New York: Plenum Press.

- Elchardus, Mark, Chaumont & Lauwers (2000). Morele onzekerheid en nieuwe deugdelijkheid, in: Dobbelaere, Karel, Elchardus, Mark & Kerkhofs, Jan (eds.), *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo, 153-192.
- Elchardus, Mark, Hooghe, Marc & Smits, Wendy (2000). *Tussen Burger en Overheid – Een onderzoeksproject naar het functioneren van het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*, VUB-TOR.
- Elizur, Yoel & Ziv, Michael (2001). Family Support and Acceptance, Gay Male Identity Formation, and Psychological Adjustment: A Path Model, *Family Process*, 40: 125-144.
- Epstein Steven (1999). Gay and Lesbian Movements in the United States, in: Adam Barry D., Duyvendak Jan Willem & Krouwel André (eds.), *The Global emergence of Gay and Lesbian Politics*. Philadelphia: Temple University Press, 30-90.
- Erickson, Bonnie. (2003). Social Networks: the Value of Variety, *Contexts*, (2)1: 25-31. Berkeley: University of California Press.
- Esterberg, Kristin, G. (2002). The Bisexual Menace: Or, Will the Real Bisexual Please Stand Up?, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*, Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications, 215-227.
- Ethier, K. A. & Deaux, K. (1994). Negotiating social identity when contexts change: Maintaining identification and responding to threat, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67:243-251.
- European Values Study Group and World Values Survey Association (EVSG & WWSA). EUROPEAN AND WORLD VALUES SURVEYS FOUR-WAVE INTEGRATED DATA FILE, 1981-2004, v.20060423, 2006. <http://www.jdsurvey.net/web/evs1.htm>, gelezen op 1/11/07.
- Farberman, Harvey, A. (1991). The Foundations of Symbolic Interaction: James, Cooley, and Mead, In: Plummer, Ken (Ed.), *Symbolic Interactionism (Volume I), Foundation and History*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 58-72.
- Fassinger, Ruth E. & Miller, Brett A. (1996). Validation of an Inclusive Model of Sexual Minority Identity Formation on a Sample of Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 32 (2): 53-78.
- Fausto-Sterling Anne (2000). *Sexing the body*. New York: Basic Books.

- Ferrand, Alexis, Mounier, Lise, Degenne, Alain (1999). The diversity of personal networks in France: social stratification and relational structures, In: Wellman, Barry (Ed.), *Networks in the Global Village*. Boulder, CO: Westview Press: 185-224.
- Field, Andy (2005). *Discovering Statistics Using SPSS (Second edition)*. London: Sage Publications Ltd.
- Fiori, Katherine, L., Antonucci, Toni, C. & Cortina, Kai, S. (2006). Social network typologies and mental health among older adults, *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 61B(1):25-32.
- Fischer, Claude (1982). *To Dwell Among Friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Flap, H.D., Snijders, T.A.B., Völker, B., Van der Gaag, M.P.J. (1999-2003). [Measurement instruments for social capital of individuals](#). (Brief introduction to currently used measurement instruments, listing questionnaire items of the three instruments from the 1999-2000 Social Survey on the Networks of the Dutch.).
- Florida, Richard & Mellander, Charlotta (2007). There Goes the Neighborhood: How and Why Bohemians, Artists and Gays Effect Regional Housing Values. http://www.creativeclass.com/rfgdb/articles/There_Goes_the_Neighborhood.pdf, gelezen op 08/10/07.
- Forret, M. L. & Dougherty, T. W. (2004). Networking behaviors and career outcomes: differences for men and women? *Journal of Organizational Behavior*, 25(3):419-437.
- Fox-Wasylyshyn, Susan, M. & El-Masri, Maher, M. (2005). Handling missing data in self-report measures, *Research in Nursing & Health*, 28(6):488-495.
- Frank, Jeff (2006). Gay Glass Ceilings, *Economica*, 73 (291): 485-508.
- Freeman, L. (1992). The Sociological Concept of Group: An Empirical Test of Two Models, *American Journal of Sociology*, 98:152-166.
- Games, Paul, A. & Howell, John, F. (1976). Pairwise Multiple Comparison Procedures with Unequal N's and/or Variances: A Monte Carlo Study, *Journal of Educational Statistics*, 1(2):118-125.
- Gecas, Viktor & Burke, Peter, J. (1995). Self and Identity. In: Karen , Cook, Gary, Fine & James, House (Eds.), *Sociological Perspectives on Social Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, 41-67.
- Giddens, Anthony (1992). *The Transformation of Intimacy: sexuality, love & eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.

- Godemont, Jozefien & Motmans, Joz (2006). *De fluwelen driehoek nader bekeken: netwerken, ideeën en strategieën binnen het Vlaamse gelijkheidslandschap van vrouwen- en holebibewegingen*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA-Uhasselt.
- Godemont, Jozefien, Dewaele, Alexis & Breda, Jef (2004). *Geen roos zonder doornen: Oudere holebi's, hun sociale omgeving en specifieke behoeften*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA-LUC.
- Gonsiorek, John, C. & Rudolph, James, R. (1991). Homosexual Identity: Coming Out and Other Developmental Events, in: Gonsiorek, John, C. & Weinrich, James, D. (eds.), *Homosexuality-Research Implications for Public Policy*. Newbury Park: Sage Publications, 161-176.
- Gore, Susan & Colten, Mary Ellen (1991). Gender, stress, and distress: social-relational influences, in: Eckenrode, John (Ed.) *The social context of coping*. New York: Plenum Press.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*, 78: 1360-1380.
- Harada, Masashi (2001). Japanese Male Gay and Bisexual Identity, *Journal of Homosexuality*, 42(2): 77-100.
- Häusermann, Michael & Wang, Jen (2003). *Projet santé gaie. Les premiers résultats de l'enquête sur la santé des hommes gais de Genève*. Genève : Dialogai.
- Hawthorne, Graeme & Elliot, Peter (2005). Imputing cross-sectional missing data: comparison of common techniques, *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 39:583-590.
- Haythornthwaite, Caroline (2002). Strong, weak and latent ties and the impact of new media, *The Information Society*, 18(5):385-401.
- Heaphy, Brian & Yip, Andrew K. T. (2003). *Uneven Possibilities: Understanding Non-Heterosexual Ageing and the Implications of Social Change*, Sociological Research Online, 8 (4).
- Heerwegh, Dirk (2001). *Surveyonderzoek middels het internet. Een exploratie van het terrein*. Leuven: KULeuven - Departement Sociologie - Afdeling voor Dataverzameling en Analyse, DA/2001-26.
- Hekma, Gert (2006). De smeerolie van de horeca, in: Keuzenkamp, Saskia, Bos, David, Duyvendak, Jan Willem & Hekma, Gert, *Gewoon Doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hellinck Bart (2002). *Een halve eeuw (in) beweging. Een kroniek van de Vlaamse holebibeeweging*. Gent: Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit.
- Hellinck, Bart (2003). *Een droom waarvan we nooit konden vermoeden dat hij mogelijk zou zijn. Bijdrage tot de geschiedenis van 50 jaar homo- en lesbiennebeweging in Vlaanderen (1953-2003)*. Gent/Brussel: Holebifederatie/Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- Homans, G. C. (1950). *The Human Group*. New York: Harcourt, Brace & Company.
- Hooghe, M., E. Quintelier, E. Claes, Y. Dejaeghere & A. Harrell (2007), *De houding van jongeren ten aanzien van holebi-rechten. Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*. Leuven: Center for Citizenship and Democracy.
- Hooghe, Marc & Stolle, Dietlind (2004). Good Girls Go to the Polling Booth, Bad Boys Go Everywhere: Gender Differences in Anticipated Political Participation Among American Fourteen-Year-Olds, *Women & Politics*, 26(3/4):1-23.
- Hox, J.J. & Bechger, T.M. (1998). An Introduction to Structural Equation Modeling, *Family Science Review*, 11:354-373.
- Hoyle, R. H. & Panter, A. T. (1995). Writing about structural equation models. In: Hoyle, R. H. (Ed.), *Structural equation modeling*. Thousand Oaks, CA: Sage: 158-176.
- Hoyle, R.H. (1995). *Structural Equation Modeling*. SAGE Publications, Inc. Thousand Oaks, CA.
- Huston, Ted L. & Burgess, Robert L. (1979). Social exchange in developing relationships: An overview, In: Burgess Robert L. & Huston Ted L. (Eds.), *Social exchange in developing relationships*. New York: Academic, 3-28.
- Ingram, K. M., Betz, N. E., Mindes, E. J., Schmitt, M. M. & Smith, N. G. (2001). Unsupportive responses from others concerning a stressful life event: Development of the Unsupportive Social Interactions Inventory, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 20: 173-207.
- Ingram, K. M., Jones, D. A., Fass, R. J., Neidig, J. L., & Song, Y. S. (1999). Social support and unsupportive social interactions: Their association with depression among people living with HIV, *AIDS Care*, 11:313-329.
- ITS (2001). *Structural Equation Modeling using AMOS: An Introduction*, <http://ssc.utexas.edu/consulting/tutorials/stat/amos/> gelezen op 1/11/07.

- Jacobs, An (2004-2005). *Sociologische Praktijk, Sociologie en Sociologen – Verkenning van productontwikkeling als grensgebied voor beroepspraktijk*. Proefschrift neergelegd tot het behalen van de graad doctor in de sociologie. Promotor: Prof. Dr. John Vincke. Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Universiteit Gent.
- James, Erika (2000). Race-related Differences in Promotion and Support: Underlying Effects of Human and Social Capital, *Organization Science*, 11: 493-508.
- Jeukens Ilse, Devuyst Dimitri & Vanoutryve Fernand (1996). *De maatschappelijke positie van lesbiennes, homo's en biseksuelen in Vlaanderen. Stand van Zaken*. Brussel/Gent: Vlaams Ministerie voor Gelijkekansenbeleid / FWH i.s.m. Rosa.
- Joostens, Piet (2005). Hoe links draagt de holebi?, *De Morgen*, 11 mei 2005.
- Jöreskog, K. G. (1993). Testing structural equation models, In: Bollen, K. A. & Long, J. S. (Eds.), *Testing structural equation models*. Newbury, CA: Sage: 294-316.
- Jou, Yuh Huey & Fukada, Hiromi (2002). Stress, Health, and Reciprocity and Sufficiency of social support: the Case of University Students in Japan, *Journal of Social Psychology*, 142(3):353-370.
- Jowell, Roger & the Central Co-ordinating Team (2004/2005). European Social Survey.
- Kahn, R.L. & Antonucci, T.C. (1980). Convoys Over the Life Course: Attachment, Roles and Social Support, In: Baltes, P.B. & Brim, O. (Eds.), *Lifespan Development and Behavior*, Vol.3. Academic Press, New York, 253–286.
- Kalton, Graham (1983). *Introduction to Survey Sampling*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Kaskisaari, Marja (2004). Young lesbian and bisexual woman and their coping at work, In: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *Straight People Don't Tell, Do They? Negotiating the Boundaries of Sexuality and Gender at Work*. ESF Research Publications 2004/2b. Helsinki: Ministry of Labour: 126-136.
- Kawachi, Ichiro & Berkman Lisa, F. (2001). Social ties and mental health, *Journal of Urban Health*, 78 (3): 458-467.
- Keith, Roe & Agnetha, Broos (2004). Marginality in the Information Age: The Socio-Demographics of Computer Disquietude: A short research note. *Communications: The European Journal of Communication*, 30 (1): 91-96.

- Kimmel, Douglas C. & Sang, Barbara E. (1995), Lesbians and Gay Men, in: Midlife, D'Augelli, Anthony R. & Patterson, Charlotte J. (eds.), *Lesbian, Gay, and Bisexual Identities Over the Lifespan*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 190-214.
- Kinsey Alfred C., Pomeroy Wardell B. & Martin Clyde E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: Saunders.
- Kinsey, Alfred C., Pomeroy, Wardell B., Martin, Clyde E., Gebhard, Paul H. (1957). *Sexuele gedragingen van de vrouw*. Blaricum, Bigot & Van Rossum.
- Klein, Fritz. (1990). The Need to View Sexual Orientation as a Multivariable Process: A Theoretical Perspective, in: McWhirter, David P., Sanders, Stephanie A. & Reinisch, June Machover (eds.), *Homosexuality/Heterosexuality - Concepts of Sexual Orientation*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 277-282.
- Knipscheer, Kees, Dykstra, Pearl, de Jong Gierveld, Jenny & van Tilburg, Theo (1995). Living arrangements and social networks as interlocking mediating structures, in: Knipscheer, Kees, de Jong Gierveld, Jenny, van Tilburg, Theo & Dykstra, Pearl (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam, VU University Press, 1-14.
- Koch, S. Nadine & Emrey, Jolly A. (2001). The Internet and Opinion Measurement: Surveying Marginalized Populations, *Social Science Quarterly*, 82 (1): 131.
- Krause, N. (2001). Social support. In: Binstock, R. H. & George, L. K. (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences*. San Diego, CA: Academic Press, 272-294.
- Laumann, Edward, Gagnon, John H., Michael, Robert, T. & Michaels Stuart (1994). *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leatham, Geoff & Duck, Steve (1990). Conversations with friends and the dynamics of social support, In: Duck, Steven (ed.), *Personal Relationships and Social Support*. London, Sage: 1-29.
- Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (2004). Sexual and gender diversity as a resource, In: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *Straight People Don't Tell, Do They? Negotiating the Boundaries of Sexuality and Gender at Work*. ESF Research Publications 2004/2b. Helsinki: Ministry of Labour: 256-268.
- Lehtonen, Jukka (2004). Lesbian, gay and bisexual teachers: invisible in the mind of the students?, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?". Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 238-254.

- Lenaers, Steven (2006). *Kansen en onkansen in Vlaanderen: Resultaten van de Survey Gelijke Kansen 2004*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA–UHasselt.
- Levitt, M. J., Weber, R. A. & Guacci, N. (1993). Convoys of social support: An intergenerational analysis, *Psychology and Aging*, 5:323-326.
- Lewis Robin J., Derlega Valerian J., Berndt Andrea, Morris Lynn M. & Rose Suzanna (2001). An empirical analysis of stressors for gay men and lesbians, *Journal of Homosexuality*, 42(1):63-88.
- Lewis, Robin J., Derlega, Valerian J., Griffin, Jessica L. & Krowinski, Alison C. (2003). Stressors for gay men and lesbians: life stress, gay-related stress, stigma consciousness, and depressive symptoms, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 22 (6): 716-729.
- Lin, N. & Peek, M. K. (1999). Social networks and mental health, In Horwitz, A. V. & Scheid, T. L. (Eds.), *A handbook for the study of mental health: Social contexts, theories, and systems*. NY: Cambridge University Press, 228 – 240.
- Lin, Nan & Jeanne Westcott (1991). Social Networks, Social Support, and Marital Engagement/Disengagement Process, in: Eckenrode, John (Ed.), *The Social Context of Coping*. Plenum Press, 213-237.
- Lin, Nan (1999a). Social Networks and Status Attainment, *Annual Review of Sociology*, 25: 467-488.
- Lin, Nan (1999b). Building a Network Theory of Social Capital, *Connections*, 22(1):28-51.
- Lin, Nan (2001). *Social Capital*. Cambridge University Press.
- Litwin, Howard (2001). Social network type and morale in old age, *The Gerontologist*, 41(4):516-524.
- Litwin, Howard (2003). The association of disability, sociodemographic background, and social network type in later life, *Journal of aging and health*, 15(2):391-408.
- Lodewyckx, Ina (2002). *Cijfers en Indicatoren. Vindt u dat men de volgende dingen moet openstellen voor homoseksuele en lesbische koppels?*
http://www.steunpuntgelijkekansen.be/main.aspx?c=*SGK&n=38060, gelezen op 23-11-2006.
- Long (1983). *Covariance Structure Models: An Introduction to LISREL*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

- Maines, David, R. (1991). Social Organization and Social Structure in Symbolic Interactionist Thought, In: Plummer, Ken (Ed.), *Symbolic Interactionism (Volume II), Contemporary Issues*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 87-111.
- Marin, A. (2004). Are respondents more likely to list alters with certain characteristics? Implications for name generator data, *Social Networks*, 26:289-307.
- Marks, S. R. (1977). Multiple roles and role strain: Some notes on human energy, time, and commitment, *American Sociological Review*, 42:921-936.
- Marsden, P. & Campbell, K. E. (1984). Measuring tie strength, *Social Forces*, 63:482-501.
- Marsden, Peter V. (1987). Core discussion networks of Americans, *American social review*, 52: 122-131.
- Marsh, H. W., Balla, J. R., & McDonald, R. P. (1988). Goodness-of-fit indexes in confirmatory factor analysis: The effect of sample size, *Psychological Bulletin*, 103(3):391-410.
- Marx, Karl (1995). In: McLellan, David (ed.), *Capital: A New Abridgement*. Oxford: Oxford University Press.
- Mayfield, Wayne. (2001). The Development of an International Homonegativity Inventory for Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 41 (2).
- McAdam, Doug & Paulsen, Ronelle (1993). Specifying the Relationship Between Social Ties and Activism, *American Journal of Sociology*, 99:640-667.
- McCall, G. J. & Simmons, J. L. (1966). *Identities and interaction*. New York: Free Press.
- McFarland, Daniel A. and Heili Pals (2005). Motives and Contexts of Identity Change: A Case for Network Effects, *Social Psychology Quarterly*, 68(4):289-315.
- McWhirther, David P. & Matisson, Andrew M. (1984). *The male couple: how relationships develop*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall Inc.
- Metz, Michael E., Rosser, Simon B.R., Strapko, Nancy (1994). Differences in conflict-resolution styles among heterosexual, gay, and lesbian couples, *The journal of sex research*, 31 (4): 293-308.
- Meyer, Ilan H. (1995). Minority stress and mental health in gay men, *Journal of Health Social Behavior*, 36: 38-56.

- Meyer, Ilan H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence, *Psychological Bulletin*, 129 (5): 674-697.
- Motmans, A. J. J. & Denekens, Joke (2006). *De transgenderbeweging in Vlaanderen en Brussel in kaart gebracht: organisatiekenmerken, netwerken en strijdpunten*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA – UHasselt.
- Nahas, Omar (2001). *Islam en homoseksualiteit*. Amsterdam/Utrecht: Uitgeverij Bulaaq/Yoesuf.
- Nardi, Peter M. (1999). *Gay Men's Friendships – Invincible Communities*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Nationaal Instituut voor Statistiek, ISPA Belgium (2006), *Internetaansluitingen (1998-2006)*. http://statbel.fgov.be/figures/d75_nl.asp#6, gelezen op 25-11-06.
- Nesmith, Andrea A., Burton, David L. & Cosgrove, T.J. (1999). Gay, Lesbian, and Bisexual Youth and Young Adults: Social Support in Their Own Words, *Journal of Homosexuality*, 37(1): 95-108.
- Neter, J., Kutner, M. H., Nachtsheim, C. J. & Wasserman, W. (1996). *Applied Linear Statistical Models (4th edition)*. Chicago: Irwin.
- Norris, Pippa, Stefaan, Walgrave & Van Aelst, Peter (2005). Who Demonstrates? Antistate Rebels, Conventional Participants, or Everyone? *Comparative Politics*, 37(2):189-206.
- Nungesser LG. (1983). *Homosexual acts, actors, and identities*. New York: Praeger.
- Ochs Robyn (1996). Biphobia: It Goes More Than Two Ways. In: Firestein Beth A. (1996). *Bisexuality: The Psychology and Politics of an Invisible Minority*. Thousand Oaks/ London/ New Delhi: Sage Publications.
- Oegema, Dirk & Klandermans, Bert (1994). Why Social Movement Sympathizers Don't Participate: Erosion and Nonconversion of Support, *American Sociological Review*, 59:703-722.
- Oswald, Ramona Faith (2002). Resilience within the family networks of lesbians and gay men: Intentionality and redefinition, *Journal of Marriage and Family*, 64:374-383.
- Peeters, Bart & Vranken, Jan (2000). *Effectiviteit van hulp en zorg ten aanzien van de sociale en culturele integratie*. Oases (onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en Stad), Vakgroep sociologie en Sociaal Beleid. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

- Peeters, F. (1992-1993). Levensloopgebeurtenissen op oudere leeftijd: mogelijke betekenissen, *Systeemtheoretisch Bulletin*, 11(2): 83-100. (Uit de Reader 'Levenslooppsychologie' samengesteld door de Vakgroep Gerontologie van de Vrije Universiteit Brussel).
- Pelleriaux, Koen & Van Ouytsel, Jeff (2003). *De houding van Vlaamse scholieren tegenover holebiseksualiteit*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen - Onderzoeksgroep Cultuur & Welzijn/Holebifabriek vzw.
- Phillipson, C. (2004). Social Networks and Social Support, In: Phillipson, C., Allan, G. & Morgan, D. (Eds.), *Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives*. Aldershot, UK: Ashgate: 204-218.
- Pickery, Jan & Noppe, Jo (2007). Vlamingen over homo's: Loopt het beleid voorop? Attitudes tegenover holebi's en holebiseksualiteit in Vlaanderen, in: *Vlaanderen gepeild 2007*. Brussel: Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid – Studiedienst van de Vlaamse Regering, 199-224.
- Pierce, G. R., Sarason, Barbara R. & Sarason, Irwin G. (1990). Integrating social support perspectives: Working models, personal relationships, and situational factors, In: Duck S. & Silver, R. C. (Eds.), *Personal relationships and social support*. Newbury Park: Sage Publications, 66-82.
- Pierce, Gregory R., Sarason, Irwin G., & Sarason, Barbara R. (1996). Coping and social support. In Zeidner Moshe & Endler Norman S. (Eds.), *Handbook of coping: Theory, research, applications*. New York: Wiley: 434-451.
- Pinel Elizabeth C. (1999). Stigma consciousness: the psychological legacy of social stereotypes, *Journal of personality and social psychology*, 76 (1): 114-128.
- Pinel, Elizabeth C. & Warner, Leah R. & Chua, Poh-Pheng (2005). Getting there is only half the battle: stigma consciousness and maintaining diversity in higher education. *Journal of Homosexuality*, 61 (3): 481-506.
- Plummer, Ken (1999). The Lesbian and Gay Movement in Britain: Schisms, Solidarities, and Social Worlds, in: Adam Barry D., Duyvendak Jan Willem & Krouwel Andre (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press, 133-157.
- Poortinga, Wouter (2006). Social relations or social capital? Individual and community health effects of bonding social capital, *Social Science and Medicine*, 63(1): 255-270.

- Portes, Alejandro (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24.
- Pugh, Stephen (2002). The Forgotten: A Community Without a Generation – Older Lesbians and Gay Men, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*. Thousand Oaks/ London/ New Delhi: Sage Publications, 161-181.
- Putnam, Robert, D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, *Scandinavian Political Studies*, 30(2):137-174.
- Putnam, Robert, D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 6(1): 65-78.
- Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen (2000), *Inventarisatie van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en vrouwen van 7 april 2000 aangaande Discriminatie ten opzichte van Holebi's*.
- Reekie, Alan (1997). Chapter 18: Belgium, in: West Donald J. & Green, Richard (eds.), *Sociolegal control of Homosexuality: A multi-nation comparison*. New York/London: Plenum Press.
- Reid, James D. (1995). Development in Late Life: Older Lesbian and Gay Lives, in: D'Augelli Anthony R. & Patterson Charlotte. J. (eds.), *Lesbian, Gay, and bisexual Identities Over the Lifespan*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 215-240.
- Rosenberg, Morris (1979). *Conceiving the Self*. New York: Basic Books.
- Ross, M. W. & Rosser, B. R. S. (1996). Measurement and correlates of internalized homophobia: A factor analytic study, *Journal of Clinical Psychology*, 53:15-21.
- Roth, P.L. & Switzer III, F.S. (1995). A Monte Carlo Analysis of Missing Data Techniques in HRM Settings. *Journal of Management*, 21:1003-1023.
- Rowen, Christopher, J. & Malcolm, James, P. (2002). Correlates of Internalized Homophobia and Homosexual Identity Formation in a Sample of Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 43(2): 77-92.
- Salo, Aija (2004). Working class lesbian women in their work communities, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?". Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 194-205.

- Sandfort, Theo & de Vroome, Ernest (1996). Homoseksualiteit in Nederland: een vergelijking tussen aselechte groepen homoseksuele en heteroseksuele mannen, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 20 (3): 232-245.
- Sandfort, Theo, G. M., Melendez, Rita, M. & Diaz, Rafael, M. (2007). Gender Nonconformity, Homophobia, and Mental Distress in Latino Gay and Bisexual Men, *Journal of Sex Research*, 44(2):181-189.
- Savin-Williams Ritch C. (1995). Lesbian, Gay Male, and Bisexual Adolescents. In: D'Augelli Anthony R. & Patterson Charlotte J. (eds.), *Lesbian, Gay, and bisexual Identities Over the Lifespan*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Scheers, Stefan (2006), *De homoliga is ontbonden*. <http://www.gaybelgium.be/content/EEFluyZklEIrFLMzyW.shtml>, gelezen op 25-11-2006.
- Schippers, Jan (1997). *Liever Mannen: Theorie en praktijk van de hulpverlening aan homoseksuele mannen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Schultz, Theodore W. (1961). Investment in Human Capital, *The American Economic Review*, LI(1):1-17.
- Schuyf, Judith & Krouwel, André (1999). The Dutch Lesbian and Gay Movement: The Politics of Accommodation, in: Adam, Barry D., Duyvendak, Jan Willem & Krouwel, André (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press, 158-183.
- Schuyf, Judith (1996). *Oud Roze: de positie van lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Schuyf, Judith (1997). *Gevoelsgenoten van zekere leeftijd: levensverhalen van oudere homoseksuele vrouwen en mannen*. Amsterdam: Schorer Boeken.
- Schuyf, Judith (2001). Lesbisch en ouder worden, in: De Bruin, Karin A.P. & Balkema, Mike (eds.), *Liever Vrouwen: theorie en praktijk van de lesbisch specifieke hulpverlening*. Amsterdam: Schorer Boeken, 187-212.
- Scott, John (1991). *Social network analysis: a handbook*. London: Sage.
- Sell, Randall L. (1996). The Sell Assessment of Sexual Orientation: Background and Scoring, *Journal of Gay, and Bisexual identity*, 1 (4): 295-310.

- Sell, Randall L. (1997). Defining and Measuring Sexual Orientation: A Review, *Archives of Sexual Behavior*, 26 (6): 643-658.
- Shively, Michael G. & De Cecco John P. (1993). Components of Sexual Identity, in: Garnets Linda D. & Kimmel Douglas C. (eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Male Experiences*. New York: Colombia University Press, 80-88.
- Sibalis, Michael (2004). Urban space and homosexuality: the example of the Marais, Paris' "gay ghetto", *Urban Studies*, 41 (9): 1739-1758.
- Simon, B., Loewy, M., Stürmer, S., Weber, U., Freytag, P., Habig, C., Kampmeier & C., Spahlinger, P. (1998). Collective identification and social movement participation, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74:646-658.
- Smith, Richard, B. & Brown, Robert, A. (1997). The impact of social support in gay male couples, *Journal of Homosexuality*, 33 (2): 39-61.
- Smith,, Nathan, Grant & Ingram, Kathleen, M. (2004). Workplace heterosexism and adjustment among lesbian, gay, and bisexual individuals: The role of unsupportive social interactions, *Journal of Counselling Psychology*, 51: 57-67.
- Snow, David, A, Zurcher, Louis, A & Eckland-Olson, Seldon (1980). Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment, *American Sociological Review*, 45: 787-801.
- Soesbeek, Klaas & Bonfrère, Letty (1993). *Zouden ze bestaan!?! Homoseksualiteit en ouder worden*. Utrecht: Universiteit Utrecht - Interfacultaire Werkgroep Homostudies.
- Spanier, Graham, B. (1976). Measuring Dyadic Adjustment: New Scales for Assessing the Quality of Marriage and Similar Dyads, *Journal of Marriage and the Family*, 38(1):15-28.
- Spencer, Melinda S. (2004). *The influence of Sexual Orientation and Gender on the Social Support Networks of Middle-Aged and Older Adults*. Morgantown, West Virginia: Department of psychology, Eberly College of Arts and Sciences.
- Steiger, J. H. (1990). Structural model evaluation and modification: An interval estimation approach, *Multivariate Behavioral Research*, 25:173-180.
- Stets, J. E. & Burke, P. J. (2000). Identity theory and social identity theory, *Social Psychology Quarterly*, 63:224-237.

- Straits, Bruce C. 2000. Ego's Important Discussants or Significant People: An Experiment in Varying the Wording of Personal Network Name Generators, *Social Networks*, 22:123-140.
- Stryker, Sheldon & Serpe, Richard T. (1983). Toward a theory of family influence in the socialization of children, *Research in Sociology of Education*, 4:47-71.
- Stryker, Sheldon & Serpe, Richard, T. (1994). Identity Salience and Psychological Centrality: Equivalent, Overlapping, or Complementary Concepts? *Social Psychology Quarterly*, 57(1) :16-35.
- Stryker, Sheldon & Serpe, Richard, T.(1982). Commitment, identity salience and role behavior: Theory and research example. In: W., Ickes & E.S., Knowles (Eds.), *Personality, Roles and Social Behavior*. New York: Springer-Verlag, 199-219.
- Stryker, Sheldon (1980). *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. Menlo Park, CA: Cummings.
- Stryker, Sheldon (1991). Exploring the relevance of social cognition for the relationship of self and society: Linking the cognitive perspective and identity theory. In: J.A., Howard & P.L., Callero (Eds.), *The Self-Society Dynamic: Cognition, Emotion, and Action*. Cambridge: Cambridge University Press,19-41.
- Stryker, Sheldon (1992). Identity Theory, In: Borgatta, E.F. & Borgatta, M.L. (eds.), *Encyclopedia of Sociology (volume 2)*. New York: Macmillan, 871-876.
- Stryker, Sheldon (2002). *Symbolic interactionism*. Caldwell, NJ: Blackwell Press.
- Szymanski, Dawn & Chung Barry Y. (2001). The Lesbian Internalized Homophobia Scale: A rational/theoretical approach, *Journal of Homosexuality*, 41(2): 37-52.
- Tajfel, H. & Turner, John C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict, In: Worchel, S. & Austin W. G. (Eds.), *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, Brooks/Cole.
- Takács, Judit (2006). *Social exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe*. Brussels/Amsterdam: ILGA-Europe/IGLYO.
- Tallberg, Teemu (2003). *Men's networks as homosocial practices: concepts and interrelations*. Paper presented at 5th European Feminist Research Conference: Gender and power in the new Europe from the 20-24th of August 2003 at Lund University, Sweden.

- Taylor, Verta, Kaminski, Elizabeth & Dugan, Kimberly (2002). From the Bowery to the Castro: Communities, Identities, and Movements, in: Richardson, Diane & Seidman, Steven (eds.), *The Handbook of Gay and Lesbian Studies*. London: Sage Publications, 99-114.
- Thijs, Rebecca (2000). Theoretisch kader, in: Peeters, Bart & Vranken, Jan, *Effectiviteit van hulp en zorg ten aanzien van de sociale en culturele integratie*. Oases (onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en Stad), Vakgroep sociologie en Sociaal Beleid. Antwerpen: Universiteit Antwerpen: 28-63.
- Thijs, Rebecca (2001). *Van kansarme jongeren naar arme netwerken. Relationele micromechanismen van sociale uitsluiting*. Oases (onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en Stad), Vakgroep sociologie en Sociaal Beleid. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Thijs, Rebecca, De Raedemaecker, Wies & Vranken, Jan (2004). *Bruggen over Woelig Water. Is het mogelijk om uit de generatie-armoede te geraken?* Leuven / Voorburg: Acco.
- Thoits, Peggy A. (1983). Multiple identities and psychological well-being: A reformulation of the social isolation hypothesis, *American Sociological Review*, 48:174-187.
- Thoits, Peggy A. (1985). Social Support and Psychological Well-being: Theoretical Possibilities, In Sarason Irwin G. & Sarason Barbara R. (Eds.), *Social Support: Theory, Research and Applications*. Boston: Martinus Nijhoff.
- Thoits, Peggy A. (1991). On merging identity theory and stress research, *Social Psychology Quarterly*, 54:101-112.
- Thoits, Peggy A. (1995). Stress, Coping, and Social Support Processes: Where Are we? What next? *Journal of health and social behavior*, (extra Issue): 53-79.
- Thoits, Peggy, A. (1999). Self, identity, stress, and mental health, in: Aneshensel, Carol, S. & Phelan, Jo, C. (Eds.), *Handbook of the sociology of mental health*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers: 345-368.
- Tierney, William G. & Venegas, Kristan M. (2006). Fictive kin and social capital: The role of peer groups in applying and paying for college, *American Behavioral Scientist*, 49(12): 1687-1702.
- Tindall, David. (2002). Social networks, identification and participation in an environmental movement: Low-medium cost of activism with the British Columbia Wilderness Preservation Movement, *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 39(4): 413-452.

- Turner, J. C. & Reynolds, K. J. (2001). The social identity perspective in intergroup relations: Theories, themes and controversies, In: Brown, R. & Gaertner, S. (Eds), *Handbook of social psychology: Vol 4: Intergroup processes*. Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell: 133-152.
- Turner, John, C. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-categorization Theory*. Basil Blackwell Inc. NY.
- Turner, Jonathan, H. (1991). Parsons as a Symbolic Interactionist: a Comparison of Action and Interaction Theory, In: Plummer, Ken (Ed.), *Symbolic Interactionism (Volume I), Foundation and History*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 367-377.
- Ullah, Philip (1987). Self-Definition and Psychological Group Formation in an Ethnic Minority, *British Journal of Social Psychology*, 26:17-23.
- Valentine, Gill (2002). Queer bodies and the production of space, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*. Thousand Oaks/London/ New Delhi: Sage Publications, 145-160.
- van de Meerendonk, Bas, Adriaensen, Rein & Vanwesenbeeck, Ine (2003). *Op weg naar een vrolijke herfst? Zorgbehoeften van en zorgverlening aan lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers Nisso Groep/Schorerstichting.
- Van der Gaag, M.P.J. & Snijders, T.A.B. (2003). *A comparison of measures for individual social capital*. Paper presented at the conference "Creation and returns of Social Capital"; october 30-31, Amsterdam, The Netherlands. http://www.xs4all.nl/~gaag/work/comparison_paper.pdf, gelezen op 1/11/07.
- Van der Gaag, M.P.J. & Snijders, T.A.B. (2004). Proposals for the measurement of individual social capital, In: Flap, H.D. & Völker B. (eds.), *Creation and returns of Social Capital*. London: Routledge, 199-218. <http://www.xs4all.nl/~gaag/work/propmeasSC.pdf>, gelezen op 1/11/07.
- van der Gaag, Martin (2005). *Measurement of Individual Social Capital*. ICS-disseratation, Groningen.
- Van der Poel, Mart, G.M. (1993). Delineating Personal Support Networks, *Social Networks*, 15:49-70.
- Van Geel, Hendrik (2005). Nieuwe stedelijkheid. Een sociaal-cultureel uitstapje langs de gevels van nieuwe stedelijkheid, van Milaan naar Zandhoven van Zandhoven naar Chicago en terug naar Zandhoven, in: *Vlaanderen gepeild 2005*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Administratie Planning en Statistiek.

- Van Heeringen, Kees & Vincke, John (2000). Suicidal acts and ideation in homosexual and bisexual young people: a study of prevalence and risk factors, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 35(11): 494-499.
- van Sonderen, Frideric (1991). *Het meten van sociale steun*. Groningen, Universiteitsdrukkerij.
- van Tilburg, Theo (1995). Delineation of the social network and differences in network size, in: Knipscheer, Kees, de Jong Gierveld, Jenny, van Tilburg, Theo & Dykstra, Pearl (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam, VU University Press: 83-98.
- van Wijk, Eveline, van de Meerendonk, Bas, Bakker, Floor & Vanwesenbeeck, Ine (2005). Moderne homonegativiteit: de constructie van een meetinstrument voor het meten van hedendaagse reacties op zichtbare homoseksualiteit in Nederland, *Tijdschrift voor seksuologie*, 29 (1): 19-27.
- Vanbeselaere, Norbert, Lagrou, Leo, Van De Sande, Caroline, Snauwaert, Boris & Soenens, Bart (2003). Sociale identiteit en belang gehecht aan nationaliteit: een onderzoek bij Marokkaanse jongeren in België, in: Foblets, Marie-Claire & Cornelis, Eva (eds.), *Migratie, zijn wij uw kinderen? Identiteitsbeleving bij allochtone jongeren*. Leuven: Acco, 99-114.
- Vanfraussen, Katrien (2002-2003). *The childrearing process in lesbian families with children created by means of donor insemination*, dissertation defended in public for the degree of Doctor of Psychology on the 4th of December 2002 at the Vrije Universiteit Brussel.
- Vanhala, Anna (2004). To hide one's true self? Openness and well-being of lesbian, gay and bisexual health care employees, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?". Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 194-205.
- Verhoeven, Erwin (2001). Trenet was de vader van het moderne Fransen chanson, *Het Laatste Nieuws*, 20 februari 2001: 36.
- Verschuren, P. (1991). *Structurele modellen tussen theorie en praktijk*. Utrecht: Het Spectrum.
- Vincke, J., Mak, R. & Bolton, R. (1991). *Mannen met mannen. Welzijn, relaties & seksualiteit*. Gent: Centra voor Geboorteregeling en Seksuele Opvoeding/Aidsreferentiecentrum, UGent.
- Vincke, John & Bley, Rudi (2003). *Vitale Vragen 2001: eindrapport*, Antwerpen: sensoa.
- Vincke, John & Bracke, C. (1997). *Schets van en kader voor Aids-preventie bij jongensprostitutie: beschrijving en identificatie van mogelijkheden en moeilijkheden*. Gent: Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.

- Vincke, John & Stevens, Peter (1999a). *Een beleidsgerichte algemene survey van Vlaamse homoseksuele mannen en vrouwen. Basisrapport*. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Cel Gelijke Kansen/ Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.
- Vincke, John & Stevens, Peter (1999b). *Project leefsituatie Vlaamse holebi's: resultaten kwalitatief onderzoeksgedeelte*. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Cel Gelijke Kansen/ Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.
- Vincke, John & van Heeringen, Kees (2002). Confident Support and the Mental Wellbeing of Lesbian and Gay young Adults: a Longitudinal Analysis, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 12: 181-193.
- Vincke, John & van Heeringen, Kees (2004). Summer holiday camps for gay and lesbian young adults: an evaluation of their impact on social support and mental well-being, *Journal of Homosexuality*, 47(2):33-46.
- Vincke, John (2002a). Expertrapport - Gelijke kansen en holebi's. Schets van een theoretisch kader voor een gelijke kansenbeleid met vermelding aandachtspunten. *Analyse van de internationale wetenschappelijke literatuur*. Gent: Universiteit Gent.
- Vincke, John (2002b). *Sociologie. Een klassieke en hedendaagse benadering*. Gent: Academia Press.
- Vincke, John, & Bolton, Ralph (1994). Social support, depression, and self-acceptance among gay men, *Human Relations*, 47: 1049-1062.
- Vincke, John, De Rycke, Lieven & Bolton, Ralph (1999). Gay identity and the experience of gay social stress, *Journal of Applied Social Psychology*, 29 (6): 1316-1331.
- Vincke, John, Dewaele, Alexis, Van den Berghe, Wim & Cox, Nele (2006). *Zzip – een statistisch onderzoek met het oog op het verzamelen van basismateriaal over de doelgroep holebi's*. Gent: Ugent – Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA –UHasselt), in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- Vincke, John, Mak, Ruud & Bolton, Ralph (1991). *Mannen met mannen*. Gent: CGSO.
- Vlaeminck, Mark (2001). *Als homo's het kopen, zit het goed*. *Het Nieuwsblad*, 12 oktober 2001: 5.
- Vranken, Jan & Henderickx, Erik (2004). *Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie*. Leuven: Acco.

Waaldijk, Kees (2006). *Eight major steps in the legal recognition of homosexual orientation. A chronological overview of legislation in 45 European countries.* http://athena.leidenuniv.nl/rechten/meijers/content_docs/Publications%20Kees%20Waaldijk/chronological_overview_25aug2006.doc, gelezen op 24/11/06.

Waege, Hans & Agneesens, Filip (2001). Impressies over sociale relaties, waarden en tradities, in: Lemaître, Josée & Van Geel, Hendrik (eds.), *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek*. Gent/Mariakerke: L. Vanmelle, 133-156.

Wagner, Glen, Serafini, James, Rabkin, Judith, Remien, Robert & Williams, Janet (1994). Integration of One's Religion and Homosexuality: A Weapon against Internalized homophobia? *Journal of Homosexuality*, 26 (4): 91-109.

Wakeford, Nina (2002). New Technologies and 'Cyber-Queer' Research, In: Richardson, Diane & Seidman, Steven (eds.), *The Handbook of Gay and Lesbian Studies*. London: Sage Publications, 115-144.

Walen, Heather R. & Lachman, Margie E. (2000). Social support and strain from partner, family, and friends: Costs and benefits for men and women in adulthood, *Journal of Social and personal relationships*, 17 (1): 5-30.

Waller, Margaret A. (2001). Gay men with AIDS: Perceptions of social support and adaptational outcome. *Journal of Homosexuality*, 41(2), 99-117.

Wasserman, Stanley & Faust, Katherine (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weeks, Jeffrey (1991). *Essays on History, Sexuality and Identity*. London: Rivers Oram Press.

Weeks, Jeffrey (2005). Vriendschapsethiek en gelijke kansen in de levensloop: het geval van niet-heteroseksuele 'families of choice', in: Godemont, Jozefien, Steegmans, Nico, Goyvaerts, Karin, Lenaers, Steven & Spee, Sonja (eds.), *Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Jaarboek 3*. Antwerpen: Garant, Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA/UHasselt, 213-229.

Weinberger, L. E. & Millham, J. (1979). Attitudinal homophobia and support of traditional sex roles, *Journal of Homosexuality*, 4:237-245.

Weinberg, M.S., Williams, C.J. & Pryor, D.W. (1994). *Dual attraction: Understanding Bisexuality*. New York: Oxford University Press.

- Wellman, Barry & Frank, Ken A. (2001). Network capital in a multilevel world, In Lin, Nan, Burt, Ronald S. & Cook, Karen (Eds.), *Social Capital*. Hawthorne, NY: Aldine De Gruyter: 233-273.
- Wellman, Barry & Hiscott, Robert (1985). From Social Support to social Network, In: Sarason, Irwin & Sarason, Barbara (Eds.), *Social Support*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Wellman, Barry & Potter, Stephanie (1999). The Elements of Personal Communities, in: Wellman, Barry (ed.), *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Boulder, CO: Westview Press, 49-81.
- Wellman, Barry & Scot, Wortley (1990). Different strokes from different folks: community ties and social support, *American journal of Sociology*, 96:558-588.
- Wellman, Barry (1992). Men in Networks, private communities, domestic friendships, in: Nardi, Peter (ed.), *Men's Friendships*. Newbury Park: Sage, 74-114.
- Wellman, Barry (1999). The Network Community: An Introduction, in: Wellman, Barry (ed.), *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Boulder, CO: Westview Press, 1-48.
- Wellman, Barry, and Wortley, Scot (1990). Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support, *American Journal of Sociology*, 96:558-588.
- Weston, K. (1991). *Families we choose: Lesbians, gays, kinship*. New York: Columbia University Press.
- Wethington, Elaine & Kessler, Ronald, C. (1991). Situations and processes of coping, in: Eckenrode, John (Ed.) *The social context of coping*. New York: Plenum Press.
- Whitman, Joy S.; Cormier Sherry & Boyd, Cynthia J. (2000). Lesbian Identity Management at Various Stages of the Coming Out Process: A Qualitative Study. *International Journal of Sexuality and Gender Studies*, 5(1): 3-18.
- Wiercx, Joke & Woodward, Alison (2004). *Vernieuwend transnationaal gelijkekansenbeleid: Sociale bewegingen en organisaties en hun rol in het gelijkekansenbeleid op Vlaams en Europees niveau: de voorbeelden van de vrouw- en holebibewegingen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel - Centrum voor Vrouwenstudies, in opdracht van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA-UHasselt).
- Yip, Winnie, Subramanian, S.V., Mitchell, Andrew D., Lee, Dominic, T.S., Wang, Jian & Kawachi, Ichiro (2007). Does social capital enhance health and well-being? Evidence from rural China, *Social Science and Medicine*, 64:35-49.